॥ श्रीः ॥

लक्ष्मीवेङ्कटेश्वराय नमः ।

ावद्गुणदर्पणाख्यभाष्य-निर्वचन-निरुक्तिव्याख्

त्रयोपेतम्,

ीविष्णोर्नामसहस्रम्.

“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” मुद्रणालये

प्रकाशितम्.

यस्य नाभिर्वियदसुरनिलश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे
शाश्शिरो द्यौर्मुखमपि दहनो यस्य वास्तेयमब्धिः ।
स्थं यस्य विश्वं सुरनरखगगोभोगिगन्धर्वदैत्यै-
ं रंरम्यते तं त्रिभुवनवपुषं विष्णुमीशं नमामि ॥ १ ॥

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ॥
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥ २ ॥

अभिप्रायः

श्रीमद्गुणगणगरिष्ठवैश्यवंशावतंसश्रीकृष्णदासतनयश्रीगङ्गाविष्णु-श्रेष्ठिवर्येण मुम्बयीसमीपवर्तिकल्याणग्रामीणनिज " लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " मुद्रणालये मुद्रितं भगवद्गुणदर्पणाख्यभाष्य–निर्वचन–निरुक्ति–व्याख्यानोपेतं श्रीमद्विष्णुसहस्रनामाभिधेयं सत्पुस्तकं परमादरपुरस्कारेण मत्सविधे प्रेषितम् । तदेतन्मयाऽऽदित आरभ्य पर्यालोचितं प्रत्यक्षरं वाचितं च । एतस्य सर्वांगसुंदरस्य महाग्रन्थस्य वाचनेन तदुक्तार्थविचारेण च यावानात्मन आनन्दो जायते स हि वाङ्मनसयोरपि न माति अतोऽपरिच्छेद्यत्वाच्च प्रशंसायाः कथंकारमप्याकारयामि साकारसरस्वतीम् ।

प्रथमतस्तावत्- शुद्धसुव्यक्तोक्तिव्यक्तिविशिष्टं सकलसच्चिह्नलांछितं वांछितार्थप्रदं सद्विग्रहं ग्रन्थं निरीक्ष्यैवेक्षणयोः पुरःस्थितोऽधोक्षजः किं नु साक्षाच्छब्दमयीं मूर्तिमाकलयति वेति बुद्ध्या प्रतिक्षणमध्यवसीयते । सकलग्रन्थपर्यालोचनायां च वस्तुस्थित्या विचारयामः—अस्मिन्पुस्तके ग्रन्थयोजना चातीव सुन्दरतया सुव्यवस्थितास्ति। तद्यथा-प्रथमतस्तावत्-श्रीविष्णोर्नामानि तत्रैव तन्नामसङ्ख्या,तदधश्चतुर्थ्यन्तनाम्नो नमोन्तकरणेन नामावली, तदधः भगवद्गुणदर्पणाख्यं भाष्यं सविस्तरं निखिलप्रमाणप्रमेयादिविशिष्टतया निःसंदेहार्थावबोधकं, तदधः निर्वचनव्याख्यानं श्रीमत्पाणिनीयव्याकरणानुसारेण प्रत्येकैकशब्दसिद्धिप्रवणम्-तत्र तत्र लक्ष्मीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालयमुद्रितसिद्धान्तकौमुदीस्थस्थलज्ञानाय तत्रत्यपृष्ठाङ्कविन्यासेन सुबोधकतया सकलव्याकरणाध्येतृजनानां परमसाहाय्यकरम्। येन च कृतव्याकरणशास्त्राध्ययनानां नव्यशिक्षितजनानां निरुपमः शब्दसाधनदृढाभ्यासोपयोगोऽनायाससाध्यो बोभूयात् । तदधो निरुक्तिव्याख्यानं प्रत्येकशब्दानां श्रीमदाचार्यरामानुजस्वामिमतानुकूलार्थप्रतिपादककारिकारूपम् । प्रतिपृष्ठं श्लोकाङ्क-नामाङ्कविन्यासेनानायासतस्तत्तन्नामस्थितिस्थलबोधकप्रतिशब्दसाधनपरभाष्याद्युक्तव्याख्यानग्रन्थेषु पृथक्पृथक्चिह्नविन्यासेन मुद्रणोपयुक्तसुव्यक्ताक्षर- श्लक्ष्णमषी- पुष्टचिक्कणप-

---

टिप्पणी– १ इमानि ग्रन्थस्य, भगवतश्चापि विशेषणानि ।

त्रादिसाहित्योपयोगेन चातीव समलङ्कृतोऽयं महान्ग्रन्थः प्रशंसनीयतायाः परां काष्ठामातिष्ठतीति यथार्थवस्तुस्थितिः। परमार्थविचारे क्रियमाणे हि-

श्रीमन्निखिलब्रह्माण्डपिण्डपिचण्डस्याशेषाभिधानाभिधेयपदार्थसार्थसमर्थितानन्तनितान्तकान्तशान्तजनान्तरिन्द्रियसन्तोषपोषपुरःसरातिदुस्तरप्रस्तरायमाणसंसारदुर्गकान्तारपारकरणनिपुणगुणमणिगणाभरणस्यानन्तैश्वर्यसम्पन्नस्य सर्वतोनिरुपमस्वभजनैकताननतावितानायमानमहामानभाजनैर्महाजनैरनुदिनमनुजेगीयमानमहामहिममङ्गलसंगीतकस्य भगवतो नारायणस्य भोगमोक्षसंसाधको महामङ्गलोऽनन्तनाममहिमा।

"हरेर्नामैव नामैव नामैव भुवि मङ्गलम्।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ १ ॥"

इत्यादिपरःशतप्रमाणवचनैः संसारमहाघोरतरसागरपरतीरप्रापणैकप्रवहणायमानानि किल भगवतो नामानि। तानि केवलं वाक्स्वरूपाण्यतोऽनन्तान्येव। 'अनन्तोऽनन्तनामासि' इत्याद्युक्तेः। शब्दानामाकाशगुणत्वात्तस्य चानंतत्वात्। तत्रापि च प्राधान्येन श्रीमद्गुणकर्मानुरूपाणि महर्षिभिः परिगीतानि जनिमारभ्य यावदन्तं नितान्तमाचरितपवित्रचारित्रेण विचित्रवीर्येण विचित्रवीर्याग्रजेन श्रीमद्भगवदेकान्तनिष्ठागारिष्ठेन भीष्माचार्येण कण्ठतः समुदितानि श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामानि निखिलनिःश्रेयससंसाधकानि सन्तीत्यनवद्यमेव हृद्यजनानां प्रचरति परमार्थतत्त्वविचारे निदर्शनमिति निश्चीयते।

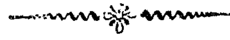
अयं श्रीगङ्गाविष्णुश्रेष्ठिन आचन्द्रतारकं परिस्फुरद्यशःपटह एव एतद्ग्रन्थवाचकजनसद्वदनसदनसरस्वत्या स्वयं जोघुष्यमाणस्त्रैलोक्यमभिनिनादयति।

एतादृशग्रन्थप्रकाशनेन समंततो व्याश्नुवानेन श्रेष्ठिनो निर्मलेन यशश्चन्द्रमसा विकसद्धृदयकमलोऽहमनन्तान्धन्यवादाञ्छ्रीगङ्गाविष्णुश्रेष्ठिने समाशंसे। आशासे च भगवतः समीपे उक्तश्रेष्ठिन एतादृशप्राचीनसद्ग्रन्थानां परिष्कृत्य मुद्रयित्वा प्रकाशनेन सकलजगदुपकारकत्वं भूयो भूयो बोभवीत्विति।

चैत्र कृष्ण शके १८१५ सं० १९५० } रावेरग्रामवासी परशुधरतनूजन्यगोविन्दशर्मा-शास्त्री.
मुम्बई।

श्रीः ।

श्रीविष्णुसहस्रनामावली अकारादिक्रमेण प्रदर्शिता ।

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
७७०	९१५	अक्रूरः अ० पु०
७७	१७	अक्षरः ,, ,,
४३६	४८०	अक्षरम् ,, न
६८४ ८३०	८०७ ९९९	अक्षोभ्यः ,, पु
७५२	८९२	अग्रजः ,, ,,
२५४	२२०	अग्रणीः ई ,,
१२१	५६	अग्राह्यः अ ,,
६४५	७५१	अचलः ,, ,,
७०८	८३६	अचिन्त्यः ,, ,,
१६५ ३२३ ५०१	१०१ ३२० ५५७	अच्युतः ,, ,,
१६० २४५ ४७५	९६ २०६ ५२४	अजः ,, ,,
४९८	५५३	अजितः ,, ,,
७१०	८३९	अणुः उ ,,
२११	१५९	अतीन्द्रः अ ,,
२१९	१७१	अतीन्द्रियः ,, ,,
३४६	३५७	अतुलः ,, ,,
६२१	७१९	अदृप्तः ,, ,,
३१३	३०५	अदृश्यः ,, पु
७५६	८९६	अद्भुतः ,, ,,
३२६	३२६	अधिष्ठानम् ,, न
७१६	८४६	अधृतः ,, पु
३९१	४१६	अधोक्षजः ,, ,,
२०४ ७०८	१४८ ८३५	अनघः ,, ,,
५७८	६६५	अनन्तः ,, ,,
३१६	३०८	अनन्तजित् त् ,,

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च
७८२	९३२	अनन्तरूपः अ ,,
७८३	९३३	अनन्तश्रीः ई ,,
७४८	८८९	अनन्तहुत-भुग्भोक्ता ऋ पु
४७२	५२१	अनन्तात्मा न ,,
३७७	४०१	अनयः अ ,,
४०३	४३२	अनर्थः ,, ,,
३०५ ६१९	२९४ ७१६	अनलः ,, ,,
७८८	९४१	अनादिः इ ,,
१०५	४२	अनादिनिधनः अ ,,
६०३	६९४	अनामयः ,, ,,
२५१	२१६	अनिमिषः ,, ,,
२३२ ५६३	१८७ ६४४	अनिरुद्धः ,, ,,
२२६ ५७५	१७९ ६६२	अनिर्देश्यवपुः स ,,
४०५ ७५३	४३६ ८९३	अनिर्विण्णः अ ,,
२६४ ६९२	२३६ ८१८	अनिलः ,, ,,
५३३	६०३	अनिवर्ती न ,,
५५४	६३२	अनीशः अ ,,
३३७	३४४	अनुकूलः ,, ,,
१४७	८१	अनुत्तमः ,, ,,
६२७	७२६	अनेकमूर्तिः इ ,,
४७४	५२३	अन्तकः अ ,,
८१५	९८३	अन्नम् ,, न
८१६	९८४	अन्नादः ,, पु
६२२ ७३२	७२१ ८६६	अपराजितः ,, ,,

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
३५८, ६७६	३७५, ७१६	उद्भवः	”	”
२०७	१५३	उपेन्द्रः	”	”
२११	१५८	ऊर्जितः	”	”
७६६	९१०	ऊर्जितशासनः	”	”
७९७	९५४	ऊर्ध्वगः	”	पु
३९२	४१७	ऋतुः	उ	”
२९२, ३४४	२७९, ३५३	ऋद्धः	अ	”
६२९	७३०	एकः	”	”
६६३	७७८	एकपात्	द	”
८०५	९६५	एकात्मा	न	”
२९१	२७६	ओजस्तेजोद्युतिधरः	अ	”
३००	२८८	औषधम्	”	न
६३२	७३४	कः	”	पु
७२१	८५२	कथितः	”	”
४९२	५४५	कनकाङ्गदी	न	”
७५१	९००	कपिरव्ययः	अ	”
७५८	८९९	कपिलः	”	”
४८३	५३५	कपिलाचार्यः	”	पु
४५६	५०३	कपीन्द्रः	”	”
३६१	३८०	करणम्	”	न
३२१, ३६२	३१७, ३८२	कर्ता	ऋ	पु
१९४	१३४	कविः	इ	”
३०७, ५७४	२९७, ६६०	कान्तः	अ	”
३०८	२९८	कामः	”	पु
३०६	२९६	कामकृत्	त	”
५७३	६५७	कामदेवः	अ	”
५७३	६५८	कामपालः	”	”
३०८	२९९	कामप्रदः	”	”
३०५	२९५	कामहा	न	”
५७४	६५९	कामी	न	”
३६१	३८१	कारणम्	अ	न
३९३	४११	कालः	”	पु
५६५	६४८	कालनेमिनिहा	न	”
६३२	७३५	किम्	म	पु
७६४	९०७	कुण्डली	न	”
६९०	८१५	कुन्दः	अ	”
६८८	८१४	कुन्दरः	”	”
५२८, ६८८	८१३, ५९६	कुमुदः	”	”
५५९	६४१	कुम्भः	”	”
६२९	६९७	कुवलेशयः	”	”
६७५	७९४	कृतकर्मा	न	”
१५०, ४८४	८३, ५३६	कृतज्ञः	अ	”
४४१	४८६	कृतलक्षणः	”	”
११६	१३८	कृताकृतः	”	”
५७५, ६७५	६६१, ७९६	कृतागमः	”	”
४८१	५४२	कृतान्तकृत्	त	”
१५१	८४	कृतिः	इ	स्त्री
७१२	८४१	कृशः	अ	पु
१२३, ४११	५८, ५५४	कृष्णः	”	”
८५, ५७०	२३, ६५४	केशवः	”	”
५७१	६५५	केशिहा	न	”
४१४	४४९	क्रतुः	उ	”
१४७	८०	क्रमः	अ	”
३२०	३१५	क्रोधकृत्	त	”
३१९	३१४	क्रोधहा	न	”
४१०	४४३	क्षमः	अ	”
७७३	९१९	क्षमिणांवरः	”	”

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
४३७	४८२	क्षरम् ” न
४१० ७२६	४४४ ८५८	क्षामः ” पु
८२२	९९१	क्षितीशः ” ”
७३	१६	क्षेत्रज्ञः ” ”
५३६	६०६	क्षेमकृत् त पु
३५८	३७६	क्षोभणः अ ”
५१२	५७३	खण्डपरशुः उ ”
५११	५७१	गतिसत्तमः अ ”
६५८	७७०	गदाग्रजः अ ”
८२८	९९७	गदाधरः ” ”
४४२	४८७	गभस्तिनेमिः इ ”
४९४	५४७	गभीरः अ ”
७८६	९३७	गभीरात्मा न ”
३४९	३५६	गरुडध्वजः अ ”
३६३ ४९५	३८४ ५४८	गहनः ” ”
७१३	८४३	गुणभृत् त ”
४९५	५४९	गुप्तः अ ”
४४९	४९५	गुरुः उ ”
२४८	२११	गुरुर्गुरुतमः अ ”
३६४	३८५	गुहः ” ”
४९३	५४६	गुह्यः ” ”
४५१ ५३०	४९७ ५९९	गोपतिः इ ”
४५२ ५३१	४९८ ६००	गोप्ता ऋ ”
२४०	१९०	गोविदांपतिः इ ”
२३३ ४९१	१८९ ५४३	गोविन्दः अ ”
५३०	५९८	गोहितः ” ”
२५५	२२१	ग्रामणीः ई ”
६४४	७५०	घृताशीः स ”
४९६	५५०	चक्रगदाधरः अ पु
७६५ ८२५	९०८ ९९५	चक्री न ”
७८५	९३६	चतुरश्रः अ ”
१९७ ६६१	१३९ ७७५	चतुरात्मा न ”
६६१	७७४	चतुर्गतिः इ ”
१९८	१४१	चतुर्दंष्ट्रः अ ”
६६०	७७२	चतुर्बाहुः उ ”
६६२	७७६	चतुर्भावः अ ”
१९९	१४२	चतुर्भुजः ” ”
६५९	७७१	चतुर्मूर्तिः इ ”
६६२	७७७	चतुर्वेदवित् द ”
१९७ ६६०	१४० ७७३	चतुर्व्यूहः अ ”
६४१	७४६	चन्दनाङ्गदी न ”
२९५	२८२	चन्द्रांशुः उ ”
६४६	७५२	चलः अ ”
७०२	८२९	चाणूरान्ध्रनिषूदनः अ ”
५५१	६२९	छिन्नसंशयः ” ”
३०१	२८९	जगतः-सेतुः उ ”
२०३	१४७	जगदादिजः अ ”
७९२	९४७	जनजन्मादिः इ ”
७९२	९४६	जननः अ पु
१९०	१२८	जनार्दनः ” ”
३३७	३४३	जनेश्वरः ” ”
८०५	९६६	जन्ममृत्युजरातिगः ” ”
४६३	५११	जयः ” ”
६८२	८०४	जयन्तः ” ”
२६९	२४५	जह्नुः उ ”
४२४	४६३	जितक्रोधः अ ”

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
७८४	९३४	जितमन्युः	उ	”
४७८	५२७	जितामित्रः	अ	”
४६८	५१५	जीवः	”	”
७८१	९३०	जीवनः	”	”
२०५	१५०	जेता	ऋ	पु
४५२	४९९	ज्ञानगम्यः	अ	”
४१८	४५५	ज्ञानमुत्तमम्	”	न
१३४	६८	ज्येष्ठः	अ	पु
७४२	८८१	ज्योतिः	स	न
५१०	५६९	ज्योतिरादित्यः	अ	पु
५४८	६२५	ज्योतिर्गणेश्वरः	”	”
६३४	७३७	तत्	त	न
८०३	९६३	तत्त्वम्	अ	”
८०४	९६४	तत्त्ववित्	द	पु
६७३	७९१	तन्तुवर्धनः	अ	”
३३५ / ८०८	३३९ / ९६८	तारः	”	”
३३४	३३८	तारणः	”	”
६०५	६९६	तीर्थकरः	”	”
३६८	३९३	तुष्टः	”	”
३५३	७६३	तेजोवृषः	”	”
१२५	६२	त्रिककुद्	द	”
१२५	”	त्रिककुद्धा-मा पा०त्रि-ककुद्धामा	न	पु
८७	५३९	त्रिदशाध्यक्षः	अ	पु
८६	५३८	त्रिपदः	”	”
४८	७५७	त्रिलोकधृ(क्)ष	”	
		” तृ	त	”
६८	६५२	त्रिलोकात्मा	न	”
६९	६५३	त्रिलोकेशः	अ	”
८२	५३३	त्रिविक्रमः	”	”

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
५१८	५८१	त्रिसामा	न	”
११६	५२	त्वष्टा	ऋ	”
३९७ / ७७२	४२४ / ९१७	दक्षः	अ	”
७७२	९१८	दक्षिणः	”	”
७३०	८६३	दण्डः	”	”
७३१	८६५	दमः	”	पु
२३५	१९२	दमनः	अ	”
७३१	८६४	दमयिता	ऋ	”
६२०	७१८	दर्पदः	अ	”
६२०	७१७	दर्पहा	न	”
३५४	३६९	दामोदरः	अ	”
५१३	५७४	दारुणः	”	”
४६४	५१३	दाशार्हः	”	”
५१५	५७६	दिविस्पृक्	श	”
७८७	९४०	दिशः	अ	”
६२५	७२४	दीप्तमूर्तिः	इ	”
६६६	७८२	दुरतिक्रमः	अ	”
१४८	८२	दुराधर्षः	अ	”
६६९	७८७	दुरारिहा	न	”
६६८	७८६	दुरावासः	अ	”
”	७८५	दुर्गः	”	”
६६७	७८४	दुर्गमः	”	”
६६५	७८१	दुर्जयः	”	”
२८३ / ६२१	२६७ / ७२०	दुर्धरः	”	”
२४६	२०७	दुर्मर्षणः	”	”
६६६	७८३	दुर्लभः	”	”
७७७	९२४	दुष्कृतिहा	न	”
७७८	९२६	दुःस्वप्ननाशनः	अ	”
५००	५५५	दृढः	”	”
३५९	३७७	देवः	”	”

१ “एवं पदच्छेदे संख्यानप्रकारः एतदन्तिमपत्रे दर्शितः”

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
८०१	९५८	पणः	अ	”
६३५	७३८	पदमनुत्तमम्	”	न
३४२	३५०	पद्मगर्भः	”	पु
११२, २३९, ३४०	४८, १९८, ३४८	पद्मनाभः	”	”
३४०	३४७	पद्मनिभेक्षणः	”	”
३३९	३४६	पद्मी	न	”
३६८	३९२	परमस्पष्टः	अ	पु
६२	११	परमात्मा	न	”
३६०	३७९	परमेश्वरः	अ	”
३९४	४२०	परमेष्ठी	न	”
३६७	३९१	परर्धिः	इ	”
५२५	५९२	परायणः	अ	”
३९५	४२१	परिग्रहः	”	”
६९१	८१६	पर्जन्यः	”	”
७८२	९३१	पर्यवस्थितः	”	”
३०३	२९२	पवनः	”	”
१२८	६३	पवित्रम्	”	न
८२३	९९२	पापनाशनः	”	पु
३०४, ६९२	२९३, ८१७	पावनः	”	”
१२३	११२	पुण्डरीकाक्षः	”	”
६०१, ७७८	६९२, ९२५	पुण्यः	”	”
६०२	६९३	पुण्यकीर्तिः	इ	”
७७६	९२२	पुण्यश्रवणकीर्तनः	अ	”
२०९	१५२	पुनर्वसुः	उ	”
३३३	३३७	पुरन्दरः	अ	”
४५३	५००	पुरातनः	”	”
४६१	५०८	पुरुजित्	त	”
७१, ३८३	१४, ४०७	पुरुषः	अ	”
८५	२४	पुरुषोत्तमः	”	”
४६२	५०९	पुरुसत्तमः	”	”
१०१, ५०३	४०, ५६१	पुष्कराक्षः	”	”
३६९	३९४	पुष्टः	”	”
७९६	९५२	पुष्पहासः	”	”
६१	१०	पूतात्मा	न	”
६०१	६९१	पूरयिता	ऋ	”
५९९	६९०	पूर्णः	अ	पु
३८७	४११	पृथुः	उ	”
७७१	९१६	पेशलः	अ	”
२९०	२७५	प्रकाशनः	”	”
२९२	२७७	प्रकाशात्मा	न	”
६५५	७६६	प्रग्रहः	अ	”
७९६	९५३	प्रजागरः	”	”
१३६, २४०	७०, १९९	प्रजापतिः	इ	”
१५५	९०	प्रजाभवः	अ	”
३८५	४१०	प्रणमः	”	”
८००	९५७	प्रणवः	”	”
१२४	६०	प्रतर्दनः	”	”
२९२	२७८	प्रतापनः	”	”
३२७	३२८	प्रतिष्ठितः	”	”
१५८	९४	प्रत्ययः	”	”
३२३	३२१	प्रथितः	”	”
५६४	६४६	प्रद्युम्नः	”	”
८०	२०	प्रधानपुरुषेश्वरः	”	”
८०८	९७०	प्रपितामहः	”	”
९४	३४	प्रभवः	”	”
९५, ३०९	३५, ३००	प्रभुः	उ	”
१२४	६१	प्रभूतः	अ	”
४०१, ८०१	४२९, ९५९	प्रमाणम्	”	न

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
४७९	५२८	प्रमोदनः	"	पु
२६६	२३९	प्रसन्नात्मा	न	"
२०८	१५५	प्रांशुः	उ	"
७१८	८४९	प्राग्वंशः	अ	"
१३३ ३२४ ३८४	६७ ३२२ ४०८	प्राणः	"	"
८०३	९६२	प्राणजीवनः	"	"
१३२ ३२४ ३८५ ७९९	६६ ३२३ ४०९ ९५६	प्राणदः	"	"
८०३	९६१	प्राणधृक् त्	ष त	पु "
८०२	९६०	प्राणनिलयः	अ	"
७३९	८७८	प्रियकृत्	त	"
७३८	८७६	प्रियार्हः	अ	"
७४०	८७९	प्रीतिवर्धनः	"	"
१७७	११७	बभ्रुः	उ	"
१७६	११६	बहुशिराः	स	"
४०१	४३०	बीजमव्ययम्	अ	न
७११	८४०	बृहत्	त	"
३३२	३३५	बृहद्भानुः	उ	पु
२८८	२७३	बृहद्रूपः	अ	"
५८२	६६९	ब्रह्म	न	न
५८१	६६८	ब्रह्मकृद्ब्रह्मा	"	पु
५८६	६७४	ब्रह्मज्ञः	अ	"
५८०	६६७	ब्रह्मण्यः	"	"
५८३	६७१	ब्रह्मवित्	द	"
५८३	६७०	ब्रह्मविवर्धनः	अ	"
५८५	६७३	ब्रह्मी	न	"
५८४	६७२	ब्राह्मणः	अ	"
५८६	६७५	ब्राह्मणप्रियः	"	"

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
६३८	७४२	भक्तवत्सलः	अ	"
५०४	५६३	भगवान्	त	"
५०५	५६४	भगहा	न	"
७०९	८३७	भयकृत्	त	"
७०९	८३८	भयनाशनः	अ	"
७८४	९३५	भयापहः	"	"
९४	३३	भर्ता	ऋ	"
१८८ २९८	१२६ २८५	भानुः	उ	"
७२०	८५१	भारभृत्	त	"
५६	७	भावः	अ	"
९४	३२	भावनः	"	"
२९६	२८३	भास्करद्युतिः	इ	"
५२१	५८६	भिषक्	ज	"
३४७ ७९३	३५८ ९४८	भीमः	अ	"
७९४	९४९	भीमपराक्रमः	"	"
२३७	१९५	भुजगोत्तमः	"	"
४०७	४३८	भूः	ऊ	स्त्री
१३९	७२	भूगर्भः	अ	पु
५४	५	भूतकृत्	त	"
५१	४	भूतभव्यभवत्प्रभुः	उ	"
३०३	२९१	भूतभव्यभवन्नाथः	अ	"
५९	९	भूतभावनः	"	"
५६	६	भूतभृत्	त	"
४४७	४९०	भूतमहेश्वरः	अ	पु
५८	८	भूतात्मा	न	"
९१	२९	भूतादिः	इ	"
६१७	७१३	भूतावासः	अ	"
५५६	६३६	भूतिः	इ	स्त्री
४५७	५०४	भूरिदक्षिणः	अ	पु
७८९	९४२	भूर्भुवः	ऊ	स्त्री

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
८०९	९६७	भूर्भुवःस्वस्तरुः उ पु
५५५	६३४	भूशयः अ ”
५५५	६३५	भूषणः ” ”
५२०	५८५	भेषजम् ” न
२०१, ४५६	१४५, ५०२	भोक्ता ऋ पु
२००	१४४	भोजनम् अ न
२००	१४३	भ्राजिष्णुः उ पु
१२८	६४	मङ्गलं परम् अ न
२१८	१७०	मधुः उ पु
१४१	७४	मधुसूदनः अ ”
११६	५१	मनुः उ ”
६०४	६९५	मनोजवः अ ”
४२३	४६२	मनोहरः ” ”
२९४	२८१	मन्त्रः अ ”
२३५	१९१	मरीचिः इ स्त्री
३४३	३५२	महर्धिः ” पु
४८२	५३४	महर्षिः ” ”
५८९, ६७४	६७७, ७९३	महाकर्मा न ”
४०४	४३३	महाकोशः अ ”
५९२	६८०	महाक्रतुः उ ”
५८८	६७६	महाक्रमः अ ”
३४५	३५५	महाक्षः ” ”
६८६	८१०	महागर्तः ” ”
१८६	१२३	महातपाः स ”
५९०	६७८	महातेजाः ” ”
४४८	४९२	महादेवः अ ”
२२५	१७८	महाद्युतिः इ ”
२२९	१८२	महाद्रिधृक् ष ”
		” त् त ”
४०४	४३५	महाधनः अ ”

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
७१४	८४५	महान् त ”
६८७	८१२	महानिधिः इ ”
२२२	१७४	महाबलः अ ”
२२२	१७५	महाबुद्धिः इ ”
६८७	८११	महाभूतः अ ”
३५६, ४०४	३७२, ४३४	महाभोगः अ ”
४०८	४४०	महामखः ” पु
५०४	५६२	महामनाः स ”
२२०	१७२	महामायः अ ”
६२५	७२३	महामूर्तिः इ ”
५९३	६८२	महायज्ञः अ ”
५९२	६८१	महायज्वा न ”
४७६	५२९	महार्हः अ ”
४९०	५४२	महावराहः ” ”
२२४	१७६	महावीर्यः ” ”
२२५	१७७	महाशक्तिः इ ”
३१३	३०४	महाशनः अ ”
४८८	५४०	महाशृङ्गः ” ”
१०३	४१	महास्वनः ” ”
५९४	६८३	महाहविः स ”
६८६	८०९	महाह्रदः अ ”
३२२, ३५६	३१९, ३७१	महीधरः ” ”
२३१	१८४	महीभर्ता ऋ ”
४१३	४४८	महेज्यः अ ”
२८५	२६९	महेन्द्रः ” ”
२३०	१८३	महेष्वासः ” ”
२२१	१७३	महोत्साहः ” ”
४७३	५२२	महोदधिशयः ” ”
५९१	६७९	महोरगः ” ”
१३९, २१८, ६३७	७३, १६९, ७४१	माधवः ” ”

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णौ लिङ्गं च.
६४७	७५४	मानदः ” ”
६४७	७५५	मान्यः ” ”
३५३ / ३७२	३६७ / ३९९	मार्गः ” ”
४६१	५१८	मुकुन्दः ” ”
६३	१२	मुक्तानां परमा गतिः इ स्त्री
४८५	५३७	मेदिनीपतिः इ पु
६५०	७५९	मेधजः अ ”
१४५	७८	मेधावी न ”
४१२ / ८०९	४४६ / ९७१	यज्ञः अ ”
८१२	९७७	यज्ञकृत् त ”
८१४	९८२	यज्ञगुह्यम् अ न
८१०	९७२	यज्ञपतिः इ पु
८१३	९७९	यज्ञभुक् ज ”
८१२	९७६	यज्ञभृत् त ”
८११	९७५	यज्ञवाहनः अ ”
८१३	९८०	यज्ञसाधनः ” ”
८११	९७४	यज्ञाङ्गः ” ”
८१४	९८१	यज्ञान्तकृत् त ”
८१२	९७८	यज्ञी न पु
८१०	९७३	यज्वा न ”
६३३	७३६	यत् द / त पु
६१५	७१०	यदुश्रेष्ठः अ ”
२५४ / ७३४	१६४ / ८७०	यमः ” ”
३१०	३०१	युगादिकृत् त ”
३११	३०२	युगावर्तः अ ”
७८	१८	योगः ” ”
७९	१९	योगविदांनेता ऋ ”
७२१	८५३	योगी न ”

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णौ लिङ्गं च.
७२२	८५४	योगीशः अ ”
७७९	९२८	रक्षणः ” ”
५९८	६८९	रणप्रियः ” ”
४३२	४७४	रत्नगर्भः ” ”
६७७	७९९	रत्ननाभः ” ”
८२८	९९८	रथाङ्गपाणिः इ ”
७४५	८८४	रविः ” ”
७४८	८८८	रविलोचनः अ पु
३७०	३९६	रामः ” ”
७९१	९४५	रुचिराङ्गदः ” ”
१७५	११५	रुद्रः ” ”
३५३	३६६	रोहितः ” ”
७९०	९४३	लक्ष्मीः ई स्त्री
३५१	३६३	लक्ष्मीवान् न पु
५४५	६२०	लोकत्रयाश्रयः अ ”
६३७	७४०	लोकनाथः ” ”
६३६	७३९	लोकबन्धुः उ ”
६७१	७८९	लोकसारङ्गः अ ”
६४८	७५६	लोकस्वामी न ”
७५५	८९५	लोकाधिष्ठानम् अ न
१९५	१३५	लोकाध्यक्षः ” पु
१२३	५९	लोहिताक्षः ” ”
६३१	७३३	वः ” ”
७१९	८५०	वंशवर्धनः ” ”
४३०	४७१	वत्सरः ” ”
४३०	४७२	वत्सलः ” ”
४३१	४७३	वत्सी न ”
५०६	५६६	वनमाली ” ”
३२९	३३२	वरदः अ पु
६४०	७५५	वराङ्गः ” ”
१८१	१२२	वरारोहः ” ”
५०२	५५८	वरुणः ” ”

पुष्ट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि-कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
२८०	२६२	वर्धनः	”	”
२८१	२६३	वर्धमानः	”	”
४१	३	वषट्कारः	”	”
१६८ २८७ ६०१	१०५ २७१ ७०१	वसुः	उ	”
२८६	२७०	वसुदः	अ	”
६०७	६९८ ६९९	वसुप्रदः	अ	पु
१६९ ६०९	१०६ ७०२	वसुमनाः	स	”
६०६	६९७	वसुरेताः	”	”
२६३	२३५	वह्निः	इ	”
२८४	२६८	वाग्मी	न	”
२५२ ५१७	२१८ ५७९	वाचस्पतिः	इ	”
६८०	८०२	वाजसनिः	”	”
२०८	१५४	वामनः	अ	”
३९०	४१५	वायुः	उ	”
३३० ७२९	३३२ ८६०	वायुवाहनः	अ	”
५०२	५५९	वारुणः	”	”
३२५	३२४	वासवानुजः	”	”
३३० ६०८ ६१७	३३३ ७०० ७१४	वासुदेवः	”	”
३६२	३८३	विकर्ता	ऋ	”
१४६	७९	विक्रमः	अ	”
१४३ ७६६	७६ ९०९	विक्रमी	न	पु
३५२	३६५	विक्षरः	अ	”
२०५	१४९	विजयः	”	”

पुष्ट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदि-कान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
५४८	६२६	विजितात्मा	न	”
४२६	४६५	विदारणः	अ	”
७८६	९३८	विदिशः	”	”
७७४	९२०	विद्वत्तमः	”	”
१०८ ४४०	४४ ४८५	विधाता	ऋ	”
५४९	६२७	विधेयात्मा	न	”
४६२	५१०	विनयः	अ	”
४६८	५१६	विनयिता	ऋ	”
३७३	३९८	विरजोमार्गः	अ	पु
३७२	”	विरतः	”	”
३७१	३९७	विरामः	”	”
७४५	८८९	विरोचनः	”	”
२८१	२६४	विविक्तः	”	”
२७३	२५०	विशिष्टः	”	”
५६१	६४२	विशुद्धात्मा	न	”
५६२	६४३	विशोधनः	अ	”
३९८	४२५	विश्रामः	”	”
२४७	२०९	विश्रुतात्मा	”	”
११४	५०	विश्वकर्मा	”	”
३९८	४२६	विश्वदक्षिणः	अ	”
३२१	३१८	विश्वबाहुः	उ	”
२६७	२४१	विश्वभुग्विभुः	”	”
४२	१	विश्वम्	अ	न
६२४	७२२	विश्वमूर्तिः	इ	पु
१७८ २०५	११८ १५१	विश्वयोनिः	इ	स्त्री
१५४	८९	विश्वरेताः	स	पु
२६६	२४०	विश्वसृक् ” ट्	ज ”	” ”
२५७	२२७	विश्वात्मा	न	”
६४२	७४८	विषमः	अ	”

१ “एवं पदच्छेदे संख्यानक्रमः एतदन्तिमपत्रे दर्शितः”

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
४६	२	
२७९	२५९	विष्णुः उ ,,
५७६	६६३	
१८९	१२७	विष्वक्सेनः अ ,,
३९९	४२७	विस्तारः ,, ,,
७४०	८८०	विहायसगतिः इ स्त्री
७७५	९२१	वीतभयः अ पु
३७८	४०२	वीरः ,, ,,
५३७	६६४	
४२५	४६४	वीरबाहुः उ ,,
२१६	१६८	
६४२	७४७	वीरहा न पु
७७९	९२७	
५०३	५६०	वृक्षः अ ,,
३४५	३५४	वृद्धात्मा न ,,
३१९	३१४	वृषः अ ,,
१७४	११३	वृषकर्मा न ,,
२७९	२६०	वृषपर्वा ,, ,,
५३२	६०२	वृषप्रियः अ ,,
२७८	२५८	वृषभः ,, ,,
५३२	६०१	वृषभाक्षः ,, ,,
१६५	१०२	वृषाकपिः इ ,,
१७४	११४	वृषाकृतिः ,, ,,
२७७	२५७	वृषाही न ,,
२८०	२६१	वृषोदरः अ ,,
३५७	३७३	वेगवान् त ,,
१९१	१२९	वेदः अ ,,
१९२	१३०	वेदवित् द ,,
१९४	१३३	
१९३	१३२	वेदाङ्गः अ ,,
२१४	१६५	वेद्यः ,, ,,
४९६	५५१	वेधाः स ,,
३८१	४०६	वैकुण्ठः अ ,,
८१८	९८७	वैखानः ,, ,,

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
२१५	१६६	वैद्यः ,, ,,
३१४	३०६	व्यक्तरूपः ,, ,,
६५६	७६८	व्यग्रः ,, ,,
३६४	३८६	व्यवसायः ,, ,,
३६५	३८७	व्यवस्थानः ,, ,,
७८७	९३९	व्यादिशः ,, ,,
४२८	४६८	व्यापी न ,,
३९०	४१४	व्याप्तः अ ,,
१५८	९३	व्यालः ,, ,,
५१६	५७८	व्यासः ,, ,,
३७८	४०३	शक्तिमतां श्रेष्ठः ,, पु
८२४	९९३	शङ्खभृत् त ,,
६२८	७२८	शतमूर्त्तिः इ ,,
,,	७२९	शताननः अ ,,
५४७	६२३	शतानन्दः ,, ,,
३३८	३४५	शतावर्त्तः ,, ,,
३८८	४१३	शत्रुघ्नः ,, ,,
६९७	८२६	शत्रुजिच्छत्रुतापनः ,, ,,
७६८	९१२	शब्दसहः ,, ,,
७६७	९११	शब्दातिगः ,, ,,
५२२	५८८	शमः ,, ,,
९८	३८	शम्भुः उ ,,
१५३	८७	शरणम् अ न
३४६	३५८	शरभः ,, पु
३४२	३५१	शरीरभृत् त पु
४५५	५०१	शरीरभूतभृत् ,, ,,
१५४	८८	शर्म न न
८८	२६	शर्वः अ पु
७६९	९१४	शर्वरीकरः ,, ,,
२९९	२८६	शशबिन्दुः उ ,,
८२६	९९६	शार्ङ्गधन्वा न ,,
५२३	५८९	शान्तः अ ,,

पृष्ठ संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
५२४	५९१	शान्तिः	इ	स्त्री
५२६	५९४	शान्तिदः	अ	पु
१२२	८७	शाश्वतः	अ	”
१८१	१२१	शाश्वतस्थाणुः	उ	”
५५४	६३३	शाश्वतस्थिरः	अ	”
२४६	२०८	शास्ता	ऋ	”
३१८	३१२	शिखण्डी	न	”
२८९	२७४	शिपिविष्टः	अ	”
८८ ५३६	२७ ६०७	शिवः	”	”
७६८	९१३	शिशिरः	अ	पु
२७४	२५१	शिष्टकृत्	त	”
३१७	३११	शिष्टेष्टः	अ	”
२१० २७४	१५७ २५२	शुचिः	इ	पु
१७९	११९	शुचिःश्रवाः	स	”
५२६ ६७१	५९३ ७८८	शुभाङ्गः	अ	”
३६९	३९५	शुभेक्षणः	”	”
६४३	७४९	शून्यः	”	”
३३५ ५६७	३४० ६५०	शूरः	”	”
५६८	६५१	शूरजनेश्वरः	”	”
६१४	७०९	शूरसेनः	”	”
६८१	८०३	शृङ्गी	न	”
५५७	६३८	शोकनाशनः	अ	”
३३६ ५६६	३४२ ६४९	शौरिः	इ	पु
७२४	८५७	श्रमणः	अ	”
५४३	६१८	श्रीकरः	”	”
३५९	३७८	श्रीगर्भः	”	”
५४०	६१२	श्रीदः	”	”

पुष्ट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.		
५४२	६१७	श्रीधरः	”	”
५४१	६१५	श्रीनिधिः	इ	”
२३१ ५४१	१८५ ६१४	श्रीनिवासः	अ	”
५३८	६१०	श्रीपतिः	इ	पु
५३९	६११	श्रीमतांवरः	अ	”
८४ २२८ २५५	२२ १८० २२२	श्रीमान्	त	पु
५३७	६०८	श्रीवत्सवक्षाः	स	पु
५३८	६०९	श्रीवासः	अ	”
५४२	६१६	श्रीविभावनः	अ	पु
५४०	६१३	श्रीशः	”	”
२८२	२६५	श्रुतिसागरः	”	”
५४३	६१९	श्रेयःश्रीमान्	त	”
१३५	६९	श्रेष्ठः	अ	पु
५००	५५६	संकर्षणः	अ	पु
५३५	६०५	संक्षेप्ता	ऋ	”
२१२	१६०	संग्रहः	अ	”
२४४	२०३	संधाता	ऋ	”
२४४	२०४	संधिमान्	त	”
५२१	५८७	संन्यासकृत्	”	”
२६१	२३३	संप्रमर्दनः	अ	”
९३	३१	संभवः	”	”
१७०	१०९	संमितः	”	”
१५७ ३९६	९२ ४२३	संवत्सरः	”	”
२६१	२३२	संवृतः	”	”
३६५	३८८	संस्थानः	”	”
६३०	७३२	सः	”	”
४३५	४७९	सत्	त	न

१ "एवं पदच्छेदे संख्यानप्रकारः एतदन्तिमपत्रे दर्शितः"

पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.	पुट संख्या	नाम संख्या	नाम तस्य प्रातिपदिकान्त्यवर्णो लिङ्गं च.
१६३	१००	सर्वादिः इ ”	६७२	७९०	सुतन्तुः उ पु
६१८	७१५	सर्वासुनिलयः अ ”	२३९	१९७	सुतपाः स ”
१६१	९७	सर्वेश्वरः ” ”	३९३	४१८	सुदर्शनः अ ”
६३१	७३३	सर्वः ” ”	५११	५७२	सुधन्वा न ”
७४७	८८७	सविता ऋ ”	६७७	७९८	सुन्दः अ ”
८०८	९६९		६७६	७९७	सुन्दरः अ पु
३५५	३७०	सहः अ ”	२३६	१९४	सुपर्णः ” ”
३१५	३०७	सहस्रजित् त पु	७२८	८५९	
२५७	२२९	सहस्रपात् द ”	२६५	२३८	सुप्रसादः ” ”
२५७	२२६	सहस्रमूर्द्धा न ”	२८३	२६६	सुभुजः अ ”
४३९	४८४	सहस्रांशुः उ ”	४१६	४५७	सुमुखः ” ”
२५७	२२८	सहस्राक्षः अ ”	६४९	७५८	सुमेधाः स ”
७०३	८३०	सहस्रार्चिः स ”	६१६	७१२	सुयामुनः अ ”
२०२	१४६	सहिष्णुः उ ”	१९६	१३६	सुराध्यक्षः ” ”
५१०	५७०		२३३	१८८	सुरानन्दः ” ”
७२	१५	साक्षी न ”	२४८	२१०	सुरारिहा न ”
४६९	५१७		७४३	८८२	सुरुचिः इ ”
७३६	८७२	सात्त्विकः अ ”	१५२	८६	सुरेशः अ ”
४६६	५१४	सात्वतांपतिः इ ”	३००	२८७	सुरेश्वरः ” ”
२६८	२४४	साधुः उ ”	६९५	८२३	सुलभः ” ”
५१९	५८३	साम न न	६७८	८००	सुलोचनः ” ”
५१९	५८२	सामगः अ पु	६८३	८०६	सुवर्णबिन्दुः उ ”
८१९	९८८	सामगायनः ” ”	६३९	७४३	सुवर्णवर्णः अ ”
४४५	४८९	सिंहः ” ”	७९०	९४४	सुवीरः ” ”
१६२	९८	सिद्धः अ ”	४१८	४५६	सुव्रतः ” ”
६९६	८२५		६९६	८२४	
२७५	२५४	सिद्धसंकल्पः ” ”	४९१	५४४	सुषेणः ” ”
२७५	२५३	सिद्धार्थः ” ”	४२२	४६१	सुहृत् द ”
१६२	९९	सिद्धिः इ स्त्री	४२०	४५८	सूक्ष्मः अ ”
२७६	२५५	सिद्धिदः अ पु	७४६	८८६	सूर्यः ” ”
२७६	२५६	सिद्धिसाधनः ” ”	४६०	५०७	सोमः ” ”
४२१	४६०	सुखदः ” ”	४५८	५०५	सोमपः ” ”
७५०	८९०		३२८	३२९	स्कन्दः ” ”
४२१	४५९	सुघोषः ” ”	३२८	३३०	स्कन्दधरः ” ”

१ "एवं पदच्छेदे संख्यानक्रमः एतदन्तिमपत्रे दर्शितः"

श्रीविष्णुसहस्रनामाकारादिः

समाप्ता ।

हरिः ॐ

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ

श्रीविष्णुसहस्रनाम.

॥ १ ॥ विश्वं विष्णुर् वषट्कारो ३ भूत-भव्य-भवत्प्रभुः । ४
भूतकृद् भूतभृद् भावो ७ भूतात्मा भूतभावनः ॥ ९
॥ २ ॥ पूतात्मा परमात्मा च ११ मुक्तानांपरमागतिः । १२
अव्ययः पुरुषः साक्षी १५ क्षेत्रज्ञो ऽक्षर एव च ॥ १७
॥ ३ ॥ योगो योगविदांनेता १९ प्रधानपुरुषेश्वरः । २०
नारसिंहवपुः श्रीमान् २२ केशवः पुरुषोत्तमः ॥ २४
॥ ४ ॥ सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर् २८ भूतादिर् निधिरव्ययः । ३०
संभवो भावनो भर्ता ३३ प्रभवः प्रभुर् ईश्वरः ॥ ३६

अर्चनोपयुक्तानां प्रणवपूर्वाणां नमःशब्दोत्तराणाम् अकारादिवर्णान्तानां विश्वादिनाम्नां चतुर्थ्यन्तरूपदिक्प्रदर्शिका:-

अ-(६५१) विश्वाय. १ । ३ । ७ । ९ । १३ । १४ । १६ । १७ । १८ । २० । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । ३१० । ३१ । ३२ । ३४ । ३६ ॥
आ-(२)-[५९० । ७०६]
इ-(६७)-मुक्तानां परमायै गतये. १२ । २९ ॥
ई-(५)-[२१९ । २२० । २२१ । ९३३ । ९४३]
उ-(५१)-विष्णवे. २ । ४ । २८ । ३५ ॥
ऊ-(३)-[३७ । ४३८ । ९४२]
ऋ-(३२)-योगविदां नेत्रे. १९ । ३३ ॥
ज्-(४)-[२४० । ५८६ । ९०४ । ९७९]
त्-(४८)-भूतकृते. ५ । ६ । २२ ॥
द्-(९)-[१२५ । १३० । १३३ । २२९ । ४६१ । ६७१ । ७७७ । ७७८ । ९६४]
न्-(१८)-भूतात्मने. ८ । १० । ११ । १५ ॥
प्-(१)-[४७६]
म्-(१)-[७३५]
श्-(३)-[२०१ । ५७६ । ५७७]
स्-(२५)- नारसिंहवपुषे. २१ ॥

१०००

१-३० अनेकपदघटितेषु नामसु विशेषः-अव्ययाय विधये । २ एतत्पुटानुक्ताकारादिवर्णान्तानि एतत्पुटे कुण्डलितानि च नामानि पुटान्तरेषु द्रष्टव्यानि ।

॥ ५ ॥ स्वयंभूः शम्भुर् आदित्यः ३९ पुष्कराक्षो महास्वनः । ४१
अनादिनिधनो धाता ४३ विधाता धातुरुत्तमः ॥ ४५
॥ ६ ॥ अप्रमेयो हृषीकेशः ४७ पद्मनाभो ऽमरप्रभुः । ४९
विश्वकर्मा मनुस् त्वष्टा ५२ स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ ५५
॥ ७ ॥ अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो ५८ लोहिताक्षः प्रतर्दनः । ६०
प्रभूतस् त्रिककुद्धाम ६२ पवित्रं मङ्गलंपरम् ॥ ६४
॥ ८ ॥ ईशानः प्राणदः प्राणो ६७ ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः । ७०
हिरण्यगर्भो भूगर्भो ७२ माधवो मधुसूदनः ॥ ७४
॥ ९ ॥ ईश्वरो विक्रमी धन्वी ७७ मेधावी विक्रमः क्रमः । ८०
अनुत्तमो दुराधर्षः ८२ कृतज्ञः कृतिर् आत्मवान् ॥ ८५
॥ १० ॥ सुरेशः शरणं शर्म ८८ विश्वरेताः प्रजाभवः । ९०
अहः संवत्सरो व्यालः ९३ प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ ९५
॥ ११ ॥ अजः सर्वेश्वरः सिद्धः ९८ सिद्धिः सर्वादिर् अच्युतः । १०१
वृषाकपिर् अमेयात्मा १०३ सर्वयोगविनिःसृतः ॥ १०४
॥ १२ ॥ वसुर् वसुमनाः सत्यः १०७ समात्मा संमितः समः । ११०
अमोघः पुण्डरीकाक्षो ११२ वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ ११४
॥ १३ ॥ रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर् ११७ विश्वयोनिः शुचिश्रवाः । ११९
अमृतः शाश्वतस्थाणुर् १२१ वरारोहो महातपाः ॥ १२३
॥ १४ ॥ सर्वगः सर्वविद् भानुर् १२६ विष्वक्सेनो जनार्दनः । १२८
वेदो वेदविद् अव्यङ्गो १३१ वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥ १३४

अ—३९—४२ । ४५—४८ । ५३—६१ । ६३ । ६४[2]—६९ । ७१—७५ । ७९—८३ । ८६ । ८७ । ९० । ९२—९८ । १०१ । १०४ । १०७ । १०९—११२ । ११५ । १२० । १२२ । १२४ । १२७—१२९ । १३१ । १३२॥
इ—७० । ८४ । ९९ । १०० । १०२ । ११४ । ११८ । १३४ ॥
उ—३८ । ४९ । ५१ । १०५ । ११७ । १२१ । १२६ ॥
ऊ—स्वयंभुवे. ३७ ॥
ऋ—४३ । ४४ । ५२ ॥
त्—८५ ॥
द्—सर्वविदे. १२५ । १३० । १३३ ॥
न्—५० । ६२[1] । ७६—७८ । ८८ । ९१ । १०३ । १०८ । ११३ ॥
स्—८९ । १०६ । ११६ । ११९ । १२३ ॥

१—६२ वैकल्पिकेन पदच्छेदेन लब्धेषु नामसु विशेषः—त्रिककुद् धाम्ने ।
२—६४ अनेकपदघटितेषु नामसु विशेषः—पराय मङ्गलाय नमः ।

॥ १५ ॥ लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो १३६ धर्माध्यक्षः कृताकृतः । १३८
चतुरात्मा चतुर्व्यूहः १४० चतुर्दंष्ट्रश् चतुर्भुजः ॥ १४२

॥ १६ ॥ भ्राजिष्णुर् भोजनं भोक्ता १४५ सहिष्णुर् जगदादिजः । १४७
अनघो विजयो जेता १५० विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ १५२

॥ १७ ॥ उपेन्द्रो वामनः प्रांशुर् १५५ अमोघः शुचिर् ऊर्जितः । १५८
अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो १६१ धृतात्मा नियमो यमः ॥ १६४

॥ १८ ॥ वेद्यो वैद्यः सदायोगी १६७ वीरहा माधवो मधुः । १७०
अतीन्द्रियो महामायो १७२ महोत्साहो महाबलः ॥ १७४

॥ १९ ॥ महाबुद्धिर् महावीर्यो १७६ महाशक्तिर् महाद्युतिः । १७८
अनिर्देश्यवपुः श्रीमान् १८० अमेयात्मा महाद्रिधृत् ॥ १८२

॥ २० ॥ महेष्वासो महीभर्ता १८४ श्रीनिवासः सतांगतिः । १८६
अनिरुद्धः सुरानन्दो १८८ गोविन्दो गोविदांपतिः ॥ १९०

॥ २१ ॥ मरीचिर् दमनो हंसः १९३ सुपर्णो भुजगोत्तमः । १९५
हिरण्यनाभः सुतपाः १९७ पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ १९९

॥ २२ ॥ अमृत्युः सर्वदृक् सिंहः २०२ सन्धाता सन्धिमान् स्थिरः । २०५
अजो दुर्मर्षणः शास्ता २०८ विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ २१०

॥ २३ ॥ गुरुर्गुरुतमो धाम २१२ सत्यः सत्यपराक्रमः । २१४
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी २१७ वाचस्पतिर् उदारधीः ॥ २१९

अ–१३५–१३८ । १४०–१४२ । १४४ । १४७–१४९ । १५३ । १५४ । १५६ । १५८–१६१ । १६३–१६६ । १६९ । १७१–१७४ । १७६ । १८३ । १८५ । १८७–१८९ । १९२–१९६ । १९८ । २०२ । २०५–२०७ । २११ । २१३–२१६ ॥

इ–१५१ । १५७ । १७५ । १७७ । १७८ । १८६ । १९० । १९१ । १९९ । २१८ ॥

ई–उदाराधिये· २१९ ॥

उ–१४३ । १४६ । १५२ । १५५ । १७० । २०० ॥

ऋ–१४५ । १५० । १८४ । २०३ । २०८ ॥

त्–१८० । १८२ । २०४ ॥

न्–१३९ । १६२ । १६७ । १६८ । १८१ । २०९ । २१० । २१२ । २१७ ॥

श्–सर्वदृशे· २०१ ॥

स्–१७९ । १९७ ॥

१–२११ अनेकपदघटितेषु नामसु विशेषः—गुरुतमाय गुरवे ।

॥ २४ ॥ अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्२२२ न्यायो नेता समीरणः । २२५
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा २२७ सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ २२९

॥ २५ ॥ आवर्तनो निवृत्तात्मा २३१ संवृतः संप्रमर्दनः । २३३
अहःसंवर्तको वह्निर् २३५ अनिलो धरणीधरः ॥ २३७

॥ २६ ॥ सुप्रसादः प्रसन्नात्मा २३९ विश्वसृद् विश्वभुग्विभुः । २४१
सत्कर्ता सत्कृतः साधुर् २४४ जह्नुर् नारायणो नरः ॥ २४७

॥ २७ ॥ असंख्येयो ऽप्रमेयात्मा २४९ विशिष्टः शिष्टकृत् शुचिः । २५२
सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः २५४ सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ २५६

॥ २८ ॥ वृषाही वृषभो विष्णुर् २५९ वृषपर्वा वृषोदरः । २६१
वर्धनो वर्धमानश्च २६३ विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ २६५

॥ २९ ॥ सुभुजो दुर्धरो वाग्मी २६८ महेन्द्रो वसुदो वसुः । २७१
नैकरूपो बृहद्रूपः २७३ शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ २७५

॥ ३० ॥ ओजस्तेजोद्युतिधरः २७६ प्रकाशात्मा प्रतापनः । २७८
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश् २८१ चन्द्रांशुर् भास्करद्युतिः ॥ २८३

॥ ३१ ॥ अमृतांशूद्भवो भानुः २८५ शशिबिन्दुः सुरेश्वरः । २८७
औषधं जगतःसेतुः २८९ सत्यधर्मपराक्रमः ॥ २९०

॥ ३२ ॥ भूतभव्यभवन्नाथः २९१ पवनः पावनो ऽनलः । २९४
कामहा कामकृत् कान्तः २९७ कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ३००

अ—२२३ । २२५ । २२८ । २३० । २३२ । २३४ । २३६ । २३८ । २४३ । २४६—२४८ । २५० । २५३—२५६ । २५८ । २६१—२६७ । २६९ । २७० । २७२—२७६ । २७८—२८१ । २८४ । २८७ । २८८ । २९०—२९४ । २९७—२९९ ॥

इ—२३५ । २५२ । २८३ ॥

ई—२२० । २२१ ॥

उ—२४१ । २४४ । २४५ । २५९ । २७१ । २८२ । २८५ । २८६ । २८९ । ३०० ॥

ऋ—२२४ । २४२ ॥

न्—विश्वसृजे. २४० ॥

त्—२२२ । २५१ । २९६ ॥

द्—२२९ ॥

न—२२६ । २२७ । २३१ । २३९ । २४९ । २५७ । २६० । २६८ । २७७ । २९५ ॥

॥ ३३ ॥ युगादिकृद् युगावर्ती ३०२ नैकमायो महाशनः । ३०४
अदृश्यो व्यक्तरूपश्च ३०६ सहस्रजित् अनन्तजित्॥ ३०८

॥ ३४ ॥ इष्टो ऽविशिष्टः शिष्टेष्टः ३११ शिखण्डी नहुषो वृषः । ३१४
क्रोधहा क्रोधकृत् कर्ता ३१७ विश्वबाहुर् महीधरः ॥ ३१९

॥ ३५ ॥ अच्युतः प्रथितः प्राणः ३२२ प्राणदो वासवानुजः । ३२४
अपान्निधिर् अधिष्ठानम् ३२६ अप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ३२८

॥ ३६ ॥ स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो ३३१ वरदो वायुवाहनः । ३३३
वासुदेवो बृहद्भानुः ३३५ आदिदेवः पुरंदरः ॥ ३३७

॥ ३७ ॥ अशोकस् तारणस् तारः ३४० शूरः शौरिर् जनेश्वरः । ३४३
अनुकूलः शतावर्तः ३४५ पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ३४७

॥ ३८ ॥ पद्मनाभो ऽरविन्दाक्षः ३४९ पद्मगर्भः शरीरभृत् । ३५१
महर्द्धिर् ऋद्धो वृद्धात्मा ३५४ महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ३५६

॥ ३९ ॥ अतुलः शरभो भीमः ३५९ समयज्ञो हविर्हरिः । ३६१
सर्वलक्षणलक्षण्यो ३६२ लक्ष्मीवान् समितिंजयः ॥ ३६४

॥ ४० ॥ विक्षरी रोहितो मार्गो ३६७ हेतुर् दामोदरः सहः । ३७०
महीधरो महाभागो ३७२ वेगवान् अमिताशनः ॥ ३७४

॥ ४१ ॥ उद्भवः क्षोभणो देवः ३७७ श्रीगर्भः परमेश्वरः । ३७९
करणं कारणं कर्ता ३८२ विकर्ता गहनो गुहः ॥ ३८५

॥ ४२ ॥ व्यवसायो व्यवस्थानः ३८७ संस्थानः स्थानदो ध्रुवः । ३९०
परर्द्धिः परमस्पष्टः ३९२ तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ३९५

अ–३०२–३०६ । ३०९–३११ । ३१३ । ३१४ । ३१९–३२४ । ३२६–३३४ । ३३६–३४१ । ३४३–३४५ । ३४७–३५० । ३५३ । ३५९–३६० । ३६२ । ३६४–३६७ । ३६९–३७२ । ३७४–३८१। ३८४–३९० । ३९२–३९५ ॥

इ–३२५ । ३४२ । ३५२ । ३६१[1] । ३९१ ॥

उ–३१८ । ३३५ । ३६८ ॥

ऋ–३१७ । ३८२ । ३८३ ॥

त्–३०१ । ३०७ । ३०८ । ३१६ । ३५१ । ३६३ । ३७३ ॥

न्–३१२ । ३१५ । ३४६ । ३५४ ॥

१–३६१ वैकल्पिकेन पदच्छेदेन धे ना विशेषः–हविर्हरये ।

॥ ४३ ॥ रामो विरामो विरजो। मार्गो३९८ नेयो नयो ऽनयः । ४०१
वीरः शक्तिमतांश्रेष्ठो ४०३ धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ४०५
॥ ४४ ॥ वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः ४०८ प्राणदः प्रणमः पृथुः । ४११
हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो ४१३ व्याप्तो वायुर् अधोक्षजः ॥४१६
॥ ४५ ॥ ऋतुः सुदर्शनः कालः ४१९ परमेष्ठी परिग्रहः । ४२१
उग्रः संवत्सरो दक्षो ४२४ विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ४२६
॥ ४६ ॥ विस्तारः स्थावरस्थाणुः ४२८ प्रमाणं बीजमव्ययम् । ४३०
अर्थो ऽनर्थो महाकोशो ४३३ महाभोगो महाधनः ॥ ४३५
॥ ४७ ॥ अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर् ४३८ धर्मयूपो महामखः । ४४०
नक्षत्रनेमी नक्षत्री ४४२ क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ४४५
॥ ४८ ॥ यज्ञ इज्यो महेज्यश्च ४४८ क्रतुः सत्रं सतांगतिः । ४५१
सर्वदर्शी निवृत्तात्मा ४५३ सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ४५५
॥ ४९ ॥ सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः ४५८ सुघोषः सुखदः सुहृत् । ४६१
मनोहरो जितक्रोधो ४६३ वीरबाहुर् विदारणः ॥ ४६५
॥ ५० ॥ स्वापनः स्ववशो व्यापी ४६८ नैकात्मा नैककर्मकृत् । ४७०
वत्सरो वत्सलो वत्सी ४७३ रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ४७५
॥ ५१ ॥ धर्मगुप् धर्मकृत् धर्मी ४७८ सद्[2] अक्षरम् असत्[3] क्षरम्। ४८२
अविज्ञाता सहस्रांशुर् ४८४ विधाता कृतलक्षणः ॥ २८६
॥ ५२ ॥ गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः ४८८ सिंहो भूतमहेश्वरः । ४९०
आदिदेवो महादेवो ४९२ देवेशो देवभृत् गुरुः ॥ ४९५

अ–३९६–३९८[1]–४१० । ४१२–४१४ । ४१६ । ४१८ । ४१९ । ४२१ –४२७ । ४२९–४३७ । ४३९ । ४४० । ४४३–४४८ । ४५० । ४५४–४६० । ४६२ । ४६३ । ४६५–४६७ । ४७१ । ४७२ । ४७४ । ४७५ । ४८० । ४८२ । ४८६ । ४८८–४९३ ॥

इ–४५१ । ४८७ ॥

उ–४११ । ४१५ । ४१७ । ४२८ । ४४९ । ४६४ । ४८४ । ४९५ ॥

ऊ–४३८ ॥

ऋ–४८३ । ४८९ ॥

त्–४७० । ४७७ । ४७९[2] । ४८१ । ४९४ ॥

द्–४६१ ॥

न्–४२० । ४४१ । ४४२ । ४५२ । ४५३ ।४६८।४६९।४७३।४७८ ॥

प्–धर्मगुपे. ४७६ ॥

१–३९८ वैकल्पिकेन पदच्छेदेन लब्धेषु नामसु विशेषः–विरजो मार्गाय ।

२–४७९ (सद्) अक्षरम्–अक्षरसते । ३–४८१ (असत्) क्षरम्–असते क्षराय ।

॥ ५३ ॥ उत्तरो गोपतिर् गोप्ता ४९८ ज्ञानगम्यः पुरातनः । ५००
शरीरभूतभृद् भोक्ता ५०२ कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ५०४
॥ ५४ ॥ सोमपो ऽमृतपः सोमः ५०७ पुरुजित् पुरुसत्तमः । ५०९
विनयो जयः सत्यसन्धो ५१२ दाशार्हः सात्वतांपतिः ॥ ५१४
॥ ५५ ॥ जीवो बिनयिता साक्षी ५१७ मुकुन्दो ऽमितविक्रमः । ५१९
अम्भोनिधिर् अनन्तात्मा ५२१ महोदधिशयो ऽन्तकः ॥ ५२३
॥ ५६ ॥ अजो महार्हः स्वाभाव्यो ५२६ जितामित्रः प्रमोदनः । ५२८
आनन्दो नन्दनो नन्दः ५३१ सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ५३३
॥ ५७ ॥ महर्षिः कपिलाचार्यः ५३५ कृतज्ञो मेदिनीपतिः । ५३७
त्रिपदस् त्रिदशाध्यक्षः ५३९ महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ५४१
॥ ५८ ॥ महावराहो गोविन्दः ५४३ सुषेणः कनकाङ्गदी । ५४५
गुह्यो गभीरो गहनो ५४८ गुप्तश् चक्रगदाधरः ॥ ५५०
॥ ५९ ॥ वेधाः स्वाङ्गो ऽजितः कृष्णो ५५४ दृढः संकर्षणो ऽच्युतः । ५५७
वरुणो वारुणो वृक्षः ५६० पुष्पराक्षो महामनाः ॥ ५६२
॥ ६० ॥ भगवान् भगहा नन्दी ५६५ वनमाली हलायुधः । ५६७
आदित्यो ज्योतिरादित्यः ५६९ सहिष्णुर् गतिसत्तमः ॥ ५७१
॥ ६१ ॥ सुधन्वा खण्डपरशुर् ५७३ दारुणो द्रविणप्रदः । ५७५
दिविस्पृक् सर्वदृक् व्यासो ५७८ वाचस्पतिर् अयोनिजः ॥ ५८०

अ–४९६ । ४९९ । ५०० । ५०३–५०७ । ५०९–५१३ । ५१५ । ५१८ । ५१९ । ५२२–५३१ । ५३३ । ५३५ । ५३६ । ५३८–५४० । ५४२–५४४ । ५४६–५५० । ५५२–५६१ । ५६७–५६९ । ५७१ । ५७४ । ५७५ । ५७८ । ५८० ॥

इ–४९७ । ५१४ । ५२० । ५३४ । ५३७ । ५७९ ॥

उ–५७० । ५७३ ॥

ऋ–४९८ । ५०२ । ५१६ ॥

त्–५०१ । ५०८ । ५४१ । ५६३ ॥

न्–५१७ । ५२१ । ५३२ । ५४५ । ५६४–५६६ । ५७२ ॥

श्–५७६ । ५७७ ॥

स–५५१ । ५६२ ॥

॥ ६२ ॥ त्रिसामा सामगः साम ५८३ निर्वाणं भेषजं भिषक् । ५८६
संन्यासकृत् शमः शान्तो ५८९ निष्ठा शान्तिः परायणम्॥ ५९२

॥ ६३ ॥ शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा ५९५ कुमुदः कुवलेशयः । ५९७
गोहितो गोपतिर् गोप्ता ६०० वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ६०२

॥ ६४ ॥ अनिवर्ती निवृत्तात्मा ६०४ सङ्क्षेप्ता क्षेमकृत् शिवः। ६०७
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः ६०९ श्रीपतिः श्रीमतांवरः ॥ ६११

॥ ६५ ॥ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः६१४ श्रीनिधिः श्रीविभावनः । ६१६
श्रीधरः श्रीकरः ६१८ श्रेयःश्रीमान् लोकत्रयाश्रयः ॥६२०

॥ ६६ ॥ स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो ६२३ नन्दिर् ज्योतिर्गणेश्वरः। ६२५
विजितात्मा विधेयात्मा ६२७ सत्कीर्तिश् छिन्नसंशयः॥ ६२९

॥ ६७ ॥ उदीर्णः सर्वतश्चक्षुर् ६३१ अनीशः शाश्वतस्थिरः। ६३३
भूशयो भूषणो भूतिर् ६३६ अशोकः शोकनाशनः ॥ ६३८

॥ ६८ ॥ अर्चिष्मान् अर्चितः कुम्भो ६४१ विशुद्धात्मा विशोधनः । ६४३
अनिरुद्धो ऽप्रतिरथः ६४५ प्रद्युम्नो ऽमितविक्रमः ॥ ६४७

॥ ६९ ॥ कालनेमिनिहा शौरिः ६४९ शूरः शूरजनेश्वरः । ६५१
त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः ६५३ केशवः केशिहा हरिः ॥ ३५६

अ–५८२ । ५८४ । ५८५ । ५८८ । ५८९ । ५९२–५९४ । ५९६–५९८ । ६०१ । ६०२ । ६०७ । ६०९ । ६१३–६१४ । ६१६–६१८ । ६२०–६२३ । ६२५ । ६२९ । ६३०।६३२–६३५ । ६३७। ६३८ । ६४० । ६४१ । ६४३–६४७ । ६५० । ६५१ । ६५३ । ६५४ ॥

आ–निष्ठायै. ५९० ॥

इ–५९१ । ५९९ । ६१० । ६१५ । ६२४ । ६२८ । ६३६ । ६४९ । ६५६ ॥

ऋ–५९५ । ६०० । ६०५ ॥

ज्–५८६ ॥

त्–५८७ । ६०६ । ६१९ । ६३९ ॥

म्–५८१ । ५८३ । ६०३ । ६०४ । ६२६ । ६२७ । ६४२ । ६४८ । ६५२ । ६५५ ॥

स्–६०८ । ६३१ ॥

॥ ७० ॥ कामदेवः कामपालः ६५८ कामी कान्तः कृतागमः । ६६१
अनिर्देश्यवपुर् विष्णुर् ६६३ वीरो ऽनन्तो धनञ्जयः ॥ ६६६

॥ ७१ ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृत् ब्रह्मा ६६८ ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः । ६७०
ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ६७३ ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ६७५

॥ ७२ ॥ महाक्रमो महाकर्मा ६७७ महातेजा महोरगः । ६७९
महाक्रतुर् महायज्वा ६८१ महायज्ञो महाहविः ॥ ६८३

॥ ७३ ॥ स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं ६८६ स्तुतिः स्तोता रणप्रियः । ६८९
पूर्णः पूरयिता पुण्यः ६९२ पुण्यकीर्तिर् अनामयः ॥ ६९४

॥ ७४ ॥ मनोजवस् तीर्थकरो ६९६ वसुरेता वसुप्रदः । ६९८
वसुप्रदो वासुदेवो ७०० वसुर् वसुमना हविः ॥ ७०३

॥ ७५ ॥ सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता ७०६ सद्भूतिः सत्परायणः । ७०८
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः ७१० सन्निवासः सुयामुनः ॥७१२

॥ ७६ ॥ भूतावासो वासुदेवः ७१४ सर्वासुनिलयो ऽनलः । ७१६
दर्पहा दर्पदो ऽदृप्तो ७१९ दुर्धरो ऽथा ऽपराजितः ॥७२१

॥ ७७ ॥ विश्वमूर्तिर् महामूर्तिर् ७२३ दीप्तमूर्तिर् अमूर्तिमान् । ७२५
अनेकमूर्तिर् अव्यक्तः ७२७ शतमूर्तिः शताननः ॥ ७२९

॥ ७८ ॥ एको नैकः सवः कः किं ७३५ यत् तत् पदमनुत्तमम् । ७३८
लोकबन्धुर् लोकनाथो ७४० माधवो भक्तवत्सलः ॥ ७४२

अ–६५७ । ६५८ । ६६० । ६६१ । ६६४–६६७ । ६७० । ६७२ । ६७४–६७६ । ६७९ । ६८२ । ६८४–६८७ । ६८९ । ६९० । ६९२ । ६९४–६९६ । ६९८—७०० । ७०८–७१६ । ७१८–७२१ । ७२७ । ७२९–७३२[1]–७३४ । ७३८ । ७४०–७४२ ॥

आ–७०६ ॥

इ–६९३ । ७०४ । ७०५ । ७०७ । ७२२–७२४ । ७२६ । ७२८ ॥

उ–६६३ । ६८० । ७०१ । ७३९ ॥

ऋ–६८८ । ६९१ ॥

त्–७२५ । ७३६ । ७३७ ॥

द्–६७१ ॥

न्–६५९ । ६६८ । ६६९ । ६७३ । ६७७ । ६८१ । ७१७ ॥

म्–किमे. ७३५ ॥

स्–६६२ । ६७८ । ६८३ । ६९७ । ७०२ । ७०३ ॥

१–७३२ अनेकपदघटितनामसु विशेषः–सवाय ।

॥ ७९ ॥ सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो ७४४ वराङ्गश् चन्दनाङ्गदी । ७४६
वीरहा विषमः शून्यो ७४९ घृताशीर् अचलश् चलः ॥७५२

॥ ८० ॥ अमानी मानदो मान्यो ७५५ लोकस्वामी त्रिलोकधृत् । ७५७
सुमेधा मेधजो धन्यः ७६० सत्यमेधा धराधरः ॥ ७६२

॥ ८१ ॥ तेजोवृषो द्युतिधरः ७६४ सर्वशस्त्रभृतांवरः । ७६५
प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो ७६८ नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥ ७७०

॥ ८२ ॥ चतुर्मूर्तिश् चतुर्बाहुर् ७७२ चतुर्व्यूहश् चतुर्गतिः । ७७४
चतुरात्मा चतुर्भावश् ७७६ चतुर्वेदविद् एकपात् ॥ ७७८

॥ ८३ ॥ समावर्त्तो निवृत्तात्मा ७८० दुर्जयो दुरतिक्रमः । ७८२
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो ७८५ दुरावासो दुरारिहा ॥ ७८७

॥ ८४ ॥ शुभाङ्गो लोकसारङ्गः ७८९ सुतन्तुस् तन्तुवर्धनः । ७९१
इन्द्रकर्मा महाकर्मा ७९३ कृतकर्मा कृतागमः ॥ ७९५

॥ ८५ ॥ उद्भवः सुन्दरः सुन्दो ७९८ रत्ननाभः सुलोचनः । ८००
अर्को वाजसनिः शृङ्गी ८०३ जयन्तः सर्वविज्जयी ॥ ८०५

॥ ८६ ॥ सुवर्णबिन्दुर् अक्षोभ्यः ८०७ सर्ववागीश्वरेश्वरः । ८०८
महाह्रदो महागर्तो ८१० महाभूतो महानिधिः ॥ ८१२

॥ ८७ ॥ कुमुदः कुन्दरः कुन्दः ८१५ पर्जन्यः पावनोऽनिलः । ८१८
अमृताशोऽमृतवपुः ८२० सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ ८२२

अ–७४३–७४५ । ७४८ । ७४९ । ७५१ । ७५२ । ७५४ । ७५५ । ७५९ । ७६० । ७६२–७७० । ७७३ । ७७६ । ७७९ । ७८१–७८६ । ७८८ । ७८९ । ७९१ । ७९६–८०१ । ८०४ । ८०७–८११ । ८१३–८१९ । ८२१ । ८२२ ॥

इ–७७१ । ७७४ । ८०२ । ८१२ ॥

उ–७७२ । ७९० । ८०६ ॥

त्–७५७ ॥

द्–७७७[1] । ७७८ ॥

न्–७४६ । ७४७ । ७५३ । ७६६ । ७७५ । ७८० । ७८७ । ७९२–७९४ । ८०३ । ८०५ ॥

स्–७५० । ७५८ । ७६१ । ८२० ॥

१–७७७ वैकल्पिकनामसु विशेषः–चतुर्वेदविदेकपदे ।

॥ ८८ ॥ सुलभः सुव्रतः सिद्धः ८२५ शत्रुजिच्छत्रुतापनः । ८२६
न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश् ८२८ चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ ८२९
॥ ८९ ॥ सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः ८३१ सप्तैधाः सप्तवाहनः । ८३३
अमूर्तिर् अनघोऽचिन्त्यो८३६ भयकृद् भयनाशनः ॥ ८३८
॥ ९० ॥ अणुर् बृहत् कृशः स्थूलो८४२ गुणभृन् निर्गुणो महान् । ८४५
अधृतः स्वधृतः स्वास्यः ८४८ प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ ८५०
॥ ९१ ॥ भारभृत् कथितो योगी ८५३ योगीशः सर्वकामदः । ८५५
आश्रमः श्रमणः क्षामः ८५८ सुपर्णो वायुवाहनः ॥ ८६०
॥ ९२ ॥ धनुर्धरो धनुर्वेदो ८६२ दण्डो दमयिता दमः । ८६५
अपराजितः सर्वसहो ८६७ नियन्ता नियमो यमः ॥ ८७०
॥ ९३ ॥ सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः८७३ सत्यधर्मपरायणः । ८७४
अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः ८७७ प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः ॥ ८७९
॥ ९४ ॥ विहायसगतिर् ज्योतिः ८८१ सुरुचिर् हुतभुग्विभुः । ८८३
रविर् विरोचनः सूर्यः ८८६ सविता रविलोचनः ॥ ८८८
॥ ९५ ॥ अनन्तहुतभुग्भोक्ता ८८९ सुखदो नैकदोऽग्रजः । ८९२
अनिर्विण्णः सदामर्षी ८९४ लोकाधिष्ठानम् अद्भुतः ॥ ८९६
॥ ९६ ॥ सनात् सनातनतमः ८९८ कपिलः कपिरव्ययः । ९००
स्वस्तिदः स्वस्तिकृत् स्वस्ति९०३ स्वस्तिभुग् स्वस्तिदक्षिणः॥९०५
॥ ९७ ॥ अरौद्रः कुण्डली चक्री ९०८ विक्रमी ऊर्जितशासनः । ९१०
शब्दातिगः शब्दसहः ९१२ शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ९१४

अ—८२३ – ८२९ । ८३१ । ८३३ । ८३५ । ८३६ । ८३८ । ८४१ । ८४२।८४४।८४६–८५० । ८५२ । ८५४–८६३ । ८६५–८६७।८६९ । ८७० । ८७२–८७७ । ८७९ । ८८५ । ८८६ । ८८८ । ८९०–८९३ । ८९५ । ८९६ । ८९८–९०१ । ९०५ । ९०६ । ९१०–९१४ ॥

इ—८३४ । ८८० । ८८२ । ८८४ ॥

उ—८३९ । ८८३ ॥

ऋ—८६४ । ८६८ । ८८७ । ८८९ ॥

ज्—९०४ ॥

त्—८३७ । ८४० । ८४३ । ८४५ । ८५१ । ८७१।८७८।८९७ । ९०२॥

न्—८५३ । ८९४ । ९०३ । ९०७–९०९ ॥

स्—८३० । ८३२। ८८१ ॥

॥ ९८ ॥ अक्रूरः पेशलो दक्षो ११७ दक्षिणः क्षमिणांवरः । ११९
विद्वत्तमो वीतभयः १२१ पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ १२२
॥ ९९ ॥ उत्तारणो दुष्कृतिहा १२४ पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः । १२६
वीरहा रक्षणः सन्तो १२९ जीवनं पर्यवस्थितः ॥ १३१
॥ १०० ॥ अनन्तरूपो ऽनन्तश्रीर् १३३ जितमन्युर् भयापहः । १३५
चतुरश्रो गभीरात्मा १३७ विदिशो व्यादिशो दिशः॥ १४०
॥१०१॥ अनादिर् भूर्भुवो लक्ष्मीः १४३ सुवीरो रुचिराङ्गदः । १४५
जननो जनजन्मादिर् १४७ भीमो भीमपराक्रमः ॥ १४९
॥१०२॥ आधारनिलयो धाता १५१ पुष्पहासः प्रजागरः । १५३
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः १५५ प्राणदः प्रणवः पणः ॥ १५८
॥१०३॥ प्रमाणं प्राणनिलयः १६० प्राणभृत् प्राणजीवनः । १६२
तत्त्वं तत्त्वविद् एकात्मा १६५ जन्ममृत्युजरातिगः ॥ १६६
॥१०४॥ भूर्भुवःस्वस्तरुस् तारः १६८ सविता प्रपितामहः । १७०
यज्ञो यज्ञपतिर् यज्वा १७३ यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ १७५
॥१०५॥ यज्ञभृद् यज्ञकृद् यज्ञी १७८ यज्ञभुग् यज्ञसाधनः । १८०
यज्ञान्तकृत् यज्ञगुह्यम् १८२ अन्नम् अन्नाद एव च ॥ १८४
॥१०६॥ आत्मयोनिः स्वयंजातो १८६ वैखानः सामगायनः । १८८
देवकीनन्दनः स्रष्टा १९० क्षितीशः पापनाशनः ॥ १९२
॥१०७॥ शङ्खभृन् नन्दकी चक्री १९५ शार्ङ्गधन्वा गदाधरः । १९७
रथाङ्गपाणिर् अक्षोभ्यः १९९ सर्वप्रहरणायुधः ॥ १०००

इति श्रीविष्णुसहस्रनाम समाप्तम्.

अ—९१५—९२३ । ९२५ । ९२६ । ९२८—९३२ । ९३५ । ९३६ । ९३८—९४० । ९४४—९४६ । ९४८—९५० । ९५२—९६० । ९६२ । ९६३ । ९६६ । ९६८ । ९७० । ९७१।९७४ । ९७५।९८०।९८२—९८४ । ९८६—९८९ । ९९१ । ९९२ । ९९७ । ९९९ । १००० ॥

ऊ—९४१ । ९४७ । ९७२ । ९८५ । ९९८ ॥

ऊ—९३३ । ९४३ ॥

उ—९३४ । ९६७ ॥

ऊ—९४२ ॥

ऋ—९६१ । ९६९ । ९९० ॥

ज्—९७९ ॥

त्—९६१ । ९७६ । ९७७ । ९८१ । ९९३ ॥

द्—९६४ ॥

न्—९२४ । ९२७ । ९३७ । ९६५ । ९७३ । ९७८ । ९९४—९९६ ॥

श्रीः ।

लक्ष्मीवेङ्कटेशाय नमः ।

भगवद्गुणदर्पणाख्यभाष्य-
निर्वचन-निरुक्तीति-व्याख्यात्रयोपेतस्य-

श्रीविष्णुनामसहस्रस्य-

प्रथमशतकम् ।

तच्च

श्रीकृष्णदासात्मजगङ्गाविष्णुना
स्वकीये
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणागारे
संमुद्रय प्रकाशितम् ।

कल्याण-(मुंबई)

शकाब्दाः १८१५ संवत् १९५०

नामद्वयत्वेन विकल्पितानाममीषां त्रिककुद्-धाम, हविर्-हरिः, विरजो अवशिष्टै द्व्यशीत्युत्तरनवशत्या (९८८) नामभिः सह सहस्रसंख्या

प्रस्तारगा एव लिः श्लोकसंख्याः	सहस्रनाम्नाम् आनुपूर्व्याम् एकैकप्रस्तारासाधारण-					
	१	२	३	४	५	६
	६२	३६१	३९८	३९९	४७९	४८०
१	त्रिककुद्-धाम	हविर्हरिः	विरतः	मार्गः	सत्	असत्
२	,,	हविः	[३६३] हरिः	विरजोमार्गः	,,	,,
३	,,	,,	,,	विरतः	[४००] मार्गः	सदक्षरम्
४	,,	,,	,,	,,	,,	सत्
५	,,	,,	,,	,,	,,	,,
६	,,	,,	,,	,,	,,	,,
७	त्रिककुत्	[६३] धाम	हविर्हरिः	विरजोमार्गः	[४७९] सत्	असत्
८	,,	,,	,,	विरतः	[४०१] मार्गः	सदक्षरम्
९	,,	,,	,,	,,	,,	सत्
१०	,,	,,	,,	,,	,,	,,
११	,,	,,	,,	,,	,,	,,
१२	,,	,,	हविः	[३६३] हरिः	विरजोमार्गः	सदक्षरम्
१३	,,	,,	,,	,,	,,	सत्
१४	,,	,,	,,	,,	,,	,,
१५	,,	,,	,,	,,	,,	,,
१६	,,	,,	,,	,,	विरतः	[४०१] मार्गः
१७	,,	,,	,,	,,	,,	,,
१८	,,	,,	,,	,,	,,	,,
१९	,,	,,	,,	,,	,,	,,
२०	,,	,,	,,	,,	,,	,,
२१	,,	,,	,,	,,	,,	,,

मार्गः, सदक्षरम्, असत्क्षरम्, सवः, चतुर्वेदविदेकपात्, इति सप्तानां नाम्नाम्, निर्वृत्त्यर्थं द्वादशत्वप्रकारद्योतकप्रस्ताराः इत्थमेकविंशतिर्भवन्ति.

नामसंख्यापूर्वकनामानि, एकैकप्रस्तारान्तर्गतानि द्वादश.					
७	८	९	१०	११	१२
४८१	४८२	७३२	७३३	७७७	७७८
क्षरम्	अक्षरम्	सः	वः	चतुर्वेदवित्	एकपात्
"	"	"	"	"	"
असत्	क्षरम्	"	"	"	"
असत्क्षरम्	अक्षरम्	"	"	"	"
असत्	क्षरम्	४८३ अक्षरम्	सवः	"	"
"	"	"	सः	७३४ वः	चतुर्वेदविदेकपात्
क्षरम्	अक्षरम्	७३२ सः	वः	७७७ चतुर्वेदवित्	एकपात्
असत्	क्षरम्	"	"	"	"
असत्क्षरम्	अक्षरम्	"	"	"	"
असत्	क्षरम्	४८३ अक्षरम्	७३३ सवः	"	"
"	"	"	सः	७३४ वः	चतुर्वेदविदेकपात्
"	"	७३२ सः	वः	७७७ चतुर्वेदवित्	एकपात्
असत्क्षरम्	अक्षरम्	"	"	"	"
असत्	क्षरम्	४८३ अक्षरम्	सवः	चतुर्वेदवित्	एकपात्
असत्	क्षरम्	"	सः	७३४ वः	चतुर्वेदविदेकपात्
सदक्षरम्	असत्क्षरम्	७३२ सः	वः	७७७ चतुर्वेदवित्	एकपात्
"	असत्	४८३ क्षरम्	सवः	"	"
"	"	क्षरम्	सः	७३४ वः	चतुर्वेदविदेकपात्
सव	असत्क्षरम्	अक्षरम्	सवः	७७७ चतुर्वेदवित्	एकपात्
"	"	"	सः	७३४ वः	चतुर्वेदविदेकपात्
"	असत्	क्षरम्	४८४ अक्षरम्	सवः	चतुर्वेदविदेकपात्

श्री ।

तर्कसंग्रहव्याख्यायाः लघुबोधिनी समाख्यायाः प्रसिद्धिपत्रिका ।

भो भो न्यायशास्त्राऽधिजिगांसवो विदाङ्कुर्वन्त्वत्रभवन्तः जगत्प्रसिद्ध-श्रीवृन्दावननिवासिश्रीरङ्गाचार्यस्वामिप्रणीता लघुबोधिनीसमाख्या तर्क-संग्रहसमेता । तर्कसंग्रहव्याख्या साम्प्रतं "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्र-णागारे संमुद्य प्रकाशिता सा च न्यायशास्त्रपरिभाषाजिज्ञासूनामतीवोप-कारिणी तस्यां च, इतर व्याख्यापेक्षया अधिका उपयुक्ताश्च सर्वेऽपि विषयाः अल्पशो दर्शिताः, तथा च मन्येऽहमेतदध्ययनेन गादाधरीजाग-देशीत्याद्याकरग्रन्थाध्ययने व्यवसायशालिनोऽवश्यं समुत्सहेरन्, येषां म-हाशयानां जिघृक्षाचेत् तैः सूचना कार्येति मे विज्ञप्तिः ।

गोविन्दराजीय भूषणाख्यया तनिश्लोक्याख्यया रामानुजी-याख्यया च व्याख्यया समेतस्य श्रीवाल्मीकिरामायणस्य प्रसिद्धिपत्रिका ।

भो भो विद्यापारावारपारीणा इदं विदाङ्कुर्वन्त्वत्रभवन्तः—तनिश्लो-क्याख्ययाभूषणाख्यया रामानुजीयाख्यया च व्याख्यया समेतं श्रीवा-ल्मीकिरामायणम् अत्युत्तमतैलङ्गदेशीयद्राविडदेशीयपुस्तकमालोच्य प-ण्डितैः संशोधितम्, तच्च सम्प्रति सुव्यक्तैः स्थूलसूक्ष्माक्षरैर्लक्ष्मीवेङ्कटेश्व-रमुद्रणयन्त्रेमुद्यते, तस्य च नागेशप्रभृतिविनिर्मिताः सन्ति यद्यपि बह्वो व्याख्याः, तथापि सहृदयहृदयाह्लादकनानाविधाऽपूर्वार्थान्वेषणे प्रयतमा-नैरार्यकुलोचित धर्ममर्यादाविचारशीलैर्महाशयैर्निर्विशेषत्वेन सविशेषत्वेन च ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानां समीचीनतर्कसहकृतविषयभेदव्य-

वस्थापनेन तात्पर्यार्थनिर्णायकतया श्रीवाल्मीक्यभिप्रायानुगा रामानुजीयव्याख्या तनिश्लोकीव्याख्यासमेता भूषणाख्यव्याख्याऽवश्यं निरीक्षणीयेति, मन्येऽहं निरीक्षणेनाभिज्ञानामवश्यं जिघृक्षा भवेदिति ।

श्रीः ।

निरुक्ति निर्वचन दो व्याख्याओंसें युक्त भगवद्गुणदर्पणाख्य विष्णुसहस्रनामभाष्यकी और विष्णुसहस्रनामदीपिकाकी तथा विष्णुसहस्रनामचंद्रिकाकी—

जाहिरखबर.

अनुष्टुप्श्लोकात्मक निरुक्तिव्याख्यासमेत और प्रकृतिप्रत्ययको दिखानेवाले पाणिनिसूत्रोंसे गर्भित ऐसी निर्वचननामक द्वितीयव्याख्यासे युक्त भगवद्गुणदर्पणनामक विष्णुसहस्रनामभाष्य और उक्त भाष्यके अनुसार विष्णुसहस्रनामका व्युत्पत्तिसहित हिंदीभाषासे दीपिकानामक ग्रंथ तथा शाङ्करभाष्यके अनुकूल विष्णुसहस्रनामका व्युत्पत्तिसहित हिंदीभाषामें चन्द्रिकानामक ग्रन्थ सो यह तीनों पुस्तकें अत्यंतसुंदर छोटे बडे अक्षरोंमें छपतेहैं तिन पुस्तकोंको जिन महाशयोंको लेनेकी और देखनेकी इच्छा हो उन्होंनें शीघ्र सूचना करना तब उक्तपुस्तकोंको भेजनेमें उद्यत होवेंगे ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास
लक्ष्मीवेंकटेश्वर छापाखाना
कल्याण–(मुंबई)

॥ श्रीः ॥

श्रीमल्लक्ष्मीवेङ्कटेशाय नमः ।

श्रीपराशरभट्टार्यविरचितम् ।

भगवद्गुणदर्पणाख्यश्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यम्

श्रीपराशरभट्टार्यः श्रीरङ्गेशपुरोहितः । ५
श्रीवत्साङ्कसुतःश्रीमाञ्छ्रेयसे मेऽस्तु भूयसे ॥

वन्दे गोविन्दतातौ मुनिमथ मनवै लक्ष्मणार्यं महान्तं
ध्यायेयं यामुनार्यं मम हृदि तनवै राममेवाभियायाम् ।
पद्माक्षं प्रेक्षिषीय प्रथममपि मुनिं नाथमीडे शठारिम्
स्तौमि प्रेक्षेय लक्ष्मीं शरणमशरणः श्रीधरं संश्रयेयम् ॥ १०

ॐ नमो गजवक्त्राद्यैः पारिषद्यैः प्रशासते ॥ श्रीरङ्गराजसेनान्ये सूत्रवत्या समेयुषे ॥ १ ॥ नमो नारायणायेदं कृष्णद्वैपायनात्मने ॥ यदामुष्यायणा वेदा महाभारतपञ्चमाः ॥ २ ॥ जातो लक्ष्मणमिश्रसंश्रयधनाच्छ्रीवत्सचिह्नाद्दषेर्भूयो भट्टपराशरेति फणितःश्रीरङ्गभर्त्रा स्वयम्॥श्रीश्रीरङ्गपतिप्रसाद तृषया श्रीरङ्गनाथाह्वयःश्रीरङ्गेश्वरका- १५ रितोविवृणुते नाम्नां सहस्रं हरेः॥ ३॥ संसारोयमपण्डितो भगवति प्रागेव भूयः कलौ पूर्णमन्यतमे जने श्रुतिशिरो गुह्यं ब्रुवे साहसात् ॥ तत्र स्तोत्रमिदं प्रकाशयति यस्तुल्यश्च यस्तावुभौ व्यासः कारुणिको हरिश्च तदिदं मौर्ख्यं सहेतां मम ॥ ४ ॥ अर्थे हरौ तदभिधायिनि नामवर्गे तद्व्यञ्जके मयि च बन्धविशेषमेत्य ॥ सेवध्वमेतदमृतं २० प्रणिपत्य याचे मध्यस्थमत्सरिजना इह मा च भूवन् ॥ ५ ॥

पाठान्तरं–१–अयम् श्लोकः–१–द्विगव । +क्ष्मणाह्वम् । २ –गणित–२–गदित– ३ । ३–श्रीमद्रंग–३ । मौ–१ । –१ ।

❀ श्रीरामायणवत् महाभारतस्य प्रामाण्यसमर्थनम् ❀

इह खलु निखिलोऽपि चेतयमानः प्रमाणतः प्रमेयं परिच्छिन्दन्, त-
च्चेत्प्रमेयमनुकूलम् तदुपाददीत, यथा स्रक्चन्दनकनकादिकम्, तच्चे-
५ द्विपरीतम्; अपोहेत, यथा क्षुरकण्टकादिकम्, तच्चेदनुभयरूपम्, उपेक्षे-
त, यथा काष्ठलोष्टादिकम्, तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगोचरयोरर्थका-
मयोः, अत्यल्पत्वानर्थकरत्वबीभत्स्यत्वभङ्गुरत्वदुःखमिश्रत्वदुःसाध-
त्वाद्यनन्तदोषानुषङ्गेण त्याज्यत्वात्, शास्त्रप्रमेययोर्धर्मपरतत्वयोः
तद्वैपरीत्यादनन्तमङ्गलसंगतत्वाच्च, शास्त्रतदर्थयोरुपादेयत्वं प्रकृष्यते;
१० यथाहुरैतिहासिकाः पौराणिकाश्चैककण्ठाः । "सत्यं सत्यं पुनः
सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते । वेदशास्त्रात्परं नास्ति न दैवं केशवात्परम्"॥
इति ; तत्र चतुर्दशविद्यास्थानप्रधानभूतस्य वेदस्य "इतिहासपुराणा-
भ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति"॥
[भारते आदिपर्व०अध्यायः१ श्लोकः२७३] इति प्रकारेणे-
१५ तिहासपुराणाभ्यामर्थे निर्णेतव्ये पुराणेभ्य इतिहासोत्कर्षे च विवक्षिते
श्रीमद्रामायणवन्महाभारतं शरणम्. ❀

❀ श्रीसहस्रनामाध्यायोत्कर्षसमर्थनम् ❀

तत्र—महाभारतसारत्वात् ऋषिभिः परिगानतः । वेदाचार्यसमाहारात्
भीष्मोत्कृष्टमतत्वतः ॥ परिग्रहातिशयतो गीताद्यैकार्थ्यतश्च नः ।
२० सहस्रनाम्नामध्याय उपादेयतमो मतः ॥

महाभारतोत्कर्षसमर्थनपूर्वकं महाभारतसारत्वकथनम्

महाभारतं हि परिग्रहविशेषावसिताविप्लववचनसौष्ठवाद्यात्मकात् इति-
हासत्वकृतात्प्राबल्यात् । पुराणेषु तावत् वायुप्रोक्तशैवयोः "मति-
मन्थानमाविध्य येनासौ श्रुतिसागरात् । जगद्धिताय जनितो महाभार-
२५ तचन्द्रमाः"॥

पा०—१—दुःसाधन—४ । २— —३ । ३—परः— ३ । १ । ४—

भविष्यत्पुराणे " बिभेति गहनाच्छास्त्रान्नरस्तीव्राद्विवौषधात् । भारतःशास्त्रसारोयमतःकाव्यात्मनाकृतः" ॥ मात्स्ये " यस्यद्वैपायनः पुत्रःस्वयं विष्णुरजायत । प्रकाशो जनितो येन महाभारतचन्द्रमाः" ॥ वैष्णवे " कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । ५ कोह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ॥ [विष्णुपुराणे अंशः ३ अध्यायः ४ श्लोकः ५] मार्कण्डेये " व्यासवाक्यजलौघेन कुधर्मतरुहारिणा । वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का महीकृता " ॥ इत्यादिभिः, स्वस्मिंश्च " यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदोन्द्विजः । न चाख्यानमिदं विद्यान्नैवसस्याद्विचक्षणः " ॥ १० [भारते आदिपर्व० अध्यायः २ श्लोकः ३७६] इत्यादिभिश्च परस्सहस्रैर्वचनैः प्रशस्यमानत्वात्, साङ्गश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसंवादात्, "यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति नतत्क्वचित्"॥ [भारते आदिपर्व०अध्यायः ६२ श्लोकः ५३]. इति लौकिकवैदिकसकलार्थनिर्णयाधिकृतत्वेन क्वचिदप्यपक्षपातित्वाच्च, पुराणेभ्यो बलवत्तरं १५ बहवोबुद्धिशालिनोऽध्यवससुःतत्रापिस्वहृदयभूते आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेषुसमस्तशास्त्रार्थे,निष्कृष्यनिगम्यमाने,सारसंग्रहरूपेणखल्वयंसहस्रनाम्नामध्यायोऽवतारितः, तस्मात्प्रामाण्यकारणप्रकर्षेण तत्त्वार्थतात्पर्यलिङ्गैश्चाप्रामाण्यप्रशंसाद्यन्यपरत्वशङ्कयोः सुदूरनिरस्तत्वेन परमप्रकृष्टार्थप्रतिपादकत्वाच्चाऽभ्युदयनिःश्रेयसार्थिनामयमेवोपादेयतमः. १ २०

❀ सहस्रनामाध्यायस्य ऋषिभिः परिगीतता ❀

तथा— (ऋषिभिः परिगानतः,) (ऋषिभिः परिगीतानि) इत्येतद्विवरणावसरएवैष हेतुरुपपादयिष्यते. २

❀ अनेकऋषिगीतभगवन्नाम्नामाप्तव्यासेनैतत् स्तोत्ररूपसमाहारः ❀ २५

किञ्च (वेदाचार्यसमाहारात्) भगवान् हि वेदाचार्यः—

पा०—१—श्रीविष्णुपुराणे—२. वैष्ण । —३ । २—षदोद्वि । ३—विद्वा—१—४ । तथा—१—४ न । ५—श्रीमद्भगव । ६—

कृष्णद्वैपायनः परमाप्ततमः, भगवन्नारायणावतारत्वेन निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिकल्याणगुणकतया निरस्तसमस्तविप्रलम्भादिदोषसंभावनत्वात्कलिबलमन्दाधिकारिमनुष्यानुग्रहाय व्यस्तसमस्तवेदत्वात् वेदार्थयोस्तत्त्वा-
५ नुष्ठानयोरज्ञानसंशयविपर्ययपरिजिहीर्षया प्रणीतपञ्चमवेदत्वात्, स्ववचनेन क्षत्रियं विश्वामित्रं ब्राह्मणीकृतवतो भगवतो वसिष्ठस्य नप्तृत्वात् वसिष्ठपुलस्त्यवरप्रदानलब्धदेवतापारमार्थ्यज्ञानपुराणसंहिताकर्तृत्वादिविषयवरातिशयवत्तया लैङ्गादिष्वपि पुराणेषु प्रसिद्धस्य भगवतः पराशरस्य चापत्यत्वात्, अनन्यसाधारणतपःसमाधिविशेषैश्चाशेषपरमर्षि-
१० परिषत्पूजितत्वाच्च; एवंविधेनअनेन ऋषिभिः परिगीतानामेव भगवन्नाम्नाम्मन्त्रायितस्तोत्ररूपेण समाहृतत्वाच्चायमुपादेयतमः. ३

❀ सहस्रनामाध्यायस्य भीष्मकृताधिकतमस्वमतत्वख्यापनम् ❀

अपि च (भीष्मोत्कृष्टमतत्वम्:) भीष्मोपि हि प्रत्ययिततमः, तथाहि
१५ राजधर्मेषु धर्मराजाय भगवता व्यासेन "श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मान्निखिलेन नराधिप। प्रेहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ६ ॥ स ते सर्वरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान्। छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वतत्त्ववित् ॥ ७ ॥ साक्षाद्ददर्श यो देवान् सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ ८ ॥ इत्यादौ, यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन्सभासदः। यस्य
२० नाविदितं किञ्चित् ज्ञाने ज्ञेयेषु विद्यते ॥ १५ ॥ स ते वक्ष्यति धर्मज्ञो धर्मान्सूक्ष्मार्थतत्त्ववित्" [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ३७.] इत्यादौ च, स्वयं च भगवता "शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः। मान्ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ११ ॥ दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान्। साङ्गांश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि
२५ मनसागतः ॥ १७ ॥

पी०—१-प्र-१-न। २-च-१-३।

सहि भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ।वेत्ति धर्मभृतांश्रेष्ठस्ततो मे तद्गतंमनः॥ १९॥ तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे। ज्ञानान्यल्पी भविष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम्" ॥२३॥ [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ४६] इत्यादौ च "यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानु पृच्छते। वेदप्रवाद इवते स्थास्यन्ति वसुधातले"॥ २९॥[भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ५४] इत्यादौ" यद्विभूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ। सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव पाणाविवाहितम् ॥ १८ ॥ अहं च त्वाभिजानामि स्वयं पुरुषसत्तम॥२६॥ तपसाहि भवाञ्छक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् "२९ ॥ [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः५०] इत्यादौ " न ते ग्लानिर्न ते मूच्छा" ॥ १६ ॥ इत्युपक्रम्य " सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति । रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं घनैर्मुक्तइवोडुराट् " ॥ १८ ॥ [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ५२] इत्यादौ च भगवता नारदेन च " कृत्स्नान्हि विविधान् धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्त्ययम् ॥ ९ ॥ तच्छीघ्रमनुयुञ्जीध्वं संशयान् मनसि स्थितान्"॥ १० ॥[भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ५४] इत्यादौ च प्रपञ्च एनं बहुमहर्षिवृद्धसेवादीर्घब्रह्मचर्यतपःसमाधिलब्धसर्वसाक्षात्कारादिप्रभावविशेषवत्तया प्रशस्य, परतत्वधर्मप्रवर्तकतया वरान् वितीर्य नियुक्तत्वात् मातापितृशुश्रूषणतत्प्रसादवरलाभसौभाग्यात्, स्वयं च " दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजः । तव प्रसादाद्गोविन्द सद्यो व्यपगतानि मे ॥ १७ ॥ यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमच्युत। तत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवाहितम्॥१८॥ वेदोक्ताश्चैव ये धर्माः वेदान्तनियताश्च ये। तान् सर्वान् संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ १९॥ इत्यादौ युवेव चास्मि संवृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः । वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन"॥२३॥ [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ५४] इत्यादौचप्रतिसंहितयथोक्तस्वपर–

पा०–१–तंचभव्यंच–२–श्रीमद्भगव–च–१–न । ।

मार्थिकत्वाच्च एवंविधस्य भीष्मस्य (एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिक तमो मतः) इत्यादिना अधिकतमस्वमतत्वेन ख्यापितत्वाच्च अयमध्यायः उपादेयतमः. ४

❋ सहस्रनामाध्यायस्य शास्त्रादिभिः बालमूकादिभिश्च परिगृहीतता ❋

(परिग्रहातिशयतः) परिग्रहो हि सार्वभौमो भगवन्नामसहस्रस्य, शास्त्रेषु तावत् सभापर्वणि "देवो नामसहस्रवान्" [भारते सभापर्व० अध्यायः ३८ श्लोकः ११] इति भगवानपि नामसहस्रसम्बन्धेन भूष्यते श्रीविष्णुधर्मे च श्रीगजेन्द्रमोक्षणे "सहस्रशुभनामानमादिदेवमजं विभुम्"। विष्णुधर्मे अध्यायः ६९] इति अत्रचोपोद्घातफलश्रुत्योर्गुणप्रपंञ्चो श्रूयते आयुर्वेदादिषु च दृष्टादृष्टशास्त्रेषु यथा चरकसंहितायां "विष्णुं हस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम्। स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोति" इति अद्यतने च नानाविप्रकीर्णमूले मेहस्य प्रायश्चित्ते "जप्यं रुषसूक्तकम्" इत्यारभ्य "तथैव भगवन्नामसहस्रं भारतोदितम्" यमणः "तथैव भगवन्नामसहस्रं परिकीर्त्तयेत्" ज्वरविशेषस्य होमस्तु पूर्ववप्यं "विष्णोर्नामसहस्रकम्" ग्रहादेः "आसत्मतं मरुत्सूक्तं विष्णोर्नामसत्रकम्" अन्यत्र चैवंविधमन्वेष्टव्यम् प्राकृताः कवयोपीदं सर्वजीवरक्षान वर्णयन्ति यथाह भट्टबाणः सूतिकागृहवर्णने "अविच्छिन्नपठ्यमानरायणनामसहस्रम्" [पूर्वकादम्बर्यां] इति लोके च ग्रहणधारणणजपसंकीर्तनलेखनव्याख्यानतन्निष्ठपूजनप्रभृतिभिर्विषपिशाचव्याग्रहदुःस्वप्नदुर्निमित्ताद्यशिवोपशमना—

न्तरं—१—पारमार्थि—३ । परमान्विक—२ । २—क्षणेच—१—४ । ३—दृश्यते ४—नेषुच—३ । ५—इत्यारभ्य— —न । २ । ६—शांतिकर्मादौ आसं

श्रीवैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

यं महापातकादिप्रायश्चित्ताय ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयसिद्धये, संसारग्र- ५
न्थिविस्रंसनाय वैष्णवपरमपदावाप्तये तादात्विक भगवद्गुणसुधास्वाद-
सुखाय च, आबालमूकमूर्खस्त्रीनास्तिकैकभेषजं निरतिशयश्रद्धाभक्तिवि-
श्वासपूर्वकं परिगृह्यते, नचैवंविधः परिग्रहो वेदानामपि तेषां मूर्खादिभिः
अपरिग्रहात्, कुलचरणगोत्रादिव्यवस्थया प्रतिशाखं परिग्रहविभागाच्च
एवं परिग्रहातिशयादप्यस्योपादेयतमत्वम्. ५ १०

❋ सहस्रनामाध्यायस्य गीतानारायणीययानसन्ध्या-द्येकार्थता ❋

(गीताद्यैकार्थ्यतश्च) भारतसिद्धान्तभूतभगवद्गीतानारायणीययानसन्ध्यग्र-
पूजोत्तमानुशासनप्रभृतिप्रदेशान्तरतात्पर्यनिष्कर्षरूपत्वेन तदेकार्थत्वाच्च. ६
एवमेभिः षड्भिर्हेतुभिः प्रेक्षापूर्वकारिणां परमोपादेयतया निर्णीतम्, व्या- १५
सदेवश्वेतद्वीपवस्थाननारदवात्स्याश्मसुमन्तुप्रभृतिभिः सकलविद्यादेशिकैर्ब्र-
ह्मदश्वभिर्देवब्रह्मर्षिभिः, स्वयं च भगवता सर्वेश्वरेण गीतोपनिषदाचार्येण
पूर्वेषामपि गुरुणा पुण्डरीकविलोचनेन श्रोतृकोटिनिविष्टेन भीष्माच्छ्रु-
त्वानुमोदितम् श्रीमन्नामसहस्राध्यायं भगवद्गुणतत्त्वप्रतिपत्तयेव्याकुर्महे.
तत्र प्रागेव पौनःपुन्येन तत्र तत्र परतत्त्वपरेषु प्रदेशेष्वशेषार्थनि- २०
र्णयश्रवणात्तुष्टंमन्यतया स्वयमपृच्छते जनमेजयाय परमसौहार्दादन्यद्गु-
ह्यतमं ग्राहयन् स्वयमेव (वैशम्पायन उवाच) (श्रुत्वेत्यादि)

पा०—१—यच—२ । खलमूक—१ । ३—आश्म—२—३ न । ४—ब्रह्म—
३—न । ५—गुरूणांगुरु—२ । ६—श्रीमद्भगवन्नाम—२ । ७—पर—१—न । ८—
ात हृष्टंमन्य—२—३ ।

(धर्मान्)श्रुतिस्मृत्यादिचोदनालक्षणाभ्युदयनिःश्रेयसफलान् राजमोक्ष दानधर्मरूपेण बहून्.(अशेषेण) कार्त्स्न्येन,ये च यावन्तस्तावतश्चेत्यर्थः.

(पावनानि च) तपस्तीर्थसेवादीनि शुद्धिकराणि च.

(सर्वशः) सर्वप्रकारं फलतोऽङ्गतस्स्वरूपतोऽधिकारतश्च(श्रुत्वा.)

(युधिष्ठिरः) साक्षाद्धर्मसूनुः.

(शान्तनवं) शन्तनोगङ्गायां जातत्वेनाभिजाततमम्.

(पुनरेवाभ्यभाषत) पुनश्च पप्रच्छ पुनः पृच्छाचभीष्मेणात्मनीनतया स्वीकृत्रमतम् ज्ञातुं (को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः) इत्यनन्तरोक्तेः तच्च सदाचारप्रावण्यात्, सन्तो ह्याचार्यनिष्ठामन्विष्य तद्रुचिपरिगृहीतमेवे तत्त्वं हितं च रोचयन्ते न तु प्रामाणिकत्वमात्रेण.१

तत्रेदमादावेवोदैरिराम प्रेक्षावद्भिः प्रमाणेन परिच्छिद्यानुकूलं प्रमेयमुपादेयमिति तच्च द्वैधं वर्त्तते उपायोपेयात्मना उपेयं च प्रियप्रियतरप्रियतमरूपेण त्रैधं उपायश्च हितहिततरहिततमरूपेण, तत्रोपेयस्य जन्मर्द्धिपरिणामानित्यत्वादयः चेतनधर्माः क्लेशकर्मविपाकाशयाश्च दोषाः गुणाश्च दोषासंभेदरुचिरत्वस्थावरत्वभूयस्त्वविशिष्टास्संविदानंदैश्वर्यविभूतिविशेषादयः उपायस्य तु व्ययायासभूयस्त्वव्यभिचारित्व फल्गुफलत्वादयो दोषाः गुणाश्च नियतनिरपायलघुतरबहुफलकत्वादयः एवंविधदोषहानगुणवत्त्वतारतम्येन उपायोपेययोः—

पा०—१—विज्ञा—२ । २—मित्येवतत्व—२ । ३—त्रिविधं—३ ।४—३।

युधिष्ठिर उवाच ।
किमेकं दैवतं लोके किंवाप्येकं परायणम् ।

तरतमभावः उभयत्रापि संभवति उत्कृष्टतमे उत्कृष्टोत्कृष्टतरयोनि- कृष्टवद्वर्जनीयत्वमेव तत्र अनिष्टेभ्यःइष्टेभ्योऽपिनिकृष्टेभ्यः निष्कृष्य उत्कृ- ५ ष्टतममुपादातुम् उपायोपेयौ सहतारतम्येन प्रष्टव्यौ तौ च विवक्षावशेन षोढा विभज्य पृच्छन् (युधिष्ठिर उवाच) (किमेकम्) इति श्लोकद्वयेन.

❀ परतत्त्वरूपोपेयप्रश्नः ❀

१—तत्रोपायस्योपेयार्थत्वात्, प्रधानभूतमुपेयं पृच्छन् तस्य च त- त्त्वशास्त्रेषु परतत्त्वपरमप्राप्यात्मना द्वैधोपदेशदर्शनात्, प्रथमं परतत्त्वरूपं १० पृच्छति (किमेकम्) इति.

(लोके)इति प्रतिप्रश्नमनुषज्यते (भवतःपरमोमतः) इति च सिंहा- वलोकनन्यायेन यथार्हं च विभक्तिर्विपरिणमनीया लोक्यते अनेनेति (लोकः) श्रुतिस्मृत्यादिशरीरं शास्त्रम्, (एकम्) प्रधानं समाधिकरहितं (परमंयो महत्तेजः) (तस्य लोकप्रधानस्य) इति प्रतिवचनानुगुण्यात्. १५

नचायं स्वरूपमात्रपरः एकत्वसंख्यापरो वा (एक) शब्दः (दैवतम्) इति प्रातिपदिकैकवचनाभ्याम् सिद्धत्वात् तयोर्व्यावर्त्याभावाच्च,न हि किञ्चिद्दैवतमस्वरूपमनेकं वास्ति,येन कस्यचिद्दैवैकत्वे विशेषः तदनुगुण- प्रतिवचनाभावाच्च.

(दैवतम्) द्योतनादिपरमैश्वर्यासाधारणगुणचिह्नितं तत्त्वशास्त्रेषु २० प्रतिपाद्यं भवतः किं परमं मतमित्यर्थः अयं च शास्त्रेषु समयेषु च सर्वाधिकं तत्त्वमभ्युपेयुषा—

पा०—१—तत्त्वात्मना फलशास्त्रेषु परमप्राप्यात्मना च । २—द्वैधो—२— ४ । ३ कंदैवतमिति—२—३ । ४—ज्ञायते अनेनेति—२—३ ।

स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २ ॥

मविमायाद्यौपाधिकविवर्तपरिणामविशेषनिर्वाह्यज्ञानशक्त्याद्यैश्वर्यत्व स्वाभाविकसर्वैश्वर्यत्वादौ सामान्यतो विशेषतश्च हरिहरहिरण्यगर्भादि-
५ तत्त्वपरावरभावेन विप्रतिपत्तिदर्शनेन सन्देहात् प्रश्नः.

❀ परमोपेयप्रश्नः ❀

२—फलशास्त्रेषु मोक्षे तावत् स्वरूपाऽविद्याविशेषवैशेषिकगुणोच्छेदपर-
मात्मसाधर्म्यतद्गुणसंक्रान्तितच्छायापत्त्यानन्दादिस्वरूपाविर्भावमात्रत-
त्कैङ्कर्याविर्भावादिलक्षणविप्रतिपत्तिदर्शनात् संदिहानः परममुपेयं पृच्छति.
१० (किं वाप्येकं परायणम्) इति.

(दैवतं) (परायणम्) इत्यादि किमन्यदन्यदुपदिश्यते उत तत्तदवस्था-
मात्रभेदेनैकमेवेति विवेक्तुं (वाऽपि) इति निपातद्वयम् (एकम्) इति पूर्ववत्.

(परं) निर्दोषनिरतिशयमङ्गलस्वभावतयोत्कृष्टतमम्.

(अयनं) प्राप्यम् ऐहिकामुष्मिकेषु पुरुषाभिलषणीयेषु कः परमपु-
१५ रुषार्थो भवतोऽभिमत इति एवम् उपेयं द्विधा पृष्टम्.

❀ लघूपायसाध्यासिद्धोपायप्रश्नः ❀

३—अथोपायः तैत्तच्छास्त्रेषु कर्मज्ञानभक्तियोगानां विकल्पसमुच्चया-
ङ्गाङ्गिभावादिविवादात् संशयानेन प्रष्टव्यः स च सिद्धस्साध्यस्सालम्ब-
नरूपश्च सिद्धस्त्वाराध्यमानतया फलप्रदा देवता तां च लघ्वलघूपायसा-
२० ध्यतया द्वेधा विभज्य पृच्छति (स्तुवन्तः कम्) इत्यर्धेन.

(कं स्तुवन्तः) गुणसङ्कीर्तनमात्रेणाराधयन्तः.

पाठान्तरं—१—मायाद्युपाधिक—२—३ । २—शक्तिबलैश्वर्य—२—३ । ३—सच तत्त २ । ४—स्तुध्यायमानतया २—३ ।

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन् मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३ ॥

❋अलघूपायसाध्यसिद्धोपायप्रश्नः❋

४–(कमर्चन्तः) उपासनरूपया भक्त्या परमंपूजनं कुर्वन्तः, ५
(मानवाः) मनुष्यत्वमात्रपरिकराः,
(शुभं) द्विविधं अभ्युदयनिःश्रेयसरूपम्
(प्राप्नुयुः)

❋परमसाध्योपायप्रश्नः❋

५–अथ साध्यः वाङ्मनः कायनिष्पाद्यजपध्यानार्चनप्रभृतिर्देवता-१०
वर्जनात्मको धर्मः तत्र परमं पृच्छति (को धर्म) इति. उक्तलक्षणानां
(सर्वधर्माणां) मध्ये (परमः निस्तुल्याधिकः,
(को) (भवतः) अभिमतः सुनिश्चित्यापद्धनवत् स्वीकृतः.

❋वाचिकजपालम्बनप्रश्नः❋

६–अथ सालम्बनेषु स्तोत्रमन्त्रशुभाश्रयगन्धपुष्पाद्युपकरणेषु १५
वाचिकजपालम्बनं पृच्छति (किं जपन्) इति.

नियमविशेषवन्मन्त्राद्यावर्त्तनं जपः " जप्येनैव तु संसिध्येत् ब्रा-
ह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मणउच्यते " [म-
नुस्मृतिः अध्यायः २ श्लोकः ८७] "द्रव्ययज्ञाज्जपोयज्ञो विशिष्टो
दशभिर्गुणैः" [मनुस्मृतिः अध्यायः २–श्लोकः ८५] " यज्ञानां २०
जपयज्ञोस्मि " [गीता अध्यायः १० श्लोकः २५] इति जपश्रै-
ष्ठ्यान्मानसकायिकविषयौ न पृच्छ्येते (जन्तुः) जननधर्मा.
(जन्मसंसारबन्धनात्) (जन्म) इति जरामरणगर्भनिरययातनादिः
संसारस्य कार्यवर्गः प्रदर्श्यते.
(संसार) इति च अविद्याकर्मवासनारुचिप्रकृतिबन्धरूपः २५

पा०–१–सच्चवाङ्मनः २–३ । २–तायजनात्म–२ । ३–संबन्ध–२–३

भीष्म उवाच ।

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

---

५ कारणवर्गः ताभ्यां(बन्धनं) परमपदप्राप्तिप्रतिबन्धःतस्मात् (मुच्यते)इदं च सर्वफलोपलक्षणं जपादेः सकलफलसाधनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्र (अशेषेण) (सर्वशः)इत्युपक्रमेण(लोके मानवाः शुभम्)इत्यादि विशेषणैश्चकालाविकार्यङ्गफलप्रकारविशेषा अपि प्रकृष्टाः प्रष्टव्यतया सूचिताः ३

१० इमाम् षट्प्रश्नीम् प्रति ब्रुवाणो (भीष्म उवाच) अत्र प्रायेण व्युत्क्रमेण प्रतिवचनं क्रमिकोपनिबन्धनं च प्रतिवचनं वक्ष्यते.

❁साध्येषु जपालम्बनप्रतिवचनम्❁

६–तत्रोपायद्वारकत्वादुपेयस्य प्रथमं तं प्रतिविवक्षन् आनन्तर्यात् तत्रैवादरातिशयाच्च जपालम्बनं प्रतिवक्ति.

१५ (जगत्प्रभुम्) इति जगतो जङ्गमाजङ्गमस्य (प्रभुं) स्वामिनं यथा मनुष्येभ्यो देवाः ऐश्वर्यपरिचर्याभ्यामधिकाः एवमेतेषामपीति (देवदेवम्)
(अनन्तं) सर्वतोऽनवच्छेद्यवैभवम्
(पुरुषोत्तमं) परमोदारम्
(नामसहस्रेण) जपालम्बनीकृतेन.

२० (स्तुवन्) स्तुवन्निति "लक्षणहेत्वोः" [अष्टा०–३–२–१२६]
इति हेतौ शतृप्रत्ययः (सर्वदुःखातिगो भवेत्) इत्यनेन सम्बन्धः स्तवनं सर्वदुःखनिवर्तकमित्यर्थः क एवं स्यात् (पुरुषः) चेतनः.
कथं भूतः (सततोत्थितः) निरन्तरमुद्युञ्जानः भगवत्स्तुतिचिन्ताद्यविच्छेदस्य परमप्रियहितत्वात् तद्विच्छेदस्य वैशसत्त्वाच्च श्रूयते हि
२५ "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्ये–

तमेवचार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेवच ॥ ९ ॥

निरुक्तेऽनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोभयङ्गतो भव-
ति । यदाह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते।अथ तस्य भयं भवति"। [तै- ५
त्तरीय उपनिषत् १--७] इत्यादि उपबृंह्यते च " यन्मुहूर्तं क्षणं वापि
वासुदेवो न चिन्त्यते।सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिःसा च विक्रि-
या"॥"वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः।न शौरिचिन्ताविमुखजन-
संवासवैशसम्"॥"एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते।दस्युभिर्मुषि-
तेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम्"॥इतिच एवं साध्येषु जपस्यालम्बनमुक्तम्.४ १०

❀जपालम्बनविषयस्यैवार्च्यतमत्वावधारणम्❀[१०

अर्चनस्तवनयोरेव परमधर्मत्वेन विवक्षितत्वात् धर्मविषयं पञ्चमं
प्रश्नमुल्लङ्घ्य प्रथममर्चनीयस्तोतव्यविषयौ चतुर्थतृतीयौप्रतिवदन्नर्च्यतमं
तावत् सार्चनाप्रकारमाह (तमेव) इति (यजमान) इत्यन्तेन.

उक्तजपालम्बनविषयएवार्च्यतमोपीत्यवधारयति (तमेव च) इति य- १५
थाहुः" तमिमं सर्वसम्पन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् । अर्च्यमर्चितुमिच्छाम-
स्सर्वे संमन्तुमर्हथ " [भारते सभापर्व० अध्यायः ३८ श्लोकः
२१]" तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् " । " ब्रह्माणं शिति-
कण्ठं च याश्चान्या देवताःस्मृताः। प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परिमितं
फलम्"॥[भारते मोक्षपर्व०अध्यायः ३४२ श्लोकः३६]इत्यादि २०
"अन्तवत्तु फलं तेषां " [गीता—अध्यायः७ श्लोकः २३] इति च.

(पुरुषं) पुण्डरीकाक्षम् (अव्ययं) सदानुभवेप्यनुरूपाक्षयोत्तरो-
त्तरगुणसंस्तवम्,

पा०–१.–रहितजन ।

(अर्चयन्) तत्परिचरणरूपं भक्तियोगम् उपाददानः अधिकारी (नित्यं) "मच्चित्ता मद्गतप्राणाः" (गीता—अध्यायः १० श्लोकः९) इति प्रक्रियया अन्यथा क्षणमपि स्थातुमशक्नुवन्.

कथमर्चयन् (भक्त्या) स्वामिनि दासस्यानुरागमयी स्थितिर्भक्तिः तया इत्थंभूतः.

पुनश्च कथं (ध्यायन्) मानसमविच्छिन्नामृतधाराकारं निःशेषसंसारतापत्रयनिर्वापणं भगवद्गुणचिन्तनं कुर्वन्.

पुनश्च कथं (स्तुवन्) वाचिकं च तादृशं तदनुभवजन्यहर्षप्रकर्षपुलकितशरीरं बाष्पगद्गदकण्ठं तद्गुणसङ्कीर्तनं समीहमानः.

पुनश्च कथं (नमस्यन्) अत्यन्तं प्रह्वीभवन् भक्तिपराधीनतया बाह्यान्तरसकलकरणैर्निर्ममत्वावनम्रैरात्मीयैः शरीरेण वचसा च सहसर्वं मदीयं त्वदीयं त्वमेव गृहाणेति भगवत्पादपद्मयोरात्मानमहंमानमलीमसं समर्पयन्नित्यर्थः.

पुनश्च कथं (यजमानः) देवपूजनमाचरन् स्वविषयीकारमहोपकारानुरूपप्रत्युपकारादर्शनभुवासंभ्रमेणाकृत्रिमभक्त्युपहृतप्रयतमनोहरार्घ्यपुष्पमधुपर्कप्रभृत्यौपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकरूपभोगानुरूपभोगानुपूर्व्यादेवसमाराधनमसाधारणमत्यन्तमादरेण कुर्वाण इत्यर्थः एवंवृत्तः (सर्वदुःखातिगोभवेत्) इति.

अयमेव भक्तियोगो मुक्तिमहापथस्त्र्यन्तेषु चिन्त्यमानः प्रत्यभिज्ञायते तथाहि वर्णाश्रमधर्मैराराद्दुपकारकैः—

पा०—१—सकलैर्बाह्यान्तःकरणैः—३ । २—मत्सादरणै—३ ।

शमदमादिभिरात्मगुणैस्सन्निपत्योपकारकैश्चाङ्गजातैरभिनिष्पाद्यं वेदनध्यानध्रुवानुस्मृतिविवेकजादिपदपर्यायगोचरान्तरप्रतीतिसन्तति-भिश्चित्तवृत्तिभिरव्यवहिताऽनवरतप्रवाहासकृदावृत्तसादरप्रत्ययसंस्कार-प्रचयघटितपटुतरप्रत्यक्षशिरस्कं तत्तत्सदानन्दपुरुषोपकोसलादिसञ्ज्ञकप- ५
रविद्याव्यवस्थितगुणोपसंहारमर्यादं ब्रह्मोपासनं भगवान् बादरायणः "तमेवं विद्वान्"[तै० पु० २०] "ब्रह्मविदाप्नोति परं" [तै० आ०–२–१–१]"यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" [बृ० उ०–६–४–२२] "शान्तो दान्तः" [बृ० उ० ६–४–२३] इत्या-दित्रय्यन्तवचनानि "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" [ब्र० सू० १०
३–४–२६] "शमदमाद्युपेतः स्यात्" [ब्र० सू० ३–४–२७] "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" [ब्र०सू० ४ – १ – १] इत्येवं प्रकारब्रह्मसूत्रन्यायैर्मथित्वा मोक्षसाधनं निरणैषीत्.

वाक्यकारश्च "वेदनमुपासनम् स्यात्तद्विषये श्रवणात्" इति इदमेवोपासनं विपक्रिमं भक्तिरित्युच्यते नान्यत् कुतः संयो- १५
गरूपचोदनाख्याविशेषात् ज्ञाप्यते ह्युपासनस्येव भक्तेरपि मोक्षलक्ष णेन फलेन संयोगः यथा"न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनं । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति" [तै० ना० १–१०]इति हृदितिभक्तिः श्रुत्यन्तरेण स्मृतिभिश्च "न संदृशे तिष्ठतीत्युपक्रम्य भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञान- २०
स्वरूपं परिपश्यतीह" [भारते मोक्षपर्व०] इति हृच्छब्दस्थाने भक्तिपदप्रयोगात् यथा च "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वन-न्यया" [गीता–अध्यायः ८ श्लोकः २२] "भक्त्यात्वनन्यया शक्यः" [गीता–अध्यायः ११ श्लोकः ५४]

पा० १–शमादिभिः–२ ।

"भक्त्या मामभिजानाति" [गीता—अध्यायः १८ श्लोकः ५५] "भक्त्याऽविच्छिन्नया मुक्तिः" इत्याङ्गिरसस्मृतौ वैष्णवे धर्मे "परमात्मनि गोविन्दे भक्तिरव्यभिचारिणी । प्रयच्छतिनृणां मुक्तिं मा तेभूदत्र संशयः" ॥ "येत्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र- च ॥ अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः" इति श्रीमति रामायणे श्रीवामने "येषां विष्णुः प्रियो नित्यं ये विष्णोः सततं प्रियाः । न ते पुनः संभवन्ति तद्भक्तास्तत्पराय- णाः" इति रूपं चोभयत्र पुण्डरीकाक्षं ब्रह्मैव चोदना चोपास्स्व भजस्वेति उपास्ति भजतीहिसेवाविशेषविषयौ अतएव नै- घण्टुकाः "सेवाभक्तिरुपास्ति" इति । लैङ्गमार्कण्डेययोः "भजइत्येष धातुर्वै सेवायां परिकीर्तितः । तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी" [लैङ्गे २ भागे अध्यायः ९ श्लोकः १९] इति उपास्यस्य भगवतो निरवद्यमहागुणत्वान्निस्सीमप्रीतिरूपं निर्व्याजस्वा- म्यात् दास्यैकरुचिगर्भं चेदमेवोपासनं विविच्यत इति भक्तित्वव्यपदे- शः एवंविधं प्रियत्वमाश्रित्यहि "प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थम्" [गीता— अध्यायः७ श्लोकः १७] "भजतां प्रीतिपूर्वकम्" [गीता—अ- ध्यायः१० श्लोकः१०] "तुष्यन्ति च रमन्ति च" [गीता—अ- ध्यायः १० श्लोकः ९] "नाथयोनिसहस्रेषु" [विष्णुपुराणे अंशः १ अध्यायः२० श्लोकः १८] "याप्रीतिरविवेकानां" [विष्णुपुराणे अंशः १ अध्यायः २० श्लोकः १९] इतिश्लो- कद्वयं "तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः" तन्नामस्मरणोद्भूतपुलकादिति पुङ्गव" इतिश्रीविष्णुतत्वे "सेवाभक्तिस्समाख्याता ज्ञानवासनया—

पाठान्तरं—१—लैङ्गमार्कण्डेयेच—३ । २—यांयां योनिं भजाम्यहं—याप्रीति— ३—इत्यादिश्लोक—२ ।

कृता । उत्पन्नायां ततस्तस्यां स्नेहभावः स्वयं भवेत् " ॥ [विष्णुतत्वे] इति "परमात्मनि यो रक्तो विरक्तो परमात्मनि । सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्सभैक्षं भोक्तुमर्हति " ॥ [बार्हस्पत्यस्मृतौ] इति " स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु " [तै० ना० ६–१०–१९] ५ इत्याद्युपासनविधिषु वचनानि प्रवृत्तानि.

दास्यैकरुचिगर्भज्ञापकानिच "मामनुस्मरन्" [गीता–अध्यायः ८ श्लोकः १३] " पार्थानुचिन्तयन् " [गीता–अध्यायः ८ श्लोकः ८] "कृष्णानुस्मरणंपरम्" इत्यादीनि अनुरित्ययं निहीनार्थोहि ज्ञाप्यते तज्ज्ञैः निहीनत्वं चास्य स्वाभाविकं दास्यं तदनुसन्धानगर्भ- १० मुपासनमनुस्मरणम्, भक्तैश्वकीर्तनादिशरीरत्वं " सततं कीर्तयन्तः " [गीता–अध्यायः ९ श्लोकः १४] " मन्मना भव " [गीता– अध्यायः ९ श्लोकः ३४] इत्यादौव्यक्तम्.

अस्या एवसकलशास्त्रार्थसारत्वेन परमगुह्यतमत्वञ्च " इदन्तु ते गुह्यतमम्" [गीता–अध्यायः ९ श्लोकः १] "यज्ज्ञात्वा नेहभू- १५ योऽन्यत् " [गीता–अध्यायः ७ श्लोकः २] " सर्वगुह्यतमं भूयः " [गीता–अध्यायः १८ श्लोकः ६४] इत्यादौ दर्शितम् अलं प्रसज्य.५

❀ उपायशून्यानां ध्यानादिलघूपायप्रदर्शनम् ❀

हन्त! इयं भक्तिः " बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते " [गीता–अध्यायः ७ श्लोकः १९] " जन्मान्तरसहस्रेषु " [वि- २० ष्णुधर्मे–६९अध्यायः]इत्यादिप्रकारेण बहुतरजन्मार्जितसुकृतपरिपक्वकषायाणाम् [पातञ्जलसूत्रम्–१–१४] दीर्घकालनैरन्तर्यसेविताद्दृढभूमिर्भवतीति.

शास्त्रीयसर्वोपायदरिद्राणां प्राणिनां का गतिरिति भयमपनेतुं लघूपायं दर्शयन् (स्तुवन्तः कम्) इति तृतीयं प्रश्नं प्रतिवक्ति २५ (तमेव) इत्यादि (सर्वभूतभवोद्भवम्) इत्यन्तेन.

पा०–१–ममानुस्मरणम् । २ निहीनतार्थो ।

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥
ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
५ लोकनाथं महद्भूतम्-

अस्यैव सर्वतोमुखं स्तुतियोग्यत्वमभिप्रयंस्तदपेक्षयाऽऽपेक्षिकक्षुद्रदेवतान्तरादिव्यावर्तकैः अनादिनिधनत्वादिभिर्दशभिर्विशिनष्टि.

(अनादिनिधनं) तस्मादकालोपाधिकमुपकारिणम् (विष्णुम्) अदेशोपाधिकम् (सर्वलोकमहेश्वरम्) स्तोतृमनोरथपूरणपर्याप्तमहाविभूतिकम्.

१० (लोकाध्यक्षम्) तदुचितनिरुपाधिकानुसन्धानम्.

(ब्रह्मण्यं) ब्रह्मणेऽनन्तशाखाय वेदाय प्रतिपाद्यतया हितम् अतएवोद्घादितस्तुतिविषयम्.

(सर्वधर्मज्ञम्) अतएव स्वस्तुतिपरमधर्मज्ञम्.

(लोकानां कीर्तिवर्धनं) सर्वलोकाश्रयिणांस्तोतृप्रभृतीनामात्मन इव

१५ " यं स्तुवन् स्तव्यतामेति " [विष्णुधर्मे अध्यायः ७५] इतिप्रकारेणाशेषलोकवेदप्रशस्यकीर्तिकारिणम्.

(लोकनाथं) लोकानां स्वामिनम्, अतः स्तुत्यादिसर्वपरिचरणार्हम्, (महद्भूतम्) ऐश्वरेण परममहत्त्वेन स्वरूपानुबन्धिना युक्तम्, अतोऽक्लेशेन स्तोत्रमात्रेण स्वाराध्यम्; महान्तो हि स्वानुग्रहसंवादसूचनमात्रेण हृष्टाः

२० न बहु वाञ्छन्ति, यथोद्योगे "अन्यत्पूर्णादपाङ्कुम्भादन्यत्पादावनेजनात् अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः" ॥ [भारते उद्योगपर्व० अध्यायः ८९] इति.

पा०-१-सर्वस्तुति । २ ऐश्वर्येण । ३ अतोक्लेशस्तोत्र । ४ स्वाराधनम् स्वाराधम् ।

सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥
एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

(सर्वभूतभवोद्भवम्) असद्व्यावृत्तानां सत्ताहेतुम्; अतोऽवर्जनीय-त्वात्तेषामवश्यमनुग्रहीतारम्. ५

एवंभूतम् (स्तुवन्) परिपूर्णभक्तियोगासंभवेऽपि यथातथा वापि गुणसङ्कीर्तनं कुर्वन्.

(सर्वदुःखातिगो भवेत्) तापत्रयदवदहनमतीत्य निरतिशयानन्दशीतलह्रदं भगवन्तं गच्छेत्.

अस्य च युक्तं लघुतरस्तुतिमात्रविषयत्वम् (ध्यायन्स्तुवन् नमस्यन्) १० इत्यनन्तरोक्तध्यानादिसहचरगुरुतरस्तवनवैलक्षण्यप्रतीतेः, अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गात् (स्तुवन्तः कम्) इति स्वतन्त्रप्रश्नान्तरप्रयुक्तत्वात् अनेकशोग्रन्थान्तरसङ्गतत्वाच्चावगम्यते. ७

❀ स्मरणकीर्तनप्रणामादिभ्यः परिचरणोत्कर्षः ❀

(को धर्म) इति पञ्चमं प्रश्नं परिहरति (एष मे) इति. १५

(एषः) अनन्तरोक्तो भगवदर्चनस्तवनादिरूपो यथाधिकारं गुरुलघुभावेन व्यवस्थितः.

(सर्वधर्माणां) मध्ये (अधिकतमो मतः).

धर्मा ह्यैहिकाःपशुपुत्राद्यर्थाः, आमुष्मिकाः स्वर्गाद्यर्थाः, असङ्गैर्भगवदाराधनबोधानुष्ठितेष्टापूर्तपरिकर्मिततत्वज्ञानसमाधिशरीरोमोक्षार्थः २० सानुरागभगवत्स्मरणकीर्तनप्रणामादिस्तदसाधारणपरिचरणात्मा चेति चतुर्विधाः; तत्र (अधिकतमः) इति तमपा त्रिभ्यश्चतुर्थमुत्कर्षयति.

पा०—१—अस्यचोक्तंलघु । अस्यचोत्तमलघु । २ शास्त्रार्थसङ्ग । ३ धर्म्मो । ४ ग्रर्थः ।

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैः—

तदुपपादयति (यद्भक्त्या) इति, यस्मात् भक्त्यादिगुणवान् तस्मादधिकतम इति. भक्त्येत्यनुष्ठानसमयेऽपि प्रीतिगर्भत्वेन सुखोपादानत्वपरम्
५ गीतंहि " सुसुखं कर्तुम् " [गीता—अध्यायः ९ श्लोकः २] इति. युक्तंचैतत् प्रियतमप्रतिस्मरणं प्रियंकरमिति, अनेनास्वामिषु देवतान्तरेषु कषायपानवद्विरसत्वेपि हितबुद्ध्या अनुष्ठीयमानेभ्यो व्यावृत्तिः क्रियते.

(पुण्डरीकाक्षम्) इति विषयाभिरूप्येण विकृतभयङ्करतत्वान्तरभज-
१० नेभ्यो व्यावृत्तिः.

(स्तवैः) इति वाङ्मात्रसाध्यत्वेन विश्वजिच्चान्द्रायणादिभ्यो व्ययायासबहुलेभ्यो व्यावृत्तिः, तथाहि भगवान् व्यासः " आर्ता विषण्णाः शिथिलाश्च भीता घोरेषु च व्याधिषु वर्तमानाः। संकीर्त्य नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति " ॥ इति, श्रीविष्णुपुराणे
१५ "अवशेनापि यन्नाम्नि" [वैष्णवेपुराणे] इत्यादि, वैष्णवे धर्मे "अज्ञानतो ज्ञानतो वा वासुदेवस्य कीर्तनात्। तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा" [विष्णुधर्मे] " शमायालंजलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः। शान्तिःकलेरघौघस्य नामसङ्कीर्तनं हरेः " [विष्णुधर्मे अध्यायः ६६ श्लोकः ७०] "यन्नामसंकीर्तनतो विमुच्यते"
२० [विष्णुधर्मे अध्यायः ४३] " यन्नामसंकीर्तनतो महाभयात् विमोक्षमाप्नोति " [विष्णुधर्मे अध्यायः ४३ श्लोकः २८] सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम्। बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति " [विष्णुधर्मे—अध्यायः ७०] " यस्य नाम्नि स्मृते मर्त्यः समुत्क्रान्तेरनन्तरम्। प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम्"
२५ [विष्णुधर्मे] "अच्युतानन्त गोविन्द नामोच्चारणभेषजात्। नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् " [विष्णुधर्मे अध्यायः २९] इत्यादि.

पा०—१—एतेन । २ शान्त्यैकले ।

अर्चेन्नरः—

अन्यत्र च, "सङ्कीर्तयेज्जगन्नाथं वेदं वापि समीरयेत्" इति च; वैष्णवेसूक्ते " आस्यजानन्तो नामचिद्विवक्तन, ध्रुवासो अस्य कीरयो जनासः " [विष्णुसूक्ते] " अस्य कीरयः " कीर्ते ५ यितारः, "ध्रुवासः" अपुनरावर्त्तिनो भवन्ति " अर्चेत् " इति अस्य धर्मस्य पुरुषविशेषसमाराधनरूपतामनतिपरोक्षां हि सूचयति गीतं च प्रत्यक्षावगमम् " [गीता—अध्यायः ९. श्लोकः २)

❀ अर्चनादेः सर्ववर्णाधिकारता ❀

इति नह्यस्य तपस्तीर्थादिवत् पुरुषप्रीणनत्वं शास्त्रा- १० स्तिक्यैकसाध्यम् (नर) इति प्रायेण सर्वचेतनानां यथासंभवमधिकारं सूचयति एकवचनं च महायागादिबहुसहकारिनैरपेक्षपरम् निन्द्यगुणवृत्तजन्मनामपि भक्त्यभिरुचिमात्रमहागुणेनाकुतोभयं भजनीयो हि भगवान्.।

अथ क्षिप्रमेव भागीरथीप्रवाहेनेव निर्णिक्तकल्मषरुचिः परमधा- १५ र्मिको भवतीति गीयते गुणविषये तावत् " समोहंसर्वभूतेषु " [गीता—अध्यायः ९ श्लोकः २९] वृत्तविषयेषु च " अपि चेत्सुदुराचारः " [गीता—अध्यायः ९ श्लोकः ३०] जन्मविषयेपि " मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः " [गीता—अध्यायः ९ श्लोकः ३२] इत्यादि. २०

नचैतावतादुराचारादेर्धर्मत्वम् " नाविरतोदुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः" [कठोप० २—२४] "अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृणाम्" इत्येवंप्रकारवचनेभ्यः तस्य भगवदनिष्टत्वेनाधर्मत्वावगमात् अतएवानन्तरमाह " क्षिप्रं भवति धर्मात्मा " [गीता—अध्यायः ९ श्लोकः ३१] इतिसर्वाश्रमिणामनाश्रमिणश्च विदुरादेः " शमदमाद्युपे- २५

पाठान्तरम् १—ऋत्विगादि । २ जन्मादीनामपि । ३ निःशेषनिर्णिक्त । ४ गीयतेहि । ५ दुश्चरितादेः । ६ इत्याद्येवम् ।

तस्यात्" [ब्रह्मसूत्रम् ३–४–२७] "अन्तराचापि तु तद्दृष्टेः" [ब्रह्मसू० ३–४–३६] इत्यादीनि ब्रह्मसूत्राण्यधिकारन्निरणैषत. युक्तश्चैषः सर्वावस्थेनापि पुरुषेण मातुरिव पुत्रेण परमवत्सलस्य सर्व-
५ बन्धोर्निसर्गसुहृदश्च भगवतो नामग्रहणादावप्रतिषेधः दृष्टश्च गजेन्द्रगृध्रराजवायसरावणावरजकौसलनागरजानपदवल्लवीमालाकारप्रमुखेषु. अपशूद्राधिकरणे त्वत्रैवर्णिकानामनग्निविद्यत्वादग्निविद्याङ्गेषु गुरूपसदनाद्यौपनिषदसंस्काराभावेन वेदान्तवेद्यपरविद्योपार्जने च अनुपायत्वादनधिकारो राद्धान्तितः तदीया भगवत्समाश्रयणाधिकारव्यव-
१० स्था त्रैवर्णिकानां समुद्रिक्तसत्वतया मुमुक्षूणामविप्रतिपत्तिः श्रवणमननाद्यौपनिषदब्रह्मविद्यामहापथेन प्रसिद्धोधिकारः तेष्वेव रजस्तमःसंभेदसितासितसत्वतया फलकामतया विप्रलब्धानां तादृशो यथायोगमुपासनेषु स्त्रीशूद्रतिरश्चाञ्च प्राचीनभवपरंपराप्रचितसंस्कारपटिम्ना सुप्तप्रबुद्धन्यायेन प्रत्युत्पन्नज्ञानानां विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां प्रारब्ध-
१५ कर्मानुशयलेशानृण्यानुज्ञातजुगुप्सितजातिसंसर्गाणामपि तत्तज्जात्यप्रतिषिद्धसामान्यधर्माङ्गकेषूपासनेषु दुर्वारोधिकारः अनुत्पाद्यविद्यत्वात्. न्यदर्शि च भगवता शौनकेन "धर्मव्याधादयोप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते । वर्णावरत्वे संप्राप्तास्संसिद्धिं श्रमणी यथा" [विष्णुधर्मे अध्यायः १००] इति.

२० अनुत्पन्नज्ञानानामपि क्रमभाविन्या मुख्यभक्तेरुपक्रमभूतस्मरणसङ्कीर्तनश्रवणादिरप्रतिषिद्धःधर्मस्मर्त्तारोपि हि अहिंसासत्यशौचपरोपकारमातापितृशुश्रूषणश्रेष्ठदेवतानुकूल्यादिकंसामान्यधर्ममाचण्डालमनुमन्यन्ते.

सदा ॥ ८ ॥

स्वयं सङ्कीर्तननिषेधेपि कीर्तयितृपुरुषानुवर्तनानुमोदनमर्षणाविरोधमात्रेण सुदूरेपि सम्बन्धसम्भवः, स्मर्यते हि, "धर्मश्श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं सदा" ५ [तालपुटे भारते आश्वमेधिकपर्व० अध्यायः ९४ श्लोकः २९] इति "प्रयोजयितानुमन्ता कर्त्ता" । इति च विशेषतो भगवद्धर्मस्य स्पर्शवेधित्वम् "उद्घोषितः पूजितो वा दृष्टो वा नमितोपि वा । प्रसह्य हरते पापं को न सेवेद्धरिं ततः" "कीर्तितः संस्मृतो ध्यातः पूजितः संस्कृतस्तथा । ऐहिकामुष्मिकीं रक्षां करोति १० भगवान् हरिः" "शृण्वन्ति ये वै पठतस्तथान्येपश्यन्ति ये मामीरयन्ति" [विष्णुधर्मे अध्यायः ९४] इत्यादि. अपि च इतिहासपुराणादिषु श्वपाकादेरपि भगवद्भजनानुमतिः, वैष्णवे धर्मे "नम इत्येव यो ब्रूयात् मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः । तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि नारद" [विष्णुधर्मे अध्यायः ७०] इत्यादि १५ वचनानि तद्बहुमन्तव्यत्वनिःश्रेयसप्राप्त्यादिवृत्तान्ताश्च सालम्बनाः एवं न किंचिदपि शास्त्रं कुप्येत् व्यवस्थितविषयत्वात्.

❀ ध्यानार्चनादेः कालदेशाधिकारिनियमानपेक्षत्वम् ❀

(सदा) इति कालविशेषानपेक्षत्वं देशशौचादिविशेषानपेक्षाया अपि प्रदर्शनमेतत् तेन अयनर्तुमासपक्षनक्षत्रमुहूर्तविशेषसव्यपेक्षेभ्यः प्रकर्षः. २०

अत्र च, "चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः" ॥ [विष्णुधर्मे] "प्रातर्देवेति कृष्णेति गोविन्देति च जल्पताम् । मध्यान्हे चापराण्हे च योवसादः स उच्यताम्" [विष्णुधर्मे अध्यायः ८९ श्लोकः ७७] २५ इत्येतानि ऋषिवचनानि द्रष्टव्यानि नहि भगवतः प्रयताप्रयताधिकारिसंसर्गादुपघातः तच्छौचादिसहकारिविरहात् तदनुग्रहासामर्थ्यं वा प्रत्युतस्वसम्बन्धायोग्यमपि—

पुनानः स्वोचितं विधाय स्वीकरोति परमपावनत्वात् अतोहीदमुदीर्यते "नाशौचं कीर्तने" [विष्णुधर्मे] इत्यादि.

सदसदधिकारितारतम्यशास्त्राणि तु "उच्चावचानामधिकारिणां परस्पर-
५ सङ्करेण धर्मसंप्लवो मा प्रसाङ्क्षीत्" इति,

स्वरूपतोल्पीयानपि सङ्कीर्तनादिः फलतो महीयान् यदाह "स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्" [गीता—अध्यायः २ श्लोकः ४०] इति न चास्य धर्मान्तरवदभिक्रमनाशः "नेहाभिक्रमनाशोस्ति" [गीता--अध्यायः २ श्लोकः ४०] इति वचनात् "न
१० मेभक्तः प्रणश्यति" [गीता--अध्यायः ९ श्लोकः ३१] "यंप्रणम्य न सीदति" [विष्णुधर्मे अध्यायः ९७] "न वासुदेवं प्रणिपत्य सीदति" [विष्णुधर्मे अध्यायः ७०] "जनार्दनं प्रणिपतितो नसीदति" न चायथाविध्यनुष्ठानात् प्रबलप्रतिपक्षाद्वा प्रत्यवायः "प्रत्यवायो न विद्यते" [गीताअध्यायः २ श्लोकः
१५ ४० इति.]

नचैतेषामर्थवादत्वं शक्यशङ्कम् अनतिवादित्वात्.

इह भगवत्तत्वज्ञानभक्तिप्रतिबन्धकपापनिर्हरणसत्वसमृद्ध्यादिक्रमेण तस्यात्युपक्रमउच्यते "बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति" । [विष्णुधर्मे अध्यायः ७०] "यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं
२० स्वर्गोपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोपि लोको ल्पकः । मुक्तिं चेतसि यः स्थितोमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किंचित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते" ॥ इत्यादौ च नचैषः [मीमांसा १—२—१९—विषयवाक्यम्] पूर्णाहुतिन्यायस्याविषयः तस्यातिवादविषयत्वात् संकीर्तनादिप्रकरणेषु प्रायेण वाक्य-
२५ शेषत्वप्रार्थनाद्यर्थवादलिङ्गादर्शनाच्च.

किञ्च प्रबलप्रमाणविरोधाभावे अर्थवादपदानामपि स्वतः प्रामाण्यतः स्वार्थपरित्यागश्च साहसम् अन्याय्यत्वात्.

* गुरुतरतपःसमाधिसाध्यतत्त्वज्ञानस्य लघुतरवा-ङ्मात्रसाध्यता *

ननु, गुरुदीर्घदुष्करतपस्समाधिविशेषरूपमहाधर्मसाध्यतत्त्वज्ञानोपक्र-मस्य वाङ्मात्रसाध्यत्ववादोऽप्यतिवादः, गुरुशास्त्रवैय्यर्थ्यप्रसङ्गेन प्र- ५ माणविरुद्धश्च.

तदिदमविदितभगवत्प्रभावस्यच्छान्दसस्य पैशाचं लघीयोपि भग-वत्सङ्कीर्तनं दुर्वहामपि धुरन्धारयत्येव न गुरुशास्त्रानर्थक्यं तस्य समर्थाधिकारत्वात्; अस्य तु सत्यसति वा सामर्थ्ये भगवदसाधा-रणरुचिसमुचितभाग्यवदधिकारत्वाच्च गरीयसोपि भगवत्प्रसाद एव १० फलहेतुः, लघीयसि किं दण्डवारितः ? यथा च गरीयसिप्रयोगवैपुल्या-द्देवः प्रसीदति, तथा लघीयस्यपि भावशुद्धिविशेषात् प्रसीदेत्.

यथोक्तं, "सम्यग्व्यवसितोहि सः" [गीता अध्यायः ९ श्लोकः ३०] "पत्रं पुष्पं फलं तोयम्" [गीता० अ० ९ श्लोकः २६] "यो न वित्तैर्नविभवैर्नवासोभिर्न भूषणैः । तोष्यते हृदयेनैव कस्तमीश- १५ न्न पूजयेत्" ॥ [विष्णुधर्मे अ० ८९ श्लोकः ७०] [व्यासस्मृतौ]

"दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वञ्चराचरम्" ॥ वैष्णवे धर्मे "पृथिवीं रत्नसम्पूर्णां यः कृष्णाय प्रयच्छति । तस्याप्यन्यमनस्कस्य सुलभो न जनार्दनः" ॥ [विष्णुधर्मे अध्यायः ७४] इत्यादि. २०

भावभेद एव हि धर्माधर्मनिदानं ? न क्रियाविशेषः; यथा [श्रीविष्णु तत्वे] "भावशुद्धिर्मनुष्याणां प्रमाणं सर्ववस्तुषु । अन्यथा लिङ्ग्यते का-न्ता स्नेहेन दुहितान्यथा" ॥ तथा "तपो न कल्कोध्ययनं न कल्कः स्वा-भाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसह्यचित्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भा-वोपहितानि कल्कः ॥" [भारते आ० अध्यायः १ श्लोकः २७१] २५

पा० १ निवारितः ।

अन्यत्र "गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्स्या देवालये पक्षिसङ्घाश्च नित्यम् । भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते तीर्थानि पुण्यायतनाश्च मुख्याः" ॥ इति.

उपपन्नञ्चैतत्, सर्वज्ञस्यावाप्तसमस्तकामस्यानपेक्षस्य भगवतो भावशुद्ध्याराध्यत्वं न द्रविणकणार्पणादिना, "याथातथ्येन पण्डितः" इति न्यायात् देशकालसहकार्यादिवैकल्येपि स्वल्पादपिसमग्रादिवदेवः प्रसीदेत्; तदुक्तं "ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायांद्वापरेर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौसंकीर्त्यकेशवम्" ॥ [वि० पु० अं० ६ अ० २ श्लो० १७] इति; तथा "विनिन्दांप्रथमे पादे करिष्यन्तिहरे र्नराः । युगान्तेचहरेर्नामनैवकश्चिद्ग्रहीष्यति ॥ धन्यास्तेपुरुषव्याघ्रभावाम्भोधावमयिनः । यत्नेनापि कलौ विष्णोर्ग्रहीष्यन्त्यक्षयात्मनः" ॥ [विष्णुधर्मे अ० १०८]

युज्यतेचैतत्, सुशीलोहिनृपतिः पितराविवकृच्छ्रेषु किञ्चिन्न्याय्यवृत्तमपि बहूपकारिणमिवानुगृह्णीते अतएव दैवपित्र्यप्रायश्चित्तादिषु देशकालोपपत्त्यादिवशेनातिनिम्नोन्नतानामपि प्रयोगाणां तुल्यकक्ष्यत्वेन विधिः, शिष्टैस्तथानुष्ठानं च; अतएव यथा सर्वस्वसाध्यप्रयोगविस्तारस्य स्थाने स्वानुपपत्तिख्यापनमेव आपदि श्राद्धप्रत्याम्नानम् यथा वा "तत्तत्कर्मदौष्कर्ये तत्तन्मन्त्रजपः" इत्यादि.

तदेवं प्रियतमविषयतया सुखक्रियत्वात्, व्ययायासरहिततया सुकरत्वात् अनतिपरोक्षात्मनाथप्रीणनभावेनाकर्षकत्वात्, अतिलाघवेप्यतिगुरुदुर्वहभवभयोन्मूलनमहाफलत्वात्, अप्रत्यवायवत्त्वात्, सुभिक्षाधिकारितया विश्वजनीनत्वात्—

पाठान्तरं—१ पण्डितमिति । २ सौकर्यादि । ३ भावबोधाभिमानिनः । पाम्भोधा० ।

परमं यो महत्तेजः-

देशकालदशाविशेषादिविक्षेपवर्जनेननिर्व्याजत्वात्, विषयप्रभावेन निष्प्रत्यूहत्वाच्चेत्येवंप्रकारेभ्यो हेतुभ्यो भगवदसाधारणसङ्कीर्तनादिधर्मः अधिकतमः भीष्ममतः. अन्येषामपि परमर्षीणां "सर्वेषामपि ५ धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः" "रक्षते भगवान् विष्णुः भक्तानात्मशरीरवत्" "गोविन्दभक्त्यभ्यधिकं श्रेयश्चान्यन्न विद्यते" इत्यादिरुदाहार्यः. ८

❀ भगवतः आदित्याद्यवभासकतेजोरूपता ❀

अथोपेयप्रश्नं प्रतिवदन् श्रीमन्नामसहस्रश्रवणाय धर्मराजो नियु- १० ज्यते (परमं यः) इतिचतुर्भिः तत्र प्रथमेनसार्धेन (किंवाप्येकं परायणम्) इति द्वितीयं प्रत्याह (तेज) आदिभिः नपुंसकलिङ्गैः (यः) इतिसमभिव्याहारेण लिङ्गवैरूप्यन्नशङ्क्यम् लिङ्गसंख्याभ्यां पूर्वं विशेषितस्य पदस्य पदान्तरसमभिव्याहारात् तल्लिङ्गसंख्याविशेषणाविशेष्यत्वाच्च विशेष्यस्य, "वेदाःप्रमाणम्" [विष्णुधर्मे अध्यायः ७९] १५ "तत्वन्नारायणः परः" [तै०ना०६-११] इतिवत्.

सर्वथा स्पृहणीयतमत्वेन परमपुरुषार्थख्यापकानि परमतेजस्त्वादीनि षड्विशेषणानि (तेजः) स्वभावतएव भास्वरम्, अन्यावभासकञ्च "परं ज्योतिरुपसंपद्य" [च्छा० उ०८-१२] "तस्यादित्योभामुपयुज्य भाति" इति भास्वरत्वस्य निःसीमत्वं (महत्) इति (परमम्) इतिच २० समातिशाय्यसम्भवः एवमुत्तरत्रापि यथाविशेष्यम्.

पा० १ ण विशेषि ।

परमं यो महत्तपः ।

परमं यो महद्ब्रह्म–

ईष्टे सर्वस्येति (तपः) यथा, "यो देवेभ्य आतपति" [आर० ३–
५ प्र० १२–अ०] "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्" [श्वे०उ०
६] "एषसर्वेश्वरः" [बृ० उ० ६–४–२२] इत्यादि.

अनवच्छिन्नकल्याणस्वरूपगुणत्वेन बृहत्त्वात्, सर्वशक्तित्वेन सर्वबृंहणत्वाच्च (ब्रह्म). १

❀ भगवत्सम्बन्धस्य चेतनाचेतनदोषनिवारकता ❀

१० (पवित्राणां) मध्ये (परमं) (महत्) (पवित्रम्) पवित्रं शुद्धिविशेषहेतुः शुद्धिश्च दोषविशेषनिर्मोकः दोषश्च रजस्तमः प्रायपरिणामभेदास्पदत्वमचेतनस्य, चेतनस्य तु तत्परिरम्भसम्भवः अविद्या भगवदपराधरागद्वेषादिः तं भगवानेव समूलकाषं कषति तस्यैव सर्वथा तद्विरोधिस्वभावत्वात्.

१५ क्रोशन्ति च शास्त्राणि "एत ह्वा वन तपति" [तै०आन० ९] "तद्यथा पुष्करपलाशआपो न श्लिष्यन्ते" [च्छा० उ० ४–१४–३] "यद्यथेषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत" [च्छा० उ० ५–२४–३] "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते" "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय" [मुण्डकोप०३–१–३] "क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः
२० परमा मता" [याज्ञ० स्मृ० प्रा० श्लो० ३४] "ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तिर्हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै श्रुतिः" "योमामजमनादिञ्च" [गी० अध्यायः १० श्लोकः ३] "पावनः सर्वलोकानां त्वमेव रघुनन्दन" [रामायणे] "प्रायश्चित्तान्यशेषाणि" [विष्णुपुराणे–अंशः२ अध्यायः६ श्लोकः३९]

पा० १ अविद्यादिदोषभग ।

इत्यादि प्रायश्चित्तप्रकरणम् कात्स्न्र्येन " यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुः योगिनां सर्वकिल्बिषम् इति " ॥ [वि० पु० अं० ६ अ० ७ श्लोकः ७४]

❀ भगवत्सम्बन्धेनैव तीर्थादीनां पवित्रता ❀ ५

अन्यस्यापि तीर्थादेः पवित्रत्वं तत्संश्लेषायत्तन्दर्शयति (परमं) (महत्) इतिविशेषणाभ्यां न खलु स्वभावमलिनानां चेतनानां तदुपहतानां देवादीनां स्वसदृशवस्त्वन्तरशोधकत्वं युक्तिमत् अतएवपराशरशौनकादिभिः शुभाश्रयप्रकरणादिषु तत्संशीलनं निषिध्यते " अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः " । [वि०पु०अं०६ अ०७ १० श्लो० ७७] " आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ताः जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनिताःसंसारवशवर्त्तिनः "। [वि०ध०अ० ७९] इत्यादिषु तत्र देवतानां पावनत्वं तदुपासनार्चनपादोदकसेवादिना प्रसिद्धम्; तीर्थायतनादेः तत्सामीप्यात्,यथा गङ्गायाः वैष्णवे"विष्णुवामपदाङ्गुष्ठविनिस्सृतस्य जलस्यैतन्माहात्म्यम् " [वि० पु० अं० ४ अ० ४ १५ श्लो० ३०] इति, "विष्णोरायतनं ह्यापः सह्यपांपतिरुच्यते" इति जलमात्रस्य च कालस्य च तदवतारतद्दैवत्यतच्छयनोत्थानवत्त्वाद्द्वादशी जयन्तीश्रवणादिवत् तत्सम्बन्धात्.आत्मगुणानां शमादीनां तज्ज्ञानानुगुण्यात्क्रियाणां च यज्ञदानतपःश्राद्धप्रभृतीनां तदाराधनत्वात् ब्राह्मणादि जातेः तत्परवेदाध्ययनादौ साक्षादधिकारात्, यथा " विष्णुं क्रान्तं २० वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रत्वमाप्नुयात् तत्वदर्शी " इति.

श्रुतिस्मृत्यादेः तत्परत्वात् तच्छासनत्वाच्च " नारायणपरावेदाः " [भाग० स्कन्ध० २ अ० ५ श्लो० १५] " श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञा " इति. आरण्यके तीर्थयात्रायां, " पुण्याद्द्वारवतीत्युपक्रम्य, आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा— २५

परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥
पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १० ॥
५ यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।

तत्रैव मधुसूदनः । तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम्" ॥ इति [आरण्यकेअध्यायः ८८ श्लोकः २४] तत्सम्बन्धहेतुकं देशस्य पावनत्वमभिधाय "पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते । पुण्यानामपि पुण्योसौ" [आरण्यके अध्यायः८८ श्लोकः२६]
१० इत्येवमेव स्पष्टं निगम्यते.

❀ भगवतःस्रगादिप्रत्यगात्मभ्यामभिलषणीयता ❀

सुरभिस्रगङ्गरागसुरसुन्दरीसुधारसादिभ्यो निरस्तसमस्तसंसारनिर्मलनिर्मर्यादस्वरससंविदानन्दसान्द्रात् प्रत्यगात्मनश्चात्यन्तमभिलषणीयत्वात् (मङ्गलानां च मङ्गलम्) अतः (परमं यः परायणम्) प्राप्यं
१५ प्रपंचयिष्यते चैतत्.

(यः) एवं सः (परमं) (परायणम्) इति विधाय प्रतिवक्तव्ये (यः परायणम्) इति सिद्धवदनुवादः शास्त्रप्रसिद्ध्यतिशयप्रदर्शनार्थः.

❀ ब्रह्मादीनामपि परब्रह्मनिमित्तकत्वोपपादनम् ❀

अथ (किमेकं दैवतम्) इति प्रथमं प्रश्नं प्रतिब्रूते (दैवतम्) इतिसा-
२० र्धेन स एव (देवतानां) विधिशिवशतमखादीनां महादैवतं तत्त्वम्, कुतः तेषामेव (भूतानां) सद्भावभाजां (पिता) यतस्तस्यार्वाचीनपितृभ्यो विशेषः(अव्ययः)इति नहि तेनसनातनेनपितृमन्तःकदाचिदनाथाः.१० पितृत्वमुपपादयति (यतः सर्वाणि) इति (यतः) निमित्तकारणात् (सर्वाणि) द्रुहिणद्रुमावधीनि (भूतानि भवन्ति) जायन्ते यद्यपि
२५ ब्रह्मसर्गादुपरिअवान्तरसर्गे च ब्रह्मादिमुखेन सृजति, अथापि प्रथमसृष्टौ न तथेति सूचयति (आदियुगागमे) इति.

पा० १विधया प्रति ।

यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥

❋ परब्रम्हणः उपादानसहकारिकारणत्वोपपादनम् ❋

उपादानकारणमपि तमेवाह अन्तिमे (युगक्षये) (पुनः) (यस्मिन्नेव) तानि (प्रलयं यान्ति) प्रलीयन्ते, लयः खलूपादाने ५ एव कार्यस्य, यथोर्णनाभितन्त्वादिर्लालादौ. स्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुत्वं सहकारिकारणत्वं च चकारेण द्योत्यते, एवं लक्षणकं हि परतत्वं श्रूयते, " यतोवा इमानि " [तै० भृ० १] इत्यादौ सूत्र्यते च "जन्माद्यस्य यतः " [ब्र० सू० १-१-१] इति अस्यचैव त्रिविधकारणत्वञ्च " ब्रह्मवनं ब्रह्मसवृक्ष आसीत् " [२ अष्ट० ८ प्र० १० ७ अ०] इत्युदाहृत्य " प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् " [ब्र० सू० १-४-२३] इत्यधिकरणे निरणायि.

एतेन " उपादानं तु भगवान् निमित्तं तु महेश्वरः " । इति कारणभेदेनानभिमतमहेश्वरवादो न वैदिकः.

नच जगदुपादानत्वात् भगवति विकारादिदोषप्रसक्तिः, स्वशरीरतया परिगृहीतप्रकृत्याद्येकदेशद्वारकत्वंपरिणामादेरूर्णनाभिदृष्टान्तावष्टम्भेनोपपादयन्ती तत्रभवती श्रुतिरेव पर्यहार्षीत्. १५

अत्रापि विधातव्ये (यो दैवतं) इत्यनुवादः शास्त्रप्रसिद्धिप्रदर्शनपरःतथाहि उपनिषदादिषु परतत्वस्य लक्षणतत्वस्थित्युपासनप्राप्तिप्रतिपादनैदंपर्यपर्यवसायिषु सदसद्ब्रह्माक्षरादिपदैः निरुपपदैः परमाद्युपपदसनाथैश्च सामान्यवाचिभिः निर्दिश्यमानस्य विधिहरिशिवादिविशेषपर्यवसिताकाङ्क्षायां " नारायणपरं ब्रह्म, तत्त्वन्नारायणः परः " । [तै० ना० ११] " तद्विष्णोःपरमं पदम्" [कठोप०-३-९] " यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् " [श्वे० उ० ३] २०

तस्य—

" पुरुषान्नपरं किञ्चित् " [कठोप० ३–११] " मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चित् " [गी० अ० ७ श्लोकः ७] " उत्तमः पुरु-
५ षस्त्वन्यः " [गी० अ० १५ श्लोकः १७] इत्यादिभिः कण्ठोक्तिभिः, सृष्टिवाक्यगतिसामान्यात्, तत्वपरपुरुषसूक्तोत्तरनारायणप्रभृति-प्रबलप्रदेशान्तरतात्पर्यात्, सुबालमैत्रायणीयमहोपनिषच्छान्दोग्यतैत्तिरीयैतरेयकठवल्लीप्रभृतिबहूपनिषदुद्घोषेण सात्विकेतिहासपुराणप्राचुर्येण देवतापारमार्थ्यज्ञ[1]पराशरपाराशर्यप्राचेतसादिपरमर्षिमतैरस्यैव
१० वेदसिद्धान्तत्वे स्वपरमागमसंप्रतिपत्त्या रूपायुधवाहनचारित्रविशेषादि सामर्थ्यतश्च खलु भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यं, तदितरनिकर्षश्च बुद्धिमतां स्वध्यवसानं. दहरवैश्वानराद्यधिकरणैः समन्वयाध्यायएव चैवमध्यवससुरस्मदाचार्या इति नाति विस्तृणीमहे.

तथाच सञ्चिक्षिपुर्यामुनाचार्याः, " त्वां शीलरूपचरितैः " [स्तोत्र
१५ रत्ने–१५] इत्यादिना तातपादाश्च " तत्त्वार्थतत्परपरश्शतवेदवाक्यैः सामर्थ्यतः स्मृतिभिरप्यथ तादृशीभिः । त्वामेव तत्त्वपरसात्त्विकसत्पुराणैः दैवज्ञधीभिरपि निश्चिनुमः परेशम् " [वै० स्त० १८]
" रूपश्रिया परमया परमेण धाम्ना चित्रैश्च कैश्चिदुचितैर्भवतश्चरित्रैः । चिह्नैरनिह्नवपदैरपरैश्च कैश्चिन्निश्चिन्वते त्वयि विपश्चित ईशितृत्वम् "॥
२० [वै०स्त०२६] इति. ११

एवं सुनिर्णीतयोः सर्वपरयोः[2] तत्त्वहितयोः सर्वयोग्यं हितविशेषमवधारयन् श्रोतारं निमन्त्रयते (तस्य) इति. (तस्य) यथोक्तमहामहिम्नः.

पा० १ ज्ञानपरा । २ परतत्त्वयोः ।

लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते।
विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम्॥ १२॥
यानि नामानि गौणानि विख्यातानि—

(लोकप्रधानस्य) अशेषशेषिणः (जगन्नाथस्य) सर्वनियन्तुः (विष्णोः) सम्बन्धिषु सत्स्वपि बहुषु तदावर्जनोपायान्तरेषु, (नामसहस्र) मेव सर्वं (पापभयापहम्) सर्वप्रकारं पापं तद्धेतुकं भयञ्च समूलघातं हन्यादित्याशंसनार्हं यत्तत् (मे) मत्तः मदर्थं वा (शृणु) स्वयमेव शृण्वतः पुनः श्रवणनिमन्त्रणम् (भूपते) इति सम्बोधनं च वक्तुः श्रोतृलाभमस्मिन् विषये श्लाघ्यं सूचयतः. १२ 5 10

अथ वक्तुं प्रतिजानीते (यानि) इति इह चतुष्टयी हि शब्दानां प्रवृत्तिः द्रव्यजातिगुणक्रियाविषयभेदेन तत्र द्रव्योपाधित्वेन साधारण्येन च द्रव्यजातिनिमित्तत्वात् प्रकृष्टगुणकर्मनिमित्तत्वमेव भगवन्नाम्नां ब्रवीति (गौणानि) इति गुणेभ्यः कर्मभ्यश्च निमित्तभूतेभ्यः आगतानि यौगिकानीत्यर्थः. 15

गुणशब्दः कर्मणोपि प्रदर्शकः "प्रवदन्नात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मणाम्" [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ३४२ श्लोकः ३] भगवान् "गौणानि मम नामानि कीर्तितानि च कानिचित्" [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ३४२ श्लोकः १०] "नामकर्मार्थविन्नात" [भारते उद्योगपर्व० अध्यायः ६९ श्लोकः १] "निरुक्तं कर्मजानां च शृणुष्व प्रयतोनघ" [भारते शान्तिपर्व० अध्यायः ३४२ श्लोकः १०] इत्यादिवचनात्. 20

नचैषां यदृच्छाशब्दत्वम् विवक्षितावयवार्थत्वादसाङ्केतिकत्वाच्च.

(विख्यातानि) छन्दोभाषयोः प्रवृत्त्यादीनां प्रयोगभूयस्त्वात् तदसाधारण्येन प्रसिद्धानि रूढानीत्यर्थः। 25

पा० १ न्नाह यत्तत्। २ तत्राद्रव्यो। ३ नासाधा। ४ चाद्रव्य। ५ ब्रवीमि। ६ प्रसन्नात्मा। ७ कर्मजम्। ८ तत्साधा।

महात्मनः। ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये॥१३॥

योगादिनाऽर्थान्तरवृत्तिसंभवेपि एकत्र नियतत्वं हि नामत्वम् (ऋषिभिः) अशेषवेदार्थदर्शिभिः सनकसनत्कुमारनारदप्रभृतिभिः (परिगीतानि)
५ एवंरूपाणि एवन्निमित्तानि एतद्वाचकानीति परितः परितोदुग्धवेनुवदभिनिविशमानैः प्रीत्या प्रयुक्तानि यानि नामानि, तेभ्यः एकैकस्मादेकैकं मधुकरक्रमेण समाहृत्य भगवता व्यासेन स्तोत्ररूपेण कीर्तितानि संप्रदायपारम्पर्येणास्मत्पर्यन्तं संप्राप्तानि तुभ्यम् (वक्ष्यामि) किमर्थम् (भूतये) भूतिः भवनं सत्ता अनादिसंसारदष्टविनष्टात्मनः पुन-
१० रुज्जीवनायेत्यर्थः.

श्रूयते ह्येवमात्मनः सदसद्भावौ "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुः" [तै०आन०—६] इति अपरिमितमाहात्म्यतया अपरिमिताभिज्ञत्वात् भगवतो यद्यपि कृत्स्ननामग्रहणासंभवः "श्रुतमेतस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम्।
१५ यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः"॥इति प्रकारेण बुभूषतान्तु विष्णुनामसहस्रेणात्मलाभो भवतीति ध्वनयति (महात्मनः) इति एवमेषां गुणनिमित्तत्वादेतदधिकारिभिः भगवद्गुणतस्करा न व्यवहार्याः.

❋ सगुणनिर्गुणवाक्यविचारः ❋

"अस्त्वियं सगुणब्रह्मविद्या अर्वाचीनफलाधिकारिणाम् निर्गुणविद्या
२० तु मुमुक्षूणामेव हि" इतिचेत् धिक्त्वां बधिरम् यः अस्या एव (मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात्) (याति ब्रह्मसनातनम्) इत्युपायत्वं घुष्यमाणं न शृणोषि.

पा० १ एवंवाच्य। २ पूर्णात्। ३ विष्णुणाम। तद्वेदनदिङ्मात्रेण नाम। ४ कर्मनिमित्त।

किंच "सगुणनिर्गुणे द्वे ब्रह्मणी प्रसज्येयाताम्" इत्यद्वैतं विपद्येत (परमोमतः)इति(अधिकतमो मतः) इति सर्वशास्त्रार्थाधिकतरसारसमुद्धारैकप्रयोजनताधिकृतस्यार्वाचीनविषयत्वोक्तौ क्वान्यत्रानर्वाचीनासिद्धिरनयोर्विद्ययोः सगुणा निर्गुणार्थेति मा च वाचाल वोचथाः । न ५ विरुद्धार्थयोर्यस्मादुपायोपेयता द्वयोः ॥.

अपिच निर्गुणस्य किं मूलं, गुणप्रतीतेः सा विद्येति चेत् जनिमृतिमोहादिभवदोषविषमूर्च्छितस्य मुमूर्षोः परमभेजषं ब्रह्मैव अविद्याभ्रमाद्यशेषदोषास्पदमनाघ्रातगुणकणिकं चेति मनोहरमिदं वेदरहस्यं. ब्रह्मदोषो मृषा चेत्ते नैर्गुण्यं च मृषा मतम् । नैर्दोष्यसगुणत्वे ते सत्ये १० स्यातां न चेच्छसि ॥.

को वा ब्रह्माविद्यामिमामुपहन्यात्, अद्वैतविद्यानिष्ठइति चेत्, इदं ततोपि मनोहरम् "यत्परं ब्रह्म बम्भ्रमीति संसारी तदुत्तारयति" इति.

अपिच सगुणवाक्यं कस्य हेतोर्निरर्थकं ? निर्गुणवाक्यबाध्यत्वादितिचेत्, विपरीतं कस्मान्न स्यात् ? सममेव ह्युभयोः प्रामाण्यं विरोधश्च ? १५

अन्यच्च गुणांश्चन्निषेद्धव्याः किं तपस्विन्या गुणश्रुत्या प्रतिषेद्धव्य गुणप्रसञ्जिका सेति चेत् माचभूत् प्रतिषेध्यम् नह्यप्रसक्तं प्रसज्य तदेव प्रतिषेधतु शास्त्रमिति काचिल्ललाटपट्टे लिपिः "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" [भारते आर० अध्यायः २ श्लोकः ४८] न च "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्" [पू० मी० सू०-६-५- २० १९] इतिसार्वत्रिको न्यायः नहि प्राक्तनमिहास्तीति ज्ञानं नास्तीति परस्तात्तनशब्दो हिनस्ति पवमानाप-

पा० १अपिच ।

च्छेदे प्राकृतधर्मप्राप्तौ च पूर्वदौर्बल्यं पूर्वमनुपमृद्यपरस्योत्पत्त्यसंभवात् इह तु संभवो वक्ष्यते.

यदि परत्वात् निर्गुणवचनं गुणांशं निह्नुते ब्रह्मस्वरूपांशमपि [पा-
५ तञ्जलसूत्रम्–१–१–४४] शून्यमेव तत्वमिति वाक्यं बाधतां पर-
त्वात् तद्बुद्धभ्रममूलत्वात् न वैदिकं वस्तु बाधत इतिचेन्न वेदो-
पिहि ते ब्रह्मभ्रममूल एवेति को विशेषोनयोः ?

किंच प्रत्युत गुणशास्त्रमेव परं दृष्टं देहात्मदुर्गुणनिषेधपरनिर्गुणवचन-
पूर्वं भगवति हेयगुणान् प्रतिषिध्य कल्याणगुणविधिपरत्वस्य " अप-
१० हतपाप्मा विजरः " [च्छा० उ० ८–१–५] इत्यादावुपलम्भात्.
अपिच तथ्यमिथ्याविषयव्यवस्थया सगुणनिर्गुणश्रुत्योः परित्राणमिति
विप्रलम्भः, भङ्ग एव हि मिथ्याविषयत्वे प्रमाणस्य, यथा अलीक-
कलधौतग्रहस्य सगुणनिषेधोपि मिथ्याविषय एव त्वन्मते इति तस्य
वा कथं तत्वविषयत्वमित्यलमसंभाव्यसंभाषणेन.

अत्रेयं तत्वविदां व्यवस्था ज्ञानशक्त्यादिश्रुतिः कल्याणगुणविषया
१५ निर्गुणश्रुतिः रागद्वेषादिविषयेति " सत्यकामः सत्यसंकल्पः " [च्छा०
उ० ८–१–५] इत्यादेः मङ्गलविषयत्वदर्शनात् निर्गुणमिति सा-
मान्यनिषेधस्य तदन्यविषयत्वेन कार्तार्थ्यसंभवाच्च एवमेव पदाहवनी-
यब्राह्मणपरिव्राजकब्राह्मणकौण्डिन्यगोबलीवर्दप्रभृतिन्यायो निरङ्कुशः
तथा गलेपातिकया दोषविषयो निषेधः गुणविषयो विधिश्च एकस्मिन्
२० वाक्ये " अपहतपाप्मा " इत्यादिः " सत्यकामः सत्यसंकल्पः "
[च्छा० उ० ८–१–५] इत्यन्तः "यत्तदद्रेश्यमित्यारभ्य' नित्यं
विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः " [मु-
ण्डकोप०–१–१–६] इत्यन्तश्च.

पा० १ वहिपदा । २ वार्तिक ।

नचैवंविधं न्यायापेक्षया विषयव्यवस्था स्तम्भोऽस्ति कुम्भो नास्तीतिवत्, दृश्यत्वादिनिषेधं च तद्विरुद्धमङ्गलगुणपरं सूत्रकारो विदधे "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" १ [ब्रह्मसू० १-२-२२] इति गुणोपसंहारपादे च शाण्डिल्योपकोसलदहरपुरुषपर्यङ्कादिविद्यावेद्यानां ५ गुणप्रबन्धानां बुद्धिमात्रसारत्वमाशङ्क्य च पर्यहार्षीत् "आदरादलोपः" [ब्र० सू० ३-३-३९] इति स्पष्टं च भगवान् पराशरः "सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः„ [वि०पु० अं० १ अ० ९ श्लो० ४४] "समस्तकल्याणगुणात्मकोसौ" [वि० पु० अं० ६ अ० ५ श्लोकः ८४] इत्यादौ. १०

इमामेव च व्यवस्थामातस्थे तथाच दोषाविध्युपधासंख्याविरुद्धैर्मङ्गलैर्गुणैः। परिपूर्णं परं ब्रह्म शास्त्रैर्जोघुष्यततराम् "एतं हि सर्वाणि कामान्यभिसंविशन्ति" "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" [बृ० उ० ६-४-२२] "सत्यकामः सत्यसंकल्पः" [च्छा० उ० ८-१-५] "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" [मुण्डकोप०-१-१-१०] १५ "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" [श्वे० उ० ६] "माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्गतिर्नारायणः" [सुबालोप० ६] "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः" [च्छा० उ० ३-१४] आनन्दवल्ल्यां च ज्ञानबलयौवनादीनामियत्ताराहित्येन तद्विषयानन्दाद्वाङ्मनसनिवृत्तिर्मीमांसिता वैष्णवे च भगवच्छब्दनिर्वचन- २० प्रकरणे "शुद्धे महाविभूत्याख्ये" [वि० पु० अं० ६ अध्यायः५ श्लोकः ७२] इत्यादि च साकल्येन सभापर्वणि भीष्मः "ज्ञानवृद्धा मया राजन् बहवः पर्युपासिताः। तेषां गुणवतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् ॥ समागतानामश्रौषं बहून् बहुमतान् स-

तां। गुणैरन्याननतिक्रम्य हरिरर्च्यतमो मतः॥"] भार० सभाप० अ० ३७ श्लो० १२] कर्णपर्वणि सः "वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः। महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणेः विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य"॥[भार० कर्णप० अ० ८०श्लो० ५६][श्रीवाराहे] "चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्त्रो भवेन्नरः क्वापि विशुद्धचेताः। स ते गुणानामयुतैकमंशं वदेन्न वा देववर प्रसीद"॥ [मात्स्ये] "यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक। तथा गुणा ह्यनन्तस्य असंख्येया महात्मनः"॥ [वैष्णवे धर्मे] "नहि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि। वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः"॥ इत्यादिभिः प्रायेण श्रीमद्रामायणभारताभ्यां च.

"उपाधिना स्वरूपपरिणामेन वा ब्रह्मैव संसरति" इति वादिभ्यां तु ब्रह्मण्यशेषदोषाभ्युपगमात् (पवित्रं मङ्गलं परम्) इत्यादीनि नामानि कुप्येयुः.

नच "यतो वाचो निवर्तन्ते" [तै० आन० ४] इत्यादि ब्रह्मणोऽप्रामाणिकत्वपरं तस्य तुच्छत्वप्रसङ्गात् "यतो वाचः" [तै० आन० ४] "आनन्दं ब्रह्मणः" [तै० आन० ४] इत्यादि धर्मनिर्देशविरोधात् तदा वाङ्मनसनिवृत्तिवचनस्यानुपपत्तेः ब्रह्मप्रमापकशास्त्रवैयर्थ्यप्रसक्तेः "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" [ब्र० सू० १—१—१] इति ब्रह्ममीमांसानारम्भणीयत्वप्रसङ्गात् (वचसां वाच्यमुत्तमम्) "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" [काठ० ३ प्र० ९ अ०] "शास्त्रयोनित्वात्" [ब्र० सू० १—१—३] इत्यादिवाक्यन्यायव्याकोपप्रसङ्गात् "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" इत्युपक्रमेण "ते ये शतम्" [तै०आन० ८—१] इत्यादिना चतुर्मुखानन्दाऽनुक्रमसंरम्भविरोधाच्च—

अतः "प्रकृतैतावत्त्वं हि" [ब्र० सू० ३-२-२१] इतिसूत्रन्यायेनानन्देयत्ताराहित्यपरमेव मतम्.

व्याजह्रिरे चैवमेतत्तातपादाः "श्रुतिस्तवानन्दमुखान्हरेर्गुणानियत्तया मातुमिवोद्यता सती। उवाच वाचा मनसा सहोचितां निवृत्ति- ५ मेवत्ववधेरसम्भवात्" इति अतः "न यत्र नाथ विद्यन्ते नामजात्यादिकल्पनाः" इत्यपि व्याख्यातम्.

किञ्च नामजात्यादीनां कल्पनानिषेधे अकाल्पनिकपारमार्थिकनामरूपं च भगवतः प्रतिपादितं स्यादिति त्वं निगलपाशं त्वमेव प्रयच्छसि कथंच नाथेति नामग्रहणं नाम ब्रूयात् अशब्दगोचरता १० प्येतेन गता अतो विश्वविलक्षणस्वानुरूपरूपनामकतया परिमितवाच्यवाचकप्रतिषेधपरं स्पष्टं चैतत् प्रदेशान्तरे "नामकर्मस्वरूपाणि नपरिच्छेदगोचरे। यस्याखिलप्रमाणानि स विष्णुर्गर्भगस्तव"॥ [वि० पु० अं०५ अध्यायः २ श्लोकः १९] इति.

आह "नामस्ववयवार्थानां न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं निमित्तत्वेपि न तत्र १५ प्रामाण्यं तात्पर्याभावात्" इति तदतिस्थवीयः तदर्थप्रतीतेः स्वतःप्रामाण्यात् अनपवादत्वात् (यानि नामानि गौणानि) "आस्य जानन्तो नामचिद्विवक्तन" [वि० सूक्ते] इत्यादिना भगवद्गुणज्ञापनतात्पर्यावगमाच्च.

मन्त्रवत् शास्त्रान्तरप्रमितभगवद्गुणस्मारकत्वेपि न गुणापहारः सुदृ- २० ढप्रमाणसिद्धत्वात् अत एव ह्यत्रोपोद्घातनिगमनयोः गुणादिप्रकर्षं प्रतिपाद्य सुदृढय्य च मध्ये तत्स्मरणाय नामानि विधीयन्ते अमीषु नाम स्वन्यतममपि सर्वस्मै फलाय.

पा० १ त्वंच।

विष्णोर्नामसहस्रस्य वेदव्यासो महानृषिः।
छन्दोऽनुष्टुप् तथा देवो भगवान् देवकीसुतः ॥ १४ ॥
अमृतांशूद्भवो बीजं शक्तिर्देवकिनन्दनः।
५ त्रिसामा हृदयं तस्य शान्त्यर्थे विनियुज्यते ॥ १५ ॥

कल्पेत एकतरस्य भगवच्छास्त्रादिषु द्वादशाष्टषडक्षरादिषु मूलमूलि-
मन्त्ररूपेण परिणमय्य स्वातन्त्र्येण सर्वार्थेषु विनियोगात् " नाम-
चिद्विवक्तन " इत्येकवचनसामञ्जस्याच्च उच्चारणमात्रेणोपकारि-
णामपि निर्वचनेन गुणप्रकाशने झटिति मनःप्रसादनत्वं पावनत्वं
१० च नामनिर्वचनाध्यायेषु "अस्तौषीन्नामभिर्व्यासस्सशिष्यो मधु-
सूदनम्। एषां निरुक्तं भगवन् परमं वक्तुमर्हसि ॥ शुश्रूषोः श्रद्दधा-
नस्य प्रजापतिपतेर्हरेः। श्रुत्वा भवेयं यत् पूतः शरच्चन्द्रइवामलः" ॥
[भार० शान्तिप० अ० ३४२ श्लो० १] धृतराष्ट्रः " भूयो मे
पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्ष्व पृच्छते। नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषो-
१५ त्तमम् ,, [भार० उद्योगप० अ० ७१ श्लो० १] इत्यादौ द्रष्टव्यम्
विनियोगश्चैषां लिङ्गतः उद्योगमोक्षधर्मवैष्णवधर्मनिर्वचनाध्यायेषु त-
त्तन्मन्त्रकल्पेषु वचनेभ्यश्चावगन्तव्यः.

इतिश्री हारितकुलतिलकश्रीवत्साङ्कमिश्रसूनोः श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञाल-
ब्धश्रीपराशरापरनामधेयस्य श्रीरङ्गनाथस्य कृतौ श्रीमन्नामसहस्र-
२० विवरणे भगवद्गुणदर्पणे उपोद्घातः.

उपोद्घातप्रकरणं समाप्तम्।

॥ श्रीः ॥

श्रीमते लक्ष्मीवेङ्कटेशाय नमः।

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यानुसारिणि नामनिर्वचने उपोद्घातप्रारम्भः।

करिभूधरजातपारिजातः करिराजार्तिनिदाघकालमेघः ।
कमलाकुचगुच्छचञ्चरीकः कमलेशो मम कामितं विधत्ताम् ॥

प्रणाममिममाचार्याः परमा अपि देशिकाः ।
तथा सर्वे च गुरवः प्रतिगृह्णन्तु मामकम् ॥
भट्टार्यभाषिते श्रीमद्भगवद्गुणदर्पणे ।
सहस्रनामभाष्येऽयन्नामनिर्वचनक्रमः ॥ १०

अथ, उपोद्घातश्लोकाः, भाष्ये प्रव्यञ्जितार्थाः, तत्रैव सुविशदमवधेया इति—

इह नामान्येव निरुच्यन्ते।

श्रीविष्णुसहस्रनामनिर्वचने उपोद्घातः समाप्तः।

॥ श्रीः ॥

श्लोकः ॥ १ ॥ (१) विश्वं

ॐ विश्वाय नमः ।

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये प्रथमशतकप्रारम्भः ।

५ अथ पञ्चसिद्धान्तनिष्ठानिर्णयेन, पर व्यूह विभवविशेषेषु स्वनाम, अर्थप्रकरणौचित्यापौनरुक्त्यप्रभृतिभिः न्यायैर्व्यवस्थाप्य, व्याकरणनिरुक्तार्षनिर्वचनप्रस्थानेन नामानि निरुच्यन्ते. तत्र, पूर्वं सर्वतोमुखं भगवतः पूर्णत्वमाह—

(विश्वम्) इति. 'विशत्यवयवानित्यर्थे'

१० (१) "अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्" ॥ उणादौ प्रथमपादे कौमुदीपृष्ठम् ६१७ इति क्वन् प्रत्ययः.

यथा मोक्षधर्मे संयमाय पञ्चशिखः—

(२) "वेशनाद्विश्वमित्याहुर्लोकानां काशिसत्तम ।
लोकांश्च विश्वमेवेति प्रवदन्ति नराधिप" ॥ इति.

---

१५ निर्वचनम्—तत्र तावत् भगवतः सर्वतोमुखं पूर्णत्वं प्रथममुच्यते (विशत्यवयवान्) इति. (स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्तमाङ्गल्यैकतानस्वरूपरूपगुणविभवैः परिपूर्णो) भवतीति—

(विश्वम्)

(१) "विश, प्रवेशने" धातुः तुदादिः कौमुदीपृष्ठाङ्कः ४६९

२० अस्मात्,

(२) "भूवादयो धातवः" प्रथमाध्याये—तृतीयपादे—प्रथमसूत्रम् ॥
कौ० पृ० ५ इति धातुसंज्ञायाम्,

(३) "धातोः" ३ । १ । ९१ कौ० पृ० ५५५
इत्यधिकृत्य विधीयमानः,

---

२५ ## श्रीविष्णुसहस्रनामनिरुक्तिः ।

१ (विश्वम्) सर्वत्रपूर्णत्वात् स्वरूपगुणवैभवैः ।

---

१ क्त्यादिप्रभृति ।

भाष्यम्—स्वाभाविकानवधिकातिशयमाङ्गल्यैकतानैः स्वरूपरूपगुणविभवैः परिपूर्ण इत्यर्थः, कार्त्स्न्यवचनत्वादस्य, आदौ अनवच्छेद्यमहाविभूतित्वस्य संकीर्तनयोग्यत्वाच्च.

(३) " तदशिष्यं, संज्ञाप्रमाणत्वात्" १ । २ । ५३ ॥ कौ० पृ० २४२ इति, यथोपलम्भं सर्वत्रलिङ्गनियमः. ५

(४) कार्यवाचिविश्वशब्दःकारणेवर्त्तते ॥ शङ्करभाष्यम् ॥

इतिकेचित्. तद्वार्तं; सर्वेषां नाम्नाम्, योगरूढिभ्यां भगवति स्वशब्दत्वोपपादनात्, जघन्यवृत्तेरयुक्तत्वाच्च.

निर्वचनं—(४) " कृदतिङ् " ३ । १ । ९३ ॥ कौ०पृ०६८ १० इति कृत्संज्ञः,

(५) "उणादयो बहुलम्,, ३ । ३ । १ ॥कौ० पृ०६४५ इत्यौणादिकः,

(६) "कर्तरिकृत" ३ । ४ । ६७ ॥ कौ० पृ० ५५५

(७) "ताभ्यामन्यत्रोणादयः" ३।४।७५॥ कौ० पृ०६४५ १५ इति इह कर्तरि,

(८) "अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यःक्वन्" उणादौ प्रथमपादः कौ० पृ० ६१७ इति क्वन्,

(९) " प्रत्ययः"३ । १ । १ ॥ कौ०पृ० ३० इतिप्रत्ययसंज्ञः, २०

(१०) "परश्च" ३ । १ । २ ॥ कौ० पृ० ३० इति परः.

एवमेवान्यत्रापि (विष्णुः वषट्कारः साक्षी निष्ठा) इत्यादावुणादौ कृत्प्रत्यये, प्रातिपदिकात्

तद्धितादौ च, अवधेयम् तत्र,

(११)"हलन्त्यम्" १ । ३ । ३ ॥ कौ० पृ० १ २५

(१२) "लशक तद्धिते" १ । ३ । ८ ॥ कौ० पृ० ३२

भा०—(५)अन्ये, (विश्वम्) इति, ब्रह्मप्रपञ्चयोरभेदपरं प्रपञ्चितवन्तः, तत् वञ्चनमात्रम् ॥ शङ्करभाष्यम् ॥

तथाहि— न तावत्विश्वपदम् अभेदवाचि. नच,

५ (६)❋छा०३०६—८—७॥तत्त्वमस्यादिवत्, सामानाधिकरण्येनैक्यपरम्,संज्ञानां स्वातन्त्र्येण ऐक्यपरत्वाविवक्षणात्.अतएव हि(विश्वम्—विष्णुः)इति आविशेष्यलिङ्गत्वम् निरस्तंश्चायमर्वागेव पक्षःअन्यत्र चानेकत्र.इदमेव पूर्णत्वम्,सर्वैर्नामभिः(विष्णुरित्यादिभिः)विशिष्यते.

निर्वचनम्—इतिसूत्राभ्यां नकारककारयोरित्संज्ञायाम्,

१० (१३) "अदर्शनंलोपः" १।१।६०॥ कौ० पृ० ९

इति कृतसंज्ञः,

(१४) "तस्य लोपः" १।३।९॥ कौ० पृ० १०

इतितयोर्लोपः.

(१५) "तिङ्शित्सार्वधातुकम्" ३।४।११३॥ कौ० पृ० ३६८

१५ (१६) "आर्धधातुकंशेषः" ३।४।११४॥ कौ० पृ० ३७०

इतिकृतसंज्ञयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोः विधीयमानः,

(१७) "अदेङ्गुणः" १।१।२॥ कौ० पृ० ७

इति गुणसंज्ञायाम्,

(१८) "इकोगुणवृद्धी" १।१।३॥ कौ० पृ० ६

२० इति परिभाषया,

(१९) "ह्रस्वंलघु" १।४।१०॥ कौ० पृ० ६

(२०) "अलोन्त्यात्पूर्वउपधा" १।१।६५॥ कौ० पृ०४१

(२१) "यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेङ्गम्" १।४।१३॥ कौ० पृ० ३२

२५ इति सूत्रैस्सतीषु लघूपधाङ्गसंज्ञासु,

(२२) "पुगन्तलघूपधस्य च" ७।३।८६॥ कौ० पृ० ३७०

इति लघूपधाङ्गस्य इको गुणो न भवति,

---

१ निर्वाशितश्च ।

निर्व०—(२३) "क्ङिति च" १।१।५ ॥ कौ० पृ० ३७४.

इति किति तत्प्रतिषेधात्.

(२४) "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" ७।२।३५॥ कौ०पृ०३७०

इतीटि प्राप्ते, ५

(२५) "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" ७।२।१०॥ कौ०पृ०३७८

इति तन्निषेधः, अस्य निहतत्वात्.

(२६) "कृत्तद्धितसमासाश्च" १।२।४६॥ कौ० पृ० २९

इतिकृदन्ततया प्रातिपदिकसंज्ञायाम्,

(२७) "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" ४।१।१॥कौ० पृ०३० १०

इत्यधिकृत्य विधीयमानः,

(२८) "स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्य

स्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्" ४।१।२॥ कौ० पृ० ३०

इतिसुप्. तत्र च,

(२९) "तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः" १।४।१०२॥ १५

कौ०पृ० ३६७

इत्येकवचनसंज्ञायाम्,

(३०) "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" १।४।२२॥ कौ०पृ०३०

इतिप्रथमैकवचनम् सुः.

(३१) "लिङ्गमशिष्यं, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" ॥ महाभाष्ये ॥ २०

(३२) "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्" १।२।५३॥ कौ०पृ० २४२

इति, ब्रह्मादिविशेष्याभिप्रायकं वा क्लीबत्वम्.

इत्थमन्यत्र (स्तोत्रमित्यादौ) अतः क्लीबत्वात्,

(३३) "स्वमोर्नपुंसकात्" ७।१।२३॥ कौ० पृ० ५७

इति लुकोपवादः, २५

(३४) "अतोऽम्" ७।१।२४॥ कौ०पृ०५५

इति सोरमादेशः, ततः,

{२५९ / ६६३} (२) विष्णुर्

ॐ विष्णवे नमः ।

५ भा०—विभवानुप्रवेशेन तावद्विशिनष्टि—
(विष्णुः) इति—स्वविभूतिभूतं चिदचिदात्मकं सर्वं विशतीति.
(१) यथा "विवेशभूतानि चराचराणि" तै० ना०६—१--४.
(२) "तदेवानुप्राविशत्" इत्यादि. तै० आ० २—६—२.

निर्व०—(३५) "अमिपूर्वः" ६।१।१०७॥ कौ० पृ० ३१
१० इति पूर्वरूपमेकादेशः. एवमन्यत्राप्येतादृशे प्रदेशे (स्तोत्रमित्यादौ).
(३६) "सर्वादीनिसर्वनामानि" १ । १ । २७ ॥ कौ० पृ० ३४
इति महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्,
इहच संज्ञात्वेनासर्वनामत्वात्, नतत्कार्यं स्मायादिकम्.
(इदमेव पूर्णत्वं सर्वैर्नामभिर्विशेष्यते)
१५ तत्र 'विभवानुप्रवेशेन तावद्विशेष्यते पूर्णश्चायम्'
स्वविभूतिभूतं सर्वं विशति अनुप्रविशति व्याप्नोतीति—[विष्णुः]
पूर्ववदेवधातुः.धात्वन्तराद्युत्पन्नस्तु प्रकरणान्तरेवक्ष्यते.आर्षनिर्वचनात्,
(१) "संज्ञासुधातुरूपाणिप्रत्ययाश्चततःपरे। कार्याद्विद्यादनूबन्धमेत-
च्छास्त्रमुणादिषु" ३ । ३ । १ कौ० पृ० ६४५
२० इत्यभिप्रायकम् क्ष्णुःष्णुर्वा पूर्वत्र,क इत्.
(२) "व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांषः" ८ । २ । ३६
कौ० पृ० ५१.
इति झलि पदान्तेच षत्वम् किस्वादगुणः अनिट्.
अपरत्र तु अकित्वाद्बाहुलकादगुणः शेषंप्राग्वत्.
२५ यद्वा क्नुःकल्प्यः अथवा, बाहुलकात्.
(३) "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः" ३ । २ । १४० कौ० पृ० ६०२

निरु० २ चराचरेषु भूतेषु वेशनात् [विष्णुरुच्यते] ॥ १ ॥

निर्व०—अन्यतोपि भवति शस्य षत्वम्. पृषोदरादित्वाद्वाहुल
काद्वा, अगुणः ६ । ३ । १०९ ॥ कौ० पृ० ११७
(४) "रषाभ्यान्नोणः समानपदे" ८ । ४ । १ कौ०पृ०३९
इति नस्य णः, ५
(५) "पूर्वत्रासिद्धम्" ८ । २ । १ ॥ कौ० पृ०३
इतिष्टुत्वस्यासिद्धत्वात्. अपिवा, ततएव बाहुलकात्,
(६) "दाभाभ्यांनुः" उणादिः तृतीयपादः कौ० पृ० ६२६
इतरतोपीति नुः शस्य षत्वम् अगुणश्च. प्राग्वदितरत् ततएव वा,
(७) "स्थोणुः" उणादिः तृतीयपादः कौ० पृ० ६२६ १०
अन्यतोपीत्यादि. उताहो,
(८) "ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः" ३ । २ । १३९ ॥ कौ०पृ० ६०१
इति चकारात्, अन्यत्रापिग्स्नुः गिदयं नकित्. येनस्थास्नुरित्यत्र,
(९) "घुमास्थागापाजहातिसांहलि" ६।४।६६॥कौ०पृ०४४२
इतीत्वं स्यात् अथापि न गुणः १५
(१०) "क्ङिति च" १ । १ । ५ ॥ कौ० पृ० ३७४
इति अत्र चर्त्वं प्राप्तस्य गकारस्यापि प्रश्लेषात्, शस्य षत्वम्,
(११) "षढोः कः सि" ८ । २ । ४१ ॥ कौ० पृ० ५२
इति षस्य कः—
(१२) "इण्कोः" ८ । ३ । ५७ ॥ कौ० पृ० ३४ २०
इत्यधिकृत्य,
(१३) "आदेशप्रत्यययोः" ८ । ३ । ५९ ॥ कौ० पृ० ३४
इति सस्य षः णत्वम् पृषोदरादित्वात्कलोपः.
आहोस्वित् आदौ शस्यैव लोपः लाघवात् अन्यत्समम् अथवा,
(१४) "भुवश्च" ३ । २ । १३८ ॥ कौ० पृ० ६०१ २५
इति चकारादन्यतोपीष्णुच् धातोश्चिलोपः पृषोदरादिलक्षणइति-
दिक्, सर्वमपि तादृशवचनबलात् आत्मादिविशेष्याभिप्रायम्,

भा-० श्रीहरिवंशे,

(३) "व्याप्य सर्वानिमाँल्लोकान् स्थितः सर्वत्र केशवः । तत

विष्णुनामासि विशेर्धातोः प्रवेशनात्" ॥

५ (४) "विश, प्रवेशने" इति धातुः तुदादिः कौ० पृ० ४६९

तत्र क्नुप्रत्ययात् विष्णुरिति.

श्रीवराह ताच्छील्यादिविषयेण क्नुप्रत्ययेन अस्य महिम्नः स्वाभा

कत्वमुच्यते.

पूर्णत्वव्याप्तिविषयत्वेन नाम्नोरपुनरुक्तिः

---

१० निर्व०-पुंस्त्वम् एवम् अन्यत्रापि. (भूतभव्यभवत्प्रभुरित्यादौ)

(१५) "ससजुषोरुः" ८।२।६६॥ कौ० पृ० २६

इतिसोः रुत्वम्.

(१६) "उपदेशेजनुनासिक इत्" १।३।२॥ कौ० पृ० १

इत्युकारस्य इत्संज्ञा,

१५ (१७) "विरामोवसानम्" १।४।११०॥ कौ० पृ० ६

इत्यवसानसंज्ञायाम्,

(१८) "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" ८।३।१५॥ कौ० पृ०

इतिरेफस्य विसर्गः संहितायां तु न, एवमुत्तरत्राप्येतादृशे.

प्रदेशे (स्थाणुर्भूतादिरित्यादौ) अवसेयम्, (पूर्णत्वव्याप्तिविषय

२० नाम्नोरपुनरुक्तिः) तत्र संहितायाम्,

(१९) "मोनुस्वारः" ८।३।२३॥ कौ० पृ० २०

इति मस्यानुस्वारः तस्य,

(२०) "वा पदान्तस्य" ८।४।५९॥ कौ० पृ० २०

इतिपाक्षिकः परसवर्णः तत्रचानुस्वारस्य नासिकास्थानीयस्य आ

२५ रतम्यात्,

(३) वषट्कारो,

ॐ वषट्काराय नमः ।

भा०—आकाशादिवैलक्षण्येन एतद्ध्यातिः प्रयोजनमुच्यते.
(वषट्कारः) सर्वं, वशं स्वेच्छानुवर्ति, करोतीति ५
करोतेः कर्मण्यण्.
(१) "वश, कान्तौ" धा० अदादिः कौ० पृ० ४४८
इत्यस्मात् धातोः,

निर्व०—(२१) "स्थानेन्तरतमः" १ । १ । ५० ॥ कौ० पृ० ७
इति, तादृशोनुनासिको वः. १०
अनुनासिकाननुनासिकभेदेन हि द्वैधम् यवलाः.
एवं तत्रतत्र यथायोगं(मुक्तानांपरमागतिःकिं यदित्यादौ.)द्रष्टव्यम्.
(आकाशादिवैलक्षण्येन एतद्ध्यातेः प्रयोजनमुच्यते)
सर्वं, वषट् वशं स्वेच्छावर्तिं करोतीति—
(वषट्कारः). १५
(१) "डुकृञ्, करणे" धा० तनादौ कौ० पृ० ४७३
वशार्थे वषट्शब्दकर्मणि,
(२) "तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्" ३।१।९२॥ कौ० पृ० १५१
इत्युपपदसंज्ञके,
(३) "कर्मण्यण्" ३ । २ । १ ॥ कौ० पृ० ५७० २०
इत्यण्.
(४) "आदिर्ञिटुडवः" १ । ३ । ५ ॥ कौ० पृ० ३८७
इति, डोरित्त्वे
(५) "तस्यलोपः" १ । ३ । ९ ॥ कौ० पृ० १०
(६) "वृद्धिरादैच्" १ । १ । १ ॥ कौ० पृ० ५ २५

निरु०—३ स्वेच्छया यो वशे सर्वं (वषट्कारः) करोति सः ।

भा०—(२) "प्रच्छि" } ३।२।१७८ ॥ वार्तिकम्. कौ० पृ० ६०७
"दंसेः०" } उणा०५ पा० कौ० पृ० ६४२

इति, अत्र बाहुलकाऽनुवृत्तेः अट्प्रत्ययः, वशेः षादेशश्च.

५ (३) "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" बृ० उ०—६—४—२२।

(४) "जगद्वशे वर्ततेदम्" इति. भा० आनु० १४९—१३७।

निर्व०—इति वृद्धिसंज्ञायाम्;

(७) "अचोञ्णिति" ७।२।११५॥ कौ० पृ० ४२

इति, वृद्धिराकारः.

१० (८) "उरण्रपरः" १।१।५१॥ कौ० पृ०११

इति, रपरत्वम्. उपपदे,

(९) "वश, कान्तौ" धा० अदा० कौ० पृ० ४४८ कान्तिःइच्छा.

(१०) "प्रच्छि" } ३।२।१७८॥ वार्तिकम्. कौ० पृ० ६०७
"दंसेः०" } उणा० ५ पा० कौ० पृ० ६४२

१५ इति, अत्रबाहुलकाऽनुवृत्त्या अट्,वशेर्वषादेशश्च. शस्यषोवा,लाघवात्. यद्वा,

(११) "उच्चैस्तरांवावषट्कारः" १।२।३५॥ कौ० पृ० ७२२

(१२) "नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च" २।३।१६॥ कौ० पृ० ११६ इत्यादि निपातनादयं साधुः. हविर्दानवाचिनोप्यस्य, प्रकृते

२० तादर्थ्यान्यलक्षणयोक्तार्थोपपत्तिः. उभयत्राप्यस्य,

(१३) "चादयोऽसत्वे" १।४।५७॥ कौ० पृ० ५

इति, निपातसंज्ञायाम्;

(१४) "स्वरादिनिपातमव्ययम्" १।१।३७॥ कौ० पृ० ८६

इति, निपातत्वादव्ययत्वम्, स्वरादित्वाद्वा. स्वरार्थः,

२५ स्वरादिचाद्योरुभयोरप्याकृतिगणयोरस्य पाठः

साधुत्वेमूलम्, एवम्. (स्वस्तिदःसाक्षी इत्यादौ) उत्तरत्राप्यव्ययम्, सति मूलोपलम्भे व्युत्पाद्यम्. तथाचक्वचित् किंचिद्व्युत्पादयिष्यते. तिष्ठत्येवहि सर्वत्राव्युत्पत्तिपक्षः उपपदसमासः.

---

१ प्रच्छीति चिन्त्यं प्रकृतेऽनुपयोगात् ।

(४) भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

ॐभूतभव्यभवत्प्रभवे नमः ।

भा०—अतः (भूतभव्यभवत्प्रभुः) कालत्रयवर्त्तिनां प्रभुः स्वामी शेषीति यावत्. ५

(१) "विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायाम्" ३।२।१८०॥ कौ० पृ० ६०७

निर्व०—एवम्(क्षेत्रज्ञ इत्यादौ)उत्तरत्रापि यथायथं तत्रतत्र समासोऽवसेयः

(१५) "झलांजशोऽन्ते" ८।२।३९॥ कौ० पृ० १४

इति, पदान्ते, जश्त्वेन टस्य डः तस्य,

(१६) "खरिच" ८।४।५५॥ कौ० पृ० २० १०

इति,चर्त्वेनान्तरतम्यात् टः

इत्थम् (भवत्प्रभुरित्यादौ) उत्तरत्रापि तत्रतत्र यथायथमवधातव्यम् अतः, भूतभव्यभवताम् अतीतागामिवर्तमानकालत्रयवर्तिनां पदार्थानां, प्रभुःस्वामी शेषीति—

(भूतभव्यभवत्प्रभुः) १५

(१) "भू, सत्तायाम्" धा०भ्वादिः कौ० पृ० ३६८

प्रपूर्वः.

(२) "विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायाम्"३।२।१८०॥कौ० पृ०६०७

इति समुदायस्य संज्ञात्वेन एकदेशस्यातथाभावाड्डुः

(३)"चुटू" १।३।७॥ कौ० पृ० ३१ २०

इतीत्संज्ञायाम् डलोपः.

(४) "अचोन्त्यादिटि" १।१।६४॥ कौ० पृ० १३

इति, टिसंज्ञायाम्

(५) "टेः" ६।४।१४३॥ कौ० पृ०५६

इति डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापिटिर्लोपः २५

निरु०—४ त्रिकालवर्त्तिनां शेषी (भूतभव्यभवत्प्रभुः) ॥ २ ॥

भा०—इति,डुः.समुदायस्य संज्ञात्वात् प्रत्ययाविरोधः,
घुष्यन्ति हि शास्त्राणि,
(२) " पतिंविश्वस्य,, तै०ना०—६—११।
५ (३) " पतिं पतीनाम्" श्वे०—६—७।
(४) " भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्,, ४ का० १—८।
(५) " तत्पुरुषस्य विश्वम् " तै०—ब्रह्म०—१।
(६) " यस्येमाः प्रदिशः " ४—का० १ — ८।
(७) " कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्" भा०स०३८
१० अ०श्लो०२३।
(८) " भूतभव्यभवन्नाथःकेशवः केशिसूदनः "भार०स० ३१अ०
श्लो०११।
(९) "जगन्नाथस्यभूपते" भार०आनु०१४९—१२। इत्यादीनि.

१५ निर्व०—पूर्वपदेपि अयमेव धातुस्त्रिरावृत्तः. एकत्र,
(६) " वर्तमानेलट्" ३।२।१२३।। कौ०पृ० ३६६
(७) " लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे" ३। २ ।१२४।।
कौ०पृ० ५११
इति, शतृप्रत्ययः तस्य शित्वात्—
२० (८) " तिङ्शित् सार्वधातुकम्" ३। ४।११३।।कौ० पृ०३६८
इति, सार्वधातुकसंज्ञायाम् तत्र परतः
(९) " कर्तरि शप्" ३ । १ । ६८ ।। कौ०पृ० ३६८
इति, शप् तस्य, सार्वधातुकत्वेपि,
(१०) " सार्वधातुकमपित् " १ । २ । ४ ।। कौ०पृ० ३७६
२५ इति, प्रतिषेधेन ङित्वाभावात्,
(११) " क्ङितिच" १ ।१ । ५।। कौ०पृ ३७४
इति, निषेधः न गुणः
(१२) " एचोयवायावः" इति ६। १ । ७८।। कौ०पृ० १०
(१३) " यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" १।३।१०।।कौ०पृ० २१

निर्व०—इति, यथासंख्यपरिभाषया, ओतोऽव्

(१४) "अतोगुणे" ६ । १ । ९७ ॥ कौ० पृ० ३१

इति, पररूपमेकादेशः.

अपरत्र, ५

(१५) "अचोयत्" ३ । १ । ९७ ॥ कौ० पृ० ५५७

इति, यत् इह भविष्यति. तस्य,

(१६) "कृत्याः" ३ । १ । ९५ ॥ कौ० पृ०५५५

इति, कृत्यसंज्ञायाम्.

(१७) "तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः" ३।४।७०॥कौ०पृ०५५५ १०

इति, भवतेरकर्मकात् भावे प्राप्तौ,

(१८) "भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्यावा"

३ । ४ । ६८ कौ० पृ० ५६५

इति, कर्तरि पाक्षिको निपातः. आर्धधातुकत्वात्,

(१९) "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" ७।३।८४॥ कौ०पृ० ३६८ १५

इति, उकारस्य गुणः

(२०) "स्थानेन्तरतमः" १ । १ । ५० ॥ कौ० पृ० ७

इति, आन्तरतम्यादोकारः, तस्य,

(२१) "वान्तोयिप्रत्यये" ६ । १ । ७९ ॥ कौ० पृ० १०

इति, वान्तादेशः अव्. अन्यत्र, २०

(२२) "क्तक्तवतूनिष्ठा" १ । १ । २६ ॥ कौ० पृ० ५८६

इति, निष्ठासंज्ञायाम्,

(२३) "निष्ठा" ३ । २ । १०२ ॥ कौ० पृ० ५८६

इति, भूते क्तः.

(२४) "तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः" ३।४।७०॥ कौ० पृ०५५५ २५

इति, भावकर्मणोः प्राप्तौ,

(५) भूतकृद्,

ॐ भूतकृते नमः ।

भा०—पुनः शेषित्वोपपादकानि पञ्च नामानि.

५ सर्वाणि भूतानि स्वतन्त्रः सृजतीति—

(भूतकृत्)

(१) यथा "सर्वं ह्येदं ब्रह्मणा हैव सृष्टम्"

(२) "यतो वा इमानि" तै० भृ०—१ ।

इत्यादि.

१० निर्व०—(२५) " गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यति भ्यश्च " ३ । ४ । ७२ ॥ कौ० पृ० ५१६

इति, अकर्मकात् कर्तरि भवति

(२६) "श्र्युकः किति" ७ । २ । ११ ॥ कौ० पृ० ४२५

इति, नेट्. अगुणः द्वन्द्वगर्भःषष्ठीसमासः

१५ समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम्,

(२७) "सुपोधातुप्रातिपदिकयोः" २ । ४ । ७१ ॥ कौ० पृ० १२८

इति, सुपोलुक्. ततः समुदायात्सुप्. एवमुत्तरत्रापि (भूतभृदित्यादौ) तत्रतत्र यथायथमवधेयम्. जश्त्वचर्त्वे.

अनन्तरयोर्नाम्नोः संहितापाठे,

२० (२८) "हशिच" ६ । १ । ११४ ॥ कौ० पृ० २७

इति, रोरुत्वम्.

(२९) "आद्गुणः" ६ । १ । ८७ ॥ कौ० पृ० ११

एवमन्यत्रापि (योगोयोगेत्यादौ) यथायोगमवसेयम्.

अथ शेषित्वोपपादकानि पञ्च नामानि;

२५ सर्वत्र विशेषविशिष्टक्रमाणि. एवं तत्र तत्र ज्ञेयम्.

भूतानि समस्तानि करोति स्वतन्त्रः सृजतीति—(भूतकृत्,)

निरु०—५ भूतानि योसौ सृजति स्वातन्त्र्येण स (भूतकृत्) ।

निर्व०—(१) "डुकृञ्, करणे" धा० तनादिः कौ० पृ० ४७३
(२) "वासरूपोऽस्त्रियाम्" ३।२।९४॥ कौ० पृ० ५५५
इति वासरूपविधिना,
(३) "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषुकृञः" ३।२।८९॥ कौ० पृ० ५८४ ५
इत्युपपदनियमाभावात्, अन्यत्राप्युपपदे क्विप्.
(४) "क्विप्च" ३ । २ । ७६ ॥ कौ० पृ० ५८१
इति वा.
तत्तत्सूत्रैः प्रागुक्तैः इतां त्रयाणां क्विपां
(५) "तस्यलोपः" १ । ३ । ९ ॥ कौ० पृ० १० १०
इति, लोपे,
(६) "अपृक्तएकाल्प्रत्ययः" १।२।४१॥ कौ० पृ० ४१
इत्यपृक्तसंज्ञायाम्,
(७) "वेरपृक्तस्य" ६ । १ । ६७॥ कौ पृ० ६८
इति, वलोपे च, क्विपः सर्वापहारको लोपः. १५
एवं क्विन्नादावपि. (दिवस्पृगित्यादौ)
(८) "ह्रस्वस्यपितिकृतितुक्" ६।१।७१॥ कौ० पृ० ५५९
इति, तुक्. उकावितौ.
(९) "आद्यन्तौटकितौ" । १ । १ । ४६ ॥ कौ० पृ० ७
इति, किदयमन्तावयवः. ततस्तयोर्लोपः. २०
कित्त्वान्न गुणः.
(१०) "झलाञ्जशोन्ते" ८ । २ । ३९ ॥ कौ० पृ० १४
इति जश्त्वेन दः. तस्य
(११) "वावसाने" ८ । ४ । ५६ ॥ कौ० पृ० ३३
इति, पाक्षिकेण चर्त्वेन तः. भूतशब्दो व्युत्पादितः. २५
एवमुत्तरत्रापि. (भूतभृदित्यत्र)

(६) भूतभृद्, (७) भावो,

ॐभूतभृते नमः। ॐ भावाय नमः।

भा०—भूतानि बिभर्तीति—

५ (भूतभृत्)

(१) " विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः " तै० ना० १—२।

(२) " तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः"

एवमेवैताभूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः—

प्रज्ञामात्राः प्राणेष्वर्पिताः " इति कौषीतकि० ३—९।

१० (३) " सदाधारपृथिवीम् " ४ का० १—८।

(४) " बिभर्त्यव्यय ईश्वरः " इति. गी० १५—१७।

उक्तवक्ष्यमाणसर्वविभूतिभिः कलापीव प्रचलाकेन

विशिष्टतया भवतीति—

(भावः)

१५ निर्व०—तानि भूतानि बिभर्ति भरति वा धारयतीति—

(भूतभृत्)

(१) "डुभृञ्,धारणपोषणयोः" धा०जुहोत्यादिः कौ०पृ० ४५०

(२) " भृञ्,भरणेवा " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२

(३) " क्विप्च " ३।२।७६॥ कौ० पृ० ५८१

२० इति, क्विप्. अन्यत्पूर्ववत् नाम्नः संहितापाठे,

(४) "झलांजश्झशि" ८।४।५३॥ कौ० पृ० ९

इति, जश्त्वेन तस्य दः एवं (भूतभृदित्यादौ) तत्रतत्र ज्ञेयम्

सर्वविभूतिभिर्विशिष्टतया विभूतिमान् भवतीति वा—

ततएव हेतोः ताः भावयते प्राप्नोतीति वा—

२५ (भावः)

निरु०—६ (भूतभृद्) भूतभरणात् ७ श्लिष्टत्वाद् (भाव) ईरितः ॥ ३ ॥

भा०—"भवतेश्चेति वक्तव्यम्" ३ । १ । १४३ ॥ काशिकावृत्तौ कौ०पृ० ५६९

इति, णप्रत्ययः. तस्मिन् भगवति प्रकारतया अन्तर्भावादेव हि सर्वस्य तद्विभूतित्वव्यपदेशः ❀ ५

निर्व०—पूर्वत्र,

(१) "भू, सत्तायाम्" धा० भ्वादिः कौ० पृ०३६८

(२) "ज्वलतिकसन्तेभ्यो णः" ३ ।१। १४० ॥कौ०पृ०५६८

इति, प्रकरणे,

(३) "विभाषा ग्रहः" ३ । १ । १४३ ॥ कौ०पृ०५६९ १०

इति, सूत्रे,

(४) "भवतेश्चेति वक्तव्यम्" काशिकावृत्तौ कौ०पृ०५६९

इति काशिकानुरोधात् णः. ण इत्.

(५) "अचोञ्णिति" ७ । २ । ११५ ॥ कौ० पृ०४२

इति, वृद्धिरौकारः. १५

(६) "एचोयवायावः" ६ । १ । ७८ ॥ कौ० पृ०१०

इत्याव्.

(७) "भू, प्राप्तौ" आत्मनेपदी, धा०चुरादिः कौ०पृ० ४८८

आधृषीयः. ततः,

(८) "सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्" ३ । १ । २५ ॥ कौ० पृ०४७९ २०

इति, चुरादिलक्षणो णिच्. वृद्ध्यावादेशौ.

(९) "सनाद्यन्ता धातवः" ३ । १ । ३२ ॥ कौ०पृ० ३९७

इति, धातुसंज्ञायाम्,

(१०) "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" ३ । १।१३४ ॥ २५ कौ० पृ० ५६७

इति, यथासंख्यपरिभाषया,

(११) "शिवशमरिष्टस्य करे" ४ । ४ । १४३॥ कौ०पृ०६९३

(८) भूतात्मा,

ॐ भूतात्मने नमः ।

भा०—इमम् विभूतिविभूतिमद्भावं शरीरात्मभावलक्षणम् विशिनष्टि—
५ (भूतात्मा) इति.
सर्वेषां भूतानाम् आत्मा, अवरात्मनोपि इदमेव स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वम्
यद्व्याप्य साक्षात्प्रवृत्त्यादिषु नियच्छति;
एवं परस्सर्वमिति विशेषः, दारागारकेदारादिविलक्षणेन अत्यन्तपारत-
न्त्र्येण अन्तरङ्गो हि देहस्यात्मविभूतिभावः.
१० (१) "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" बृ०उ० ५—७—३ ।
(२) "य आत्मनि तिष्ठन्" ॥ माध्यन्दिनशाखायाम् ॥
(३) "यस्य पृथिवी शरीरम्" बृ०उ० ५—७—३ ।
(४) "यस्यात्मा शरीरम्" ॥ माध्यन्दिनशाखायाम् ॥

निर्व०—(१२) "कर्मणि घटोऽठच्" ५।२।३५॥कौ०पृ० ३१८
१५ इत्यादिनिर्देशात्,
(१३) "यङोऽचि च" २।४।७४॥ कौ० पृ०५०७
इति, लुग्विधानाच्च, पचादेराकृतिगणत्वादच्.
(१४) "णेरनिटि" ६।४।५१॥ कौ०पृ० ३९९
इति, णेर्लोपः. ❀
२० अयं च विभूतिविभूतिमद्भावः शरीरात्मभावलक्षणो विशेष्यते. उक्त-
लक्षणेन संबन्धेन भूतानामात्मेति—
(भूतात्मा).
(१) "अत, सातत्यगमने" धा० भ्वादिः कौ० पृ०३८३
(२) "सातिभ्यां मनिन्मनिणौ" उणादिचतुर्थपादः कौ०पृ०६३९
२५ इति, मनिण्.
(३) "अलोन्त्यात्पूर्व उपधा" १।१।६५॥ कौ०पृ०४१
इत्युपधासंज्ञायाम्,

निरु०—८शरीरभूतभूतानां (भूतात्मा) ऽऽत्मतया स्थितः

(९) भूतभावनः ॥

ॐ भूतभावनाय नमः ।

भा०—(५) "एष सर्वभूतान्तरात्मा" सु०उ०७ ।
(६) "जगत्सर्वं शरीरं ते" रामा०यु० १२०—२६ । ५
(७) "तानि सर्वाणि तद्वपुः" वि०पु०१—२२—८५ ।
(८) "तत्सर्वं वै हरेस्तनुः" इत्याद्युदाहार्यं.वि०पु०१-२२-३८।
तानि धारकपोषकभोग्यप्रदानेन वर्धयतीति—(भूतभावनः).

निर्व०—(४) "अत उपधायाः" ७।२।११६॥कौ०पृ०३८६
इत्युपधावृद्धिः. १०
(५) "नेड्वशिकृति" इति, नेट्. ७।२।८॥ कौ०पृ०५८१
एवमेवायमुत्तरत्रापि(त्रिलोकात्मेत्यादौ)सर्वत्र. तत्पुरुषः. संहितायाम्,
(६) "अकः सवर्णे दीर्घः" ६।१।१०१ ॥ कौ०पृ०१४
इति, दीर्घ एकादेशः.
(७) "सुडनपुंसकस्य" १।१।४३ ॥ कौ०पृ०३८ १५
इति, सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्.
(८) "एकवचनं संबुद्धिः" २।३।४९ ॥ कौ०पृ०३१
इति, संबुद्धिसंज्ञायां च,
(९) "सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ" ६।४।८॥कौ०पृ०४१
इति, नान्तलक्षण उपधादीर्घः. २०
(१०) "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" ६।१।६८॥
कौ०पृ०४२ इति, सुलोपः.
(११)"नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"इति,नलोपः.८।२।७॥कौ.पृ. ३९
एवमुत्तरत्रापि (त्रिलोकात्मेत्यादौ) तत्र तत्र यथायथमवधेयम्. ❀
तानि भूतानि भावयति, धारकपोषकभोग्यप्रदानेन वर्धयतीति— २५
(भूतभावनः).

निरु०—९ धारकादिप्रदानेन यश्च वर्द्धयति स्वयम् ॥ ४ ॥
भूतानि नित्यं झटिति स तु स्याद् (भूतभावनः)।

भा०—(१) " नन्द्यादिभ्यो ल्युः " ३।१।१३४॥ कौ०पृ०५६७
(२) " कृत्यल्युटो बहुलम् " ३ । ३ । ११३॥ कौ०पृ०६६२
इति, वा कर्तरि ल्युट्.
५ एवं, भावनः, प्रतर्दनः, इत्यादयोपि ल्युट्प्रत्ययान्ताः. यथा,
(३) " भूतभावन भूतेश " गी० १०—१५।
(४) " एष भूतपालः " इति. बृ०उ०६—४—२२।
एवं, स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिपालनैः शेषित्वमुपपादितम्.
"उत्पादनपोषणादिभिरुपादीयमानं प्रत्युद्देश्यं हि शेषी" इति.
१० (५) " शेषः परार्थत्वात् " पूर्वमीमां० ३—१—१।
इति, समर्थितम्.

निर्व०—(१) " भू, सत्तायाम् " धा०भ्वादिः कौ०पृ०३६८
(२) " हेतुमति च " ३ । १ । २६ ॥ कौ०पृ०४९२
इति; णिच्. वृद्ध्यावादेशौ.
१५(३)"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः"३।१।१३४॥कौ०पृ०५६७
इत्यादिना नन्द्यादित्वाल्ल्युः. यद्वा,
(४) " कृत्यल्युटो बहुलम् " ३।३।११३ ॥ कौ०पृ०६६२
इति, बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्. ल इत् अन्यत्र,
(५) " अश्च बहुलमन्यत्रापि " ॥
२० इति युज्वा. च इत्,
(६) " युवोरनाकौ " ७ । १ । १ ॥ कौ०पृ०२३३
इति, यथासंख्यपरिभाषया योरनः.
(७) " णेरनिटि " ६ । ४ । ५१ ॥ कौ०पृ०३९९
इति, णेर्लोपः.
२५ तदात्मत्वेपि तद्दोषाननुषङ्गात्, पूतः शुद्धः, आत्मा स्वभावः
यस्य, स इति—

श्लो०॥ २॥ (१०) पूतात्मा,

ॐ पूतात्मने नमः ।

भा०—आत्मत्वेपि संसारिवत्, अस्य शरीरभूतचिदचिद्दोषाननु-
षङ्गात् (पूतात्मा) शुद्धस्वभावः. ५
परावरयोस्तुल्यत्वेपि शरीरसंबन्धे अवर एवात्मा कर्म-
फलानि भुञ्जानः क्लिश्यते;
(१) " जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः " तै०ना०६—१०—५।
भोजयिता तु परः स्वातन्त्र्येण न भुङ्क्ते, चकास्ति च परम्.
यथा शिष्यशासित्रोरविशिष्टेपि कशास्पर्शे,कर्मकर्तृभावभेदेन शिष्य१०
एक एव कशया पीडयते न शासिता. विज्ञायते च
(२) " अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति " मु०उ० ३—१—१।
(३) " एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपात्मा " सु०उ०७।
(४) " न मां कर्माणि लिम्पन्ति " गी० ४—१४ ।
(५) "पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद । शुभाशुभैः कर्म-१५
भिर्यो न लिप्यति कदाचन " भार०शान्ति० ३४०—२६ ।
इत्यादि. सूत्रितं च,
(६) " संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्"इति ❀ब्र०सू०१-२-८।

निर्व०—(पूतात्मा).
(१) " अत, सातत्यगमने " धा०भ्वादिः कौ०पृ०३८३ २०
ततो मनिणन्तोयम् व्युत्पादितः.इत्थमयमुत्तरत्रापि (पूतात्मेत्यादौ),
(२) " पूञ्, पवने " धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७५
(३) " गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च "
३ । ४ । ७२ ॥ कौ०पृ०५९६
इत्यादिनाऽकर्मकात् कर्तरि क्तः भवन्ति ह्यविवक्षितकर्माणोप्यकर्माणः.२५
(४) " श्र्युकः किति " ७ । २ । ११ ॥ कौ०पृ०४२५

निरु०—१० शरीरत्वाच्च जगतस्तद्दोषैर्न कदाचन ॥ ५ ॥
लिप्यते यः स (पूतात्मा) न भुङ्क्ते च फलानि यः ।

(११) परमात्मा, च,

ॐ परमात्मने नमः ।

भा०—यथा, सर्वाणि भूतानि अनेनात्मवन्ति, नैवमयमन्येन केनचित्,
५ अतः (परमात्मा) परो मा अस्येति परमः, पृषोदरादित्वेन
साधुत्वम्, परमश्चासावात्मा चेति. अनन्येश्वरः; यथा,
(१) " आत्मेश्वरम् " तै० ना० ६–११ ।
(२) " तस्माद्धान्यं न परः किञ्च नास " २ अष्ट०८प्र०९अ०
(३) " न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते " श्वे० उ०६–८ ।
१० (४) " यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् " श्वे०उ०३–९ ।
(५) " न परं पुण्डरीकाक्षात् दृश्यते भरतर्षभ "
(६) " परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति "
(७) " न दैवं केशवात्परम् " भार०आश्व०शेष० २–२१ ।
(८) " यस्मात्परस्मात्पुरुषादनन्तादनादिमध्यादधिकं न किञ्चित् "
१५ (९) " मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति " गी० ७–७ ।
(१०) " परं ह्यमृतमेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते "
(११)"परः पराणां परमः परमात्मा" इति ❀ वि०पु०१–२–१०।

निर्व०—इति, नेट्. बहुव्रीहिः संहितायां सवर्णदीर्घ इत्यादि ❀
यथा, अन्यान्यनेनात्मवन्ति, नैवमयमन्येनेति, अतः परो मा अस्येति
२० परमः उत्कृष्टः, स चासावात्मा चेति–
(परमात्मा).
आत्मशब्दो हि अततेर्व्युदपादि.
(१) " पॄ, पालनपूरणयोः " धा०जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४४९
(२) " भावे " ३ । ३ । १८ ॥ कौ०पृ० ६४७
२५ (३)"अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" ३ । ३ । १९॥ कौं०पृ०६४७

निरु०—११ येन भूतान्यात्मवन्ति नायमन्येन चात्मवान् ॥ ६ ॥
अतो ह्यात्मेश्वरत्वाच्च (परमात्मा) प्रकीर्तितः ।

(१२) मुक्तानां परमागतिः ।

ॐ मुक्तानां परमागतये नमः ।

भा०—एवं सर्वशेषिणमेव परमप्राप्यमाह-(मुक्तानां परमागतिः).
प्रकृतिबन्धाविद्याकर्मसंस्काररुचिविपाकेभ्यः आवरणेभ्य एकान्ततोऽ—५
त्यन्ततश्च वि[1]श्लिष्टा मुक्ताः. आम्नायते हि;
(१) " तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते " कौषीतकी उ० १—४ ।

निर्व०—इत्यनुवृत्तौ,
(४) " ऋदोरप् " ३ । ३ । ५७ ॥ कौ०पृ०६५३
इत्यप्. गुणो रपरः. मेत्यव्युत्पन्नमव्ययम्. १०
(५) "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् " १।२।४५॥कौ०पृ०२९
(६) " कृत्तद्धितसमासाश्च " १ । २ । ४६ ॥ कौ०पृ०२९
इति. यथायथं प्रातिपदिकम्. ततो बहुव्रीहिः. परमशब्दः,
(७) "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् " ६।३।१०९॥कौ०पृ०११७
इति, ह्रस्वान्तः साधुः. ततः, कर्मधारयः. संहितायाम् दीर्घ इ- १५
त्यादि. चस्समुच्चये.
सर्वशेषित्वात् मुक्तानां पुरुषाणाम्, परमा अनर्वाचीना, गतिः
प्राप्य इति—
(मुक्तानां परमागतिः).
(१) " गम्लृ, गतौ " धा० भ्वादिः कौ०पृ०४३० २०
(२) " भावे " ३ । ३ । १८ ॥ कौ०पृ०६४७
(३) " अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् " ३।३।१९॥कौ०पृ०६४७
इत्यनुवृत्तौ,
(४) " स्त्रियां क्तिन् " ३ । ३ । ९४ ॥ कौ०पृ०६५८

निरु०—१२ ब्रह्मसाधर्म्यमापन्ना मुक्तास्तेषां परा गतिः ॥ ७ ॥ २५
मुख्यप्राप्यस्ततः शेषी (मुक्तानां परमागतिः) ।

१ अविशिष्टाः मुक्ताः ।

आ०–(२)"अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्"छा०उ०८–१३।

(३) "नामरूपे विहाय" मु०उ०३–२८।

(४) "तदा विद्वान् पुण्यपापाद्विमुक्तः"

५ (५) "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" श्वे०उ०४–१६।

(६) "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" मु०उ०२–२–९।

(७) "मायामेतां तरन्ति ते" गी०७–१४।

श्रीनारायणीये,

(८) "ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च। कला: पञ्चदश
१० त्यक्त्वा ते मुक्ता इति निश्चयः"॥ भा०शान्ति०३३५–४०।
इत्यादि.

एवम्, ध्वस्तसमस्तसंसारनिगलानाम्, अनन्तसंविदानन्दघनेन स्वरूपेण अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वावधिना गुणाष्टकेन भोगेन च परेणात्मना साम्यं च सिद्धान्तितम्.

१५ (९) "दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते"
छा०उ० ८–१२–५।

(१०) "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" मु०उ०३–१–३।

(११) "मम साधर्म्यमागताः" गी०१४–२।

(१२) "एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः" ब्र०
२० सू० ४–४–७।

इत्यत्र, प्रकृष्टसत्त्वोपादानेन रूपेण साम्यं च.

(१३)"स एकधा भवति द्विधा भवति" छा०उ०७–२४–२।

(१४) "जक्षत्क्रीडन् रममाणः" छा०उ०८–१२–३।

(१५) "कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्" तै०भृ० १०–५।

२५ (१६) "तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति" कौषीतकी, उ० १–५।

(१७) "तं ब्रह्मरसः प्रविशति" कौषीतकी, उ० १–५।

(१८) "तं ब्रह्मालङ्कारेणालंकुर्वन्ति" कौषीतकी, उ०१–४।

(१९)"द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणः" इति. ब्र०सू०४-४-१२।

भाष्यम्—अत्र (मुक्तानाम्) इतिबहुवचनेन, तेषां भेदो बहुत्वं च स्पष्टम्, तथा च,

(२०) " परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे " मु० उ० ३–२–६।

(२१) " महिमानस्सचन्ते " पु० सू० १८। ५

(२२) " साधर्म्यमागताः " गी० १४–२।

(२३) " मामुपयान्तिते "

इत्यादिच.

(साक्षी) (मुक्तानां गतिः) इत्युक्त्या भगवता च भेदः; तथाच,

(२४) " जुष्टं यथापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमिति वीतशोकः" १० मु० उ० ३ – १ – २।

(२५) " पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा " श्वे० उ० १–६।

(२६) " पुरुषमुपैति दिव्यम् " मु० उ० ३–२–८।

(२७) " सहब्रह्मणा विपश्चिता " तै० आ० २–१–२।

(२८) " परंज्योतिरुपसंपद्य " छा० उ० ८–१२–२। १५

(२९) " मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च " ब्र० सू० १–३–२।

इत्यादि. स्पष्टं च मोक्षधर्मे.

(३०) " सहि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः । नलिप्यते मलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ कर्मात्मा त्वपरो योसौ मोक्षबन्धैस्स युज्यते। स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते तु सः" ॥ इति. भार० शा० २० ३५२–१४। अतस्तथ्येन मिथ्याभूतेन वोपाधिना कुम्भादिनेव नभोवच्छिन्नं ब्रह्मैव संसरति मुक्तौ तु भेद एव नास्तीति मतम्

❋ शास्त्रेणैव पर्युदस्तं साङ्ख्य–सू० १–१५०।

अमुष्मादेव परमात् साम्यात् भिन्नानामपि,

(३१) " ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति " मु० उ० ३–२–९। २५

इत्यभेदवादाश्च मुख्या एव; यथा सोयं गौरिति खण्डमुण्डादिषु.

भाष्यम्—अभेदवादिनां तु मुक्तिविषयाभेदसाम्यवादाः भज्येरन्. औपाधिकभेदवादिनां च मुक्तस्वरूपभङ्गोपगमात् मुक्तेरपुरुषार्थत्वम्, भेदवादासामञ्जस्यं च स्याताम् इदमेव साम्यं मुक्तावभेदो व्याख्यातः,

५ (३२) "तद्भावभावमापन्नस्तदासौ परमात्मना । भवत्यभेदी" वि० पु० ६–७–९५।

इति, तस्य परस्य ब्रह्मणः भावाः ज्ञानशक्त्यादयः स्वभावाः, तेषां भावः आविर्भावः, गुणैस्सादृश्यम् अन्येषां द्वितीयो भावशब्दो व्यर्थः, मुक्तौ भेदनिषेधश्च देवाद्युपाधिविषयो व्यञ्जितः,

१० (३३) "देवादिभेदेऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणो हि सः" वि० पु० २–१४–३३।

इति. (गति) शब्दश्चैषः कर्मणिक्तिन्नन्तः (गतिः) प्राप्तिः, ईप्सिततमं कर्मोद्दिश्यम्"

एतेन, मुक्ततत्प्राप्ययोः शेषशेषिभावो दर्शितः. श्रूयते च,

१५ (३४) "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य" तै० आ० २–८–६।

(३५) "अनुसञ्चरन्" तै० भृ० १०–५।

(३६) "येन येन धाता गच्छति, तेन तेन सह गच्छति, तद्यथा तरुणवत्सा वत्सं वत्सो वा मातरम्"

(३७) "छायावासत्त्वमनुगच्छेत्"

२० (३८) "तथा प्रकारम्" इति.

धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धञ्च अवरस्यात्मनस्स्वाभाविकं शेषत्वम्, ज्ञानादिवन्मोक्षे न तिरस्क्रियते; किन्तु निवारकवारणादाविर्भवति; उक्तं हि,

(३९) "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" छा० उ० ८–१२–२।

वैष्णवे धर्मे,

२५ (४०) "यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ॥ प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते—

१ निरावरणत्वादाविः।

भाष्यम्—नित्या एवात्मनो हि ते ॥ ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजेश्वर ॥ आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेतच्चतुष्टयम्, वि० ध० ।

(४१) "संपद्याविर्भावस्स्वेन शब्दात्" ब्र० सू० ४–४–१।

इति च. ननु, 5

(४२) "आप्नोति स्वाराज्यं" तै० शी० ६–२ ।

(४३) "स स्वराट् भवति" छा० उ० ७–२५–२ ।

इत्युदाहृत्य,

(४४) "अतएव चानन्याधिपतिः" ब्र० सू० ४–४–९ ।

इति स्वातन्त्र्यन्निर्णीतम् कथमस्य परेदमर्थ्यमपुरुषार्थत्वं च परतन्त्रस्य स्यात्. 10

मन्द, मैवं परिभूः; आत्माधिपतिम् भगवन्तमन्तरेणान्येनक्लेशकर्मादिना परवत्त्वनिवृत्तिरनन्याधिपतित्वम्, न पुनरनाथत्वम्, तथासत्यनधिपतिरित्येतावदुच्येत, नत्वनन्याधिपतिरिति.

न च प्रियतमस्वपतिपारतन्त्र्यमपुरुषार्थः राज्ञो[1] दारादौ प्रियंकरतमत्वोपलम्भात्, सूचितश्च[2] बहुधा गुणप्रधानभावः, 20

(४५) "जगद्व्यापारवर्ज्यम्" ब्र० सू० ४–४–१७ ।

(४६) "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" ब्र० सू० ४–४–२१ ।

इति, ईश्वरेशितव्यभाववर्जम् भोगमात्रेण तयोस्साम्यमिति, श्रीविष्णुतत्त्वे. 25

(४७) "पारतन्त्र्यं परे पुंसि प्राप्य[3] निर्गतबन्धनः। स्वातन्त्र्यमतुलं लब्ध्वा तेनैव सह मोदते"॥ तत्रैवान्यत्र, वि० त०

(४८) "स्वत्वमात्मनि संजातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम्।उभयोरेषसंबन्धो न परोभिमतो मम" वि० तत्त्वे० ।

१ राजदारादौ । २ सूचितश्चगुण । ३ लभते सिद्धिमुत्तमां । ३०

भाष्यम्—श्रीनारायणीये—

(४९) "व्रतावसाने सुशुभान्नरान्ददृशिमो वयम्। श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान् सर्वलक्षणलक्षितान् ॥नित्याञ्जलिकृतान् ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मुखान्" भा० मो० ३३७–३४।

(५०) "कृताञ्जलिपुटाहृष्टा नम इत्येव वादिनः" भा० मो० ३३७–४०।

(५१) "अतीन्द्रिया अनाहारा अनिष्यन्दास्सुगन्धिनः" भा० मो० ३३७–२८।

इत्यादिना श्वेतद्वीपवासिनान्दिव्यरूपाद्युपेतत्वम् भगवद्दास्यपरिचरणैकप्रियत्वं च प्रपञ्च्य तदेव मुक्तानां लक्षणमुक्तम्,

(५२) "येपि मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम। तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम्" इति.

परमेतिविशेषणेन मुक्तानामेव केषांचिदर्वाचीना गतिर्गम्यते. गृह्यते च निर्मुक्तजरामरणात्मककैवल्यलक्षणा,

(५३) "जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्तिये" इति.॥ गी० ७–२९।

संसारपरमपदयोर्मध्ये तेषां स्थानं च,

(५४) "योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसंतोषकारिणाम्" इति. वि० पु० १–६–३८।

एवं मुक्तानां परमागतिः,

(५५) "सा काष्ठा सा परागतिः" कठोप० ३–११।

(५६) "विश्वात्मानं परायणम्" तै० ना० ६–११।

(५७) "मामेवानुत्तमां गतिम्" गी० ७–१८।

(५८) "सोध्वनः पारमाप्नोति" कठोप० ३–९।

(५९) "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इत्यादि सुलभम्, ❋

नियं०—इति कर्मणि क्तिन्. निहतत्वान्नेट्,

(५) "अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपोझलिक्ङिति" ६।४।३७॥ कौ० पृ० ४३५

इत्यनुनासिकस्य मस्य लोपः परमशब्दो व्युत्पादितः.ततः,

(१३) अव्ययः

ॐ अव्ययाय नमः।

भाष्यम्—इदमेव पञ्चभिर्नामभिरुपपादयति.

न वीयते न व्यपगम्यतेऽस्मादिति, ५

(अव्ययः) ❀ एरच्, एवं प्रत्ययैः विनयैः जयै इत्येवमादयः.नहि भगवान् कथंचित् संसारमहार्णवादुत्तीर्णं स्वचरणारविन्दं प्राप्तवन्तं पुनरावर्त्तयति. अत एवाम्नासिषुः,

निर्व०—(६) "स्त्रियाम्" ४।१।३ ॥ कौ० पृ०८८

(७) "अजाद्यतष्टाप्" ४।१।४ ॥ कौ० पृ० ८८ १०

इति टाप् सवर्णदीर्घ इत्यादि.

(८) "मुच्लृ, मोक्षणे" धा०तुदादिः कौ० पृ० ४७०

कर्मणि क्तः. अनिट्.

(९) "चोः कुः" ८।२। ३० ॥ कौ० पृ० ६८

इति, झलि कुत्वेन चस्य कः. तत आमि अङ्गसंज्ञायाम्, १५

(१०) "ह्रस्वनद्यापोनुट्" ७। १। ५४ ॥ कौ० पृ०३३

इति नुट्.

(११) "नामि" ६। ४। ३ ॥ कौ० पृ० ३३

इति दीर्घः. संहितायाम्,

(१२) "मोऽनुस्वारः" ८। ३। २३ ॥ कौ० पृ० २० २०

इत्यनुस्वारः तस्य,

(१३) "वापदान्तस्य" ८। ४। ५९ ॥ कौ० पृ० २०

इति पाक्षिकः परसवर्णः. ❀

एतदुपपादकान्येवपञ्च नामानि,प्राग्वत् विशिष्टक्रमाणि'वीयते व्यपगम्यते चेतनोऽस्मादिति व्ययः न सइति (अव्ययः) २५

निरु०—न वीयते च वैकुण्ठान्मुक्ताऽधस्तादतो (ऽव्ययः) ॥ ८ ॥

भाष्यम्–(१) "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तन्नावर्तन्ते"
(२) "नच पुनरावर्तते, नच पुनरावर्तते" छा० उ० ८–१५–१।
(३)अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्" इति. ब्र० सू० ४–४–४ ।
५ यमस्मृतौ,
(४) "सत्त्वं वहति सूक्ष्मत्वात्परं नारायणं प्रभुम्। परमात्मानमासाद्य परं वैकुण्ठमीश्वरम्॥अमृतत्वाय कल्पेत न निवर्तेत वै पुनः" इति;[यमस्मृतौ] हारीते यतिधर्मे,
(५) "यतिधर्मगतश्शान्तः सर्वभूतसमो वशी॥प्राप्नोति परमं
१० स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते" इतिच. [हारीतः]

निर्व०–(१) "इण्,गतौ" धा० अदादिः कौ० पृ० ४४१
विपूर्वः
(२) "भावे" ३।३।१८ ॥ कौ० पृ० ६४७
(३)"अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम्" ३।३।१९ ॥ कौ० पृ० ६४७
१५ इत्यनुवृत्तौ,
(४) "एरच्" ३।३।५६ ॥ कौ० पृ० ६५३
इत्यपादानेऽच्,
(५) "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" ७।३।८४ ॥ कौ० पृ० ३६८
इति गुणः अय्.
२० (६) "इकोयणचि" ६।१।७७ ॥ कौ० पृ० ८
इति वेरिकारस्य यण्,
(७) "स्थानेन्तरतमः" १।१।५० ॥ कौ० पृ० ७
इति स्थानत आन्तर्याद्यकारः नञ्समासः.
(८) "नलोपोनञः" ६।३।७३ ॥ कौ० पृ० १४७
२५ इति नञो नस्य लोपः ❋

{ १४ / ४०७ } पुरुषम्,

ॐ पुरुषाय नमः।

भाष्यम्—पुरु बहु, सनोतीति—

(पुरुषः) सनोतेः दानकर्मणः, ५

(१) "अन्येष्वपिदृश्यते" इतिडः ३।२।१०१॥कौ०पृ०५८५

मुक्तेभ्योपि वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यगुणविभवस्वानुभवम् ददाति हि भगवान्; यथा,

(२) "एषत्द्येवानन्दयाति" तै० आ० ७—१।

(३) "सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सहब्रह्मणाविपश्चिता" तै०आ०१—२।१०

(४) "दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान्पश्यन् रमते" छा० उ० ८—१२—५।

(५) "जक्षत्क्रीडन् रममाणः" छा० उ० ८—१२—३।

(६) "सतत्रपर्यैति" छा० उ० ८—१२—३।

(७) "कामान्नीकामरूपी" तै० भृ० १०—५। १५

निर्व०—तेभ्यो वाङ्मनसागोचरगुणविभवस्वानुभवरूपः, पुरु, बहु सनोति ददातीति— (पुरुषः)

(१) "षणु,दाने" धा०तनादिः कौ० पृ० ४७२।

(२) "धात्वादेःषःसः" ६।१।६४॥ कौ० पृ० ३८३

इति षस्य सः टवर्गस्तवर्गजः. २०

(३) "अन्येष्वपिदृश्यते" ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५

इतिडः डित्वात्,

(४) "टेः" ६।४।१४३॥कौ० पृ०५६ इत्यभत्वेपि टिलोपः.

(५) "पॄ,पालनपूरणयोः" धा० जुहोत्यादिः कौ०पृ० ४४९

"कुर्भश्च" उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६१० २५

निरु०—१४ मुक्तेभ्यस्स्वात्मपर्यन्तदानात्(पुरुष)ईरितः ॥

{१५ / ५१७} साक्षी

ॐ साक्षिणे नमः।

भाष्यम्–(८) "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दी भवति" ते

५ आ० ७–१।

(९) "अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति" ब्र० सू० १–१–२०

(१०) "तद्धेतुव्यपदेशाच्च" इति. ❋ ब्र० सू० १–१–१५।

एवं तानानन्दयन्,स्वयमपि तृप्यन् साक्षात्करोतीति– (साक्ष

निर्व०–इति प्रस्तावे,

१० (६) "पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यश्च" उणादिः प्रथमपादः कौ०

६१० (इति कुः.

(७) "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" ७।१।१०२॥ कौ० पृ० ४४९

इति उत्वम्. रपरत्वम्.कित्वान्न गुणः. ततः,

(८) "इण्कोः" ८।३।५७ कौ० पृ० ३४ [इत्यधिक

१५ (९) "आदेशप्रत्यययोः" ८।३।५९॥ कौ० पृ० ३४

इति षः,

(१०) "सात्पदाद्योः" ८।३।१११॥ कौ० पृ० ३५८

इति प्रतिषिद्धः,

(११) "सुषामादिषु च" ८।३।९८॥ कौ० पृ० १९५

२० इति प्रतिप्रसूयते. सह्याकृतिगणः. (नाम्नोस्संहितायाम्,

(१२) "कुप्वोःकःपौच" ८।३।३७॥ कौ० पृ० २३

इत्युपध्मानीयः. ❋

एवं तानानन्दयन् स्वयमपि तृप्यन् तान्साक्षात्करोतीति.–

(साक्षी) साक्षादित्यव्ययात्.

निरु०–१५ स्वयमानन्दयन् तृप्यन् (साक्षी) साक्षात्करोति सः॥

(१६) क्षेत्रज्ञो,

ॐ क्षेत्रज्ञाय नमः ।

भा०—(१) "साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायाम्" ५।२।९१॥कौ०पृ०३२४
इति इनिः. विशिनष्टि हि मुक्तप्राप्यम्, ५
(२) "ब्रह्मणाविपश्चिता" इति. तै० आ० १—१—२।
विविधं पश्यद्भिस्त्वं हि विपश्चित्त्वम्. ❀
इत्थं तेभ्यः स्वानुभवं दातुं तदेकान्तं क्षेत्रं जानातीति—(क्षेत्रज्ञः)

निर्व०—(१) "साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायाम्" ५।२। ९१ ॥कौ०पृ०
३२४ इति इनिः. १०
(२) "तद्धिताः" इति तद्धितसंज्ञः.४।१।७६॥कौ०पृ०१०६
(३) "यचिभम्" १।४। १८॥ कौ०पृ० ३८
इति भसंज्ञायाम्,
(४) "अव्ययानांभमात्रेटिलोपः" ६।४।१४४॥कौ०पृ०१३३
इति टेर्लोपः. तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाम् सुप्. एवमपरत्रा- १५
पीदृशे प्रदेशे.
(५) "इन्हन्पूषार्यम्णांशौ" ६।४। १२॥कौ० पृ० ६४
इति वर्तमाने,
(६) "सौच" ६।४। १३॥ कौ० पृ० ६४
इतीन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. संहितायाम्, २०
(७) "विसर्जनीयस्यसः" ८।३।३४॥कौ० पृ० २२
इति सत्वम्. ❀
तेभ्यस्स्वानुभवं दातुं तदुचितम् क्षेत्रम् स्वभोगसमृद्धिसमुद्भवस्थानं
परमव्योम आकाशशरीरतया तादृशं वा, तज्जानातीति—(क्षेत्रज्ञः)

निरु०—१६ क्षेत्रंतु परमव्योम मुक्तेभ्यो वेत्ति नित्यशः। २५
दातुं स्वानुभवं यश्च (क्षेत्रज्ञः) स तु कथ्यते॥ १०॥

भा०—(१) " आतोऽनुपसर्गेकः " इति कः. ३ । २ । ३ ॥ कौ० पृ० ५७० स्वभोगसमृद्धिसमुद्भवभूमित्वात्, क्षेत्रं परमव्योम, तादृशशरीरत्वाद्वा; यथा,

५ (२) " आकाशशरीरं ब्रह्म " इति. तै० शी० ६—२ ।

तथाच श्रीनारायणीये, मुक्तप्राप्यः क्षेत्रज्ञतया विशेष्यते,

(३) मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्प्यते " । इति. भा० मो० । तद्धि मुक्तानां भगवदनुभवस्थानम्,

(४) " परमेव्योमन् सोऽश्नुते " तै० आ० २—१ ।

१० (५) " तेहनाकंमहिमानस्सचन्ते " तै० पु०—१८ ।

(६) " नाकपृष्ठे विराजति "

(७) " स मोदेत त्रिविष्टपे "

तथा,

(८) " अपुनर्बुभूषोराशीर्मन्त्रः "

१५ (०) " रात्रिः स्वमेतत्पुष्पान्तम् "

(१०) " यत्पुराणमाकाशं तत्र मे स्थानं कुर्वन्न पुनर्भवाय "

(११) " यद्गत्वा ननिवर्तन्ते तद्धाम परमं मम " गी० ८—२१ ।

मोक्षधर्मे,

(१२) " श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैस्तु युक्ते जरामृत्युभयादतीतः ।
२० ततो निमित्ते च फले विनष्टे अलिङ्गमाकाशमलिङ्ग एषः " ॥ भा० मो० । वैष्णवे,

(१३) " एकान्तिनस्सदा ब्रह्म ध्यायन्ते योगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः " वि० पु० १—६—३९ ।

ब्राह्मे,

२५ (१४) " यत्तन्न किञ्चिदित्युक्तं महाव्योम यदुच्यते " ब्राह्मे० ।

इत्यादि बहूक्त्वा,

भा०-(१५)"तन्मोक्षस्तत्परं तेजो विष्णोरिति विनिश्चयः "भा०।
श्रीवाराहे अगस्त्यम्प्रति भगवान्,

(१६) " पश्यलोकमिमं मह्यम् यो न वेदैस्तु दृश्यते । त्व
त्प्रियार्थमयं लोको दर्शितस्ते द्विजोत्तम " ॥ वाराहे। ५

अगस्त्यः,

(१७)"भगवंस्त्वन्मयो लोकः सर्वलोकवरोत्तमः।सर्वलोका मया
दृष्टा ब्रह्मशक्रादिनाम्मुने ॥ अयंत्वपूर्वलोको मे प्रतिभाति तपोधन। संप-
दैश्वर्यतेजोभिर्हर्म्यै रत्नमयैस्तथा ॥ अद्यापि तं लोकवरं ध्यायंस्तिष्ठामि
सुव्रत। कदा प्राप्स्येत्त्वसौ लोकः सर्वलोकवरोत्तमः "॥ इति. वाराहे। १०

(१८) " इतिचिन्तापरोभवम् " । वाराहे।

इत्यादि. ऋग्विधौ,

(१९)"कार्याणांकारणंपूर्वंवचसांवाच्यमुत्तमम्।योगानां परमां सिद्धिं
परमं ते पदं विदुः " ॥इति. ऋग्विधौ- जि० ७ श्लो०। आरण्यपर्व-
णि आर्ष्टिषेणः, १५

(२०)" यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेःप्रकृतिं ध्रुवाम् । अनादिनिधनं
देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते "।
भा० आर० १०।

इत्यादिना तत्पदं बहुधा विशेष्य,

(२१) " तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत।स्थानमेतन्महा- २०
राज ध्रुवमक्षरमव्ययम् ॥ ईश्वरस्य सदा ह्येतत् प्राणमात्रं युधिष्ठिर "।
इति. भा० आर० १०।

श्रीहरिवंशे, वैदिकपुत्रानयने भगवान्,

(२२)"ब्रह्मतेजोमयं दिव्यमाश्चर्यं दृष्टवानसि।अहं स भरतश्रेष्ठ मत्ते-
जस्तत्सनातनम्॥प्रकृतिस्सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता च भारत।तां प्रविश्य २५
भवन्तीह मुक्ता भरतसत्तम॥ सा सांख्यानां गतिः पार्थ योगिनां च तप-
स्विनाम्। तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् " ॥भा० हरि०।

भा०—इत्यादि. ब्रह्मसंहितायाम्, तत्त्वक्रममुक्त्वा,

(२३) " हृत्पद्मकर्णिकान्तस्थः पुरुषः सर्वतोमुखः । सर्वज्ञः स
सर्वस्सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ तस्मात्तु परमं सूक्ष्ममाकाशं भाति
५ लम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्वाणं परमं पदम् ॥ तत्पदं प्राप्य त
ज्ञा मुच्यन्ते च शुभाशुभात् । त्रसरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोटिवि
ताः । भूयस्ते नैव जायन्ते न लीयन्ते च ते क्वचित् " । ब्रह्मसंहि
इत्यादिप्रसिद्धेः.

अस्मिन् परमपदे अयोध्या अपराजिता पुरी, अपराजितमायत
१० सहस्रस्थूणादिपरिष्कारं दिव्यास्थानरत्नं, तत्र पर्यङ्के " श्रियासनाथ
इत्याद्यनन्तं मुक्तभोग्यं छान्दोग्य तैत्तिरीय कौषीतकी, प्रभृति
द्धमनुसन्धेयम्. ❋

निर्व०—(१)"ज्ञा, अवबोधने " धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४
(२) " आतोऽनुपसर्गे कः " ३ । २ । ३ ॥ कौ० पृ० ५७०
१५ इति कः.
(३) " आतोलोपइटि च " ६ । ४ । ६४ ॥ कौ० पृ० ४
इति क्ङिदितोर्विधीयमान आल्लोपः.
(४) " क्षि, क्षये " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३१२
(५) " क्षि, निवासगत्योः " धा० तुदादिः कौ०पृ० ४६८
२० इति तुदादिर्वा.
(६) " सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् " उणादिः चतुर्थपादः कौ०पृ० ६३
इति ष्ट्रन्.
(७) " षःप्रत्ययस्य " १ । ३ । ६ ॥ कौ० पृ० १३
इति ष इत्, इत्यादि. टवर्गस्तवर्गजः. इत्थमुत्तरत्रापि(स्तोत्रमित्या
२५ तत्रतत्र; गुणः . अनिट्. ❋

{ ३६५ / ४८३ } (१७) अक्षरः एवच. ॥

ॐ अक्षराय नमः ।

भा०— तत्र मुक्तैस्सदानुभूयमानोपि मधूत्सवन्निस्सीमगुणोन्मज्जनेन उपर्युपरि भोग्यतयोपचीयते, नतु क्षरतीति— 5

(अक्षरः). पचाद्यच्. विक्रमः, सुरानन्दः इत्यादयोऽजन्ताः

(१)" निरवद्याः परप्राप्तेः निरधिष्ठोक्षरक्रमः।इति.शारीरके चतुर्थाध्याये अनेनैव क्रमेण मोक्षो निरणायि. नचैषोध्यायः अर्वाचीनफलविषयःकल्प्यः, तत्साधनादिविषयाणां पूर्वेषामपि त्रयाणामध्यायानांतदुदाहृतानामुपनिषदां स्मृतीतिहासादीनां च अर्वाचीनविषयत्वेन बहिः १० शास्त्रं मोक्षनिर्णयप्रसङ्गात्, इत्थं (मुक्तानांपरमागतिः). ❋

निर्व०— तत्र, मुक्तैस्सदानुभूयमानोपि निस्सीमगुणोन्मज्जनादुपचीयते, नतु क्षरतीति—

(अक्षरः).

(१)" क्षर, संचलने" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११ १५

" पचाद्यच्. नञ्समासः. ❋ नञो नलोपः. संहितायाम्,

(२) अतोरोरप्लुतादप्लुते" ६ । १ । ११३ ॥ कौ० पृ० २७

इति रोरुत्वम्.

(३)" आद्गुणः" ६ । १ । ८७॥कौ० पृ० ११

(४)" एङः पदान्तादति" ६ । १ । १०९॥कौ०पृ०१५ २०

निरु०—१७ सदानुभूयमानोपि निस्सीमगुणगौरवात् ।

मुक्तैः क्वचिन्नक्षरती (त्यक्षरः) परिकीर्तितः ॥ ११ ॥

१ नैवमेषमोक्षो ।

श्लोकः ॥ ३ ॥ (१८) योगो,

ॐ योगाय नमः।

भा०— अस्यैव निरुपाधिकमुक्त्युपायत्वमपि वक्ति ;—

५ (योगः)— युज्यते प्राप्यते अनेनेति,

(१) " अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम् " ३।३।१९॥ कौ० पृ०६४

इति घञ्. एवम् अमोघ[१११२१६८]:, [१६१७]सर्गः इत्यादीनि घञन्तानि.सायुज्यस्य

नन्यापेक्षः, साक्षाद्धेतुरित्यर्थः. ❋

निर्व०— इति पूर्वरूपमेकादेशः. (एवे)त्यवधारणे. (चः) समुच्चयं

१० एवमन्यत्रापि (अन्नादएवचेत्यादौ) दार्ढ्याय. संहितायाम्, सोरुत्वं

(५) " भोभगोअघोअपूर्वस्ययोऽशि " ८।३।१७।। कौ० पृ० २

इति रोर्यत्वम्. आवसानिके विसर्गे ततः संहितायां तु,

(६) " रोरि " ८।३।१४॥ कौ० पृ० २८

इति समुदायाश्रयस्य तस्य अनल्विधित्वेन'

१५ (७) " स्थानिवदादेशोनल्विधौ " १।१।५६॥ कौ पृ० ८

इति स्थानिवत्त्वाद्वा,

(८) " लोपः शाकल्यस्य " ८।३।१९॥ कौ० पृ० ११

इति पाक्षिको यलोपः. तस्यासिद्धत्वान्नस्वरसन्धिः.एवं तत्रतत्राप्यूह्यम्

स्वस्यैव निरुपाधिकमुक्त्युपायत्वात्, युज्यते. प्राप्यते अनेनेति—

२० (योगः).

(९) " युजिर्, योगे " धा० रुधादिः कौ० पृ० ४७१

(१०) " अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम् " ३।३।१९।।कौ०पृ०६४७

निरु०—१८ उक्तं हि मुक्तप्राप्यत्वमथोपायत्वमुच्यते।

साक्षान्मोक्षैकहेतुत्वात् (योग) इत्यभिधीयते ॥१२॥

(१९) योगविदांनेता,

ॐ योगविदांनेत्रे नमः.

भा०—(१) "एषह्येवानन्दयाति" तै०आ० २—७—१।

(२) "तद्धेतुव्यपदेशाच्च" ब्र० सू० १—१—१५। 5

(३) "अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि" गी० १८—६६।

इति. व्यवहितोपायनिष्ठानामपि—

(योगविदांनेता),

नयतेस्तृच्,

भर्त्ता[338], धर्ता[43-153] इत्यादयोपि तृजन्ताः. फलपर्यन्तनिर्वाहकः. 10

(४) "तेषामेवानुकम्पार्थम्" गी० १०—११।

(५) तेषामहंसमुद्धर्ता" गी० १२—७।

निर्व०— इति करणे घञ्.नच ल्युटा बाधः, बाहुलकात्. यद्वा,

(११)"करणाधिकरणयोश्च" ३। ३। ११७॥कौ०पृ०६६२

इत्यनुवृत्तौ, 15

(१२ "हलश्च" ३। ३। १२१॥ कौ० पृ० ६६३

इति घञ्. गुणः.

(१३)"चजोः कुघिण्यतोः" ७। ३।५२ ॥कौ०पृ० ५६०

इति घिति कुत्वेन जस्य गः. ❋

व्यवहितोपायनिष्ठानामपि योगविदां;नेता.फलपर्यन्तनिर्वाहकइति— 20

(योगविदांनेता).

(१) "णीञ्, प्रापणे" धा०भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

(२) "णोनः" ६।१। ६५॥ कौ०पृ० ३८६

इति णस्य नः,

निरु०—१९ उपायभक्तिनिष्ठा ये ते च योगविदः स्मृताः। 25

तेषां च फलपर्यन्ते नेता निर्वाहकश्च यः ॥ १४ ॥

(२०) प्रधानपुरुषेश्वरः।

ॐ प्रधानपुरुषेश्वराय नमः।

भा०—(६) "संसारपारंपरमीप्समानैराराधनीयो हरिरेक एव"
५ (७) "परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" मु० उ० ३—२—६।
(८) "जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इति श्वे० उ० १—६। ❋
इदमेवोपपाद्यते. (प्रधानपुरुषेश्वरः),-
प्रधानस्य- बन्धहेतोः, पुरुषाणां च

निर्व०—(३) "ण्वुल्तृचौ" ३।१।१३३॥कौ पृ० ५६६
१० इति तृच्. अनिट्. गुणः. सौ,
(४) "ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च" ७।१।९४॥कौ० पृ० ४७
इत्यनङ्.
(५) "अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्"
६।४।११॥कौ० पृ० ४७
१५ इत्युपधादीर्घ इत्यादि.
(६) "विद, ज्ञाने" धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३
(७) "सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप्"
३।२।६१॥ कौ० पृ० ५८०
इति; अस्य प्रपञ्चार्थत्वात्,
२० (८) "क्विप् च" ३।२।७६॥ कौ० पृ० ५८१
इतिवा क्विप्.योगशब्दो व्युत्पादितः.इह परमचेतनःकर्मेति विशेषः.
ततः.आम्. संहितायामनुस्वारे पाक्षिकः परसवर्णः ❋ इदमेवोपपाद्यते.
प्रधानस्य-बन्धहेतोःप्रकृतोः,पुरुषाणां च बध्यमानाना जीवानामीश्वरः-
सर्वथा नियामक इति—
२५ (प्रधानपुरुषेश्वरः).

निरु०—२० बन्धहेतोः प्रधानस्य बध्यमाननृणां च यः।
नियामकस्सर्वदा स (प्रधानपुरुषेश्वरः)॥ १५॥

भा०—अध्यमानानां, सर्वथा नियामकः.

(१) " स्थेशभास०" ३। २। १७५॥ कौ० पृ० ६०६

इत्यादिना वरच्. एवं स्थेश्वरः; यथा,

(२) " संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः। ५
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः "॥
श्वे० उ० १—८।

(३) " प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः " श्वे० उ० ६—१६।

(४) " क्षरात्मानावीशते देव एकः " इति.श्वे०उ० १—१०।

एवम्, ईश्वरो हि स्वमायया जीवानपराध्यतो बध्नन्, प्रपद्यमानांश्च मु- १०
ञ्चन् क्रीडितुं प्रभवति,

(५) " ईश्वरस्सर्वभूतानाम्" याज्ञिकोप०—नारा०—अनु०—२१।

(६) " दैवीह्येषा गुणमयी " गी० ७—१४।

(७) " दैवी देवस्य क्रीडतः "

(८) " क्रीडनकम् " १५

(९)" संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः "

निर्व०—(१) " ईश, ऐश्वर्ये" धा० अदादिः कौ०पृ० ४३८

(२) " आक्केस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु " ३।२।१३४॥
कौ०पृ० ६०१ इत्यधिकारे,

(३) " स्थेशभासपिसकसोवरच् " ३। २। १७५॥ कौ०पृ० २०
६०६ इति ताच्छील्ये वरच्.

(४) " नेड्वशि " ७। २। ८॥ कौ० पृ० ५८१

इति नेट्.

(५) " पुर, अग्रगमने " धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६६

(६) " पुरः कुषन् " उणादिः चतुर्थपादः कौ० पृ० ६३५ २५
इति कुषन् कित्त्वादगुणः.

(२१) नारसिंहवपुश्,

ॐ नारसिंहवपुषे नमः।

भा०— श्रीविष्णुतत्त्वे,

५ (१०) " तत्कृतायास्तु मायायास्तत्प्रसादं विना क्वचित् । ना

निर्णाशने हेतुः संक्षिप्यैतत्प्रभाषितम् " इति. ॥ वि० त० ।

(११) " पराभिध्यानात्तु तिरोहितम् ततो ह्यस्य बन्धविपर्यय

ब्र० सू० ३—२—४।

(१२) " देहयोगाद्वासोपि " ब्र० सू० ३—२—५।

१० इतिच सूत्रे ताच्छील्यविषयेण वरचा तत्त्वत्रयभेदः ईश्वरेशितव्यभा

अनौपाधिको ज्ञाप्यते. ❀ स्वभक्त्यन्तरायनिवारणमपि प्रदर्शय

(नारसिंहवपुः)—भक्तभयापहृतदपेक्षासमक्षणप्रतिपन्नयथाकामदिव्य

हान्नृसिंहसंहननः. ❀

निर्व०— (७) " डुधाञ्, धारणपोषणयोः " धा० जुहोत्यादिः कौ

१५ पृ० ४५१ प्रपूर्वः.

(८) " करणाधिकरणयोश्च " ३ । ३ । ११७॥ कौ० पृ ०६६

इति ल्युट्. ल इत्.

(९) " युवोरनाकौ " ७।१। १॥ कौ० पृ० २३३

इति योरनः. दीर्घः. संहितायाम् , ❀ आद्गुणः ❀ स्वभक्त्यन्तर

२० यनिवारणमपि प्रदर्श्यते. नारसिंहं— नरसिंहसंबन्धि, वपुः—शरीरम्, ३

स्येति— (नारसिंहवपुः.)

(१) " डुवप्, बीजसंताने " धा० १वादिः कौ० पृ० ४३२

निरु०— २१ नरवत् सिंहवद्रूपं यो बिभर्त्यभयप्रदम्।

यथाकामं तु भक्तानां (नारसिंहवपु) श्च सः॥ १६ ॥

निर्व०—(२) " जनेरुसिः " उणादिः द्वितीयपादः कौ० पृ०
६२४ इति वर्तमाने,
(३) " अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनित् " उणादिः द्विती
यपादः कौ० पृ० ६२४ इत्युसिर्नित्. नित्त्वात्, ५
(४) "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" ६। १। १९७॥ कौ० पृ० ७२५
इत्याद्युदात्तत्वम्.
(५) " षिच, क्षरणे " धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०
(६) धात्वादेः षस्सः " ६। १। ६४॥ कौ० पृ० ३८३
इति षस्य सः. सिचेः संज्ञायाम्, १०
(७) " हनुमौकश्च " उणादिः ५।०५ कौ० पृ० ६४४
इति कः. किच्चान्न गुणः. होन्तादेशः. नुम्च,
(८) " मिदचोन्त्यात्परः " १। १। ४७॥ कौ० पृ० ७
इति मित्त्वादन्त्यादचः परः. नुमा चानुस्वारो लक्ष्यते.
(९) " रीङ्, श्रवणे " धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४ १५
" रि, क्षि, हिंसायाम् " धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३
"री, गतिरेषणयोः " धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७६
(१० "अन्येष्वपि दृश्यते "३। २। १०१॥ कौ० पृ० ५८५
इत्यपिशब्दात् सर्वोपाधिव्यभिचारार्थात् डः. डित्त्वाट्टिलोपः. नञो
नशब्दस्य वा समासः. पूर्वत्र, २०
(११)" नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्र
नक्रनाकेषुप्रकृत्या " ६। ३। ७५॥ कौ० पृ० १४८
इत्यस्योपलक्षणत्वान्नलोपाभावः. अपरत्र तु, नयत्नः अप्राप्तेः. द्वन्द्वः. ततः,
(१२) " तस्येदम् " ४। ३। १२०॥ कौ० पृ० २७१ इत्यण्.
(१३) " तद्धितेष्वचामादेः " ७। २। ११७॥ कौ० पृ० २५
२०४ इत्यादिवृद्धिः.
(१४) " यस्येतिच " ६। ४। १४८॥ कौ० पृ० ५६
इति लोपः ततः, बहुव्रीहिरित्यादि. ❋

{१८० / २२२} (२२) श्रीमान्,

ॐ श्रीमते नमः।

भा०– अतः परस्परदुर्घटापूर्वविकृतरूपपरिग्रहादपि (श्रीमान्) –सौ-
५ न्दर्यलावण्यादिभिरतिमनोहरदिव्यरूपः. तत्र, नृसिंहत्वयोः सुघटित-
त्वम् पश्यताम्, शुद्धिमदन्यन्नृमात्रं सिंहमात्रं वा दृष्ट्वा जुगुप्सा जाये-
तापि, तादृग्रूपपरिग्रहमात्रेणैव हि जगत् त्रातम्;
(१)"दंष्ट्राकरालं सुरभीतिनाशनं कृत्वा वपुर्दिव्यनृसिंहरूपिणा। त्रा-
तं जगद्येन" इति. ❀

१० निर्व०–विकृतरूपपरिग्रहेपि दिव्यरूपतया, श्रीः लक्ष्मीरस्यास्ति, अस्मि
न्वेति–(श्रीमान्).
(१) " श्रिञ्,सेवायाम्" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२
(२) "क्विप्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणाम्दीर्घोऽसंप्रसारणंच"
३।२।१७८॥ कौ० पृ० ६०७
१५ इति क्विपि दीर्घे च निष्पन्नात् श्रीशब्दात्,
(३) " तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्"५।२।९४॥कौ०पृ० ३२५
इति मतुप्.
(४) " अत्वसन्तस्यचाधातोः" ६।४।१४॥ कौ० पृ०७८
इत्यत्वन्तत्वात्, असंबुद्धौ सौ उपधादीर्घः.
२० (५) " उगिदचांसर्वनामस्थानेऽधातोः"७।१।७०॥कौ० पृ०६५
इतिनुम्.
(६) " संयोगान्तस्यलोपः" ८।२।२३॥ कौ० पृ० ९
इति तलोपः. तस्यासिद्धत्वात् नलोपो न. नाम्नोस्संहितायाम्,
(७) " स्तोश्चुना श्चुः" ८।४।४०॥ कौ० पृ० १८
२५ इति श्चुत्वेन सस्य शः. ❀

निरु०–२२ विरुद्धाकारवत्त्वेपि (श्रीमान्) सर्वमनोहरः।

१शुद्धमन्यन्नृमात्रम्।

{ २३ / ६७४ } केशवः,(२४) पुरुषोत्तमः, ॥

ॐ केशवाय नमः। ॐ पुरुषोत्तमाय नमः।

भा०— एवंविधैश्वर्यसौन्दर्यैकान्तलक्षणान्युपलक्षयति;(केशवः). प्रशस्तस्निग्धनीलकुटिलकुन्तलः. ५

(१) "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" ५।२।१०९॥कौ० पृ० ३२८

इति प्रशंसायां वः. ❀ सालक्षण्यप्रसक्त्या परमं वैलक्षण्यमाह; (पुरुषोत्तमः) पुरुषेभ्यः उत्कृष्टतमः.(पुरुष)शब्देन चेतनवाचिना, अचेतयमाना व्यक्ताव्यक्तरूपा प्रकृतिः व्यावर्त्यते. (उत्) इत्युत्कृष्टवाचितया बद्धाः. साम— १०

निर्व०—एवं विधसौन्दर्यैश्वर्योपलक्षका लक्ष्यन्ते.तत्र सौन्दर्योपलक्षकाः प्रशस्ताः केशाः अस्य सन्ति अस्मिन्वेति—(केशवः).

(१) " क्लिश,उपतापे" धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५

(२) "क्लिशू,विबाधनेवा" धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७८

(३) "क्लिशेरन्लोलोपश्च"उणादिःपञ्चमपादःकौ० पृ० ६४३ १५

इति अन्, ललोपश्च.लघूपधगुणः.इत्थं परिनिष्ठितात् केशशब्दात्,

(४) "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्"५।२।१०९॥कौ० पृ० ३२८

इति मत्वर्थे प्रशंसायां वः. ❀ अथ, ऐश्वर्यसूचकं प्रकृतिबद्धमुक्तनित्यवैलक्षण्यं विविच्यते. पुरुषेषु, तेभ्यो वा, उत्तमः उत्कृष्टतम इति (पुरुषोत्तमः).उच्छब्दादुत्कृष्टवाचिनः, २०

निरु०—२३ प्रशस्तनीलकेशत्वात्(केशवः)परिकीर्तितः॥१७॥

२४ बद्धादिपुरुषेभ्यो यो ह्युत्कृष्टः (पुरुषोत्तमः)।

भा०—र्थव्रतेन तरवा मुक्ताः. (तम) पा नित्यमुक्ताः सूरयोनन्त-
वैनतेयादयःइदं च तेभ्यो वैलक्षण्यम् अवद्यप्रतिभटतया व्यापनभरणाद्यु
पकारैः स्वाम्येन च स्वभावत एवोत्कर्षात्.इदं हि बहुभिस्तात्पर्यलिङ्गैः
५ परमं गुह्यमगीयत,

(१) "द्वाविमौ पुरुषौ लोके" गी० १५–१६।

इत्यत्र,

(२) "भूमिरापो नलो वायुः" गी० ७–४।

(३) "यो मामजमनादिं च" गी०१०–३।

१० (४) "अविकाराय शुद्धाय" ॥ सहस्रनाम्नि. ॥

(५) "परःपराणांपरमः" वि० पु० १–२–१०।

इत्यादि बह्विदं परं द्रष्टव्यम्.अत्रापि भोक्तृभोग्यनियन्तृणामत्यन्तभेद-
स्स्पष्टः; अतः ब्रह्मपरिणामपक्षश्च प्रतिक्षिप्तः, ब्रह्मणः सर्वविकारस्य
ब्रह्मसंसारस्येश्वरातिरिक्तब्रह्मसद्भावस्याव्यक्तमुक्तेश्वराणां ब्रह्मणि प्रल-
१५ योत्पादयोश्चाभ्युपगमो हि यथोक्तपुरुषोत्तमत्वेन सर्वेण वेदसिद्धान्तेन
च विरुध्यते. ❋

निर्व०–(१)"अतिशायनेतमबिष्ठनौ"५।३।५५॥कौ०पृ०३४०
इत्यातिशायनिकस्तमप्.

(२) "खरिच" ८।४।५५॥ कौ० पृ० २०

२० इति चर्त्वम्. दस्य तः. व्युत्पादितोहि पुरुषशब्दः. संहितायाम्,

(३) "आद्गुणः" ६।१।८७॥ कौ० पृ० ११

भाष्यप्रयुक्तनागोत्तमादिवत् समासः. ❋

१नित्यास्सूरयो।

श्लोकः ॥ ४ ॥ (२५) सर्वश्,

ॐ सर्वाय नमः ।

भा०—एवं सर्वनिर्व्यपेक्षोप्यनुपेक्षमाणः सर्वं स्वरूपस्थित्यादिभिः स्वनिर्वाह्यतया शरीरमिवात्माऽनुसन्धत्ते; अतः (सर्वः) सरतेः, ५

(१) "इण् शीभ्यांवन्" उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६१७

(२) "सर्वनिघृष्व" उणादिः प्रथमपादः कौ०पृ० ६१७

इत्यादिना, सरत्यवयवानित्यर्थे वन्प्रत्ययः सरतिः गत्यर्थत्वादत्र-बुध्यर्थः.

(३) "असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययः । सर्वस्यच सदा- १० ज्ञानात् सर्वमेनं प्रचक्षते" भा०उ० ७०—१३ ।

इति निर्वचनात् ईदृशी व्याप्तिरेव सर्वसामानाधिकरण्यनिबन्धनमुक्तम्,

(४) "येनसर्वमिदं प्रोतम्" तै० ना० ६—५० ।

इत्यारभ्य,

(५) "सर्वैसर्वमिदम्" तै० ना० ६—५० । १५

इति श्रुतेः;

(६) "सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः" इतिच ❀

निर्व०— एवं सर्वनिर्व्यपेक्षोपि अनुपक्षमाणः स्वनिर्वाह्यतया शरीरमिवात्मा अवयवान् सरति गच्छति अनुसन्धत्ते इति—

(सर्वः). २०

(१) "सृ,गतौ" धा०भ्वादिः कौ० पृ० ४२५

(२) "सर्वेगत्यर्थाः ज्ञानार्थाः" इति,अत्रायं बुध्यर्थः.

(३) "शीङिण्सृकृगृशृदृभ्योवन्" सर्वनिघृष्व०उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६१७ इति वन्.अनिट्,गुणः रपरः. ❀

निरु०—२५ चराचरशरीरेषु व्याप्तिमान् (सर्व)ईरितः ॥१८॥ २५

(२६) शर्वः, {२७ / ६०७} शिवम्

ॐ शर्वाय नमः। ॐ शिवाय नमः।

भा०—स्वशरीरभूतानम् अशुभमपि शृणातीति—
५ (शर्वः).
पूर्ववत्त्वः. ❋
शुभावहश्च, (शिवः);
शीङः शुभार्थत्वात्.
(१) "सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिव०" उणादिः प्रथमपादः कौ०पृ०६
१० इत्यादिना वन्प्रत्ययः, ह्रस्वत्वम्, गुणाभावश्च निपात्यते; यथा.

निर्व०—स्वशरीरभूतानामशुभं शृणाति. हिनस्तीति—
(शर्वः).
(१) "शॄ, हिंसायाम्" धा०क्र्यादिः कौ० पृ०४७६
पूर्ववत्, पूर्वोक्तसूत्रेण वनादि. "कॄगॄशॄदॄभ्यो वः" उणा०पादः १कौ०
१५ ६१८
(२) "नेड्वशिकृति" ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१
इति नेट्. नाम्नोस्संहितायां सस्य रुत्वे, खरि, विसर्गस्य,
(३) "वाशरि" ८।३।३६॥ कौ० पृ० २४
इति पाक्षिको विसर्गः. तदभावे, ❋ विसर्जनीयस्य सः. श्चुत्वम्-
२० न्यत्रापीदृशे (स्वयंभूश्शम्भुरित्यादौ) प्रदेशेऽवधेयम्. ❋ तेषां
वहतया शेरते ते अस्मिन्निति—(शिवः).
(४) "शीङ्, स्वप्ने" धा०अदादिः कौ०पृ० ४३८
धातूनामनेकार्थतया, शीङत्र शुभार्थः. तद्बीजंच,

निरु०—२६ स्वशरीरजगद्दुःखं (शर्व) स्स स्याच्छृणाति यः
२५ २७ शुभावहत्वाद्भक्तानां (शिव) इत्यभिधीयते॥ १९॥

{ २८ / ४२८ } स्थाणु-

ॐ स्थाणवे नमः ।

भा०-(२) "शाश्वतं शिवमच्युतम्" तै०ना० ६-११ ।
(३) "स्मृते सकलकल्याणभाजनम्" वि०ध० । ५
(४) "मङ्गलं भगवान् विष्णुः"
(५) "मङ्गलायतनं हरिः"
(६) "मङ्गलानां च मङ्गलम्" भा०आनु० १४९-१०।
(७) "मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुम्" इत्यादिना. ❋ तत्रच,
(स्थाणुः) तिष्ठतेः, १०
(१) "स्थोणुः" उणादिः तृतीयपादः कौ०पृ० ६२६

निर्व०-(५) "कुर्द-खुर्द-गुर्द-गुद-क्रीडायामेव" धा० भ्वादिः कौ०पृ० ३८३
इत्येवकारकरणमित्याद्यवधेयम्.
(६) "सर्वनिघृष्वरिष्वलिष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वातन्त्रे" उणादिः प्रथम- १५
पादः कौ०पृ० ६१७
इति वन्,धातोर्ह्रस्वः,गुणाभावश्च,निपात्यते. ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव वा न गुणः,लाघवानादरेण कृते वा गुणे ह्रस्वो निपात्यः;यतः तदानीमेव ह्रस्वादेश इति एकार इकार एव हि भवति.
(७) "नेड्वशिकृति" ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१ २०
इति नेट्. ❋ तत्रच दृढानुग्रहस्तिष्ठतीति -(स्थाणुः).

निरु०-२८ संशमय्याशिवं सर्वं विश्राण्यापि शिवं बहु।
स्वयं न विश्राम्यति यः स(स्थाणुः) परिकीर्तितः॥२०॥

भा०—इति णुः; दृढानुग्रह इतिभावः. नहि भगवतः स्पर्शः, प्रायश्चित्ता
सामान्यधर्मवत्,उपात्तदुरितक्षेपेण,कारीरी, चित्रा, दर्शपूर्णमासादिव
देवतान्तरवद्वा, काम्यमानैककामप्रदानेन वानृणो विरमति; प्रबलैर्वा
५ ग्यैः प्रतिबध्येत हीयेत अवह्रियेत वा! किंतु अशेषमाशिवं संशम
अखिलमभिलषितं च बहुमुखं विश्राण्यापि, न जातुचित् विश्राम्य
यथा,
(२) " एको बहूनां यो विदधाति कामान्" श्वे०उ०६—१३
(३) " एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्"
१० (४) " तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यम्"
(५) " सकलफलप्रदो हि विष्णुः"
(६) " रत्नपर्वतमारुह्य यथारत्नं नरो मुने । सत्त्वानुरूपमादत्ते
कृष्णान्मनोरथान्"वि०ध०७—३ ।
(७) " भौमं मनोरथं स्वर्गं स्वर्गिवन्द्यं च यत्पदम्। प्राप्नोत्यारा
१५ विष्णौ मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम्" ॥ वि०पु० ३—८—६ ।
(८) " यद्दुर्लभं यदप्राप्यं मनसो यदगोचरम् ।तदप्यप्रार्थितं ध्याते
दाति मधुसूदनः"इति. ❀

निर्व०—(८) " ष्ठा,गतिनिवृत्तौ"धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२४
षस्सः.टवर्गः तवर्गजः.
२० (९) " स्थोणुः" उणादिः तृतीयपादः कौ० पृ० ६२६
इति णुः.अनिट्. संहितायाम्,
(१०) "खर्परेशरिवाविसर्गलोपोवक्तव्यः"८।३।३६॥कौ०पृ०
इति वा विसर्गलोपः. पक्षे,
(११) " वाशरि" ८ । ३ । ३६॥कौ०पृ०२४
२५ इति पाक्षिको विसर्गस्यैव विसर्गः. तदभावे च,
(१२) " विसर्जनीयस्यसः "८ । ३ ।३४॥कौ०पृ०२२
इत्थमुत्तरत्राप्येतादृशे प्रदेशे (स्थविष्ठः स्थविर इत्यादौ) अव
ध्यम्. ❀

(२९) भूतादिः,

ॐ भूतादये नमः ।

भा०—अपिच, स्पृहणीयतमत्वात् भूतैरुपादीयते इति—
(भूतादिः). ५
(१) " उपसर्गेघोःकिः" ३ । ३ । ९२॥कौ०पृ० ६५८
एवं सर्वादिः निधि इत्यादयः.
(२) " किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मा" बृ०उ०६—४—
२२।उपबृंह्यते च,
(३) " एते वयं सर्वसमृद्धकामाः एषामयं नो भविता प्रशास्ता" १०
इत्यादिभिः. ❀

निर्व०—अपिच,स्पृहणीयतमत्वात् भूतैरादीयते-उपादीयते इति—
(भूतादिः).
(१) " डुदाञ्,दाने" धा०जुहोत्यादिः कौ०पृ० ४५१
आङ्पूर्वः. १५
(२) " दाधाघ्वदाप्" १ । १ ।२०॥ कौ०पृ०४२३
इति घुसंज्ञायाम्;
(३) " उपसर्गेघोःकिः" ३ । ३ । ९२॥कौ०पृ० ६५८
इति किः. ❀
(४) " आतोलोपः" । ६ । ४ । ६४॥कौ०पृ०४२३ २०
भूतशब्दो व्युत्पादितः. संहितायां सवर्णदीर्घः. ❀

निरु०—२९भूतैर्यः प्राणिभिर्नित्यं स्पृहणीयतमत्वतः।
उपादानाद्धि(भूतादि) रुच्यते सुन्दराकृतिः ॥२१ ॥

(३०) निधिरव्ययः, ।

ॐ अव्ययाय निधये नमः ।

भा०—अतः, (निधिरव्ययः); महालोभेनापद्धनवन्निधेयत्वात्,य
५ था च,
(१)" तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितम् "इत्यादि. छा० उ० ८—३—२
सर्वदा सर्वथोपजीव्यमानत्वेपि कलयापि अनुपक्षयात्
(अव्ययः); निधिविशेषणमेतत् न स्वतन्त्रं नाम; अन्यथा
(अव्ययः,पुरुषः) इति पौनरुक्त्यात्. ❀

१० निर्व०—अतः,अव्ययः—सर्वदोपजीव्यमानत्वेपि अनुपक्षीणः,आपद्धन
वत्, निधेयतया निधीयत इति निधिः, इति—
(निधिरव्ययः). सविशेषणमेकं नाम.
(१)" डुधाञ्, धारणपोषणयोः " धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५
निपूर्वः. प्राग्वत् किप्रत्ययादि. विशेषणे तु,
१५ (२)" इण्, गतौ " धा०अदादिः कौ०पृ० ४४१
विपूर्वः.
(३)" एरच् " ३। ३। ५६॥ कौ०पृ० ६५३
इतिभावे अच्.अन्यत्तूक्तमेव. ❀
एवं निहितस्याप्यात्मनः, तत्संश्लेषत्वरया अर्थिभ्यः संप्रकाशनाय
२० समन्तात्, तत्र तत्र देशकालादिषु, भवः मत्स्यकूर्मादिरूपैरभीक्ष्णमावि
र्भावोस्येति—

निरु०—३० यः सदापद्धनमिव निधेयत्वान्निधिः स्मृतः ।
सदोपभुज्यमानोपि कलयाप्यनुपक्षयात् ॥ २२ ॥
अव्ययः स्यान्निधेरेतद्विशेषणमुदाहृतम् ।
२५ अतो (ऽव्ययनिधि) रिति ह्येकनाम प्रकीर्तितम् ॥ २३ ॥

(३१) संभवो,

ॐ संभवाय नमः।

भा०—एवं निहितमप्यात्मानं तत्संश्लेष त्वरया अर्थिभ्यःप्रकाशयन्;
(संभवः); समन्तात् भवो यस्येति, तत्रतत्र सर्वदेशकालादिषु म- ५
त्स्य,कूर्म,वराह,नृसिंह,वामन,राम,कृष्णादिभिः रूपैः एकैकं पुनरु-
क्तैरसंख्येयैः अभीक्ष्णमाविर्भवतीत्यर्थः.।यथा,
(१) " बहुधा विजायते" पु०सू०२१।
(२) " बहूनि मे व्यतीतानि" गी०४—५।
(३) " यदा यदा हि धर्मस्य" गी०४—७। १०
इत्यादि. ❀
एवं संभूयानिष्टनिवारणादिना उज्जीवयतीति—

निर्व०—(संभवः).
(१) " भू,सत्तायाम्"धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३६८
(२) " भावे" ३।३।१८।। कौ०पृ० ६४७ १५
(३) " अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम्" ३।३।१९।।कौ०पृ०६४७
इत्यनुवृत्तौ,
(४) " ऋदोरप्" ३।३।५७।।कौ०पृ०६५३
इतीहभावे अप्.गुणावादेशौ. संपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀
एवं संभूयानिष्टनिवारणादिना तान्भावयति उज्जीवयतीति— २५

निरु०—३१निधिवच्चातिगूढोपि रामकृष्णादिभेदतः।
समन्ताद्बहुधा जातः (संभवः) परिकीर्तितः ॥२४ ॥

(३२) भावनो, (३३) भर्त्ता, (३४) प्रभवः,

ॐ भावनाय नमः। ॐ भर्त्रे नमः। ॐ प्रभवाय नमः।

भा०—(भावनः);यथा,

५ (१) " परित्राणाय साधूनाम्" गी० ४—८। इत्यादि. ❋

किंच,तानात्मदानेन तच्छीलः पुष्णातीति—(भर्त्ता). ❋

अयम्;अस्य भवः प्रकृष्ट इति—(प्रभवः).

प्रकर्षश्च जन्मनः, अनाघ्रातदोषगन्धत्वेन, स्ववेदनमात्रेण सकलजन्मनि-

गलनिर्मूलनहेतुत्वेन च देवादिजन्मवैजात्यात्. यथा,

१० निर्व०—(भावनः). प्राग्वत्धातुः. णिच्.वृद्ध्यावादेशौ ❋ नन्द्यादि-

ल्युः,ल्युड्वा,बाहुलकादित्यादि.योरनः णिलोपः ❋ किंच, तानात्मदा-

नेन,बिभर्ति—तच्छीलः पुष्णातीति—(भर्त्ता).

(१) "डुभृञ्, धारणपोषणयोः"धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५०

(२) " तृन्"उणादिः द्वितीयपादः कौ० पृ० ६२३

१५ इति ताच्छीलिकस्तृन्. अनिट् गुणः रपरः. ततः, ❋ अनडित्यादि ❋

एवं प्रकृष्टो भवः जन्म यस्येति—(प्रभवः).

निरु०—३२ जनित्वोज्जीवयति यो जनान् स्यात् (भावन) स्तु सः।

३३ यस्तान् पुष्णात्यात्मदानात् स (भर्त्ता) परिकीर्तितः ॥२५॥

३४ देवादिजनवैजात्यात् प्रकृष्टोत्पत्तिमत्त्वतः।

२० अविद्यादोषवैधुर्यात् (प्रभवः) परिकीर्तितः ॥२६॥

१दानैकशीलः।

{ ३५ / ३०० } प्रभु–,

ॐ प्रभवे नमः ।

भा०–(१) " अजायमानः " पु० सू० २१ ।

(२) "तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्" पु० सू० २१ । ५

(३) " नैषगर्भत्वमापेदे न योन्यामवसत्प्रभुः । आत्मनस्तेजसा कृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम्॥ " भा० सभा० ६२–३५ ।

(४) " अप्रमेयमनाद्यन्तं कामाज्जातमजं नृषु । पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसम्मितैः " भा० ।

(५) " जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा १० देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन " गी० ४–९ । इत्यादि. ❋

एवममन्दपरतन्त्रमनुष्यादिसाम्येनावतरन्नपि, (प्रभुः). भवतेः,

(१) " बहुलवचनादन्येपि कृतः प्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति "

निर्व०–(१) " भू, सत्तायाम् " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८

(२) " ऋदोरप्"३ । ३ । ५७ ॥कौ० पृ० ६५३ १५

इत्यादि. प्रपूर्वः. बहुव्रीहिः. ❋

इत्थममन्दपरतन्त्रमनुष्यादिसाधर्म्येण अवतरन्नपि,भोगापवर्गादिफलसमर्पणसमर्थतया प्रभवतीति–(प्रभुः). प्राग्वत् धातुः.प्रपूर्वः.

(१) " विप्रसंभ्यः"३ । २ । १८० ॥ कौ पृ० ६०७

निरु०–३५ ब्रह्मादीनां च सर्वेषां भोगमोक्षसमर्पणे । २०

समर्थः (प्रभु)रित्युक्तः सर्वेष्टफलदो मनुः ॥२७॥

{ ३६ / ७५ } रीश्वरः, ॥

ॐ ईश्वराय नमः ।

भा०—इति संज्ञायामपि डुः देवाद्यसुकरपदैश्वर्यानुगुणभोगापवर्गादि-
५ फलसमर्पणसमर्थः. स्पष्टं चैतदपदानं चिन्तयन्ती शिशुपालसा
युज्यादिषु ❋
अतः पारमेष्ठ्यादपि जन्मस्वधिकतमप्रयोजनैश्वर्यात्,
(ईश्वरः); यथा,
(१) " मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तः " गी० ९—११ ।
१० (२) " भूतानामीश्वरोपि सन् " गी० ४—६ ।
इत्यादि. ❋
निर्व०—इत्यादिना,
(२) " कृत्यल्युटः " ३।३।११३॥कौ०पृ०६६२
इत्येव सिद्धे, बहुलवचनात् सर्वेषामपि कृतां प्राप्तार्थव्यभिचारचिह्नात्
१५ संज्ञायामपि डुः. टिलोपः. ❋
जन्मसु पारमेष्ठ्यादपि अधिकतमप्रयोजनैश्वर्यवत्तया ईष्ट इति—
(ईश्वरः).
(१) " ईश, ऐश्वर्ये " धा०अदादिः कौ०पृ०४३८
(२) " स्थेशभास " ३।२।१७५॥कौ०पृ०६०६
२० इत्यादिना वरच्.
(३) " नेड्वशिकृति " ७।२।८॥कौ०पृ०५८१
इति नेट्. ❋

निरु०—३६ मनुष्याद्यवतारेपि ब्रह्मादीश्च प्रयोजने ।
२१ नियन्ता (त्वीश्वरः) प्रोक्तः प्राधान्यफलदो मनुः ॥ २८ ॥

१ देवाद्यनुगतेस्वैपरमैश्वर्यां ।

श्लो० ॥५॥ (३७) स्वयंभूश्,

ॐ स्वयंभुवे नमः।

भा०—कुतः इदं सर्वं वैभवम्? यतः,

(स्वयंभूः). ५

(१) "भुवःसंज्ञान्तरयोः" ३।२।१७९॥कौ०पृ०६०७

इति क्विप्.स्वलीलादिप्रयोजनाय स्वेच्छयास्वासाधारणीम् परमसत्त्वमयीं प्रकृतिमेव सुरनरसजातीयसन्निवेशामधिष्ठाय, स्वयमेव भवतीति; न चतुर्मुखादिवत् ईश्वरान्तरेण कर्मादिभिर्वा परवत्तयेत्यर्थः. यथा,

(२) "स्वयंभूब्रह्मपरमं कवीनाम्" १०

(३) "प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया" गी० ४—६।

त्रिगुणजीवप्रकृत्योरपि स्वत्वेपि स्वभोगविभूतित्वासाधारण्याद्विशिनष्टि,

(४) "प्रकृतिं स्वाम्"इति.गी० ४—६ ।

निर्व०—अस्य सर्वस्यापि वैभवस्य निदानमुच्यते. चतुर्मुखादिवत्, १५ ईश्वरान्तरेण कर्मादिभिर्वा परवत्तामन्तरेण स्वेच्छया स्वयमेवभवतीति—

(स्वयंभूः).

(१) "भू,सत्तायाम्" धा० भ्वादिः कौ०पृ० ३६८

(२) "भुवःसंज्ञान्तरयोः" ३।२।१७९॥ कौ०पृ०६०७

इति संज्ञायां भुवः क्विप्. तस्य सर्वस्यापि लोपः २०

(स्वय्) मिति ❋ स्वरादित्वादव्ययम्. ❋

निरु०—३७ भवति स्वेच्छया योसौ (स्वयंभूः) परिकीर्तितः।

(३८) शम्भु,

ॐ शंभवे नमः।

भा०–तथाच श्रीहरिवंशे,वैदिकपुत्रानयने, लीलोपकरणप्रकृतिद्वयो
५ न्यासोपरि,

(५) " ब्रह्मतेजोमयं दिव्यमाश्चर्यं दृष्टवानसि।अहं स भरतश्रेष्ठ मत्ते
स्तत् सनातनम् ॥प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता च भारत। तां
विश्य भवन्तीह मुक्ता भरतसत्तम" ॥इतिभा०हरि०। व्यक्तं हि श्री
ष्णुतत्त्वे, पञ्चशक्तिमुक्त्वा,

१० (६) " मत्स्यकूर्मवराहाणमाविर्भावो महात्मनः। अनयैव
द्विजश्रेष्ठ नान्यथा तद्विरोधतः"वि०त०।इति.वैष्णवे,

(७) " समस्ताश्शक्तयश्चैताः"वि० पु० ६–७–७०।

इत्यादिना प्रादुर्भावप्रयोजननिमित्तोपादानकालसंख्यादिवैलक्षण्यं सु
ञ्जितम्. श्रीमति रामायणे,

१५ (८) " सर्वलोकेश्वरः साक्षाल्लोकानां हितकाम्यया"।

(९) " सहि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः। अर्थि
मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः"रा०अ०१–७।

(१०) " स एष स्वयमुद्भौ"

इत्यादौ च. ❀

२० एवं स्वसौन्दर्यसौशील्यादिगुणाविष्कारेण, शं-सुखं,भावयतीति–
(शंभुः).

निर्व०–एवं स्वसौन्दर्यसौशील्यादिगुणाविष्कारेण, शं- सुखं,भवां
अन्तर्भाविलण्यर्थोऽत्र भवतिः. भावयतीति,–
(शंभुः).प्राग्वत्धातुः.

२१ निरु०–३८सौन्दर्यादिगुणानां यो ह्याविष्कारेण शं सुखम् ॥२९
पुंसां सम्यग्भावयति स(शंभुः) परिकीर्त्यते।

{३९ / ५६८}रादित्यः,

ॐ आदित्याय नमः ।

भा०— (१) " डुप्रकरणेमितद्र्वादिभ्यउपसंख्यानम् "३।२।१८०॥कौ० पृ०६०७ ^५

इति डुः.यथा,

(२) " विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् " तै०ना०६—११।

उपबृंहितं च,

(३) " रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् " रा०अ०३—२९। १०

(४) "चन्द्रकान्ताननं राममतीवप्रियदर्शनम्"रा०अ०३-२८।

इत्यादिभिः. ❀

अथैषां प्रादुर्भावानामुदाहरणं पूष्णि पुरुषमाह,(आदित्यः); आदित्यो अस्य निवास इति.

(५) " दित्यदित्यादित्य"४।१।८५॥कौ०पृ०२०५ १५

इत्यादिना ण्यः.एवंहि ब्रह्म मीमांसितम्,

(६) " अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्"इति.ब्र०सू०१—१—२१।

निर्व०—(१) "मितद्र्वादिभ्यउपसंख्यानम्" ३।२।१८०॥कौ० पृ० ६०७

इति तस्याकृतिगणत्वाड्डुः. टिलोपः. शमितिमान्तं स्वरादित्वादव्ययम्. अनुस्वारपरसवर्णौ. ❀अथ एतत्प्रादुर्भावोदाहरणम् पूष्णि पुरुषो व्यपदिश्यते. आदित्यः- पूषा, निवासोऽस्येति— २०

(आदित्यः).

(१) " दो,अवखण्डने" ततःधा०दिवादिः कौ०पृ०४५४

(२) " भावे"३।३।१८॥कौ०पृ०६४७ २५

निरु०-३९निवासस्सविता यस्य स(आदित्यः)प्रकीर्तितः॥३०॥

भा०–(७) " एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते"छा०उ०१–६–६।

(८) " सयश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये"तै०आ०२–८–५।

(९) " ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती " बृहत्पाराशरीये।
इत्युदाहृत्य आदित्यान्तरस्य,

(१०) " तस्य यथाकप्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी "छा०उ०१–६–७। इत्याम्नातम्. ❋

निर्व०–(३) " अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम्"३।३।१९।।कौ०पृ०६४७ इत्यनुवृत्तौ,

(४) " स्त्रियांक्तिन्"३।३।९४।।कौ०पृ०६५८
इति क्तिन्.अनैमित्तिकः,

(५) " आदेचः"६।१।४५।।कौ०पृ०४२३
इत्येचआत्वम्. अनिट्.

(६) " द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति"७।४।४०।।कौ० पृ०५९४
इति इत्वम्. कित्त्वान्न गुणः. ततः, नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः.
नञो नलोपः.यद्वा,

(७) " इण्,गतौ" धा०अदादिः कौ०पृ० ४४१
अदितिदान्ताव्ययपूर्वः.ततः,क्तिन्. अनिट्.अगुणः. अथवा,

(८) " अद,भक्षणे"धा०अदादिःकौ०पृ०४३५

(९) " हृसृरुहियुषिभ्य इतिः"उणादिः. प्रथमपादः कौ०पृ०६१५
बाहुलकादन्यतोपीति इतिः ततएव बाहुलकात्, क्वचिदन्त्योपकारोनेत्
ततः, अदितिशब्दात्,

(१०)" दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" ४।१।८५।। कौ० पृ०२०५ इति ण्यः. आदिवृद्धिः.

{ ४० / ५६१ } पुष्कराक्षो,

ॐ पुष्कराक्षाय नमः।

भा०—सर्वैश्वर्यासाधारणलक्षणं पुण्डरीकाक्षत्वं संगमयति—

(पुष्कराक्षः), ५

(१) "अक्ष्णोऽदर्शनात्"५।४।७६॥कौ०पृ०१८३

इत्यच् समासान्तः. ❀

निर्व०—(११) "यस्येतिच"६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

इति लोपः.इत्थं निष्पन्नादादित्यशब्दात्,सोस्यनिवास इत्यर्थे,तेनैव,

(१२) "दित्यदित्यादित्य" ४।१।८५॥कौ०पृ०२०५ १०

इत्यादिसूत्रेण ण्यः.

(१३) "तद्धितेष्वचामादेः"७।२।११७॥कौ०पृ०२०४

इत्यादिवृद्धिः.

(१४) "यस्य" ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

इत्यलोपः. १५

(१५) "हलोयमांयमिलोपः"८।४।६४॥कौ०पृ०१०

इति प्रथमस्य यस्य लोपः. ❀

तस्यैव सर्वैश्वर्यासाधारणलक्षणपुण्डरीकाक्षताकतया,पुष्करं- पुण्ड

रीकम्, अर्थात् तद्वत्, अक्षिणी अस्येति—

(पुष्कराक्षः). २०

निरु०—४०अक्षिणी पुण्डरीके व भक्तानुग्रहकारिणी।

यस्यासौ (पुष्कराक्षः) स्यादष्टवर्णस्तु पावकः॥ ३१॥

निर्व—(१) "अशू,व्याप्तौ" धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३
(२) "अश,भोजने" वा धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७८
(३) "प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः" उणादिःतृतीयपादः कौ०पृ०६३
५ इति वर्तमाने,
(४) "अशेर्नित्" उणादिः तृतीयपादः कौ०पृ०६३२
इति क्सिः नित्.क इत्.
(५) "तितुत्रतथसिसुसरकसेषुच" ७।२।९॥कौ० पृ०६०८
इति नेट्.
१० (६) "व्रश्च" ८।२।३६॥कौ०पृ०५१
इति झलि शस्य षः.
(७) "षढोः कः सि" ८।२।४१॥कौ० पृ०५२
इति कः.
(८) "इण्कोः" ८।३।५७॥कौ०पृ०३४
१५ इत्यधिकृत्य,
(९) "आदेशप्रत्यययोः" ८।३।५९॥कौ०पृ०३४
इति षः.
(१०) "पुष,पुष्टौ" धा०दिवादिः कौ०पृ०४५६
(११) "अः करन्" उणादिः चतुर्थपादः कौ०पृ०६३२
२० इति वर्तमाने,
(१२) "पुषः कित्" उणादिः चतुर्थपादः कौ०पृ०६३२
इति करन् कित् कित्त्वविधानसामर्थ्यात् न क इत्.कित्त्वाद्गुणः. निह
तत्वान्नेट्. बहुव्रीहिः. संहितायाम् सवर्णदीर्घः. तत्र,
(१३) "बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोस्स्वाङ्गात्षच्" ५।४।११३॥ कौ०
२५ पृ०१६६

(४१) महास्वनः, ।

ॐ महास्वनाय नमः ।

भा०—तस्यैव चिह्नान्तरं च सूचयति—

(महास्वनः),महान्-पूज्यः, स्वनः-शब्दः यस्येति. ५

निर्व०—इति विद्यमानेपि, प्रतिपदोक्ते षचि, भगवतस्सर्वाधिकस्या-प्राणित्वेन तदक्ष्णोऽप्राणिस्थतया, तथापीदृशस्य प्राणिन्यदृष्टतया, अनौचित्यात् प्राणिसादृश्याविवक्षमाणादतथायुततया च,

(१४) "अद्रवम्" ४।१।५४ ॥ कौ०पृ० १०१

इत्यादिपारिभाषिकस्वाङ्गत्वाभावादप्राप्ते, १०

(१५) "पश्यत्यचक्षुः" श्वेता०उ० ३।

इत्यादिप्रक्रियया दर्शनसाधनचक्षुः पर्यायत्वाभावेन,

(१६) "अक्ष्णोऽदर्शनात्" ५।४।७६॥ कौ०पृ० १८३

इत्यच् सर्वसमाससाधारणस्समासान्तः तद्धितसंज्ञायाम्,

(१७) "यस्य" ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६ १५

इति इलोपः . ❋

तस्यैव चिह्नान्तरमपि सूच्यते. महान्-पूज्यः, स्वनः-शब्दः,

(१) "उत्" छा० उ० १-६-७।

इति नाम वा, त्रयीसारसावित्रीप्रतिपाद्यम्, प्रसिद्धं त्रयीरूपं वा अस्येति— २०

(महास्वनः).

निरु०—४१ महान् पूज्यस्त्रयीरूपः स्वनो यस्य (महास्वनः)।

भा०—(१) "आन्महतः" ६।३।४६॥कौ०पृ०१५५

इत्यादिना आत्वम्, आमनन्ति हि,

(२) "तस्योदितिनाम" छा०उ०१—६—७।

५ इति, तस्यैतस्य नामरूपं सशब्दम्,

(३) "सैषा त्रय्येवविद्या तपति यएषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः" तै०ना०६—१३।

इति त्रयीरूपं वा,पूज्यतमं सावित्रीप्रतिपाद्यतया वा.अतो हि मोक्षधर्मेषु,

(४) "विद्यासहायवन्तं माम् आदित्यस्थं सनातनम्" भा०मो०।

१० इति. ❀

निर्व०—(२) "स्वन,शब्दे" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१८

(३)) "स्वनहसोर्वा" ३।३।६२॥कौ०पृ०६५४

इति पाक्षिकोऽप्

(४) "मह, पूजायाम्" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४११

१५ (५) "वर्तमानेपृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च" उणादिःद्वितीयपादः कौ०पृ०६२२

इत्यतिः.क्वचित् गुणाभावः,शतृवद्भावश्च निपात्यते;ततः, यथायोगमुगित्कार्यम्. यदा तु कतिः,न तदागुणाभावे प्रयतितव्यम्. बहुव्रीहिः.

(६) "आन्महतस्समानाधिकरणजातीययोः" ६।३।४६॥कौ०

२० पृ०१५५

इति महत आकारः,

(७) "अलोऽन्त्यस्य,, १।१।५२॥कौ०पृ०७

इत्यन्तादेशः. सवर्णदीर्घः. ❀

(४२) अनादिनिधनो,

ॐ अनादिनिधनाय नमः ।

भा०—एतद्दिव्यनामरूपविशिष्ट एव—

(अनादिनिधनः); नित्ययौवनतया जनिजरादिदुरितदूरनित्य- ५
विग्रहः. [1]नैतत्स्वरूपनित्यत्वपरमेतत्, तस्य, चतुर्मुखादीनामपि तुल्य-
त्वात्.

(१) "भारूपस्सत्यसंकल्पः" छा० उ० ३-१४-२।

निर्व०—एतद्दिव्यनामरूपविशिष्ट एव, नित्ययौवनजानिजरादिदुरित
दूरनित्यविग्रहतया, न विद्येते, आदिनिधने आद्यन्तौ अस्येति— १०
(अनादिनिधनः).

(१) "डुधाञ्, धारणपोषणयोः" धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ०
४५१ निपूर्वः

(२) "कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः" उणादिः द्वितीयपादः कौ०
पृ० ६२२ इति क्युः. योरनः. आतो लोपः. १५

(३) "डुदाञ्, दाने" धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१
आङ्पूर्वः.

(४) "दाधाघ्वदाप्" १।१।२०।। कौ० पृ० ४२३
इति घुसंज्ञायाम्,

(५) "उपसर्गेघोःकिः" ३।३।९२।। कौ० पृ० ६५८ २०
इति किः. आतोलोपइत्युक्तम्. द्वन्द्वः ततः, नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः
नञो नलोपः.

(६) "तस्मान्नुडचि" ६।३।७४।। कौ० पृ० १४७
इति नुट्. ❀

निरु०—४२ यस्यादिनिधनं नास्ति(अनादिनिधन) श्च सः।।३२।। २५
अनादिनिधनोपास्यो नित्ययौवनविग्रहः ।

१ नचस्वरूप. ।

आ०—(२) " हिरण्मयः पुरुषः" तै०ना०६—१३ ।

(३) " विद्युतःपुरुषादधि" तै०ना० ६—१—८।

(४) " आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्"पु०सू०२०।

५ (५) " सर्वकर्मासर्वगन्धस्सर्वरसः" छा०उ० ३—१४—२।

(६) " रुक्माभं स्वमधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम्"मनुस्मृतिः १२

—१२२ ।

(७) " पुरुषः पुण्डरीकाक्षः" वराहपु० ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहस्रैः, अमलनीलोज्ज्वलनीलतोयदमध्यस्थविद्यु

१० त्साभरम्यम्,अतिसौन्दर्यलावण्ययौवनाद्यभिमतगुणकतया स्वस्य नित्यमिच्छागृहीतम् रूपं तावत् समर्थ्यते. अस्यच,

(८) " सदैकरूपरूपाय"वि०पु०१—२—१।

(९) " श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः"रा०यु०११४—१५।

पाराशर्ये,

१५ (१०) " सएव भगवान्कालस्सर्वमात्मवशं नयेत्" पाराशर्ये।

(११) " नास्ति विष्णोः परंतत्वं तस्य कालात्परा तनुः" इत्यादि कण्ठोक्तेः, सदाकारणत्वात्. ज्ञानादिवत् स्वरूपनिरूपणानुप्रवेशात् तमसः परत्वेन जन्मादिविकारातिवर्तित्वात्, अक्षरत्वकालातीतत्वा विशेषणात्, तत्क्रतुन्यायाच्च, नित्यत्वं च सुदृढम्. ईदृक्बलवदागमन्य

२० यविरोधदोषमूषिकाघ्रातमस्यरूपस्य काल्पनिकागन्तुकत्वानुमानं न प्र हेत; अत एव निरूपवादा अपि भौतिकहेयदेहनिषेधका नेतव्याः.नीताश्च

(१२) " नभूतसंघसंस्थानो देहोस्य परमात्मनः। न तस्य प्राकृ मूर्तिः मांसमेदोस्थिसंभवा" ॥

{४३ / ९५१} धाता,

ॐ धात्रे नमः ।

भा०—इत्यादिभिः शास्त्रैरेव. सूत्रकारवत्, वाक्यतद्भाष्यकाराभ्यामपि, आदित्यान्तरं परंब्रह्म नित्यरूपं न्यरूपि, ५

(१३) "रूपम् वातीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्"। वाक्ये।

(१४) "अञ्जसैव विश्वसृजो रूपम्" ॥द्रमिडभाष्ये॥इति. अत्र, अवतारेषु च नास्याद्यन्तौ, यथालौकिकम्[1]; किंतु यवनिकाया इव परमव्योम्नः निर्गमप्रवेशमात्रमेव.—

(१५) " भुजैश्चतुर्भिः समुपेतं[2] ममेदं रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं १० च। भूमौगतं पूजयताप्रमेयं सदापि तस्मिन् निवसामि देवाः " ॥

(१६) " स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकिल्बिषम् " रा० बा० १५—३३ ।

(१७) " विवेश वैष्णवं तेजस्सशरीरस्सहानुगः " रा० उ० ११० १२। इति हि मुनिगुह्यम्. ❋ १५

कारणत्वेनापि ब्रह्मादिभ्यो वैलक्षण्यमाह—

(धाता); तृन्. एवं भर्त्ता इत्यादयः.

निर्व०—कारणत्वेनापि ब्रह्मादिभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते. अचित्समष्टिभूतायां प्रकृतौ, चित्समष्टिभूतं विरिञ्चाख्यं गर्भं दधातीति—(धाता). २०

निरु०—४३ अचित्समष्टिभूतायां प्रकृतौ चित्समष्टिकम्॥३३॥ गर्भं वेधात्मकं धत्ते यस्तु (धाते)ति चक्षते ।

१ यथालोके; किंतु । २ सहितं ।

{ ४४ / ४८६ } विधाता,

ॐ विधात्रे नमः ।

भा०— अनिरुद्धस्वरूपः, सर्वयोनावचित्समष्टिभूतायां
५ प्रकृतौ चित्समष्टिभूतं विरिञ्चात्मकं गर्भं दधातीति; यथा,
(१) " मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् " ग
१४—३। मौलसंहितायाम्,
(२) " धाता क्षेत्रे कर्मबीजभूतं गर्भं दधाति " इति.
(३) "अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत्" म०स्मृ०१—८
१० इत्यादि. ❁
तं गर्भं परिणमय्य आविर्भावयतीति च—
(विधाता).
(१) " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् " इति; श्वे०उ०६—१८।
(२) " अथ पुनरेव नारायणः "
१५ इत्युपक्रमे,
(३) " तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत "
(४) " हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम् "
(५) " तस्माद्विराडजायत " पु०सू०५।

निर्व०—(१) " डुधाञ्, धारणपोषणयोः " धा० जुहोत्यादिः
२० कौ०पृ०४५१ तृन्नादि. अनिट्. ❁
तं गर्भं परिणमय्य विदधाति आविर्भावयतीति च—(विधाता).
पूर्ववत् धातुः; विपूर्वः तद्वत् तृन्नादि. ❁

निरु०—४४ तद्गर्भपरिणामे स्यादाविर्भावयिता स्वयम् ॥ ३४॥
धारणाल्लीलया यस्मात् (विधाता) यं प्रकीर्तितः ।

(४५) धातुरुत्तमः, ॥

ॐ धातुरुत्तमाय नमः।

भा०—(६) " तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" म०
स्मृ०१—९।   ५
इत्यादिवचनेभ्यः. ❀
अतः,(धातुरुत्तमः)-
स्रष्टुरुत्कृष्टतमः, ❀
दण्डापूपिकया तत्सृष्टेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यश्च; यथा,
(१) " तत्त्वं नारायणः परः " तै०ना०६—११।   १०
(२) " एतेषां कतमो देवः परः कोवाथवापरः "
वाराहे। इति पृष्टे,
(३) " परो नारायणो देवः तस्माज्जातश्चतुर्मुखः" वाराहे।
इत्यादि ब्रह्मरुद्रसंवादयज्ञाग्रहरणादाविदम् स्पष्टम्- ❀

निर्व०— अतः, धातुः- स्रष्टुः, उत्तमः- उत्कृष्टतमः,किंपुनस्तत्सृष्टे-१५
भ्य इति—
(धातुरुत्तमः).
उरुच्छब्दात् उत्कृष्टवाचिनः, आतिशायनिकस्तमप्. चत्वम.
(१) " डुधाञ्, धारणपोषणयोः" धा० जुहोत्यादिःकौ०पृ०४५१
तृन्. अनिट्. ङसौ,   २०
(२) " ऋतउत्" ६।१।१११॥कौ०पृ० ४७
इति उकार एकादेशः, रपरः.
(३) " रात्सस्य " ८।२।२४॥कौ०पृ०४७
इति सलोप इत्यादि. ❀

निरु०—४५ यो वै स्याद्धातुरुत्कृष्टः स च स्यात् (धातुरु- २५
त्तमः) ॥ ३५ ॥

१ अग्रहाराध्यायादौ। यज्ञग्रहणादौ।

श्लो० ॥ ६ ॥ (४६) अप्रमेयो,

ॐ अप्रमेयाय नमः ।

भा०— तेषां करणैः प्रमातुमशक्यः—(अप्रमेयः).

५ (१) " ईद्यति " ६।४।६५॥कौ०पृ०५५७

इति ईकारः; यथा,

(२) " यं नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति पुरुषोत्तमम् "

स्वयं च ब्रह्मा,

(३) " ब्रह्मादिमध्यान्तमजस्य यस्य विष्णो वयं सर्वमयस्य

१० धातोः। न च स्वरूपं न परप्रभावं न चैव सारं परमेश्वरस्य "

ब्रह्मरुद्रसंवादे च,

(४) " न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम । सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः " ॥

निर्व०—तेषां करणैः प्रमातुं- परिच्छेत्तुं,शक्यः प्रमेयः, स नेति—

१५ (अप्रमेयः).

(१) " माङ्, माने" धा० जुहोत्यादिः कौ०पृ ०४५०

प्रपूर्वः.

(२) " अचोयत्"३।१।९७॥कौ०पृ०५५७

इति यत्. कृत्यश्चायम्,

२० (३) " शकिलिङ्च"३।३।१७२॥कौ०पृ०५५२

इति चात् शक्यार्थे.

(४) "ईद्यति"६।४।६५॥कौ०पृ०५५७

इति आत ईत्वम्. तस्य,

(५) " सार्वधातुकार्धधातुकयोः " ७।३।८४॥ कौ० पृ० ३६८

२५ इति गुणः. नञ्समासः नञो नलोपः. ❀

निरु०—४६ब्रह्मादीनां च करणैर्नामातुमपि शक्यते ।

द्रष्टुं ह्यसा (वप्रमेयः) वचसामप्यगोचरः ॥३६॥

(४७) हृषीकेशः,

ॐ हृषीकेशाय नमः।

भा०—(५) "तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः।सर्वेषां साक्षिभूतोसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित्" भा० मो० १७९-४।इति अती ५ न्द्रियत्वात्, अकृत्स्नग्रहणत्वाच्च,

(अप्रमेय) त्वमष्वेव बचनेषु स्फुटम्. ❋

तत्करणानामपि नियामकत्वात्.—

(हृषीकेशः.) यथा, श्रीहरिवंशे,

(१) " हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुः तेषामीशो यतो भवान् । हृषी- १० केशस्ततो विष्णुः ख्यातो देवेषु केशवः " इति; भा० हरि० ।

(२) " हर्षात्सौख्यात् सुखैश्वर्यात् हृषीकेशत्वमश्नुते " ।

इति वा. ❋

निर्व०—तत्कारणानां हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः नियामक इतिवा हर्षसौख्यसुखैश्वर्ययोगाद्वा— १५

(हृषीकेशः.)

पूर्वत्र,

(१) " ईश, ऐश्वर्ये " धा० अदादिः कौ० पृ० ४३८

(२) " इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः " ३।१।१३५।।कौ०पृ०५६७

इति कः. २०

(३) " हृषु, अलीके " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१०

(४) "हृष, तुष्टौवा" धा० दिवादिः कौ० पृ० ४६०

(५) " कृषिदूषिभ्यामीकन्" उणादिः चतुर्थपादः कौ० पृ०६३२ इति वर्तमाने,

निरु०—४७ इन्द्रियाणां नियन्तृत्वात् (हृषीकेशः) प्रकीर्तितः। २५

१ अस्वग्रहण ।

{१९८ / ३४८} (४८) पद्मनाभो,

ॐ पद्मनाभाय नमः।

भा०—उक्तं हि सर्वं व्यनक्ति,—(पद्मनाभः),—
५ पद्मभुवः प्रभवः पद्मो नाभावस्येति.
(१) "अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्"५।४।७५॥कौ०पृ०१८३
इत्यत्र योगविभागात् अच्; यथा,
(२)"धातोत्तानः संविशति पञ्चवर्षशतानि तु"
(३)"धातुर्नाभ्यां पुष्करं प्रादुर्भवति पुष्करं पुण्डरीकं च
१० पद्मं चक्रमित्येष कालः"

निर्व०—(६)"अनिहृषिभ्यांकिच्च"उणा०चतुर्थपादः कौ०पृ०६३२
इति ईकन्; कित्. कित्त्वान्नगुणः. संहितायाम् आद्गुणः.अन्यत्र,
निरुक्तस्वातन्त्र्यादुपपत्तिः ❋ पृषोदरादिः—, ❋
उक्तं सर्वं व्यज्यते.
१५ पद्मभुवः प्रभवः पद्मः नाभौ अस्येति—
(पद्मनाभः)
(१) "णह,बन्धने"धा०दिवादिः कौ०पृ० ४५५
(२) "णोनः" ६।१।६५॥ कौ०पृ० ३८६
(३) "वसिवपियुजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्यइञ्"उ-
२० णादिः चतुर्थपादः कौ०पृ० ६३८
इति वर्तमाने,
(४) "नहोभश्च" उणादिःचतुर्थपादः कौ०पृ०६३८
इति इञ्,भश्च अन्तादेशः.

निरु०—४८ कालात्मकं तु यत्पद्मं नाभौ यस्य स उच्यते ॥३७॥
२५ (पद्मनाभ) श्चाष्टवर्णो महासन्तानदो मनुः।

१ प्रत्येषकालः।

(४९) अमरप्रभुः, ।

ॐ अमरप्रभवे नमः ।

भा०—(४)" अजस्यनाभावध्येकमर्पितम्[१]" य० वे० ४ का० ६ प्र० २ अ० ।

(५) "अजस्यनाभावध्येकं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम्" इत्यादि. ❋ तेषाममराणां सृष्ट्याद्यधिकारदानेन निर्वाहकश्च— (अमरप्रभुः);-

निर्व०-(५)"अतः" इत्युपधावृद्धिः. ७।२।११६॥ कौ० पृ० ३८६

(६) " पद, गतौ" धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५

(७)"अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्योमन्" इतिमन्. निहतत्वात् नेट्. बहुव्रीहिः. [उणादिः प्रथमपादः कौ० पृ० ६१६ यद्यपि,

(८) "शेषोबहुव्रीहिः" २।२।२३॥ कौ० पृ० १६०

इति समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिः. तथापि,

(९) "सप्तमीविशेषणेबहुव्रीहौ" २।२।३५॥ कौ० पृ० १७३

इति सप्तम्याः प्राक्प्रयोगविधानात्,

(१०) " अल्पाख्यायाम्" ५।४।१३६॥ कौ० पृ० १७०

इतिवा ज्ञापकात्, स हि व्यधिकरणानामपि भवति. नच, तेनैवात्र तस्याः प्राङ्निपातश्शङ्क्यः,

(११) " गड्वादिभ्यःपरा" २।२।३५॥ कौ० पृ० १७३

इति तस्याः परनिपातात्; गड्वादेराकृतिगणत्वात्.

(१२)"अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः" ५।४।७५॥ कौ० पृ० १८३

इत्यत्र अजिति योगविभागादच् समासान्तः.

(१३) " यस्य" इति लोपः. ❋ ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

तेषां पद्मभूप्रभृतीनाममराणां सृष्ट्याद्यधिकारदानेन, प्रभुः निर्वाहक इति (अमरप्रभुः).

निरु०—४९ सृष्ट्यादिष्वपि देवानामधिकारप्रदानतः॥ ३८॥

(अमरप्रभु)रित्युक्तो नवार्णः सर्वदो मनुः ।

१ मर्पितम् यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिश्रितम् ।

(५०) विश्वकर्मा,

ॐ विश्वकर्मणे नमः ।

भा०—श्रीमति रामायणे ब्रह्मा,

५ (१) "महार्णवे शयानोप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम्" रा०उ० १०४—४ ।

महाभारते,

(२) "एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदा दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ" भा०मो० १६९—१९ ।

१० इत्यादि. ❋

अतः,

(विश्वकर्मा),—

ब्रह्मसृष्टेः प्राक् ऊर्ध्वं च विद्यमानं विश्वं कर्म जगद्व्यापारोऽस्यैवेति; यथा,

१५ निर्व०—(१) "भू, सत्तायाम्" धा० भ्वादिः कौ०पृ० ३६८ प्रपूर्वः

(२) "विप्रसंभ्यः" ३।२।१८०।। कौ०पृ० ६०७

इति समुदायस्य संज्ञात्वेन डुरित्यादि.

(३) "मृङ्, प्राणत्यागे" धा० तुदादिः कौ०पृ० ४६८

पचाद्यच्; बाहुलकादयं भावे वा गुणो रपरः नञ्पूर्वः, पूर्वत्र,

२० तत्पुरुषः, अन्यत्र, बहुव्रीहिः. नलोपः ततः तत्पुरुषः. ❋

अतः, (ब्रह्मसृष्टेः प्राक् ऊर्ध्वं च विद्यमानं विश्वं कर्म जगद्व्यापारः अस्येति)—

(विश्वकर्मा).

निरु०—५० विश्वस्य जगतः कर्म व्यापारो यस्य लक्षणम् ॥३९॥

२५ [प्राक् ब्रह्मसृष्टेरूर्ध्वं च (विश्वकर्मे) ति कथ्यते ।]

[इदमाधुनिककृतम् एवमन्यत्राप्यूह्यम्]

भा०—(१) " विश्वकर्मणस्समवर्त्तताधि"पु०१९।
(२) " पुरुषं विश्वकर्माणमादिदेवमजं विभुम्"
सर्वं चैतत्,
(३) " य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत"४का०६प्र०२अ०। ५
इत्युपक्रमे, विश्वकर्मसूक्ते स्पष्टं द्रष्टव्यमिति. विश्वकर्मत्वं च,
(४) "तदैक्षतबहुस्यां प्रजायेयेति"छा०उ०६—२—३।
(५) " सईक्षतलोकान्नुसृजा इति " ऐ०उ०१—१।
(६) " सोकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति"तै०आ०२—६—२।
(७)"अथ पुनरेव नारायणः सोन्यं कामं मनसा ध्यायीत"।।महो- १०
पनिषदि ॥
(८) " तदसदेवसन्मनो कुरुत स्यामिति"२अ०२प्र०९अ०।
(९) "सोभिध्यायशरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः " म०
स्मृ०१—८।
(१०) " स सिसृक्षुः सहस्रांशादसृजत् पुरुषं द्विधा" १५
(११) " कामाच्च नानुमानापेक्षा"ब्र०सू०१—१—१९ !
इति. ❋

निर्व०—(१) " डुकृञ्,करणे" धा०तनादिः कौ०पृ०४७३
(२) " सर्वधातुभ्योमनिन्"उणादिः चतुर्थपादः कौ०पृ०६३९
इति मनिन्. गुणो रपरः. अनिट्. २०
(३) " विश,प्रवेशने" धा०तुदादिः कौ०पृ०४६९
(४) " अशूप्रुषि"उणादिः प्रथमपादः कौ०पृ०६१७
इत्यादिना क्वन्, क्त्विादगुणः. अनिडित्युक्तम्. बहुव्रीहिः. नान्त-
लक्षणः उपधादीर्घइत्यादि. ❋

१प्रथमं।

(५१) मनु, (५२) स्त्वष्टा,

ॐ मनवे नमः।ॐ त्वष्ट्रे नमः।

भा०—प्रसिद्धात् संकल्पलवमात्रात् मननादेवेति—

५ (मनुः),—

(१) "मन,ज्ञाने" धा० दिवादिः कौ०पृ०४५६

(२) "शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यउः" उणादिः प्रथमपादः कौ०पृ०६०९ ❀

एवं निर्मितं नामरूपव्याकरणेन सुरनरादिवैचित्र्यविभक्तं व्यनक्ति;अतः,

१० (त्वष्टा). त्वक्षतेस्तनूकरणकर्मणस्तृच्.

निर्व०—विश्वकर्मत्वं च, प्रसिद्धतत्संकल्पलवमात्रात् मननादेव. ततः मन्यते मनुतेवेति—

(मनुः).

(१) "मन,ज्ञाने"धा०दिवादिः कौ०पृ०४५६

१५ (२) "मनु,अवबोधने" वा, धा०तनादिःकौ०पृ०४७३

उभयतोपि,

(३) "शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च"

उणादिःप्रथमपादः कौ०पृ०६०९

इति उः. ❀

२० एवं निर्मितं त्वक्षति-तनूकरोति; त्वेषति दीपयति नामरूपव्याकरणेन व्यक्तावयवं करोतीति वा—

(त्वष्टा). पूर्ववत्,

निरु०— संकल्पलवमात्राच्च मननात् (मनु) रुच्यते ॥४०॥

५२ नामरूपव्याकरणात् (त्वष्टा) सूक्ष्मस्य गद्यते।

भा०—(१) " स्कोस्संयोगाद्योरन्तेच" ८।२।२९ ॥ कौ० पृ० ६९

इति ककारलोपः.तनूकरणं व्यक्तावयवीकरणम्.त्विषेर्वा दीप्तिकर्मणः,

(२) "नप्तृनेष्टृ" उणादिःद्वितीयपादःकौ०पृ०६२३ ५

इत्यादिना तृन्, उपधायाः अत्वं च निपात्यते;"त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वम् च"३।२।१३५॥कौ०पृ०इतिवा निपातः.दीपनं प्रकाशनम्, अवयवोन्मीलनमित्यर्थः; यथा,

(३)"त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तं विपश्चिम्"आर०३प्र०११अनु०।

(४)"वेदे नरूपे व्यकरोत् सतासतीप्रजापतिः"२अष्ट०६प्र०२अ०१०

(५) " सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः"पु०सू०१६।

(६) " नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम्"इत्यादि. वि० पु०—१—५—६३ ❋

निर्व०—(१) " त्वक्षू,तनूकरणे"धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०८

(२)"तृन्तृचौशंसिक्षदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटौ"उणादिः द्वितीय १५ पादः कौ०पृ०६२३

इति तृच्. सच अनिट्.

(३) " स्कोस्संयोगाद्योरन्तेच"८।२।२९॥कौ०पृ०६९

इति झलि कलोपः.तस्य, ष्टुत्वेन टः.अनङ् इत्यादि.अन्यत्र,

(४) " त्विष,दीप्तौ"धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३२ २०

इह,अवयवोन्मीलनरूपप्रकाशनपर्यायदीपनकर्मा चायम्.

(५) " नप्तृनेष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ" उणादिः द्वितीयपादः कौ०पृ०६२३

इति तृन्, इतोत्वंच निपात्यते. निहतत्वान्नेट्.

" त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधायाअनिट्त्वंच"३।२।१३५॥कौ०पृ० २५

इति वा तृनि निपातः. शेषं प्राग्वत्. ❋

{ ५३ / ४३८ } स्थविष्ठः,

ॐ स्थविष्ठाय नमः।

भा०—अतः,

५ (स्थविष्ठः)-स्थूलतमः. स्थूलशब्दात् इष्ठन्.

(१) "स्थूलदूर"६।४।१५६॥कौ०पृ०३४२

इत्यादिना यणादिपरलोपः,पूर्वस्य च गुणः.

(२) "बहु स्यां" तै०आ०२—६—२।

इति यथासंकल्पं बहूभवन् सूक्ष्माव्यक्तसमष्टिकारणपर्वणो भोक्तृरनसु-

१० रतिर्यक्स्थावरकरणकलेवरतद्गोचरशब्दस्पर्शादितदास्पदचतुर्दशभुवनब्र-

ह्माण्डतदावरणरूपस्थूलव्यक्तव्यष्टिकार्यविस्तारवान् जायत इत्यर्थः.

यथा,

(३) "नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे" गी०१०—१९।

(४) "व्योमाम्बुवाय्वग्निमहीस्वरूपैः विस्तारवान् योणुतरो-

१५ णुभावात्"

निर्व०—अतः, यथासंकल्पं बहूभवन् सूक्ष्मावस्थस्य स्थूलावस्थतया

विस्तारवत्वादतिशयेन स्थूल इति—

(स्थविष्ठः).

(१) "स्थूल,परिबृंहणे"धा०चुरादिः कौ०पृ०४९०

२० चुरादौ,कथादिः. णिच्,अतोलोपः. ततः, पचाद्यच्.

णिलोपः. इत्थं निष्पन्नात् स्थूलशब्दात्,

(२) "अतिशायने"५।३।५५॥कौ०पृ०३४०

इति इष्ठन्.

निरु०—५३[बहूभवंश्च सूक्ष्माणां स्थूलावस्थतया च सः ॥४१॥

२५ विस्तारवत्वाद्य स्थूलः] (स्थविष्ठः) परिकीर्तितः।

(५४) स्थविरो,

ॐ स्थविराय नमः।

भा०—(५) "विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोस्सर्वमिदं जगत्"वि०
पु० १—१७—८४। ५
(६) " त्वद्विस्तारो यतो देव"
इत्यादि. ❀
एवं संकल्पमूलकरत्वेपि लौकिकमृदादिकारणवैलक्षण्यं विवक्षति-
(स्थविरः). तिष्ठतेः,
(१) " अजिरशिशिर" उणादिः प्रथमपादः कौ०पृ०६१२ १०
इत्यादिना किरच् प्रत्ययः, ह्रस्वत्वं, वुगागमश्च निपात्यते. सकलं का-
लं स्थास्नुःलीलया कालमपेक्षमाणोपि अतत्तन्त्रः; अनेन कालविशेषा
पेक्षपरिणामदुग्धदध्यादिवैलक्षण्यं विवक्षितम्, कालस्यापि सर्वात्मना
तादधीन्यात्; यथा,

निर्व०—(३) " स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणांयणादिपरंपूर्वस्य १५
चगुणः"६।४।१५६॥कौ०पृ०३४२
इति यणादि परस्य लस्य लोपः, पूर्वस्य च गुणः ओकारः,
अव्. ❀
एवं कारणत्वेपि, लौकिकमृदादिवैलक्षण्यं विवक्ष्यते. लीलया का
लापेक्षोपि, अतत्तन्त्रतया कालविशेषापेक्षपरिणामदुग्धदध्यादिविलक्ष २०
णः सर्वं कालं तिष्ठतीति—
(स्थविरः).

निरु०—५४ [कालातन्त्रतया दुग्धदध्यादिभ्यो विलक्षणः॥४२॥
विद्यते यस्सर्वकालं (स्थविरः) परिकीर्तितः।]

१सकलस्य मूल।सकलमूल।

{ ५५ / ३९० } ध्रुवः,॥

ॐ ध्रुवाय नमः ।

भा०–(२) "कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च । ईशिता

५ भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते"

(३) "कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।आत्मयोगेन भग-

वान् परिवर्तयतेऽनिशम्"

(४) "कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः"

इत्यादि. ❋

१० अनन्तपरिणामादप्यविकुर्वाणतया स्वरूपादप्रच्याव्यः–

(ध्रुवः).

निर्व०–(१) "ष्ठा,गतिनिवृत्तौ"धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२४

(२) "षःसः"६।१।६४॥कौ०पृ०३८३

इत्यादि.

१५ (३) "अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिरशिबिराः"

उणादिः प्रथमपादः कौ०पृ०६१२

इति किरच् पक्षे धातोर्वुक्, ह्रस्वत्वं च निपात्यते. ❋

अनन्तपरिणामादपि अविकुर्वाणतया, ध्रुवति–स्वरूपादप्रच्याव्यो

भवतीति–

२० (ध्रुवः)

(१) "ध्रु,गतिस्थैर्ययोः"धा०तुदादिः कौ०पृ०४६७

(२) "ध्रुव"धा०तुदादिः इतिवा पाठः,कौ०पृ०४६७

निरु०–५५अप्रच्याव्यस्वस्वरूपात् सदा योसौ (ध्रुवः)स्मृतः ॥४३॥

१अप्रच्याव्यात्ध्रुवः ।

श्लोक० ॥ ७ ॥ (५६) अग्राह्यश्,

ॐ अग्राह्याय नमः ।

भा०–(१) " ध्रु, गतिस्थैर्ययोः " धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६७
(२) " तुदादिभ्यो णल्कौ "
इति, कः. एवं गुहः, वृषः, निमिषः,
इत्यादयोपि कप्रत्ययान्ताः; यथा,
(३) " अजय्यश्शाश्वतो ध्रुवः "
(४) " अविकाराय शुद्धाय " वि० पु० १–२–१ ।
(५) " अपक्षयविनाशाभ्याम् " इति. ❋ वि० पु० १–२–११ ।
मृत्तन्त्वादिरिव कुलालकुविन्दादिना अनधिष्ठेयः–(अग्राह्यः).

निर्व०– (३) " तुदादिभ्यो णल्कौ "
इति, कः. कित्त्वान्नगुणः पूर्वपाठे,
(४) "अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ " ६ । ४ । ७७ ॥
कौ० पृ० ४५
इत्योरुवङ्; पाठान्तरेतु न. यद्वा, ❋ पचाद्यच्.
(५)"गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित्"१ ।२।१ ॥ कौ०पृ०४४२
इति, कुटादिलक्षणमचो ङित्त्वम्. ङित्त्वा न्नगुण इत्यादि.
पाठान्तरे, इगुपधलक्षणो वा कः. ❋
कुविन्दादिना तन्त्वादिरिव ग्रहीतुं–अधिष्ठातुं शक्यः ग्राह्यः,
स नेति–(अग्राह्यः).
(१) " ग्रह, उपादाने " धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७८

निरु०– ५६ (अग्राह्यो) योऽनधिष्ठेयो मृत्तिकेव कुलालकैः ॥

१ तुदा । २ अनिमिषः । विशिखः । ३ अजेयः ।

(५७) शाश्वतः,

ॐ शाश्वताय नमः ।

भा०—(१) " ऋहलोर्ण्यत् " ३।१।१२४॥ कौ०पृ०५६२
५ इति ण्यदन्तः. एवं, वेद्यः, मान्यः इत्यादयोपि. यथा,
(२)" नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चन्न मध्ये परिजग्रभत् " तै०ना०६—१—९।
(३) " ब्रह्माध्यतिष्ठत् " २ अ० ८ प्र० २ अ० ।
(४) " अधितिष्ठत्येकः " इत्यादि. ❀ श्वे०उ०४—११ ।
एवम्, (शाश्वतः),— अनवरतजगद्व्यापारप्रवाहत्वेन नित्यः; यथा,
१० (१) " अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः " वि० पु०
१—२—२६ । इत्यादि. ❀

निर्व०—"(२) ऋहलोर्ण्यत् " इति हलन्ताण्ण्यत्. ३।१।१२४॥
कौ० पृ० ५६२
(३) " शकिलिङ्च " इति चात् शक्यार्थे अयं कृत्यः. ३।३।
१५ १७२॥ कौ०पृ०५५२
(४) " अतः " इत्युपधावृद्धिः. ७।२।११६॥ कौ०पृ०३८६।
नञ्तत्पुरुषः नलोपः. ❀
एवम्, अनवरतजगद्व्यापारप्रवाहत्वेन, शश्वत् भवः—नित्य इति—
(शाश्वतः). शश्वदित्यव्युत्पन्नम् प्रातिपदिकमव्ययम्. ततः,
२० (१) " तत्रभवः " इति, अण्. आदिवृद्धिः. ४।३।५३॥ कौ०
पृ० २६१
(२) " अव्ययानां भमात्रेटिलोपः "इत्यस्य,६।४।१४४ कौ०पृ०
(३) " येषां च विरोधश्शाश्वतिकः "२।४।९॥कौ०पृ०१७६
इति निर्देशेन, अनित्यत्वज्ञापनात्, न टिलोपः. ❀

२५ निरु०— ५७ अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥४४॥
अतस्सदा प्रवाहत्वात् नित्यः (शाश्वत) उच्यते ।

{ ५८ / ५५४ } कृष्णो,(५९)लोहिताक्षः,

ॐ कृष्णाय नमः।ॐ लोहिताक्षाय नमः।

भा०—एवंविधलीलारसेन नितान्तनिर्वृतः—(कृष्णः).आर्षं निरुक्तम्,
(१) "कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।कृष्णस्तद्भाव- ५
योगाच्च" इति. ❋भार०उ०६९–५।
ईदृङ्निर्वृतिपिशुनरम्यराजीवताम्रनयनः— (लोहिताक्षः).❋

निर्व०—एवंविधलीलारसेन कर्षति कृषति वा नितान्तनिर्वृतो भव-
तीति—(कृष्णः).
(१)"कृष,विलेखने"निर्वृतिकर्मेहायं,धा०तुदादिःकौ०पृ०४६४ १०
(२)"इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्" उणादिः तृतीयपादः
कौ० पृ०६२५
(३) "कृषेर्वर्णे" उणा० तृतीयपादः कौ०पृ०६२६
इति कृषेर्निहतात् नक्प्रत्यये,किंत्वात् गुणाभावे,णत्वेच, कृष्णश
ब्दस्य निष्पाद्यत्वेपि, प्रकृतेचार्षनिर्वचनानुसारात् उक्तार्थनिष्पत्तिः. १५
❋पृषोदरादिः. यद्वा,तेनैव सूत्रेण बाहुलकादन्यत्रापि नक्. अगुणः.
अनिट्. णत्वम्. ❋
ईदृशनिर्वृतिपिशुनरम्यराजीवताम्रनयनतया लोहिते अक्षिणी अ-
स्येति—
(लोहिताक्षः). ❋अशेःक्सौव्युत्पादितो हि अक्षिशब्दः. २०
(१)"रुह, बीजजन्मनिप्रादुर्भावेच"धा०भ्वादिःकौ०पृ०४२०
(२)"हृश्याभ्यामितन्"इति वर्तमाने, उणा०पा०३कौ०पृ०६२९

निरु०—५८एकान्तलीलारसतो निर्वृतः (कृष्ण)उच्यते।।४५।।
कृषिर्भूवाचकःशब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
५९ रक्तराजीवनयनो (लोहिताक्षः) प्रकीर्तितः॥४६।। २५

(६०)प्रतर्दनः,। (६१) प्रभूतम्,

ॐ प्रतर्दनाय नमः। ॐ प्रभूताय नमः।

भा०—सर्वेषां संहर्तृत्वं चाह—

५ (प्रतर्दनः).तर्दिः हिंसाकर्मा; यथा,

(१) " यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः"कठोप० २—२४।

(२) "अत्ता चराचरग्रहणात्"इति. ❋ ब्र०सू०१—२—९ ।

सर्वसंहारेपि—

(प्रभूतः)—समृद्धः,नित्यनिर्मर्यादभोगोपकरणपरमपदत्वात्. ❋

१० निर्व०—(३)"रुहेरश्वलोवा" इति इतन्.उणा०पा०३कौ०पृ०६२९

पाक्षिको रस्य लश्च. गुणः.बहुव्रीहिः. सवर्णदीर्घः. तत्रोक्तरीत्या षचो-ऽप्राप्तौ,

(४) " अक्ष्णोऽदर्शनात्"५।४।७६॥कौ०पृ०१८३

इत्यच् समासान्तः. इलोपः. ❋

१५ अथ,सर्वसंहर्तृत्वं चोच्यते.

अयमेव सर्वं प्रतर्दयति- हिनस्ति संहरतीति—

(प्रतर्दनः).

(१) " तर्द,हिंसायाम्"धा०भ्वादिः कौ०पृ०३८७

प्रपूर्वः;णिच्.द्वित्वम्. ❋ नन्द्यादिल्युः; ल्युड्वा बाहुलकादित्यादि. यो

२० रनः. णिलोपः. ❋

सर्वसंहारेपि नित्यनिर्मर्यादभोगोपकरणपरमपदतया प्रभूतःसमृद्ध इति—

(प्रभूतः).

निरु०—६० यस्य च ब्रह्म क्षत्रं च ह्योदनं भवतस्सदा।

(प्रतर्दनः) स विज्ञेयस्संहर्तृत्वप्रदो मनुः॥४७॥

२५ ६१ भोगोपकरणं नित्यं निर्मर्यादं परं पदम्।

यस्य तेन समृद्धत्वात् (प्रभूत) इति कथ्यते॥४८॥

[६२—६३]
(६२) त्रिककु {द् ब्} धामा,

ॐ त्रिककु {द् ब्} धाम्ने नमः।

भा०— तत्र परमाणुमात्रं हि सृष्टिसंहारगोचरमिदं विश्वम्. तदेतत् ५
स्पष्टयति—
(त्रिककुद्धामा) इति; (त्रिककुब्धामा) इति केचित्;
उभयथापि अवयवा लक्ष्यन्ते (त्रिककुप्)त्रिपाद्विभूतिलक्षणं, परमं
(धाम) यस्य, सः (त्रिककुद्धामा). आम्नायते हि,
(१)"पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि"पु०सू० ३। १०
इति " त्रिपात्, पादः "
इति परममहत्परमाणुपरिमाणौ व्याख्यातौ.
(२)"यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता"वि०पु०१-९-५३
(३) " मेरोरिवाणुर्यस्यैतत् " इति.

निर्व०—(१)"भू,सत्तायाम्"प्रपूर्वःधा०भ्वादिः कौ०पृ० ३६८ १५
(२) " गत्यर्थ " इत्यादिना, अकर्मकात् कर्तरि क्तः. ३।
४। ७२ ॥ कौ०पृ० ५१६
(३) " श्र्युकः " इतिनेट्. ❋ ७।२।११॥ कौ०पृ०४२५
तदेतत् स्पष्टीक्रियते. अवयवलक्षणया त्रिककुत्, त्रिककुप् वा;
ऽयवयवं त्रिपाद्विभूतिलक्षणं, धाम स्थानमस्येति वा, २०
पूर्वपदेन, ज्ञानादि युगत्रिकावयवगुणषट्कं लक्षयित्वा, तस्य धा-
मस्थानं धर्मी तद्विशिष्ट इतिवा—(त्रिककुब्धामा);(त्रिककुद्धामा)वा.
(१) "डुधाञ्,धारणपोषणयोः" धा०जुहोत्यादिःकौ०पृ०४५१

निरु०— ६२ त्रिपाद्विभूतिस्त्रिककुत् सैवस्थानं विशेषतः।
यस्य स (त्रिककुद्धामा) २५

---

१ रमाण्वणुपरि।

भा०— अथवा, (त्रिककुप्) शब्दः, ज्ञानादिगुणषट्कयुगल
त्रिकलक्षकः, तस्य (धाम) धर्मी, पूर्णषाड्गुण्य इत्यर्थः.
अतो ह्येनं त्रियुगमाहुः; यद्वा, आर्षनिरुक्तं त्रिककुत्;
५ यथा, मोक्षधर्मे स्वयम्,
(४) " तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः । 'त्रिककुत्'
तेन विख्यातश्शरीरस्य प्रमापणात् " भा० मो० ना० ३४३—८३।
इति; अस्मिन् पक्षे,
(धाम) इति नामान्तरम्, ज्योतिरिति चार्थः. ❋

---

१० निर्व०— (२) " सर्वधातुभ्यः " उणा० पा० ४ कौ० पृ० ८३९
इति, मनिन् अनिट्. पूर्वपाठे,
(३) " कक, लौल्ये " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८८
(४) " मृग्रोरुतिः " बाहुलकादन्यतोपीति उतिः॥ उणा० पा० १
कौ० पृ० ८१५
१५ यवादिगणे दकारनिपातनात् तस्य दः. पाठान्तरेतु,
❋ स्कुन्भुरुदित् सौत्रः रोधनार्थः धारणार्थो वा. ततः क्विप्.
(५) " अनिदिताम् " ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६
इत्यादिना नलोपः; पृषोदरादिलक्षणस्सलोपश्च.

निरु०— यद्वात्रियुगधर्मवान् ॥ ४९ ॥ आर्षं निरुक्तमाश्रित्य त्रि-
२० ककुत्स्यात् त्रिलक्षणः । अस्मिन् पक्षे भिन्ननाम धाम ज्योतिस्स्व-
रूपवान् ॥ ५० ॥ व्याख्यातॄणामभिप्रायो नामैकत्वेपि कीर्तितः ।
तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ॥ ५१ ॥ त्रिककुत्तेन
विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात् ।

---

१ ज्योतिर्वा । "अयवादिभ्यः कन्" इत्यत्र यवादिगणे दकार निपातनात् तस्यदः. "वावसाने" इतिवाचर्त्वम् दस्यतः पाठान्तरे तु,
[तालपत्र श्रीकोशे एवं पाठः.]

निर्व०—(६) "कै, शब्दे" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४

(७) "आदेच उपदेशेऽशिति" इत्यात्वम् ६।१।४५॥ कौ० पृ० ४२३

(८) "अन्येष्वपि" ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५ ५

इति, डः. टिलोपः. जश्त्वचर्त्वे; तत्र सांहितिकः भान्तेजश्त्वेन भस्य बः. नचात्र चर्त्वम् करिष्यते. कृते तु पस्यबः.

दान्तेतु अकृते चावसानिके वा चर्त्वे कृते तु तस्यापि जश्त्वेवा दइति विवेकः.

(९) "तॄ, प्लवनतरणयोः" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२७ १०

(१०) "तरतेर्ड्रिः" इतिड्रिः. टिलोपः. उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

(११) "नेड्वशि" ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

इति, नेट्. ततः, पूर्वत्र, बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः.

(१२) "लिङ्गमशिष्यम्"॥ "महाभाष्ये" इतितत्वबोधिन्याम् ॥

इत्यादि. अन्यत्र, तद्गर्भस्तत्पुरुषः. तत्र नकोपि यत्नः. १५

यद्वा, पूर्वपाठानुसार्यार्षनिरुक्तानुरोधात्,

लोकत्रयव्यापिवराहरूपः (त्रिककुत्); बहुव्रीहिः. प्रतिपादितो ह्ययं शब्दः.

यद्वा, ककुदेति, व्युत्पादितात् ककुच्छब्दात्,

(१३) "ककुदस्यावस्थायांलोपः" ५।४।१४६॥ कौ० पृ० १७१ २०

इति निपातनात्, अन्तावयवोऽकारः.

(१४) "अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति"॥ परिभाषा. ॥

इति, न दान्तस्यापि बाधः. प्रकृते च तेनैव सूत्रेण बहुव्रीहौ अन्तलोपस्समासान्तः. पाक्षिकमवसानचर्त्वम्. अत्र च,

(धाम) नामान्तरं, ज्योतिरिति च तस्यार्थः. अयं च धाञो २५

मनिनि व्युत्पादितश्शब्दः. अनिट् आविष्टलिङ्गोयमित्यादि.

(६३) पवित्रम्, (६४) मङ्गलंपरम्, ॥

ॐ पवित्राय नमः । ॐ परस्मै मङ्गलाय नमः ।

भा०—ईदृक्गुणविभवरूपविरूपकसोपानेन तन्निरूप्यम् स्वरूपमनुप्र-
५ विशति–
(पवित्रम्); ❋ पुंवः,
(१) "अशित्रादिभ्यइत्रोत्रौ" इतीत्रप्रत्ययः. उणा० पा० ४ कौ०
पृ० ६४०
(२) "कर्तरिचर्षिदेवतयोः" इतिवा. ❋ ३।२।१८६ ॥ कौ०
१० पृ० ६०८
समस्तहेयप्रत्यनीकं—(मङ्गलंपरम्);

निर्व०—एवं, गुणविभवरूपनिरूपकसोपानेन तन्निरूप्यम् स्वरूपमनु
प्रविश्यते. अखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपतया पूतो भवतीति—(पवित्रम्).
(१) "पूञ्, पवने" धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७५
१५ (२) "अशित्रादिभ्यइत्रोत्रौ" इति वा; उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०
(३) "कर्तरिचर्षिदेवतयोः" ३।२।१८६॥ कौ० पृ० ६०८
इति, देवतायां वा इत्रः गुणावादेशौ लिङ्गं पूर्ववत्. ❋
स्वयंप्रभावानुभवनिबन्धननिरङ्कुशानन्दन्यक्कृतनिस्तरङ्गामृतमहोदधिद-
शम्, नित्यनिर्मर्यादिकल्याणैकतानम् परम् अनन्तं, मङ्गलमिति—
२० (मङ्गलंपरम्); एकंनाम.

निरु०— ६३ गुणस्य विभवानां च रूपस्य च निरन्तरम् ॥ ५२ ॥
निरूपकस्य सर्वैश्च तन्निरूप्यम् स्वरूपकम् ।
अनुप्रविश्य वसति तत् (पवित्र) मिति स्मृतम् ॥ ५३ ॥
६४ सर्वहेयप्रत्यनीकमनन्तानन्दलक्षणम् ।
२५ वेदान्तपारगं नित्यमुच्यते (मङ्गलं परम्) ॥ ५४ ॥

१. पूञः ।

भा०—मङ्गिर्गत्यर्थः. ❋ "मङ्गेरलच्."उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४

स्वयंप्रभानन्दतया कल्याणैकतानम्. (परम्) इति आनन्त्यपरम्. सत्यपि. नैसर्गिकनित्यनिरवधिकनिस्सीमनिस्संख्यस्वगुणविभवानुभववैभवे सदातने, स्वतएव अशेषदोषपरिपन्थिशान्तानन्तानुपमानुकूलतमस्वयंप्रभात्मानुभवनिबन्धननिरङ्कुशानन्दन्यक्कृतनिस्तरङ्गास्तिमितामृतमहोदधिन्यायया परावस्थयैव सर्वनिरपेक्षो नित्यतृप्तश्चेति शक्यनिरूपणो भगवान्. न्यरूपिच,

(१) " आनन्दमयोभ्यासात् " ब्र० सू० १—१—१३।
(२) " आनन्दादयः प्रधानस्य " ब्र० सू० ३—३—११।
(३) " अक्षरधियान्त्ववरोधः"ब्र० सू० ३—३—३३।

इत्यादौ. अवादिच,

(४) " सत्यं ज्ञानमनन्तम् " तै० आ० २—१—१।
(५) " आनन्दो ब्रह्म " तै० भृ० ६।
(६) " शान्तिसमृद्धममृतम्" तै० शी० ६—२।
(७) " यत्र लक्षयेच्छान्तमनुद्घातमतरङ्गन्तृतममृतम् परं ब्रह्म तत्र धारयेदित्येषा नैष्ठिकी धारणा"
(८) " अतरङ्गमनिर्देश्यमस्पदानन्दलक्षणम् "

इत्यादिभिः. ज्ञप्तिमात्रैकरसवादस्तु, ❋ अखण्डखण्डने शतशःखण्डितः संविदानन्दशक्त्यैश्वर्यादिगुणकोपि, अतिवेलमानुकूल्येन स्वयं स्वस्मै प्रकाशत इति अस्य ज्ञानानन्दव्यपदेशः, नतु ज्ञप्तिसुखमात्रतया; यथा, मणितरणिदीपादिकं स्वप्रभाविषयं प्रकाशयति, स्वयं च तदनपेक्षः प्रकाशते, ततः, तेजः तेजस्वीति च व्यपदिश्यते; एवम्, अयं, स्वगुणेन ज्ञानेन सर्वमपरोक्षयति, तदनपेक्षश्च स्वयं प्रकाशते, ज्ञानं ज्ञातेतिच व्यपदिश्यते.

---

१ अनुभवे वैभवे। २ स्वतन्त्र एव। ३ पत्रवरावस्थ।
४ मस्पदा ५ स्वप्रभयाविषयम्।

श्लो० ॥ ८ ॥ (६५) ईशानः,

ॐ ईशानाय नमः ।

भा०– (९) " तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् " ब्र०सू०
५ २–३–२९।
इति न्यायेन वा, ज्ञानादिव्यपदेशः एवञ्च,
(१०) " सत्यं ज्ञानम् " तै०आ० २–१–१।
(११) " यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् " मुण्ड०उ० १–१–१०।
इत्यादयो न परस्परमुपरुन्ध्युः. तथा वार्ष्णेयाध्यात्मे जीवप्रसङ्गे,
१० (१२) " यथा जीवः प्रशान्तात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ सोत्र वेदयते वेद्यम् "
इति. ❀
निमीलदुन्मीलदीदृशस्वरूपेभ्यो बद्धमुक्तनित्येभ्योऽस्य
व्यावृत्तिः कीर्त्यते.–(ईशानः);–

१५ निर्व०– (१) " मगि, सर्पणे " धा०भ्वादिः कौ०पृ० ❀
(२) " इदितोनुम्धातोः " इति, नुम्. ७।१।५८॥कौ०पृ० ३८२
(३) " नश्चापदान्तस्य झलि " इति, नस्यानुस्वारः; ८।३।२४॥
कौ०पृ०२०
(४) " अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः " ८।४।५८॥कौ०पृ०२०
२० इति, परसवर्णो ङः.
(५) " मङ्गेरलच् " इत्यलच्.लळयोरभेदः.उणा०पा०५कौ०पृ०६४४
परशब्दो व्याकृतः. लिङ्गन्तूभयत्रापि प्राग्वत्. ❀
निमीलदुन्मीलदीदृशस्वरूपबद्धमुक्तादिवैलक्षण्यं कीर्त्यते.
सर्वावस्थस्वपरसमस्तवस्तुव्यवस्थापनशीलतया ईष्ट इति–(ईशानः).

२५ निरु०– ६५ सर्वावस्थासु सर्वेषां व्यवस्थापनशीलतः ।
वस्तूनां भगवान् साक्षात् (ईशानः) परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

भा०-(१)" ताच्छील्य " ३।२।१२९॥ कौ०पृ० ६००
इत्यादिना चानश्. सर्वावस्थस्वपरसमस्तवस्तुव्यवस्थापनस्वभाव इत्यर्थः. यथा,

(२) " तमीश्वराणां परमम्महेश्वरम् " श्वे०उ०६–७। ५

(३) " स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च " श्वे०उ०६–८।

(४) " न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशितानैवतस्य लिङ्गम् । सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः " श्वे०उ०६–९।

(५) " सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सनसाधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वर एष भूताधिपति १० रेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय"बृ०उ०६-४-२२।

(६) " स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा " बृ०उ०४–५–१५ ।

(७) " एकइद्राजा जगतो बभूव " ४का१प्र०८अ०।

(८) " सईशोऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यते ईशना- १५ य " श्वे०उ०६–१७।

(९) " ईश्वरस्सर्वभूतानाम् " गी०१८–६१।

(१०) " ईशते भगवानेकस्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते " भार० उद्यो० ६७–१३।

(११)"परमात्मा च सर्वेषामाधारःपरमेश्वरः"वि०पु०६-४–४०।२०

इत्यादि. अतः, कल्पनोपाधिपरिणामसव्याजैश्वर्यसार्वज्ञादिकं जल्पद्भ्यः त्रिस्तिलजलाञ्जलिः. ❀

निर्व०– (१) " ईश, ऐश्वर्ये " धा०अदादिः कौ०पृ०४३८

(२) " ताच्छील्यवयो वचनशक्तिषु चानश् " ३।२।१२९॥ कौ०पृ०६०० इति, ताच्छील्ये चानश्. ❀ २५

---

१ ससलिलाञ्जलिः ।

{ ६६—३२३ / ४०९—९५६ } प्राणदः,

ॐ प्राणदाय नमः ।

भा०—अस्यैश्वर्यस्य प्रथमं विषयं विवक्षति.—

५ (प्राणदः),—

प्राणं ददातीति कः. सूरिभ्यस्सदा दर्शनरूपस्वानुभवपरिचरणानुकूलब-लद इति भावः. यथा,

(१) " यआत्मदाबलदाः " ४का० १प्र० ८अ० ।

(२) "सदेवः प्राण आविशति" इत्यादि. ❀ बृ० उ० ३—५—२० ।

१० निर्व०—अस्यैश्वर्यस्य प्रथमो विषयो विवक्ष्यते.

सूरिभ्यः सदादर्शनरूपस्वानुभवपरिचरणानुकूलम्, प्राणम्, बलम्, ददा तीति—(प्राणदः).

(१) " डुदाञ्, दाने" धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१

(२) "आतोऽनुपसर्गे" इति, कः. आल्लोपः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०

१५ (३) " अनच" इतिधातुः. धा० अदादिः कौ० पृ० ४४६

(४) " श्वस, प्राणने, अनच" धा० अदादिः कौ० पृ० ४४६

इति, पठ्यते. चात्, ❀ अनिरपिप्राणने. प्रपूर्वः.

(५) " पुंसि संज्ञायां घःप्रायेण" ३।३।११८॥ कौ० पृ० ६६३

इति, घापवादः,

२० (६) " हलश्च" इति, करणेघञ्. ३।३।१२१॥ कौ० पृ० ६६३

(७) "अतः" इत्युपधावृद्धिः. सवर्णदीर्घः. ७।२।११६॥ कौ० पृ० ३८६

(८) " पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इति णत्वम्, ८।४।३॥ कौ० पृ० १६७

(९) " अनितेः" इत्यस्यासिद्धत्वात्. ८।४।१९॥ कौ० पृ० ४४६

तस्यतु, प्राण्यादित्यादिरवकाशः. ❀

निरु०—६६ सूरिभ्यः परिचर्यादौ बलदः (प्राणदः) स्मृतः ।

{३२२ / ४०८} (६७) प्राणो

ॐ प्राणाय नमः ।

भा०—तेषाम्,—
(प्राणः) —उज्जीवनहेतुश्च. यथा, ५
(१) " ततोदेवानांनिरवर्ततासुरेकः " ४ का० १ प्र० ८ अ० ।
(२) " कोह्यो वान्यात् कःप्राण्यात्" तै० आ० २—७—१ ।
(३) " प्राणो रक्षति विश्वमेजत्" २—अ० ५ प्र० १ अ० ।
(४) " प्राणस्तथानुगमात्" ब्र० सू० १—१—२९ ।
अत्रोभयत्र निपुणोन्नेयान्युदाहरणानि. १०
(५) " अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति "
(६) "तदेतदक्षरं ब्रह्म सप्राणस्तदुवाङ्मनः" मु० उ० २—२—२।
(७) " सत्यात्मप्राणारामं मन आनन्दम्" तै० शी० ६—२ ।
(८) "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्सत्यसंकल्पः" छा० उ० ३—१४—२ । श्रीपौष्करे, १५
(९) "अथोपकरणं दिव्यं पञ्चशक्त्युपलक्षितम् । कालज्ञानक्रिये—च्छाख्यप्राणसंज्ञं महामते ॥ प्राणशक्तेस्तुचाध्यात्मं षाड्गुण्यमखिलं हि यत् । अधिदैवतमब्जाक्षः वासुदेवस्सनातनः" ॥ इति. ॥ श्रीपाञ्चरात्रे-पौष्करसंहितायाम्.

निर्व०—तेषामुज्जीवनहेतुतया प्राणिति अनेन तदुपजीविजातमिति— २०
(प्राणः)
(१) " अन च" चात् प्राणने, प्रपूर्वः. धा० अदादिः कौ० पृ० ४४६ घापवादे,
(२) " हलश्च" इति, घञ्, ३।३।१२१ ॥ कौ० पृ० ६६३

निरु—० ६७ उज्जीवनस्य हेतुत्वात् नराणां (प्राण) ईरितः ॥५६॥ २५

(६८) ज्येष्ठश्,

ॐ ज्येष्ठाय नमः।

भा०—(१०) "ज्ञानक्रियेच्छाप्राणाख्यं शक्तिव्यूहं द्विजाच्युतम्।"
५ इतिच. ❀ ॥ श्रीपाञ्चरात्रे- पौ०सं० ॥
(ज्येष्ठः),-प्रशस्यशब्दादिष्ठनि,
(१) "ज्यच" ५।३।६१॥कौ०पृ०३४२
इति,ज्यादेशः. स्वेन सूरिभिश्च सर्वदा सर्वथानुभवेपि अदृष्टपारमहावि-
भूतित्वेन प्रशस्यतमः. यथा,
१० (२) "भगवान् वासुदेवो ज्यायसी विभूतिः" इति.
(३) "ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठम्" २अ०८प्र०।
वृद्धतमो वा, सर्वेभ्यः पूर्वभावित्वात्.
(४) "वृद्धस्यच" इति,ज्यादेशः.५।३।६२॥कौ०पृ०३४२
सभापर्वणि,
१५ (५) "एष प्रकृतिरव्यक्तः कर्त्ता चैव सनातनः। परश्च सर्वभूतेभ्यः
तस्माद्वृद्धतमोऽच्युतः" ॥ इति. ❀ भा०स०३८—२४।

निर्व०— उपधावृद्धौ, दीर्घे, उक्तन्यायात्,
(३) "पूर्वपदात्" ८।४।३॥ कौ० पृ० १६७
इति,णत्वेच, व्युदपादि ह्ययं शब्दः. ❀
२० स्वात्मना सूरिभिश्च, सदानुभवेपि अदृष्टपारमहाविभूतितया अतिशये
न प्रशस्य इति वा,—
सर्वेभ्यः पूर्वभावितया अतिशयेन वृद्ध इति वा,—
(ज्येष्ठः).
(१) "शंसु,स्तुतौ" प्रपूर्वः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४११

२५ निरु०—६८ सर्वदानुभवेप्यतैरदृष्टापारभूतितः। (ज्येष्ठः)

(६९) श्रेष्ठः,

ॐ श्रेष्ठाय नमः।

भा०—तैस्सदानुभवप्रीत्या स्तोत्रैः परिचर्यमाणः— (श्रेष्ठः).

निर्व०— (२) "प्रशस्यस्य श्रः" इति सौत्रनिर्देशात् क्यप्.५। ५
३।६०॥ कौ० पृ० ३४१

(३) "अनिदिताम्" इति,नलोपः. ६।४।२४॥कौ०पृ०७६

एवं निष्पन्नात् प्रशस्यशब्दात्;—

(४) "वृधु,वृद्धौ" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४१२

(५) "गत्यर्थ" ३।४।७२॥ कौ०पृ० ५९६ १०

इत्यादिना, अकर्मकात् कर्तरि क्तः, कित्त्वादगुणः.

(६) "उदितोवा" इति क्त्वायामिड्विकल्पात्,७।२।५६॥कौ०
पृ०६६८

(७)"यस्यविभाषा"इति निष्ठायाम् नेट्.७।२।१५॥कौ०पृ०५८७

(८)"झषस्तथोर्धोधः"इति,तस्य धः.८।२।४०॥ कौ०पृ०३८५ १५

(९) "झलांजश्"इति,जश्त्वेन पूर्वस्य ८।४।५३॥कौ०पृ०९

धस्य दः. इत्थं निष्पन्नात् वृद्धशब्दात् वा. आतिशायनिके इष्ठनि,

(१०)"प्रशस्यस्यश्रः"इति वर्तमाने,५।३।६०॥कौ०पृ०३४१

(११) "ज्यच" ५।३।६१॥ कौ० पृ० ३४२

(१२) "वृद्धस्यच" ५।३।६२॥कौ०पृ०३४२ २०

इति सूत्राभ्यां, यथाक्रममुभयत्रापि ज्यादेशः.

(१३) "प्रकृत्यैकाच्" ६।४।१६३॥ कौ०पृ०३४१

इति, प्रकृतिभावात्, न टिलोपः. ❀ आद्गुणः. ❀

तैस्सदाऽनुभवप्रीत्या स्तुतिभिः परिचर्यमाणः प्रशस्यतम इति—

(श्रेष्ठः).प्रागिव व्युत्पादितात् प्रशस्यशब्दात् इष्ठनि, २५

निरु०—६९ (श्रेष्ठ) श्च तैर्नित्यं स्तुतत्वादभिधीयते॥ ५७॥

{ ७० / १९९ } प्रजापतिः, ।

ॐ प्रजापतये नमः ।

भा०—(१) " प्रशस्यस्यश्रः" यथा, ५।३।६०॥कौ०पृ० ३४१

५ (२) " तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवांसस्समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम्" इति, सुबा०उ०८।

" विपन्यवः"-स्तुतिशीलाः; सर्वदास्योपलक्षणं चैतत्.

(३) " तस्मै देवा उपासते" " तस्मै"तच्छेषभूतास्सन्तः, तमुपासते सेवन्त इत्यर्थः. ❋ केन कश्च तैस्संबन्धः तत्राह—

१० (प्रजापतिः),-बद्धमुक्तेभ्यः प्रकृष्टतया जायन्ते भवन्तीति प्रजाः,सूरयः, यथा,

(१) " रश्मिं रश्मीनां मध्ये तपन्तम् ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति" आर०३ प्र० ११अ०।

(२) " यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः"तै० १५ ना०६—१—३।

निर्व०—(१) " प्रशस्यस्य श्रः" ५।३।६।।कौ०पृ०३४१ इति,आदेशः. प्रकृतिभावः प्राग्वत्.गुणः. ❋

तेषां च तेन नाथवत्तया बद्धमुक्तापेक्षया, प्रकर्षेण जायमानानां— प्रजानां प्रादुर्भवतां सूरीणाम्, पतिः- स्वामी, नित्यपरिचरणीय इति—

२० (प्रजापतिः).

(१) " पा, रक्षणे" धा०अदादिः कौ०पृ०४४३

निरु०—७० बद्धादुत्कृष्टतो ये च जायन्ते सूरयः प्रजाः।
तेषां यो नित्यसूरीणाम् पतिस्स स्यात् (प्रजापतिः)॥ ५८ ॥

१ के ते कश्च।

भा०—(३) " यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः" तै०ना० ६—१—२।

(४) " अधिरीश्वरे" १।४।९७॥ कौ०पृ०१२७

(५) " यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी" २।३।९॥ ५ कौ०पृ०१२७

(६) " अधिब्रह्मदत्तेपाञ्चालाः" इतिवत्, तेन नाथवन्तरसन्तीत्यर्थः.

(७) " यो देवेष्वधिदेव एक आसीत्" ४का० १प्र०८अ०।

(८) " यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः" ३का०५प्र०११अ०। १०

(९) " यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः"।।अच्छिद्रे ॥

(१०) " सदा पश्यन्ति सूरयः" पु०सू० १४।

(११)"मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते"कठोप०२—५-३।

इत्यादिभिः श्रूयमाणाः–;तेषां पतिः-स्वामी, नित्यपरिचरणीयः.-❋ उचितेन देशेन विशिनष्टि.— १५

निर्व०—(२)"पातेर्डतिः"इति,डतिः. टिलोपः. उणा०पा०५कौ० पृ०६४२.

(३) " जनी, प्रादुर्भावे"प्रपूर्वः.धा० दिवादिः कौ०पृ०४५४

(४) " उपसर्गेचसंज्ञायाम्" ३।२।९९॥कौ०पृ०५८५ इति, जनेर्डः; डित्वाट्टिलोपः- २०

(५) " स्त्रियाम्" ४।१।३॥ कौ०पृ०८८

(६) " अजाद्यतष्टाप्"इति,अदन्तलक्षणष्टाप्-४।१।४॥कौ० पृ०८८ सवर्णदीर्घः. ❋ स चोचितदेशेन विशेष्यते.

नित्यनिर्दोषपरमसत्त्वमयत्वादिना, हिततया, रामणीयकेन च,हिरण्यसाम्याद्वा, हिरण्यस्य परमस्य धाम्नः, गर्भः. तन्नित्यनिवासात् त- २५ द्गुणभूत इति—

{७१ / ४१२} हिरण्यगर्भो,

ॐ हिरण्यगर्भाय नमः।

भा०– (हिरण्यगर्भः); —निर्दोषनिरघनित्यपरमसत्त्वात्मकद्रव्यविशे-
५ षत्वेन हिरण्यसाम्यात्, हितं, रमणीयमिति वा, (हिरण्यम्)- परमं
धाम- तस्य गर्भभूतः, तत्र नित्यवासात्. तद्विषये हि श्रूयते—
(१) "हिरण्मये परे लोके विरजं ब्रह्मनिष्कलम्। तच्छुभ्रं ज्योतिषां
ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।। न तत्र सूर्यो भाति" इत्यादि.मु०
उ०२–२–१०।
१० (२)"देवानां पूरयोध्या तस्यां हिरण्मयः कोशः"आर०१प्र०२७अ०।
(३)"पुरं हिरण्मयीं ब्रह्मा विवेशापराजिता"इत्यादि. ❋आ०१-२७।

निर्व०– (हिरण्यगर्भः).
(१) "गॄ,निगरणे" धा० तुदादिः कौ०पृ०४६८
(२) "अर्तिगॄभ्यांभन्" इति,भन्.उणा०पा० ३ कौ० पृ०६३१
१५ गुणो रपरः.
(३) "नेड्वशिकृति" इति,नेट्.७।२।८।।कौ०पृ०५८१
(४) "हर्य,गतिकान्त्योः"धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०४
(५) "हर्यतेःकन्यन्हिरच"उणा०पा०५कौ०पृ०६४४
इति, कन्यन्, धातोः हिरादेशश्च. आदेशे अकार इत्, उच्चारणार्थो वा.
२० कित्त्वादगुणः.
(६) अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि" ८।४।२।।कौ०पृ०३२
इति, णत्वम्. ❋

निरु०– ७१ [हिरण्यं परमं धाम हिरण्यस्य समानतः।
(हिरण्यगर्भः) स प्रोक्तस्तस्मिन् वसति यस्सदा ।। ५९ ।।]

१ निरवद्य। २ हिरमणीय।

(७२) भूगर्भो, {१६९ / ७४१} (७३) माधवो,

ॐ भूगर्भाय नमः। ॐ माधवाय नमः।

भा०— अथ, तत्र दिव्यमहिषीकत्वम्.—

(भूगर्भः) भूः—भूमिः, भगवती ह्रीक्षमाद्यपरपर्याया, सदानुभवेन भरणीया गर्भभूताऽस्येति. आमनन्ति हि ताम्, 5

(१) "महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्याम्" ३ अष्ट० १प्र० २अ०।

(२) "उद्धृतासि वराहेण" इत्यादौ-तै० ना० ६—१—२८।

श्रीविष्णुस्मृतौ विस्तरः. ❋

(माधवः),-मायाः- श्रियः, धवः- स्वामी, श्रियःपतिः. यथा, १०

(१) "अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी" नीला० सू०।

निर्व०— अथ, तत्र दिव्यमहिषीकत्वं प्रतिपाद्यते तत्र,

(१) "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" पु० सू० ९।

इति प्रथमोपात्तह्रीशब्दाद्यपरपर्याया भूःभूमिः, गर्भः-

सदानुभवेन भरणीयतया गर्भभूता, अस्येति— १५

(भूगर्भः). पूर्ववत् धातुः; भनादि च. भुवः,

(२) "संपदादिभ्यः क्विप्" इति, स्त्रियाम् वा, ३।३।१०८॥ कौ० पृ० ६५८

(३) "भुवः संज्ञान्तरयोः" ३।२।१७९॥ कौ० पृ० ६०७

इतिवा, क्विप्. बहुव्रीहिः- ❋

स्वरूपनिरूपकभूतायाः लोकमातुः श्रद्धाद्यपरनामधेयायाः २०

मायाः- श्रियः, धवः- पतिरिति—

(माधवः)-"धविर्गत्यर्थः." धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०६

अस्मात् पचाद्याचि, इदित्त्वात् नुम्, पृषोदरादित्वाल्लोपे च, कथं-चित् व्युत्पाद्योऽयम् शब्दः. यद्वा,

निरु०— ७२ [यस्य भूर्भरणीयाभूत् (भूगर्भो) ऽनुभवेन सः। २५

७३ श्रियः श्रद्धादिनाम्न्याश्च पतिर् (माधव) इष्यते ॥६०॥]

भा०–(२) "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" पु०सू०।
अस्याः स्वरूपवत्, नित्यनिर्मलरूपत्वम्, निरुपाधिकपरमैश्वर्यादि, जगन्मातृत्वम्, औत्पत्तिको भगवत्संबन्धो नित्यानपायश्च इत्यादि, त-
५ त्त्वपरेषु शास्त्रेष्वमर्यादं. वेदेषु तावत्, श्रीसूक्तम्, श्रद्धासूक्तम्, मेधासूक्तम्, उत्तरनारायणम्, कौषीतकी ब्राह्मणम्, इत्यादौ वैष्णवे,
(३) "नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोःश्रीरनपायिनी। यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम" वि० पु० १–८–१७।
इत्युपक्रम्य, अमृतमन्थने इन्द्रस्तवादिर्विस्तीर्णः, ब्राह्मे,–
१० (४) "तच्छक्तिर्दुर्जया भीमा विष्णुशक्तिरिति स्मृता। सर्वभूतहृदब्जस्था नानारूपधरापरा॥ प्राणाख्या मन्त्रमाता च विश्वस्य जननी ध्रुवा" इत्युपक्रम्य; ॥ ब्राह्मे ॥
(५) "देवी भिन्नाञ्जनश्यामा निर्गुणा व्योम[1] एवहि"॥ब्राह्मेइत्युक्तम्. ॥
(६) "तथैवैका पराशक्तिः श्रीस्तस्य करुणाश्रया। ज्ञानादिषाड्गुण्य
१५ मयी या प्रोक्ता प्रकृतिः परा॥एकैव शक्तिः श्रीस्तस्य द्वितीया परिवर्तते। परावरेण रूपेण सर्वाकारा सनातनी॥ अनन्तनामधेया च शक्तिचक्रस्य नायिका। जगच्चराचरमिदं सर्वं व्याप्य व्यवस्थिता"॥ लक्ष्मीसहस्रफल० १०॥
(७) "महाविभूतेः संपूर्णषाड्गुण्यवपुषः प्रभोः। भगवद्वासुदेवस्य नि-
२० त्यैवैषानपायिनी॥ एकैव वर्तते भिन्ना ज्योत्स्नेव हिमदीधितेः। सर्वशक्त्यात्मिका चैव विश्वं व्याप्य व्यवस्थिता॥ सर्वैश्वर्यगुणोपेता नित्यं तद्धर्मधर्मिणी। प्राणशक्तिः परा ह्येषा सर्वेषां प्राणिनां भुवि॥ शक्तीनां चैव सर्वासां योनिभूता परा कला"॥ लक्ष्मीसहस्र०उपो० १९॥
इत्यादि लक्ष्मीसहस्रादि च लेख्यम्. तत्रैव,
२५ (८) "यस्माल्लक्ष्म्यंशसंभूताःशक्तयो विश्वगाः सदा। कारण–

[1] व्योमविग्रहा।

(७४) मधुसूदनः, ॥

ॐ मधुसूदनाय नमः।

भा०— त्वेन तिष्ठन्ति जगत्यस्मिंस्तदाज्ञया ॥ तस्मात्प्रीता जगन्माता श्रीरस्याच्युतवल्लभा ॥ सुप्रीताश्शक्तयस्तस्य सिद्धिमिष्टां दिशन्ति च"॥ ५
लक्ष्मीसहस्रफल०७।

वैष्णवस्मृतिधर्मेषु चैतद्विषयमशेषम् ।श्रीरामायणं च कात्स्न्र्येन;यथा,

(९)"काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत्"इति.रा०बा०४-७।

(१०) " श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते" काठ०३ प्र०३ आ०

इत्येतदस्यास्तत्त्वरहस्यम्. ❋ १०

एवं, सर्वनिर्वाहकत्वात्, असुरनिरसनादिना निष्प्रतिपक्षलक्ष्मीकत्वाच्च,—

(मधुसूदनः). नन्द्यादित्वाल्ल्युः. एवं, नन्दनः,[२३०] वर्धनः,[२६०]

निर्व०—(१) " धुञ्,कम्पने " धा०क्र्यादिः कौ०पृ० ४७६
पचाद्यच्. गुणावादेशौ. १५

(२) " मन, ज्ञाने"धा०दिवादिः कौ०पृ० ४५६

(३) " अन्येष्वपिदृश्यते" ३।२।१०१॥कौ०पृ०५८५

इत्यपिशब्दात् सर्वोपाधिव्यभिचारार्थात्, निरुपपदादन्यतोपि डः. टिलोपः. ततः, ❋ स्त्रियामदन्तलक्षणष्टाप्. सवर्णदीर्घः. ❋
एवं, सर्वनिर्वाहकत्वात्, असुरनिरसनादिना निष्प्रतिपक्षलक्ष्मीकत्वाच्च, २०
मधुम्— असुरं, सूदते सूदयति— हन्तीति वा;-। आर्षनिरुक्तानुसारात्, मधुम्—इन्द्रियं सूरिजनकरणं,सूदते सूदयति-आत्मन्युपसंहरतीति वा;—

(मधुसूदनः).

निरु०—७४ मध्वाख्यमसुरं हन्ति सूरीणां करणं च वा।
उपसंहरति स्वस्मिन्। (मधुसूदन) इष्यते॥६१॥ २

श्लो० ॥ ९॥ {७५ / ३६} ईश्वरोः,

ॐ ईश्वराय नमः ।

भा०—मदनः, संकर्षणः; जनार्दनः, इत्यादयो ल्युप्रत्ययान्ताः.
५ (१) " सर्वतत्त्वनथनाच्चैव मधुहा मधुसूदनः" भा० उ० ६९—४ ।
इत्यार्षं निरुक्तम्.
आत्मनि नित्यानन्तरायतया सूरिजनकरणोपसंहर्तृत्वात् वा.
(२) " मधुरिन्द्रियनामा स ततो मधुनिषूदनः" इत्यादि. ❀
अपारेपि परभोगभूमौ अप्रतिहतस्वेच्छः—
१० (ईश्वरः). यथा,

निर्व०— (१) "षूद, क्षरणे" धा भ्वादिः कौ० पृ० ३८३
भ्वादिः, चुरादिर्वा. षःसः. नन्द्यादिल्युः. बाहुलकात् ल्युड्वेत्यादि
योरनः. चुरादेस्तु णिलोपो विशेषः.
(२) " मन, ज्ञाने" उप्रकरणे, धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५६
१५ (३) " फलिपाटिनमिमनिजनांगुक्पटिनाकिधतश्च " उणा० पा०
कौ० पृ० ६१०
इति, उः, धोन्तादेशश्च.
(४) " इण्कोः" इत्यधिकृत्य, ८।३।५७॥ कौ० पृ० ३४
(५) "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वे प्राप्ते ८।३।५९॥ कौ० पृ० ३
२० (६) "सात्पदाद्योः" ८। ३। १११ ॥ कौ० पृ० ३५८
इति, पदादित्वात्, न षत्वम्. ❀
अपारेपि परभोगस्थाने ईष्टे—अप्रतिहतस्वेच्छो भवतीति— (ईश्वरः

निरु०—७५ [ईशनाद्रमणाच्चापि (ईश्वरः) परिकीर्तितः ।]

१ मयत्वाच्च-मुद्रितकोशे। नयाचैव । २ नित्यान्तराय। नितान्तकान्त ।

{ ७६ / ९०१ } विक्रमी,

ॐ विक्रमिणे नमः।

भा०—(१) "सत्यकामस्सत्यसंकल्पः" छां०उ०८—१—५।
(२) "यत्र कामगमो वशी" इत्यादि. ❀ ५
इच्छाप्रतिहन्तृप्रसक्तिपरिपन्थिस्वभावं चाह—
(विक्रमी) इति. भूमप्रशंसानित्ययोगाद्यर्थ इनिः यथा,
(१) "मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः। तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः" ॥ इत्यादि. ❀ वि०पु०५—२२—१५।
अथ, ईदृशनिरतिशयपौरुषानुरूपं दिव्यं शार्ङ्गं धनुः नित्यमस्येति— १०

निर्व०—(१) "ईश, ऐश्वर्ये" धा०अदादिः कौ० पृ०४३८
(२) "स्थेशभास" इत्यादिना वरच्. ३।२।१७५॥ कौ०पृ०६०६
(३) "नेड्वशिकृति" इति, नेट्. ❀ ७।२।८॥ कौ०पृ०५८१
इच्छाप्रतिहन्तृप्रसक्तिपरिपन्थिस्वभावतया, विक्रमः पौरुषम्,
अस्यास्ति अस्मिन्वेति— १५
(विक्रमी).
(१) "क्रमु, पादविक्षेपे" विपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ० पृ०४०१
(२) "भावे" इति, घञ्. ३।३।१८॥ कौ०पृ०६४७
(३) "नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेः" ७।३।३४॥ कौ०
पृ०५४१ २०
इति, ञिणतिकृति, उपधावृद्धिप्रतिषेधः. इत्थं निष्पन्नात् विक्रमशब्दात्, भूमप्रशंसानित्ययोगादौ मत्वर्थे यथायथम्.
(४) "संज्ञायांमन्माभ्याम्" ५।२।१३७॥ कौ०पृ० ३३३
इति, इनिः, ठनोसमावेशार्थः.

निरु०—७६ विक्रमः पौरुषं प्रोक्तः तद्वत्त्वात् (विक्रमी) बुधैः॥६२॥ २५

(७७) धन्वी,

ॐ धन्विने नमः।

भा०-(धन्वी). ❋ व्रीह्यादित्वात् यथोक्तार्थे इनिः, सर्वदिव्यायुध-
५ प्रदर्शनं चैतत्. यथा,

(१) "शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः।अजितः खड्गधृग्वि-
ष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः" रा० यु० १२०-१५।

(२) "शरा नानाविधाकाराः धनुरायतविग्रहम्। अनुव्रजन्ति काकु-
त्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः"

१० (३) "ततो राजन् भगवानुग्रधन्वा नारायणः प्रभवश्चाप्ययश्च"

निर्व०-(५) "यस्य" इति लोपः ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
इन्नन्तलक्षणो दीर्घइत्यादि. ❋

अथ, ईदृशनिरतिशयपौरुषानुरूपं दिव्यं सर्वदिव्यायुधोपलक्षकं शार्ङ्गं
धनुः धन्व वा शरासनं नित्यमस्यास्तीति-

१५ (धन्वी). आद्ये कल्पे,

(१) "धन,धान्ये" छान्दसोयम्. धा०जुहोत्यादिः कौ०पृ०४५२
अस्त्येव चात्र च्छन्दस्त्वम्. अथवा, वक्ष्यमाणन्यायात्, छान्दसस्या
प्यस्य भाषायां प्रयोगः.

(२) "तॄचरित्सरितनिधनिनिमिमास्जिभ्यउः" उणा० पा० १कौ०
२० पृ० ❋ इत्युः.ततः,अदन्तादस्मात्,

(३) "व्रीह्यादिभ्यश्च" ५।२।११६॥कौ० पृ०३३०
इति, उक्तार्थे इनिः.नच,

(४) "ओर्गुणः" इति,गुणः,६।४।१४६॥कौ०पृ०१६५

निरु०-७७ पौरुषानुगुणं शार्ङ्गं यस्य (धन्वी) स कथ्यते।]

(७८) मेधावी,

ॐ मेधाविने नमः ।

भा०—(४) "भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधाहंकारमीश्वरः। बिभर्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम्" ॥ इत्यादि. ❋ वि० ५ पु० १—२२—७०। (मेधावी).

निस्सीमनित्यभूमानुगुणसहजसार्वज्ञः—

(१) "अस्मायामेधास्रजोविनिः" ५।२।१२१॥कौ०पृ०३३१ इत्युक्तार्थे विनिः. ❋

निर्व०—तत्रहि ❋ ओरोदिति वक्तव्ये, गुणोक्त्या, संज्ञापूर्वको १० विधिरनित्य इति ज्ञापनात्. ततः,

(५) "इकोयणचि" इति,यण्वकारः.६।१।७७॥कौ०पृ०८ द्वितीये,धविः गत्यर्थः; इदित्.ततोनुम्. नच,

(६) "अनिदितांहलउपधायाःक्ङिति"६।४।२४॥कौ०पृ०७६ इति,किदादौ नलोपः, तत्रैव, १५

(७) "अनिदिताम्" इतिप्रतिषेधात्.ततः,६।४।२४॥कौ०पृ०७६

(८) "कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः" उणा० पा० १ कौ०पृ०६१८

इति,कनिन्. आविष्टलिङ्गोयम्. मरौ पुमान्, शरासने क्लीवम्. ततः,अत्रापि प्राग्वदेव इनिः. २०

(९) "नस्तद्धिते" इति,टेर्लोपो विशेषः.६।४।१४४॥कौ०पृ०१३३ उभयत्रापीन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋

निस्सीमनित्यभूमानुगुणसहजसार्वज्ञलक्षणा मेधा नित्यमस्यास्तीति—(मेधावी).

निरु०—७८ [निस्सीमभूमानुगुणनित्यसार्वज्ञलक्षणा ॥६३॥ २५ मेधा यस्यास्ति स प्रोक्तः (मेधावी) ति विचक्षणैः।]

(७९) विक्रमः,

ॐ विक्रमाय नमः ।

भा०—विना-पतगपतिना, त्रयीमयेन, क्रमणं-तत्र तत्र स्वेच्छाविहार
५ तागतम्, अस्येति—
(विक्रमः). यथा,
(१)"तत्पुरुषायविद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि। तन्नो गरुडः प्रचोदया
त्" ॥ तै०ना०६—१—२४ ।
(२) " तस्य"-महापुरुषस्य, " पुरुषः" शेषइत्यर्थः.
१० सौवर्णसूक्तादिषु चास्य तत्त्वं द्रष्टव्यम्. ❋

निर्व०—(१) " मिदृमेदृ,मेधाहिंसनयोः" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२
(२) " षिद्भिदादिभ्योऽङ्" ३।३।१०४ ॥कौ०पृ०६६०
इति,स्त्रियामङ्,अदन्तलक्षणष्टाप्. दीर्घः. इत्थं निष्पन्नात् मेधाशब्दा
(३) " अस्मायामेधास्रजोविनिः" ५।२।१२१॥कौ० पृ०३३
१५ इति,उक्तार्थे विनिः.प्राग्वत् दीर्घः. ❋
ततः, विना-पतगपतिना, त्रयीमयेन सुपर्णेन, क्रमः-क्रमणम्, सा
ज्ञानुगुणं, तत्र तत्र स्वेच्छाविहारगतागतम्, अस्येति—
(विक्रमः).
(१)" क्रमु,पादविक्षेपे"भावेघञ्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०१
२० (२)"नोदात्त" इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः.७।३।३४॥कौ०पृ०५४
(३) " वा,गतिगन्धनयोः"धा०अदादिः कौ०पृ०४३३
(४) "जनिघसिभ्यामिण्"इतिवर्तमाने, उणा०पा० ४कौ०पृ०६३
(५) " वातेर्डिच्च" उणा० पा० ४कौ०पृ०६३८
इति,इण्,डित्.टिलोपः.बहुव्रीहिः. ❋

२५ निरु०—७९ [गमनं पक्षिराजेन यस्य (विक्रम) उच्यते ॥ ६४ ॥

१शेषभूतइ। २ सूक्तं द्रष्टव्यम् ।

(८०) क्रमः,। (८१) अनुत्तमो,

ॐ क्रमाय नमः।ॐ अनुत्तमाय नमः।

भा०— ईदृश्या नित्यविभूत्या अत्यन्तस्फीतः—
(क्रमः). क्रमिरात्मनेपदित्वात् तायनार्थः तायनं-स्फीतता. ❋ ५
अतः,—
(अनुत्तमः).यथा,
(१) "तस्मात् ध्यान्यं नपरः किञ्चनास" २अष्ट०८प्र०९—अ०।
(२) " तेनार्हतिब्रह्मणास्पर्धितुम् कः" २अष्ट०७प्र०।
(३) " तेन कोऽर्हति स्पर्धितुम्" २अष्ट०७प्र०। १०
(४) "मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय"गी०७—७।
(५) " परं ह्यपरमेतस्मात् विश्वरूपान्न विद्यते "
इत्यादि. ❋
अतः,—

निर्व०—ईदृश्या नित्यविभूत्या, क्रमते-स्फीतो भवतीति— १५
(क्रमः).
(१) " वृत्तिसर्गतायनेषुक्रमः" १।३।३८॥कौ०पृ०५२९
इति, स्फीतता लक्षणे तायने अर्थे हि आत्मने पदेनेह विग्रहः
प्राग्वत् धातुः. पचाद्यच्. नाम्नोः सांहितिकः,
(२) "कुप्वोः क:पौच" इति,जिह्वामूलीयः. ❋ ८।३।३७॥कौ० २०
पृ०२३ अतः निरभ्यधिकतया, नास्त्युत्तमः, अस्मादिति—
(अनुत्तमः). उच्छब्दादुत्कृष्टवाचिनः आतिशायनिकस्तमप्.
चर्त्वम्. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः. नञो नलोपे नुट्. ❋

निरु०—८० क्रमणात् क्रमहेतुत्वात् (क्रम) एव उदाहृतः।
८१ [उत्तमो नास्ति यस्मात् स (अनुत्तम) उदाहृतः॥६५॥] २५

१क्रमेरात्मनेपदित्वात् तायनार्थता।

(८२) दुराधर्षः,

ॐ दुराधर्षाय नमः।

भा०—(दुराधर्षः);—गाम्भीर्यातिशयेनाम्भोधिवदनभिभवनीयः य
५ (१)"मनोमयः प्राणशरीरो भारूपस्सत्यसङ्कल्पः आकाशात्मा स
कर्मा सर्वगन्धस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" इति. छ
उ० ३-१४-२।
(२) " गम्भीरः परमो देवः"
(३) " महोदधिमिवाक्षोभ्यम्"
१० (४) " गाम्भीर्यात्सागरोपमम्" इत्यादिच.
तदनेन प्रघट्टकेन,
(५) " तद्विष्णोः परमं पदम्"पु०सू०१४।
(६) " तदक्षरे परमे व्योमन् " तै०ना०६-१-२।
(७) " तेहनाकम्"पु०सू०१८।

१५ निर्व०—अतः, गाम्भीर्यातिशयेन अम्भोधिवत् अनभिभवनीयतया
आधर्षितुं—प्रधर्षितुमशक्यः अक्षोभ्य इति—
(दुराधर्षः).
(१) " ञिधृषा, प्रागल्भ्ये" धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३
आङ्पूर्वः. दुःशब्देऽव्ययउपपदे,
२० (२)"ईषद्दुःषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखल्" ३।३।१२६॥ कौ०पृ०६६
इति,खल्. कृत्याप्रसक्तिस्तु निपुणतरमुपपादयिष्यते.
लघूपधगुणः,रपरः. दुसस्सोरुत्वम्. ❋

निरु०—८२ [अपान्निधिवदक्षोभ्यः (दुराधर्ष) इतीरितः।]
दुर्विज्ञेयगतिर्यस्मात् (दुराधर्षः) प्रकीर्तितः

१ इत्यर्थे ।

भा०—(८) "तद्धाम परमं मम" गीता।

(९) "दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम्"भा०मौस०तालपत्र० ।

(१०) "स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरम्"रा०बा०१५—३३।

(११ " विवेश वैष्णवं तेजः"रा०उ०११०—१३। ५

(१२ " कलामुहूर्तादिमयश्च कालो नयद्विभूतेः परिणामहेतुः" वि०पु०४—१—८४।

(१३) " तेषां तत्परमं स्थानम्" वि०पु०१—६—३९।

इत्यादिभिः, पूर्वोदाहृतैश्च, घुष्यमाणे, कालातीतत्वाक्षरत्वापरिणामित्वतमोतीतत्वनित्यत्वापुनरावृत्तिस्थानत्वादिना, १० भगवत्स्वरूपगुणादिवत्,

(१४) " एकमेवाद्वितीयम्" छा०उ०६—२—१।

(१५) "नासदासीन्नोसदासीत्तदानीम्"२अष्ट०८प्र०९अ०।

इत्येकत्वावधारणादिनिमित्तामनित्यत्वशङ्कामतीत्य वर्तमाने, वैष्णवे परमपदे, श्रीभूमिभ्यां दिव्यमहिषीभ्यां सह कौषीतकीपर्यङ्कविद्या- १५ द्यवगतदिव्यास्थानरत्ने, दिव्यपर्यङ्कोपरि, अनन्तवैनतेयविष्वक्सेनादिभिः पूर्वोपपादितैः नित्यसिध्दैः परिचर्यमाणचरणारविन्दस्य भगवतः सर्वैश्वर्यापरपर्यायं सार्वभौमं सुराजं भवमशेषवेदरहस्यमाविष्कृतम् तथा, वायुप्रोक्तशैवे स्पष्टम्,

(१६) "वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्धं जगत्पतिः। आस्ते वि- २० ष्णुरचिन्त्यात्मा भक्तैर्भागवतैस्सह" इति. पुराणे-वायुप्रोक्तशैवे श्रीविष्णुतत्त्वे-

(१७) " पञ्चशक्तिमयो देवो बहिर्लोकेश्वरेश्वरः। आस्ते स्वानन्दभावेन परमव्योम्नि सुस्थितः " इतिच. ❀ श्रीपाञ्च० श्रीविष्णुतत्त्वसंहितायाम्। २५

{८३ / ५३६} कृतज्ञः,

ॐ कृतज्ञाय नमः ।

भा०– अथ, विस्तृत यथोक्त निरुपाधिकदास्यनिर्ममत्वानामनाद
५ विद्याध्यारोपितस्वातन्त्र्य प्रवृत्तानां संसारिणां (कृतज्ञः);– आनु
कूल्यलवं जानातीति.

(१) " आतोनुपसर्गेकः " ३।२।३॥कौ०पृ०५७०

ब्रह्मज्ञः, प्राणदः, इत्यादयोप्येवम् यः खल्वाह,

(२)"अपि चेत्सुदुराचारः, सम्यग्व्यवसितो हि सः" गी०९–३०
१० इति. नच प्रत्युपकारं पश्यतोद्दशे;–यथा,

(३) " गोविन्देति यदाक्रन्दत् कृष्णा मां दूरवासिनम् । ऋणं प्रवृद्ध
मिव मे हृदयान्नापसर्पति " इतिच. ❀ भा०उ०५८–२२।

निर्व०–अथ, विस्मृतयथोक्तनिरुपाधिकदास्यनिर्ममत्वानाम्, अना
द्यविद्याध्यारोपितस्वातन्त्र्याणां संसारिणां कृतं सुकृतमानुकूल्यलवं
१५ जानातीति–

(कृतज्ञः).

(१) " ज्ञा, अवबोधने " धा० क्र्यादिः कौ०पृ०४७७

(२) " आतोनुपसर्गेकः " इति, कः. आतोलोपः. ३।२।३॥कौ०
पृ०५७०

२० (३) " डुकृञ्, करणे " धा० तनादिः कौ०पृ०४७३

(४) " निष्ठा " ३।२।१०२॥कौ०पृ०५८६

इति, क्तः; किंत्वादगुणः. अनिट्. ❀

निरु०– ८३ प्राणिभिर्यत् कृतं कर्म तज्ज्ञात्वा फलदो यतः ॥६६॥
पत्रपुष्पादिना तुष्टः (कृतज्ञो) मोक्षदानतः ।

१ प्रतीपवृत्तानां । २ लवकृतमेव जा ।

(८४) कृतिः,

ॐ कृतये नमः ।

भा०—तच्च तेषां सुकृतम्, अस्मादेव प्रसन्नादिति—(कृतिः).

(१) " अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम् " इत्यधिकारे, ३।३।१९॥ ५ कौ०पृ०६४७

❀ स्त्रियां क्तिन्नन्तः. एवं, [६३१]भूति, सिद्धि[४४]प्रभृतयोपि. यथा,

(२) " एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति " ❀ कौषीतकी ब्रा० ३–९।

तस्य कर्तारोप्यात्मानः, तदायत्तस्वरूपप्रवृत्त्यादिकतया अस्य स्व- १० भूता इति—

निर्व०— तच्च तेषां सुकृतं, प्रसन्नादेवास्मात् क्रियत इति—(कृतिः).

(१) " डुकृञ्, करणे " धा० तनादिः कौ०पृ०४७३

(२) " अकर्तरिचकारके " इत्यधिकारे, ३।३।१९॥कौ० १५ पृ०६४७

(३) " स्त्रियांक्तिन् " ३।३।९४॥ कौ०पृ०६५८

इति, स्त्रियामपादाने क्तिन्. कित्त्वान्नगुणः. अनिट्.

(४)"लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. देवताभिप्रायकं वा.॥ महाभाष्ये ॥

ब्रह्मादीनां विशेष्यत्वेपि न दोषः, यत एते नियतलिङ्गाः. इत्थमी- २० दृशेऽन्यत्रापि (शर्मेत्यादौ) ध्येयम्. ❀

तदायत्तस्वरूपप्रवृत्त्यादिकतया स्वस्य स्वभूताः तत्कर्तारोप्यात्मानोऽस्य सन्तीति—

निरु०—८४ [यस्मात्प्रसन्नात्सुकृतं तेषां स (कृति) रिष्यते॥६७॥] २५

प्रयत्नो वा क्रिया वाथ (कृति) रुक्ता क्रियावताम् ।

(८५) आत्मवान्, ॥ श्लोकः ॥ १० ॥ (८६) सुरेशः,

ॐ आत्मवते नमः । ॐ सुरेशाय नमः ।

भा०—(आत्मवान्). ❀

५ फल्गुपदलिप्सूनां ब्रह्मादीनामपि संविधाता—(सुरेशः) यथा ब्रह्मा (१) " यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतः प्रजासर्गकरोन्तकारी क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतः " वि० पु० ४–१–८५। इत्यादि. ❀

निर्व०—(आत्मवान्).

१० (१) " अत, सातत्यगमने " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८३

(२) "सातिभ्यांमनिन्" इति, मनिन्. वृद्धौ, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६ ३९

(३) " नेड्वशिकृति " ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१

इति, इडभावे च, व्युत्पादितादात्मन् शब्दात्.

(४) " तदस्य " इति, मतुप्. ५।२।९४॥ कौ० पृ० ३२५

१५ (५) " नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य " इति, नलोपः. ८।२।७॥ कौ० पृ० ३९

(६) "मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्यः" ८।२।९॥ कौ० पृ० ३२५ इति, मतोर्मस्य वः.

(७) "अत्वसन्तस्यचाधातोः" इति, दीर्घः. ६।४।१४॥ कौ० पृ० ७८

२० (८) "उगिदचां" इति, नुम् इत्यादि. ❀ ७।१।७०॥ कौ० पृ० ६५

फल्गुपदलिप्सूनामपि ब्रह्मादीनां सुराणाम् ईशः संविधाता इति—(सुरेशः).

निरु०— ८५ एषामात्मशरीरादिनिरासादथवा (ऽऽत्मवान्) ।
स्वे महिम्नि प्रतिष्ठानात् (आत्मवान्) अभिधीयते ॥ ६८ ॥

२५ ८६ [ब्रह्मादीनां फल्गुपदलिप्सूनां त्रिदिवौकसाम् ।
संविधाता (सुरेश) श्च प्रोच्यते विबुधोत्तमैः ॥ ६९ ॥]

(८७) शरणम्,

ॐ शरणाय नमः ।

भा०— अविशेषेण सर्वेषाम्—

(शरणम्). शृणाति रक्षणार्थाल्ल्युट्. एवं, करणम्, कारणम्,   ५
प्रमाणम् (भावनः) इत्यादयोपि निरुपाधिकः प्रापकः; यथा,

(१) "तं ह देवमात्मबुद्धिप्रसादं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" श्वे० उ० ६-१८।

(२) "निवासश्शरणं सुहृद्गतिर्नारायणः" सु० उ० ६।

(३) "शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः" इत्यादि. ❋

निर्व०— (१) "ईश, ऐश्वर्ये" इगुपधलक्षणःकः. धा० अदा-   १०
दिः कौ० पृ० ४३८

(२) "षु, प्रसवैश्वर्ययोः" षःसः धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२६

(३) "सुसूधागृधिभ्यः क्रन्" इति, क्रन्; उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०
कित्वादगुणः. अनिट्. सांहितिकः आद्गुणः. ❋

अविशेषेण सर्वेषाम्, शरणं रक्षकः. निरुपाधिकप्रापक इति (शरणम्). १५

(१) "शॄ, हिंसायाम्" अयमिह रक्षणकर्मा, धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७६

(२) "कृत्यल्युटो बहुलम्" ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६२
इति, बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्.

(३) "करणाधिकरणयोश्च" इति करणे वा. ३।३।११७॥ कौ० पृ० ६६२

(४) "लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. ❋ ॥ महाभाष्ये ॥   २०

निरु०—८७ आर्तानामार्तिहन्तृत्वात् (शरणं) परिकीर्तितः ।
यदुपासाद्भयं दुःखं पापं बन्धो न बाधते ॥ ७० ॥
प्रतिष्ठा च सुखं ज्ञानं भवेत् (शरण) मित्यतः ।

१ अत्र, इतः पूर्वत्र, इत उत्तरत्रच, "इत्यादयः" इति आदिपदेनसंगृहीतानि नामानि सर्वाण्यपि, ग्रन्थान्ते संकलय्य प्रदर्शयिष्यन्ते. तादृक् प्रदर्शन सौकर्याय तत्र तत्र "इत्यादयः" इतिपदोपरि तत् आवृत्तिद्योतकक्रमसंख्यामात्रं निवेश्यते ।

(८८) शर्म, (८९) विश्वरेताः,

ॐ शर्मणे नमः। ॐ विश्वरेतसे नमः।

भा०— शर्मसुखं, परमप्राप्यं चेति—
५ (शर्म). तस्मादेवसुखार्थात् मनिन्. यथा,
(१) "सर्वगन्धस्सर्वरसः" छा०उ०३—१४।
(२) "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" छा०उ०४—१०—५।
(३) "आनन्दोब्रह्म" इति. ❀ तै०भृ०६।
(शरणं, शर्म) प्रकारान् विवेक्षति.—
१० (विश्वरेताः), विश्वं कार्यमस्येति. सहि, स्वज्ञानस्थानपरिच दमर्थ्येन प्रजानां ज्ञानकर्मेन्द्रियादिकं विश्वं करोति. यथा,
(१) "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी" ॥ मुण्ड०उ०२—१—३।

निर्व०— शर्म—सुखं, परमप्राप्य इति—
१५ (शर्म) पूर्ववदेवधातुः; इह सुखार्थः
(१) "सर्वधातुभ्यो मनिन्" उणा०पा०४कौ०पृ०६३९ इति, मनिन्. गुणोरपरः.
(२) "नेड्वशिकृति" इति, नेट्. लिङ्गं भागवत्. ❀ ७।२।८॥ पृ०५८१
२० अथ, शरणशर्मप्रकाराः विशिष्टक्रमाःउपपाद्यन्ते.ज्ञानपरिचरणेद प्रजानांज्ञानकर्मेन्द्रियादिकं विश्वम्,रेतः-वीर्यं कार्यमस्येति (विश्वं
(१) "रीङ्, श्रवणे" धा० दिवादिः कौ०पृ०४५४
(२) "सर्वधातुभ्योऽसुन्" इतिवर्तमाने,उणा०पा०४कौ०पृ०६

निरु०— ८८ परमानन्दरूपत्वात् (शर्म) हिंसादिमन्थनात् ॥
२५ ८९ विश्वं रेतो भगवतो (विश्वरेता) हरिः स्मृतः।
ज्ञानेन्द्रियादिकं विश्वं परिचर्यार्थमेव हि ॥ ७२ ॥
यः प्रजानां करोतीति (विश्वरेता) श्च स स्मृतः।

१ शं-सुखम्। २ वक्ष्यति।

(९०) प्रजाभवः, ।

ॐ प्रजाभवाय नमः ।

भा०—(२) " सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् " मुण्ड० उ० २—१—८।　　५

(३) "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः " गी० १०—५।
श्रीविष्णुतत्त्वे,

(४) " विचित्रा देहसंपत्तिः ईश्वराय निवेदितुम् । पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता, " इति. ❋ श्रीपाञ्च० वि० त्वे० ।

सर्वाः प्रजाः तद्दत्तैस्तैरेवोपकरणैः तस्मिन् भवन्ति तदाभिमुख्य-　१०
योग्या भवन्तीति—(प्रजाभवः). अधिकरणे,

(१)" पुंसिसंज्ञायांघः प्रायेण" ३।३।११८।।कौ०पृ०६६३

निर्व०—(३) "स्नुरिभ्यांतुट्च" उणा०पा०४कौ०पृ०६४१
इति, असुन्, तस्य तुट्च; टित्त्वात्,

(४) " आद्यन्तौ टकितौ " इत्याद्यवयवः. गुणः अनिट्. १५
१।१।४६।।कौ०पृ०७

(५) " विश, प्रवेशने " धा० तुदादिः कौ०पृ०४६९

(६)"अशूप्रुषि०"इत्यादिनाक्वन्; उणा०पा०१कौ०पृ०६१७
कित्त्वादगुणः. अनिडित्युक्तम्. ततो बहुव्रीहिः. सौ,

(७) " अत्वसन्तस्य " इति, दीर्घ इत्यादि. ❋ ६।४।१४।। २०
कौ०पृ०७८

एवं, सर्वा अपि प्रजाः तद्दत्तैरेवोपकरणैस्तदाभिमुख्ययोग्या भवन्त्यस्मिन्निति—(प्रजाभवः).

(१) " भू, सत्तायाम् " धा० भ्वादिः कौ०पृ०३६८

निरु०— ९० तद्दत्तैरेवकरणैस्तस्मिन्नभिमुखाः प्रजाः ।। ७३ ।। २५
सर्वाश्चैव भवन्तीति (प्रजाभव) उदाहृतः ।

(९१) अहस्,

ॐ अर्हं नमः ।

भा०— इति,घः. एवम्, अभिमः[१६], नियमः[१६३][८६९] (यमः) इत्यौ[+११]
५ न हीनोस्यास्तीति—
(अहः).

(१) "अहरहीनम्" इतिमौलं निरुक्तम् । मूलसं० ।
(२)"नहि कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति" गी०६
इति. अनाद्यविद्यानिद्रावधौ स्वावबोधहेतुत्वाद्वा,
१० अहरिवेति— (अहः). ❀

निर्व०— (२) " करणाधिकरणयोश्च"इतिवर्तमाने, ३।३।१
कौ०पृ०६६२
(३) " पुंसिसंज्ञायाम् " ३।३।११८ ॥ कौ० पृ०६६३
इति, अधिकरणे घः. यद्वा,
१५ (४) " अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम्"३।३।१९ ॥ कौ० पृ०
इत्यनुवृत्तौ,
(५) " ऋदोरप्" ३।३।५७॥कौ०पृ०६५३
इति, उवर्णान्तादुक्तेऽर्थे अप्. गुणावादेशौ.
(६) " जनी,प्रादुर्भावे"प्रपूर्वः.धा०दिवादिः कौ०पृ०४५४
२० (७) " उपसर्गेचसंज्ञायाम्" इति,डः.३।२।९९॥कौ० पृ०
टिलोपः. ततः,स्त्रियामदन्तलक्षणष्टाप्. दीर्घः. तत्पुरुषः. ❀
मौलनिरुक्तानुसारात् न हीनोऽस्येति वा;—अनाद्यविद्यानिद्रावधौ
बोधहेतुत्वात्, अहः— दिवस इवेति वा,—
(अहः).

२५ निरु०—९१ न सन्ति हीना यस्येति (अह) स्स परिकीर्तितः ॥
अनाद्यविद्यानिद्रायां स्वधीहेतुतया (ह्यहः) ।

{ ९२ / ४२३ } संवत्सरो,

ॐ संवत्सराय नमः ।

भा०— एवम्, प्रबुद्धेषु समुद्धरणाय संवसतीति—(संवत्सरः). वसेः,
(१) "संपूर्वाच्चित्" इति सरन्प्रत्ययः. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८ ५
(२) "सस्यार्धधातुके" इति, तकारः. यथा, ७।४।४९।। कौ० पृ० ४१०
(३) "ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" गी० १०—१०।

निर्व०—(१) "ओहाक्, त्यागे" नञ्पूर्वः. धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५०
(२) "कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः" उणा० पा० १ १० कौ० पृ० ६१८ इति वर्तमाने,
(३) "नञिजहातेः" उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१८
इति, कनिन्. आलोपः. नञो नलोपः.
(४) "अहन्" इति, रुत्वम्. विसर्गः. ८।२।६८।। कौ० पृ० ८४
(५) "लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि ❀. ।। महाभाष्ये ।। १५
इत्थं, प्रबुद्धेषु समुद्धरणार्थं संवसतीति—(संवत्सरः).
(१) "वस, निवासे" संपूर्वः धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२
(२) "अशेस्सरः" उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८
(३) "वसेश्च" इतिवर्तमाने, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८
(४) "संपूर्वाच्चित्" उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२८ २०
इति, सरः चित्; चित्त्वात्
(५) "चितः" इति, अन्तोदात्तः. अनिट् ६।१।१६३।। कौ० पृ० ७३३

निरु०—९२ इत्थं तेषु प्रबुद्धेषु वसत्युद्धरणाय यः ।। ७५ ।।
(संवत्सरस्) २५

१ संपरि पूर्वात् ।

(९३) व्यालः, (९४) प्रत्ययः,

ॐ व्यालाय नमः। ॐ प्रत्ययाय नमः।

भा०–(४) "तेषामहं समुद्धर्ता" इति.गी० १२–७।
५ (५) "आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया" इति. ❀ रा० यु० १८–३४।
प्रस्थानेन, तानात्मसात्करोतीति–
(व्यालः).
(१) "ला,आदाने" धा०अदादिः कौ०पृ०४४३
१०(२)"आतश्चोपसर्गे" इतिकप्रत्ययः. ❀ ३।१।१३६॥कौ०पृ०५६८
प्रतीयतेस्मिन्निति-
(प्रत्ययः). सहितान् प्रत्याययति,विस्रम्भयति. यथा,-

निर्व०–(६) "सस्यार्धधातुके" ७।४।४९॥ कौ० पृ०४१०
इति, धातोस्सस्य तः. समः,
१५ (७) "मोऽनुस्वारः"पाक्षिकः परसवर्णः. ८।३।२३॥कौ०पृ०२०
वोनुनासिकः. नाम्नोः सांहितिकः ❀ विसर्जनीयस्य सः ❀
अभयप्रदानप्रस्थानेन, तान् व्यालाति आदत्ते आत्मसात्करोतीति–
(व्यालः)
(१) "ला,आदाने"व्याङ्पूर्वः धा०अदादिः ४४३
२० (२)"आतश्चोपसर्गे"इति,कः.आल्लोपः,३।१।१३६॥कौ०पृ०५६८
वेरिकारस्य यण् यकारः. ❀
स्वस्य तद्विस्रम्भयितृतया, प्रत्येति प्रतीयते वा–
विस्रब्धो भवति, स सर्वोऽस्मिन्निति–
(प्रत्ययः) पूर्वत्र,

२५ निरु०–९३ तानात्मसात् (व्याल) उक्तः करोति यः।
९४ योसौ प्रत्याययति तान् (प्रत्ययः) समुदाहृतः॥ ७६॥

(९५) सर्वदर्शनः, ॥

ॐ सर्वदर्शनाय नमः ।

भा०-(१) "तं ह्रदेवमात्मबुद्धिप्रसादम्" श्वे० उ० ६-१८।
श्रीविष्णुतत्वे,　　५
(२) "भूयो भूयोपि ते ब्रह्मन् विश्वास्यः पुरुषोत्तमः" श्रीपाञ्च-वि०।
स्वयं च सभापर्वणि,
(३) "यदि ते हृदयं[1] वेत्ति यदि ते प्रत्ययो मयि। भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे"॥ ❋ भा० स० २०-७ ।
तेषां, सर्वं स्वमहिमानं[2] दर्शयतीति-(सर्वदर्शनः). यथा,
(१) "तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्" १०
श्वे० उ० ३-२०।
(२) "तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति. ❋ मु० उ० ३-२-३।

निर्व०-(१) "इण्, गतौ" अपरत्र, धा० अदादिः कौ० पृ० ४४१
(२) "ईङ्, गतौ" तथाप्रतिपूर्वः धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४
उभयत्रापि,-ह्रस्वदीर्घयोः,　　१५
(३) "अकर्तरिचकारके" इत्यनुवृत्तौ; ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७
(४) "एरच्" ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५३ इति, अधिकरणे, अच्, गुणायादेशौ. उपसर्गेकारस्य यण् यकारः ❋
तेषां, सर्वं स्वमहिमानं दर्शयतीति-(सर्वदर्शनः),
(१) "दृशिर्, प्रेक्षणे" णिच्. गुणोरपरः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३० २०
नन्द्यादिल्युः, ल्युड्वा. बाहुलकादित्यादि. योरनः. णिलोपः.
(२) "सृ, गतौ" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२५

निरु०- ९५ महिमानं सर्वसहं तेषां दर्शयतीति सः ।
(सर्वदर्शन) आख्यातो नवार्णो लोचनप्रदः ॥ ७७ ॥

१ मेहृदयं वेत्सि । [इति मुद्रितकोशे.]
२ सहमहिमानं। सहमहिम्नात्मानम् । स्वमभिमानम् ।

श्लोकः ॥११॥ {२०६ / ५२४} (९६) अजस्,

ॐ अजाय नमः ।

भा०– तेषां, स्वप्राप्तिपरिपन्थि सर्वं स्वयमेव क्षिपतीति–(अज
५ (३)"अज,गतिक्षेपणयोः"अच्. यथा धा० भ्वादिः कौ०पृ० ३
(४) " तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभ
स्थो ज्ञानदीपेन भास्वता " गी० १०–११।
(५) " अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि " गी० १८–६६
इत्यादि. ❋
१० समर्थानामसमर्थानां च सर्वेषां शरणागतानाम्, विलम्बनम्, वैक्लव्यं[1]
परिहर्तुमाशु तानश्नुते इति–

निर्व०–(३)"इण्शीभ्यांवन्"इति, प्रस्तावे,उणा०पा० १कौ०पृ०६
(४) " सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वाअतन्त्रे "इति, उ
पा० १कौ०पृ०६१७
१५ अकर्तरि वन्नन्तो निपात्यते. गुणो रपरः. अनिट्. ❋
तेषाम्, स्वप्राप्तिपरिपन्थि सर्वं स्वयमेव अजति–क्षिपतीति–(अ
(१)"अज,गतिक्षेपणयोः"पचाद्यच्. इह, धा०भ्वादिःकौ०पृ० ३
(२) " अजेर्व्यघञपोः " २।४।५६॥कौ०पृ० ३९१
इति वीभावो न भवति, बाहुलकात्; इनजनुशिष्टः.
२० (३) "अजेरजच" इत्यजेरजादेशः, उणा०पा० २कौ०पृ०६
वीभावनिवर्तनार्थः. क्वचिदन्यत्रापि निषेधात् न वीभावः.
(४)"अजेरजच"इतिपाठेपि,प्रकृते,उणा० पा० २ कौ०पृ०६
बाहुलकादेव वा वीभावाभावः ❋

निरु०– ९६ प्रत्यर्थिनस्स्वसंप्राप्तौ प्रजानां क्षिपती (त्यजः)

[1] वैरूप्यं च ।

(९७) सर्वेश्वरम्ः,

ॐ सर्वेश्वराय नमः।

भा०–(सर्वेश्वरः).
(१) "अश्नोतेराशुकर्मणि वरट्च" इति,वरट्,उपधाया ईकारश्च. ५
उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४४
(२)"विभीषणेनाशु जगाम संगमम्"इति. ❀ रा०यु०१८–३९।
तेषां स्वरूपेण-

निर्व०–समर्थानामसमर्थानां च सर्वेषां शरणागतानां विलम्बनम्,
वैक्लव्यं च परिहर्तुम् आशु तान् सर्वानश्नुते व्याप्नोतीति– १०
(सर्वेश्वरः).
(१) " अशू,व्याप्तौ"धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३
(२) " अश्नोतेराशुकर्मणिवरट्च" उणा०पा०५कौ०पृ०६४४
इति;वरट्.चात्,
(३) " क्लिशेरीच्चोपधायाःकन्लोपश्चलोनां च. " उणा० पा० ५ १५
कौ०पृ०६४४
इत्यतोऽनुवर्तमानमुपधाया ईत्वं च. ❀
स्वरत्यादिविकल्पोपगमात्,
(४) " नेट्"इति,नेट्.सर्वशब्दोहि,७।२।८॥ कौ० पृ०५८१
(५) " सृ,गतौ"इत्यतः,धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२५ २०
(६) " सर्वनीघृष्व० " उणा० पा० १ कौ० पृ०६१७
इत्यादिना वन्नन्तो व्युत्पादितः. ❀
तेषामनुपायसाध्यः स्वरूपेण सिद्ध इति–

निरु०–९७ अशक्तानां च शक्तानां वैरूप्यं शरणैषिणाम्॥७८॥
अश्नुते परिहर्तुं यः स (सर्वेश्वर) ईरितः। २५

{ ९८ / ८२८ } सिद्धः, (९९) सिद्धिस्,

ॐ सिद्धाय नमः। ॐ सिद्धये नमः।

भा०—(सिद्धः) निष्ठा. एवं, प्रथितः, हितः, इत्यादयोपि.
५ नोपायैस्साध्यः;-यथा,
(१)"न्यासइत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम्" इति ❀ तै०ना०६—५०
उपायैरप्ययमेव सेव्यते इति—
(सिद्धिः). यथा,
(१) " यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति"
१० (२) " यं पृथक् धर्मचरणाः"

निर्व०—(सिद्धः).
(१) " षिधु, संराद्धौ " षः सः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५
(२) "गत्यर्थ०" इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥कौ०पृ०५९
कित्त्वान्न गुणः. निहतत्वान्नेट्.
१५ (३) " झषस्तथोर्धोधः " ८।२।४०॥कौ०पृ०३८५
इति, निष्ठातस्य धत्वम्.
(४) " झलांजशूझशि" ८।४।५३॥कौ०पृ०९
इति, पूर्वस्य धस्य दः. ❀
उपायैरपि अयमेव सेव्यते इति—
२० (सिद्धिः). प्राग्वत्धातुः. सत्वम्.
(१) " अकर्तरिच" इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥कौ०पृ०६४७
(२)"स्त्रियांक्तिन्" इति, कर्माणि क्तिन्. ३।३।९४॥कौ०पृ०६५०

निरु०—९८ स्वरूपेणैव भक्तानां सिद्धत्वात् (सिद्ध)उच्यते ॥७९
९९ अयमेव ह्युपायैश्च (सिद्धि) स्स्यात्साध्यते यतः ।

१ कर्तरिनिष्ठा । २ चारिणः ।

(१००) सर्वादिः,

ॐ सर्वादये नमः।

भा०—(३) "पृथक्धर्मफलैषिणः"
(४) "पृथक् धर्मैस्समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः" इति. ❋ ५
तेषाम्, परावरसर्वपुरुषार्थमूलमिति—
(सर्वादिः). यथा,
(१) "ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम्। प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च" ॥ रा०यु० १२०—३१।
(२) "सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्ते विशालां त्रैलोक्येऽस्मिन् १० कृष्णनामाभिधानात्" इति. ❋

इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्कमिश्रसूनोः,

श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धश्रीपराशरापरनामधेयस्य,

श्रीरङ्गनाथस्य, कृतौ,

श्रीमन्नामसहस्रविवरणे, १५

भगवद्गुणदर्पणे,

प्रथमं शतकं समाप्तम्.

निर्व०— किरत्वादगुणः. अनिट्. धत्वजश्त्वे प्राग्वत्.
(३) "लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. ❋ ॥ महाभाष्ये ॥
तेषां परावरभूतानां सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, २०
आदिः- मूलमिति—
(सर्वादिः).

निरु०—१०० सर्वेषां पुरुषार्थानां मूलं (सर्वादि) रीरितः॥८०॥

निर्व०—(१) " डुदाञ्,दाने" आङ्पूर्वः. धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५१

(२) " उपसर्गेघोः किः" ३।३।९२॥ कौ० पृ० ६५८

५ इति, किः. ❀ आतो लोपः.

(३) " सृ,गतौ" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२५

(४) " सर्व" इत्यादिना निपात-उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७

इत्युक्तमेव. तत्पुरुषः. सांहितिकः सवर्णदीर्घः. ❀

इति कुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज

१० वरददेशिकतनयवरदगुरुवरसूनुवरदार्यसूरिविरचिते,

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित

श्रीमत्सहस्रनामभाष्यानुगे,

भगवन्नामसहस्रनिर्वचने,

प्रथमं शतकं सम्पूर्णम्.

द्वितीयशतकादिमुद्रणं प्रचलति अल्पकालेनैव पूर्तिर्भविष्यतीत्यालोच्य महाशयाः गृह्णीयुरित्याशास्महे.

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास

"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना

कल्याण—मुंबई.

द्वितीयशतकप्रारम्भः।

{३२० ५५७} (१०१) अच्युतः। (१०२) वृषाकपिर्,

ॐ अच्युताय नमः। ॐ वृषाकपये नमः।

भा०—तेभ्यः प्रपन्नेभ्यो नापगतः—(अच्युतः). ५
(१) "यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा"
(२) "तस्याहं न प्रणश्यामि"
(३) "न त्यजेयं कथंचन" इति. ❀ रा० यु० १८—३।
अच्युतमेव धर्मवराहत्वेन समर्थयते—
(वृषाकपिः). तथार्षं निरुक्तम्, १०
(१) "कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते। तस्माद्वृषाकपिं प्राह काश्यपो मां प्रजापतिः"॥ इति. ❀ भा० शा० ३४३—५९।

निर्व०— तेभ्यः प्रपन्नेभ्यः, च्युतः- अपगतः, नेति—(अच्युतः).
(१) "च्युङ्, गतौ" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२७
(२) "गत्यर्थ०" इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६ १५
कित्त्वाद्गुणः. अनिट्. नञ्समासः. नञो नलोपः. ❀
अच्युत एव धर्मवराहत्वेन समर्थ्यते.
सएव, आर्षनिरुक्तानुसारात्, वृषः-धर्मः, तद्रूपश्चासौ,
कपिः-श्रेष्ठवराहश्चेति,—(वृषाकपिः).
(१) "कपि, चलने" इदित्त्वात् नुम्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९६ २०

निरु०—१०१ भक्तेभ्योऽच्युतपूर्वत्वात् (अच्युतः) परिकीर्तितः।
आश्रितानां च्युतिर्यस्मान्नास्ति सो (ऽच्युत) ईरितः॥ ८१॥
१०२ कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते।
तस्माद् (वृषाकपिः) प्रोक्तो वरवर्णोऽभीष्टदो मनुः॥८२॥

{ १०३ / १८९ } अमेयात्मा,

ॐ अमेयात्मने नमः ।

भा०—अस्मिन् आश्रितानुग्रहस्रोतसि,—
५ (१) " अतोज्यायांश्च पूरुषः " पु० सू० ३ ।
(२) " भूयांश्चातो जनार्दनः " इति न्यायेन,
(अमेयात्मा,) इयानित्यपरिच्छेद्यस्वरूपः. ❁

निर्व०—(२) " अचइः " इति इप्रकरणे, उणा० पा०४ कौ०
पृ० ६३८
१० (३) " कुण्डिकम्प्योर्नलोपश्च " उणा० पा०४ कौ०पृ०६३९
इति, इः, नलोपश्च.
(४) " वृषु, सेचने " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१०
इगुपधलक्षणः कः, कर्मधारयः
(५) " अन्येषामपिदृश्यते " ६।३।१३७॥ कौ० पृ०१६
१५ इति, पूर्वपदस्य दीर्घः. ❁
अस्मिंश्च आश्रितानुग्रहस्रोतसि, अमेयः अपरिमेयः—
इयानित्यपरिच्छेद्यः, आत्मा— स्वरूपम्, अस्येति—(अमेयात्मा.)
(१) " अत, सातत्यगमने " धा० भ्वादिः कौ०पृ०३८३
(२) "सातिभ्याम्०" इति, मनिनन्त आत्मशब्दः, उणा०पा०
२० कौ० पृ०६३९
(३) " नेट्० " इत्यनिट्. ७।२।८॥ कौ० पृ०५८१
(४) " माङ्, माने " धा०जुहो० कौ० पृ० ४५०
(५) " अचोयत् " इति, यत्. ३।१।९७॥ कौ० पृ०५५७

निरु०—१०३ इयानित्यपरि[१]च्छेद्यस्वभावात्सर्वतोऽधिकः ।
२५ (अमेयात्मा) समुद्दिष्टो ह्यौन्नत्यफलदो मनुः ॥ ८३ ॥

[१] नित्यापरि ।

(१०४) सर्वयोगविनिःसृतः, ॥

ॐ सर्वयोगविनिःसृताय नमः।

भा०—कथम्-(सर्वयोगविनिःसृतः)-
सर्वैरपि शास्त्रलक्षणैः स्वमनीषिकापरिकल्पितैरपि, योगैः— ५
उपायैः, (विनिःसृतः)-विशेषेण वेदपरमगुह्यैरिव (विनिःसृतः),
प्राप्तुं योग्यः सुग्रह इति वा. यथा,
(१) "स्वबुद्धिमात्रनिर्ज्ञातः परमात्मा जगत्प्रभुः। स्वैश्वर्यानुभवप्री
तो ज्ञातारमनुसेवते" इति.
श्रीपौष्करे, १०

निर्व०—(६) "ईद्यति" इति, ईत्वम्. ६।४।६५॥कौ०पृ०५५७
गुणः. नञो नलोपः. बहुव्रीहिः. सवर्णदीर्घः.
ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀
एतदेव, विशिष्टक्रमतयोपपाद्यते.
सर्वे, च शास्त्रलक्षणाः, स्वबुद्धिपरिकल्पिताश्च, ये योगाः— १५
उपायाः, तैरपि वेदगुह्यैरिव विशेषेण निःसृतः—
प्राप्तुं योग्यः, सुग्रहो वेति—
(सर्वयोगविनिःसृतः).
(१) " सृ, गतौ" विनिस्पूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२५
(२) " गत्यर्थ०" ३।४।७२॥कौ०पृ०५१६ २०
इति, कर्तरि क्तः. अनिट्. किस्वादगुणः.
(३) " युजिर्, योगे" धा०रुधादिः कौ०पृ०४७१
(४) " हलश्च" इति, करणे घञ्. गुणः. ३।३।१२१॥कौ०
पृ०६६३
(५) "चजोः०" इति, कुत्वम्. ७।३।५२॥कौ०पृ०५६० २५

निरु०—१०४सर्वैरुपायैः प्राप्यश्च (सर्वयोगविनिःसृतः)

श्लो० ॥१२॥ {२७१ / ७०१} (१०५) वसुः,

ॐ वसवे नमः ।

भा०—(२) " यस्मात् सद्भक्तियुक्तानां प्रपन्नानां क्रमं विना ।
५ प्रसादमेति मन्त्रेशस्त्वचिराद्भावितात्मनाम् ॥ किं पुनर्वै क्रियाज्ञानसंपूर्णानां तु पौष्कर । श्रद्धाभक्तिपराणां च बोधितानां च देशिकैः "
इति. ॥ श्रीपाञ्च० पौष्कर० ॥
श्रीविष्णुतत्त्वे,
(३) " नियुक्तं मनसा वापि यदि गृह्णाति माधवः । किंतु नोन्मू-
१० लितं दुःखमेतावदिति निश्चितः. " ॥ इति. ❀ ॥ श्रीपाञ्च० वि०
तेष्वियताप्यतिप्रीत्या वसतीति—
(वसुः). वसेः,
(१) " शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च " इति,
उः. ❀ उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९
१५ वसुनि—निधाविव, तेषु मनोऽस्येति—

निर्व०—(६) " सृ, गतौ " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२५
(७) "सर्व० " इत्यादिना वन्नन्तो निपातितः. ❀ उणा० पा० १
कौ० पृ० ६१७
तेष्वियताप्यतिप्रीत्या वसतीति—
२० (वसुः).
(१) " वस, निवासे " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२
(२) " शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च "
इति, उः. ❀ उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९
तेषु वसुनि—निधाविव, मनोऽस्येति—

२५ निरु०—१०५ वसतीति(वसु) स्तेषु प्रीत्या परमया स्वयम् ॥८४॥

{१०६ / ७०२} वसुमनास्, {२१३ / ८७३} (१०७) सत्यः,

ॐ वसुमनसे नमः । ॐ सत्याय नमः ।

भा०—(वसुमनाः)
(१) " स महात्मा सुदुर्लभः " इति. ❋ गी० ७–१९ । ५
तेषु सत्सु साधुरिति—(सत्यः).
(१) "तत्र साधुः" इति, यत्. ❋ ४।४।९८॥ कौ० पृ० २८९

निर्व०—(वसुमनाः).
(१) " मन, ज्ञाने " धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५६
(२) " सर्वधातुभ्योऽसुन् " उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४० १०
इति, असुन्. व्युत्पादितो हि,
(३) "वस, निवासे" इत्यतः उप्रत्यये, वसुशब्दः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२
(४) " अत्वसन्तस्य० " ६।४।१४॥ कौ० पृ० ७८
इति, असन्तलक्षण उपधादीर्घ इत्यादि. ❋ १५
तेषु सत्सु साधुरिति—(सत्यः).
(१) " अस्, भुवि " धा० अदादिः कौ० पृ० ४४४
(२) " वर्तमानेलट् " ३।२।१२३॥ कौ० पृ० ३६६
(३) "लटश्शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे " इति, लटः शता. तस्य, ३।२।१२४॥ कौ० पृ० ५९९ २०
(४) " तिङ्शित्० " इति, सार्वधातुकत्वे, ३।४।११३॥ कौ० पृ० ३६८

निरु०—१०६ वसुनीव निधौ तेषु मनो यस्याऽस्ति सर्वदा ।
सर्वैः (वसुमनाः) प्रोक्तो मातृवत् पोषको मनुः ॥८५॥
१०७ सत्सु साधुः (सत्य) इति—

(१०८) समात्मा, (१०९) संमितम्,

ॐ समात्मने नमः । ॐ सम्मिताय नमः ।

भा०—तेषु गुणादिभिः निम्नोन्नतेष्वपि अनालोचितविशेषमनाः
५ (समात्मा). यथा,
(१) "समोहं सर्वभूतेषु" इत्यादि. ❋ गी० ९—२९ ।
तैः,—(संमितः)

निर्व०—(५) "कर्तरिशप्" इति.शप्. तस्य, ३।१।६८॥ कौ० पृ० ३६८
(६) "अदिप्रभृतिभ्यश्शपः" इति,लुक्.शतुः, २।४।७२॥ कौ० पृ० ४३५
१० (७) "सार्वधातुकमपित्" १।२।४॥ कौ० पृ० ३७६
इति, ङित्त्वात्,तत्र परतः,
(८) "श्नसोरल्लोपः" इति,अस्तेरल्लोपः, ६।४। १११ ॥ कौ० पृ० ४४४
इत्थं निष्पन्नात् सच्छब्दात्,
(९) "तत्रसाधुः" इति, यत्.भत्वात् जश्त्वाभावः. ❋ ४।४।९८॥
१५ कौ० पृ० २८९
तेषु गुणादिभिः, निम्नोन्नतेष्वपि, समः-अनालोचितविशेषः, आत्मा-मनः,अस्येति—
(समात्मा). आत्मशब्दः अततेर्व्युत्पादितः.
(१) "षम ष्टम, अवैकल्ये" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१८
२० षस्सः. पचाद्यच्. दीर्घः. ततः,
(२) "सर्वनामस्थानेचा०" ६।४।८॥ कौ पृ० ४१
इति,नान्तलक्षण उपधादीर्घ इत्यादि. ❋
तैःसं-सम्यक्, मितः-परिमितः, अस्मत्करस्थ इति परिछिन्न इति—
(संमितः).

२५ निरु०—१०८ (समात्मा) समचित्ततः ।
१०९ मितत्वाच्च तथा भक्तैः (संमितः) परिकीर्तितः ॥८६॥

(११०) समः,

ॐ समाय नमः

भा० —(१) "द्यतिस्यति-" इत्यादिना इकारः. ७।४।४०॥ कौ० पृ० ५९४
अस्मद्धस्तस्थ इति सम्यक् परिच्छिन्नः. यथा, ५
(२) "ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः" ।रा० बा० २०—२।
(३) "ममायं तनयो निजः" इति, वि० पु ५—५—५।
दशरथवसुदेवादिभिः. ❀
तेष्वपि परिचितापरिचिततीव्र[1]मन्दसंवेगित्वाद्यविगणय्य गौरवे सम
इति—(समः). १०
(१) "षम ष्टम, अवैकल्ये" औणादिकोऽकारः. ❀ धा० भ्वादिः
कौ० पृ० ४१८

निर्व० — (१) "माङ्, माने" संपूर्वः. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०
(२) "तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः" ३।४।७०॥ कौ० पृ० ५५५
इति, इह कर्मणि, १५
(३) "निष्ठा" इति, क्तः. अनिट्. ३।२।१०२॥ कौ० पृ० ५८६
(४) "द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति" ७।४।४०॥ कौ० पृ० ५९४
इति, तादौ किति, आत इत्वम्. अगुणः. समः,
(५) "मोऽनुस्वारः" पाक्षिकः परसवर्णः. ❀ ८।३।२३॥
कौ० पृ २० २०
तेष्वपि परिचितापरिचित ❀ तीव्रमन्दसं[2]वेदित्वाद्यविगणनेन गौरवे,
समः—समान इति—(समः).
(१) "षम ष्टम, अवैकल्ये" षस्सः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१८
अकारप्रत्यय औणादिक ऊह्यः; पचाद्यच् वा. ❀

निरु० — ११० ज्ञातेऽपरिचिते चापि समत्वात् (सम) उच्यते। २५

१ पातञ्जलसू० १—२१—२२। ("संवेगः—वैराग्यम्" इति तद्भाष्यटीकायाम्.) २ (संवेगित्वेति पाठस्साधुरिति प्रतिभाति.)

{१११ / १५६} अमोघः,

ॐ अमोघाय नमः।

भा०—तेषामवितथस्पर्शः—
५ (अमोघः). यथा,
(१) "अमोघं दर्शनं राम नच मोघस्तव स्तवः। अमोघास्ते भ
ष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः" इति. ❀ रा० यु०१२०—३
(१) " पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षरमव्ययम्। तद्भवान् पुण्ड
काक्षः " इति—भा०उ०६९—६।

१० निर्व०—तेषां, मोघः—वितथस्पर्शः, नेति—
(अमोघः).
(१) "मुह, वैचित्ये" वैतथ्यकर्मेहायम्. धा० दिवादिः कौ०पृ०४
अनेकार्था हि धातवः. तद्बीजं चोक्तमेव. तथैव तत्रतत्र तादृशे प्र
(जनार्दनइत्यादौ) अवसेयम्. ततः, पचाद्यच् गुणः. पृषोदरादिलक्ष
१५ वर्णागमेन हस्य घः.यद्वा,
(२) "न्यङ्क्वादीनांच" इति, तस्याकृति-७।३।५३।।कौ०पृ०५६
गणत्वात्, कुत्वम्. तत्रच, बाह्यप्रयत्नत आन्तरतम्यात्,
(३) " स्थानेन्तरतमः" १।१।५०।।कौ०पृ०७
इति, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य,हस्य तादृशो व
२० तुर्यो घकारः.अथवा,
(४) " हलश्च" ३।३।१२१॥कौ०पृ०६६३
इति, यथायथम् करणाधिकरणयोः घञ्. शेषं प्राग्वत्. नञ्तत्पुरु
नञो नलोपः. ❀

निरु०—१११ वितथस्पर्शरहितः स(ह्यमोघः) प्रकीर्तितः॥८७।

(११२) पुण्डरीकाक्षः,

ॐ पुण्डरीकाक्षाय नमः।

भा०—(पुण्डरीकाक्षः).नित्यवैकुण्ठवासिनां दृष्टिभूत इत्यर्थः.यथा,
(२) " दिवीवचक्षुराततम्" इति. ❋ पु०सू० । ५

निर्व०—आर्षनिर्वचनानुसारात्, पुण्डरीकस्य— परस्य धाम्नः,
तात्स्थ्यात्, "मञ्चाः क्रोशन्ति" इतिवत्,
नित्यवैकुण्ठवासिनाम्, अक्षि- चक्षुरिवेति—(पुण्डरीकाक्षः),
(१) " अशू, व्याप्तौ" धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३
(२) " अशेर्नित्" इति, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३२ १०
क्सौ, अक्षिशब्दो व्युत्पादितः.
(३) " पुण, कर्मणि शुभे" धा० तुदादिः कौ० पृ०४६६
(४)"कृषिदृषिभ्यामीकन्"इतिप्रकरणे,उणा०पा०४कौ०पृ०६३२
(५) " पर्फरीकादयश्च" इति,उणा० पा०४ कौ०पृ०६३३
निपातनात् ईकन्, धातोः डः रुगागमश्च अगुणः. १५
पर्फरीकादिराकृतिगणः.दीर्घः.
(६) "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इति, अच् समासान्तः.५।४।७६॥
कौ०पृ०१८३
(७) " यस्य०" इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ०५६
(८) " लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. ❋ ॥ महाभाष्ये ॥ २०
एवम्, अतिप्रकृष्टस्याप्यस्य पूर्वोक्तदिशा अस्मदादीनामपि श्रेय-
स्करत्वात्, वृषः-निरुक्तानुसारात् धर्मः,
तद्रूपम्;-यद्वा. ❋ वृषेस्सेचनार्थतया, वृषम्- तापत्रयनिर्वापण
सुधासेकशीतलम्, कर्म- चेष्टितम्, अस्येति—

निरु०—११२पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षरमव्ययम्। २५
तद्गतानामक्षिभूतः (पुण्डरीकाक्ष) ईरितः ॥ ८८ ॥

(११३) वृषकर्मा, (११४) वृषाकृतिः,

ॐ वृषकर्मणे नमः । ॐ वृषाकृतये नमः ।

भा०—एवम्, प्रकृष्टस्याप्यस्यास्मदादीनामपि पूर्वोक्तदिशा श्रेयस्करत्वा
५ त् धर्मरूपमस्य कर्मेति— (वृषकर्मा). ❋
तथा, आकृतिरपीति—(वृषाकृतिः). अथवा,
तापत्रयनिर्वापणसुधासेकशीतलचेष्टितचारुरूपत्वात्,—
(वृषकर्मा,वृषाकृतिः).
(१)"वृषु,सेचने"यथा,श्रीसात्वते परध्याने,धा०भ्वादिःकौ०पृ०४१०

१० निर्व०— (वृषकर्मा).
(१) " डुकृञ्, करणे" धा०तनादिः कौ०पृ०४७३
(२) " सर्वधातुभ्योमनिन्" उणा०पा०४कौ०पृ०६३९
इति, मनिन्.गुणः. रपरः. अनिट्,
(३)"वृषु, सेचने" इगुपधलक्षणः कः धा० भ्वादिः कौ०पृ०४१०
१५ अगुणः, बहुव्रीहिः ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि, ❋
तथा, वृषः-प्राग्वत् धर्मरूपा, वृषा-शीतला वा, आकृतिः—आकारः,
चारुरूपम् अस्येति—
(वृषाकृतिः). आङ्पूर्वः.पूर्ववत् धातुः.
❋ स्त्रियांक्तिन् अगुणः अनिट् वृषशब्दो व्युत्पादितः द्वितीयकल्पे
२० अदन्तलक्षणष्टाप्. दीर्घः.

निरु०—११३श्रेयस्करं धर्मरूपं कर्म यस्य प्रचक्षते ।
(वृषकर्मे) ति विख्यातः शुभकर्मप्रदो मनुः ॥ ८९ ॥
११४ धर्मरूपाकृतिर्यस्य स (वृषाकृति) रुच्यते ।
तापत्रयाग्निदग्धानां सुधेवात्यन्तशीतलम् ॥ ९० ॥
२५ रूपं कर्म च यस्यास्ति (वृषकर्मा,) (वृषाकृतिः) ।

१ परध्याने ।

श्लो०॥१३॥ (११५) रुद्रो,

ॐ रुद्राय नमः।

भा०—(२) "विश्वमाप्याययन् कान्त्या पूर्णेन्द्वयुततुल्यया"। श्रीपौष्करे, ॥ सात्व० ॥ ५

(३)"वपुषा सुन्दरेणैव दिव्येनाविकृतेन च। मुञ्चन्तमनिशं देहादालोकं ज्ञानलक्षणम्" ॥ श्रीपा०पौ० ॥

(४)"पूर्वकर्मानलार्तानां ध्यायिनां खेदशान्तये। वदनेन्दुचयोत्थेन ह्लादयन् गोगणेन तु"॥ इति. ॥ श्रीपा०पौ० ॥

राजधर्मे, १०

(५)"ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनचित्रिते। ददर्श कृष्णमासीनं नीलं मेराविवाम्बुदम्" ॥ इति. ❋भा० राज०४५–१३।

एवंविधरूपविविधचेष्टितद्रुतहृदयान् सानन्दवाष्पान् कुर्वन्, रोदयतीति—

(रुद्रः) १५

निर्व०—(१) "स्त्रियाःपुंवत्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु"६।३।३४॥कौ०पृ०१६०

इति, पूर्वस्य पुंवत्. उभयत्रापि, पूर्वोत्तरपदसमभिव्या. हारे सवर्णदीर्घः. ❋

एवंविधरूपचेष्टितद्रुतहृदयान् सानन्दवाष्पान् कुर्वन्, २० रोदयतीति—

(रुद्रः.)

निरु०—११५ ईदृक्रूपैश्चेष्टितैश्च भक्तानानन्दवाष्पयन्॥ ९१ ॥
रोदयन् (रुद्र) उद्दिष्टः सर्वसंतोषदो मनुः।

(११६) बहुशिराः,

ॐ बहुशिरसे नमः ।

भा०—(१) " रोदेर्णिलुक्च " उणा० पा० २कौ०पृ०६२०
५ इति,रक्प्रत्ययः, णिलोपश्च. यथा, श्रीविष्णुतत्त्वे,
(२) " आह्लादशीतनेत्राम्बुः पुलकीकृतगात्रवान् । सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिभिः " इति. ❀ ॥ श्रीपा० वि० तत्वे० ।
बहूनि शिरांसि परस्सहस्रं फणा अस्येति—(बहुशिराः).

निर्व०—(१) " रुदिर्, अश्रुविमोचने " णिच्. धा०अदा० कौ०
१० पृ०४४५
(२) " स्थायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसि—वाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्" उणा० पा०२कौ० पृ०६१९
इति वर्तमाने,
१५ (३)"रोदेर्णिलुक्च"इति,रक्,णेर्लुक्च. उणा०पा०२कौ०पृ०६२०
(४)" नेड्वशि० " इति, नेट्. लुका लुप्ते,७।२।८॥कौ०पृ० ५८१
(५) "नलुमताङ्गस्य" इति, प्रत्ययलक्षण-१।१।६३॥कौ०पृ०४३
प्रतिषेधात्, न णिनिमित्तो लघूपधगुणः.ऐदमर्थ्येन हि,
(६) " णेरनिटि " ६।४।५१॥कौ०पृ०३९९
२० इत्येव सिद्धे, लुक आरम्भः; यदित्वत्रापि लोप इत्येव पाठः; तर्हि, सिद्धे पूर्वोक्तसूत्रेणैव णिलोपे, पुनरारम्भः प्रत्ययलक्षणबाधनार्थ इति ध्येयम्. ❀
अनन्तरूपतया, बहूनि-परस्सहस्राणि, शिरांसि—फणाः, अस्येति—(बहुशिराः).

२५ निरु०—११६ फणाश्च बहवो यस्य स वै (बहुशिरा) मतः ॥९२॥

(११७) बभ्रुः,

ॐ बभ्रवे नमः।

भा०— तथाविधः सन् बिभर्तीति—

(बभ्रुः). भृञः, ५

(१)"कुर्भ्रश्च"इति,कुप्रत्ययः,द्वित्वं च.उणा०पा०१कौ०पृ०६१०

(२)"यस्य सा सकला पृथ्वी फणामणिशिलारुणा। बिभर्ति मालां लोकानाम्"

(३)"योऽनन्तः पृथिवीं धत्ते शेखरस्थितिसंस्थिताम्" इति. ❋

निर्व—(१)"श्रिञ्, सेवायाम्" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२२ १०

(२)"सर्वधातुभ्योऽसुन्" उणा० पा०४कौ०पृ०६४०

इति, वर्तमाने,

(३)"श्रयतेःस्वाङ्गे शिरःकिच्च"उणा० पा०४कौ०पृ०६४१

इति, श्रयतेः असुन्, कित्. धातोः शिरादेशश्च. आदेशे अकार-इत्, उच्चारणार्थो वा. कित्त्वादगुणः. १५

(४)"बृहि, वृद्धौ" धा० भ्वादिः कौ० पृ०४११

इदित्त्वान्नुम् कुप्रकरणे,

(५)"लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च" इति, कुः, उणा०पा०१कौ०पृ० ६११नलोपश्च-बहुव्रीहिः. असन्तदीर्घः इत्यादि. ❋

तथाविधः सन् भरतीति—(बभ्रुः). २०

(१)"भृञ्,भरणे" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२२

(२)"योद्वेच" इत्यतः उणा०पा०१ कौ०पृ०६१०

द्वे इति वर्तमाने,

(३)"कुर्भ्रश्च" इति, कुः, उणा०पा०१कौ० पृ०६१०

निरु०—११७ अनन्तरूपो यो धत्ते पृथ्वीं(बभ्रु) स्स ईरितः॥ २५

१ भरतीति।

ॐ विश्वयोनये नमः ।

भा०—इदमनन्तवपुषा सामान्यम् सर्वसाधारणम् भक्तसंश्लेषविशेषार्थ
५ व्यवस्थापयति—
(विश्वयोनिः). इति.- विश्वेषां भेजुषां स्वेन मिश्रयितेति.

निर्व०—भृञो द्वित्वंच.बाहुलकप्रभावात् द्विरुक्तपूर्वखण्डस्य अभ्यास
ज्ञायाम्,
(४) "उरत्"इति, अभ्यासऋवर्णस्य अत्त्वम्, रपरत्वम्, ७।४।६६
१० कौ० पृ० ३७८
(५)"हलादिःशेषः"इति,रेफस्य निवृत्तिः.७।४।६०।।कौ०पृ०३६
(६) " अभ्यासेचर्च"८।४।५४॥कौ०पृ०३७०
इति, भस्य बः. ततः, उत्तरखण्डे कित्त्वात् न गुणः. इको यण्
ऋकारस्य रेफः. संहितायाम्,
१५ (७) " भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि" ८।३।१७॥ कौ०पृ० २
इति यत्वम् ।
(८) "हलिसर्वेषाम्"इति,यलोपः. ❀ ८।३।२२॥ कौ०पृ०२
इदं च अनन्तवपुषा सामान्यम् सर्वसाधारणम् भक्तसंश्लेषविशेषार्थं व
वस्थाप्यते.
२० विश्वेषाम्- भेजुषाम्, योनिः- मिश्रयितेति,—(विश्वयोनिः)
(१) " यु,मिश्रणे" धा०अदादिः कौ०पृ०४३९
(२)"वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनित्" उणा०पा०४कौ०पृ०६३
इति,निः,गुणः.
(३) " नेड्वशि०" इति, नेट्. ७।२।८॥कौ०पृ०५८१

२५ निरु०—११८ विश्वेषां भेजुषां स्वेन(विश्वयोनि)स्तु मिश्रणात्॥९३

१विश्लेषा । विश्लेषविशेषा ।

(११९) श्रुचिश्रवाः,

ॐ शुचिश्रवसे नमः ।

भा०—(१) " श्रु, मिश्रणे " धा०अदादिः कौ०पृ०४३९
(२) " वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनित् " उणा० पा०४ ५
कौ०पृ०६३४ इति, नित्प्रत्ययः. ❀
तदुक्तान्यवश्यम् शृणोतीति—(शुचिश्रवाः).
(१) " शुचीनि श्रावणीयानि शृणोमीह धनञ्जय । नच पापानि
गृह्णामि ततोहं वै शुचिश्रवाः "।। इति. भा०शा०मो० ३४४—६१।
भक्त्युपहृतं हि शुचि; यथा, १०
(२) " विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्तिच " इति. भा०
उ०९०—४३।

निर्व०—(४) " विश, प्रवेशने " धा० तुदादिः कौ०पृ०४६९
(५) " अशूप्रुषि० " उणा० पा०१कौ०पृ०६१७
इत्यादिना क्वन्. अगुणः. अनिट्. ❀ १५
तदुक्तानि भक्तिनम्राणि श्रावणीयानि शुचीनि, शृणोतीति—
(शुचिश्रवाः)
(१) " श्रु, श्रवणे " धा० भ्वादिः कौ०पृ०४२६
(२) " सर्वधातुभ्यः० " उणा० पा०४कौ०पृ०६४०
इत्यसुन्. गुणावादेशौ. २०
(३) " शुच, शोके " शौचकर्माचायम्. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३९०
(४) " सर्वधातुभ्य इन् " इति, वर्तमाने, उणा० पा०४कौ०
पृ०६३७
(५) " इगुपधात् कित् " इति, इन् कित्. उणा०पा०४कौ०पृ०६३७
अगुणः. ततः, असन्तत्वात् दीर्घ इत्यादि. ❀ २५

निरु०—११९ भक्तैरुक्तान्यवश्यं यश्शृणोति स (शुचिश्रवाः)।

(१२०) अमृतः,

ॐ अमृताय नमः।

भा०—(३) "धर्म्यारम्याश्चार्थवतीर्विचित्रार्थपदाक्षराः। शृण्व
५ विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः॥ अकामस्यैव कृष्णस्य सा व्यती
य शर्वरी" इति. ❋ भा० उ० ९३—२।
तेषाम्; निरवधिकमाधुर्येण, जरामरणवारणेन,
सदा सेवायामप्यतृप्तिकरत्वेन वा—
(अमृतः;) यथा,
१० (१) "अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम्" इति. ❋
ईदृशशक्तिलेशेन खलु सागरसारेप्यमृतत्वमुपचर्यते;
ततो विशेषमाह.—

निर्व०—तेषाम्, निरवधिकमाधुर्येण, जरामरणनिवारणेन,
सदा सेवायामपि अतृप्तिकरत्वेन वा, नास्ति मृतं-मृतिः, अस्मादिति-
१५ (अमृतः).
(१) "मृङ्, प्राणत्यागे" धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६८
(२) "नपुंसकेभावेक्तः" इति, क्तः. ३।३।११४॥ कौ० पृ० ५
अगुणः. अनिट्. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः. नलोपः. ❋
यद्वा, न म्रियते अनेनेति—
२० (अमृतः). धातुः प्राग्वत्.
(१) "हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्" उणा० पा० ३ कौ
पृ० ६२८ इति वर्तमाने,
(२) "तनिमृङ्भ्यांकिच्च" इनि, तन् कित्. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६
अगुणः. अनिट् नञ्तत्पुरुषः. नलोपः प्राग्वत्. ❋

२५ निरु०—१२० जरामृत्योर्वारणेन ह्यतृप्तेर्वापि सेवनात्॥ ९४॥
(अमृत) स्स्यान्निरतिशयमाधुर्येण च सर्वदा।

(१२१) शाश्वतस्थाणुः, (१२२) वरारोहो,

ॐ शाश्वतस्थाणवे नमः। ॐ वरारोहाय नमः।

भा०– (शाश्वतस्थाणुः) स्वयं नित्यः, भोक्तृभ्योऽनपहार्यश्च, अपुनरावृत्तिभोग्यत्वात्; अन्यद्धचमृतमनित्यम्, सकृत्सेव्यं च. ❋

तस्मात्; (वरारोहः) वरम्–उत्कृष्टम्, आरोहणम्–स्वप्राप्तिः, अस्येति. अन्यद्धि सर्वमवरम्; यथा,

निर्व०– ईदृशशक्तिलेशानः सागरसारेऽपि अमृतशब्दव्यपदेशः. अनित्यात्, सकृत्सेव्याच्च, प्रसिद्धामृतात् वैलक्षण्यमुच्यते. १०
शाश्वतः–स्वयं नित्यश्चासौ, स्थाणुः–अपुनरावर्तिनाम् नित्यभोग्यतया स्थिरश्च, इति–
(शाश्वतस्थाणुः). एकन्नाम.
(१) "ष्ठा, गतिनिवृत्तौ" षस्सः. टवर्गः तवर्गजः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२४ १५
(२) "स्थोणुः" इति, णुः. उणा०पा०३कौ०पृ०६२६ अनिट् शश्वदित्यव्ययात्,
(३) "तत्र भवः" इति, अणि, टिलोपाभावे, ४।३।५३॥ कौ०पृ०२६१
आदिवृद्धौ च, शाश्वतशब्दो व्युत्पादितः. कर्मधारयः. ❋ २०
तस्मात् कारणात्, वरः– उत्कृष्टः, आरोहः– आरोहणम्, तत्तत्कर्तृकस्वप्राप्तिः, अस्य अस्मिन् वेति–
(वरारोहः).

निरु०– १२१ भोग्यो ह्यपुनरावृत्त्या भोक्तृभ्यो रोचते यतः॥९५॥
स्वयं नित्यस्सदा योऽसौ (शाश्वतस्थाणु) रुच्यते। २५
१२२ वरमुत्कृष्टमारोहो यस्य स्वप्राप्तिलक्षणः॥ ९६॥
वर्तते स (वरारोहः) प्रकृष्टस्थानदो मनुः।

भा० — (१) " एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः" ।
" परव्यूह विभवात्मना त्रिविधं परं ब्रह्म" इतिभागवतसिद्धान्तः.
तत्र, परन्नाम, अकार्यम्, कार्यादनवच्छिन्नपूर्णषाड्गुण्यमहार्ण
५ लिकैकातपत्रीकृतनिस्सीम नित्यभोगविभूतिकम्, ❋ मुक्तोपसृ
अनौपाधिकम्, अवस्थानम्.
व्यूहश्च, मुमुक्षुसिसृक्षया प्रदेयसृष्टिस्थितिलयाः, शास्त्रतदर्थतत्फला
नाराधने, लीलाचेतीदृशकार्योपयुक्तविभक्तपरगुणरूपव्यापारशी
१० ह निर्वाहितलीलाविभूतिकम्, मुक्तिसाधकं चतुर्धाऽवस्थानम्. विभ
तच्छायः सुरनरतिर्यगादिःस्वविभवसजातीयः ऐच्छः प्रादुर्भाव
तथाच श्रीसात्वते,
(२) "षाड्गुण्यविग्रहं देवं भास्वज्ज्वलनतेजसम् । सर्वतःपा
तत्" ॥ इत्युपक्रम्य, ॥ श्रीपा० सा० ॥
१५ (३) " परमेतत्समाख्यातमेकं सर्वाश्रयं विभुम् । एतत्पूर्वं त्रयं
न्यत् ज्ञानाद्यैर्भेदितं गुणैः ॥ विद्ध्येतद्व्यूहसंज्ञं वै निःश्रेयसफलप्र
मुख्यानुवृत्तिभेदेन युक्तं ज्ञानादिभिर्गुणैः ॥ नानाकृति च तद्विद्धि
वं भुक्तिमुक्तिदम्" । इति. ॥ श्रीपाश्च० स्वात्वते० ॥
२० तत्र, प्रादुर्भावाः केचित् साक्षात्; यथा, मत्स्यकूर्मादयः.
अन्ये तु आर्ष्यादिविशिष्टपुरुषाधिष्ठानेन; यथा, भार्गवरामकृ
पायनादयः. अपरेकाले शक्त्यावेशेन;
यथा पुरंजयादिषु. इतरेच व्यक्तिषु स्वयमेवावतीर्य; यथा,
अर्चावतार इति चतुर्धा.

---

१ कार्यानवच्छिन्न । २ प्रलयसृष्टिस्थितयः । उपादेयसृष्टि ।
३ ऋष्यादि । ४ कार्यकाले ।

भा०—ननु, ब्रह्मादयोपि भगवत्प्रादुर्भावाः कल्प्यन्ताम्, तदभेदोपदेशात्. तदिदं जडजल्पितम्, अस्मदादेः तृणादेश्च तत्प्रादुर्भावत्वप्रसङ्गात्. अस्ति हि सर्वस्याभेदव्यपदेशः,

(४) " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " इत्यादि. छा० उ० ३–१४–१। ५

नियमेन तेषां ब्रह्मादीनां भगवदवतारगणनास्वपरिगणनात्, देवमनुष्यादिवत्. सृष्टिप्रकरणेषु सृज्यतया परिगणनाच्च; प्रत्युत, तेषां प्रादुर्भावेभ्यो भेदव्यपदेशाः, प्रादुर्भावशब्दविलक्षणेन प्रादुर्भावान्तर शब्देन निर्देशाः, भगवद्विभूतिलेशोद्भवत्वतत्प्रादुर्भावविशेषाधीनवृत्तित्वादिव्यवहाराश्च, भगवच्छास्त्रेषु बहुलमुपलभ्यन्ते. (अतएव हि १० तेषां प्रादुर्भावेभ्यो भेदःतद्विभूतित्वं च शास्त्रितम्.) श्रीपौष्करे तावत्,

(५) " ज्ञानोपदेष्टा भगवान् कपिलाक्षस्त्वधोक्षजः । विद्यामूर्तिश्चतुर्वक्त्रो ब्रह्मा वै लोकपूजितः ॥ तदंशभूतो वै यस्य विश्वव्यञ्जनलक्षणः" ॥ इति. ॥ श्रीपाञ्च. पौ० ॥

ब्रह्मणः कपिलप्रादुर्भावं प्रति, " यस्य" इति षष्ठ्या शेषत्वम्, १५

"तदंशभूतस्सन्—विश्वव्यञ्जनलक्षणः" इतितत्तज्ज्ञानप्रवर्तकतया तद्विभूतित्वं च व्यञ्जितम्, अंशशब्दैश्चैतादृशः, सविभूतिकस्य भगवतो विभूतिभूतैकदेशेषु मुख्यो व्याख्यातः,

(६) "अंशो नानाव्यपदेशात्" इत्यत्र. ब्रह्मसूत्र० २–३–४२। २०

तथा, अनलशायिप्रादुर्भावं प्रतीतरस्य,

(७) " युगान्तेषु च संहारं यः करोति च सर्वदा । शङ्कराख्यो महारुद्रः प्रादुर्भावान्तरं हि तत् ॥ देवस्यानलशायेर्वै सर्वाधः संस्थितस्य च" । इति.

---

१ कुण्डलितम् ।

भा०—अत्रान्तरशब्दो भेदवचनः,

(८) " इक्षुक्षीररसादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्"। इतिवत्.प्रादुर्भावप्रादुर्भावान्तरयोर्लक्षणं च वि[1]विक्तमुक्तम्,

५ (९) " प्रादुर्भावास्तु विज्ञेयाः स्वव्यापारवशात्तु वै। प्रादुर्भावान्तरास्तद्वदंशस्य तु वशादपि" ॥

इति. अत्र, " स्वव्यापारवशात्" इतिस्वासाधारणत्वम्, " अंशस्य तु वशादपि"इति तु शब्दात्, अंशवशशब्दाच्च, विशेषो विभूतिपारतन्त्र्यं च. पुनरपितादृशलक्षणम्,

१० (१०) " स्वभावमजहच्छश्वदाकारान्तरमाकृतेः। यत्तत्त्वमंशसंभूतं प्रादुर्भावान्तरं तु तत्" ॥ इति.

तथा,मुख्यौपचारिकविभागश्च.

(११) " प्रादुर्भावान्तरैस्सार्धं प्रादुर्भावैर्द्विजाखिलैः। अप्ययैः प्रभवाख्यैस्तु गौणमुख्यैस्सुरेश्वरैः" ॥ इति.

१५ तथा, मुमुक्षुभिः प्रादुर्भावानामाराध्यत्वंप्रादुर्भावान्तराणामाराधन निषेधश्च.

(१२) " यदैवकृतदीक्षाणामधिकारस्समर्पितः। अच्युताराधनानां तु निश्श्रेयसपदाप्तये ॥ तदैवप्रतिषिद्धं च देवतान्तरपूजनम्। व्यूहाद्वा विभवाख्याद्वा ऋतेनान्यत्पुरोदितात्॥स्कन्दरुद्रमहेन्द्राद्याः प्रतिषिद्धास्तु

२० पूजने। ज्ञात्वैवं भक्तिसाङ्कर्यं नकुर्यादेवमेवहि"इति.श्रीसात्वतसंहितायां तु महिषीभूषणपरिजनादेः भोगोपकरणतया भगवद्विग्रहान्तरभावः, कालविधिशिवादेः लीलोपयिकसंसारोपकरणत्वं च, स्फुटीकृतम्

(१३) " इत्येतद्देवताचक्रमङ्गमन्त्रगणान्वितम्। विग्रहे देवदेवस्य संलीनमवतिष्ठते ॥ वक्ष्ये भवोपकरणगीर्वाणगणमुत्तमम्। "

---

१ संविभक्तमुक्तम्।

भा०—नानाविभवमूर्तीनां योवतिष्ठेत शासने॥ कालोपि यन्नियन्ता च शास्त्रं नानाङ्गलक्षणम् । विद्याधिपतयश्चैव समुद्रस्सगणश्शिवः ॥ प्रजापतिसमूहस्तु इन्द्रः सपरिवारकः । मुनयस्सप्तपूर्वेऽन्ये ग्रहास्तारागणैर्वृताः । जीमूताश्चाखिला नागास्त्वप्सरोगण उत्तमः ॥ ओषध्यश्चैव पशवो यज्ञास्साङ्गाखिलास्तु ये । विद्या चैवापरा विद्या पावकश्चैव मारुतः ॥ चन्द्रार्कौ वारिवसुधे इत्युक्तममलेक्षण ॥ चतुर्विंशतिसंख्यं च भवोपकरणं महत् । भवस्साक्षात्प्रधानस्तु व्यापको जडलक्षणः ॥ मन्त्रमन्त्रेश्वरन्यासात्सोपि पूज्यत्वमेति च" ॥ इति. ॥ श्रीपा० सात्व० ॥

अतः, श्रीजन्मरहस्ये चतुर्मुखादिप्रसङ्गः[1], श्रीपौष्करे प्रादुर्भावविभूतितयाऽन्तर्भावनिबन्धनोऽनुसंधेयः. एवं च व्यामोह एव त्रिमूर्तिसाम्यपण्डितन्यायः पण्डितंमन्यानाम्. सर्वं चैतत्, तत्रतत्र स्थापयिष्यते. ❋

तत्र (वरारोहः) इत्येतदन्तैर्नामभिः, प्रायशः परत्वमुक्तम्.

निर्व०—(१)"रुह, बीजजन्मनि प्रादुर्भावेच" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२०

आङ्पूर्वः.

(२)"भावे"इति, भावेघञ्. लघूपधगुणः. ३।३।१८॥कौ०पृ०६४७

(३) " वृञ्, वरणे" धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२

(४) " वृ, वरणे" वा. पूर्वत्र, धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७६

(५) " भावे " ३।३।१८।।कौ० पृ० ६४७

(६)"अकर्तरिचकारके" इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९।।कौ०पृ०६८

(७) " ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च"३।३।५८।।कौ०पृ०६५३

इति, अप्. अपरत्र, तदनुवृत्तौ,

(८)"ऋदोरप्" इति, ऋदन्तलक्षणोप्. ३।३।५७।।कौ०पृ०६५३

गुणःरपरः. सांहितिको दीर्घः. ❋

---

[1] सङ्गे ।

(१२३) महातपाः,

ॐ महातपसे नमः

भा०–(किमेकं दैवतं लोके किंवाप्येकं परायणम्) इति प्राप्यप्र-
५ श्नयोः तत्प्रतिवचनयोश्च प्रायेणामीष्वेव विश्रान्तिः अथ, (स्तुवन्तः
कंकम्) इत्यादीनामुपायप्रश्नप्रतिवचनानामधिकारे व्यूहः. तत्र
वासुदेवः परत्वेन व्याख्यातः.
इदानीं संकर्षणः– (महातपाः)
(१) " यस्यज्ञानमयं तपः " इति, मुण्डकोप० १–१।
१० महत् पूज्यम्, ज्ञानम्, अस्येति, षड्गुणा व्याख्यास्यन्ते.

निर्व०– एवम्, एतावता प्रायशः परत्वमुक्तम् अथव्यूहः. तत्र,
वासुदेवस्य परत्वेन व्याख्यातत्वात्; इदानीम्, अप्ययपूर्वकत्वात्
सृष्टेः, संजिहीर्षुस्संकर्षणः प्रस्तूयते. षड्गुणा व्याख्यास्यन्ते. तत्र, ज्ञा-
नबले संकर्षणस्य गुणौ व्यूढौ, तत्र, महत्–पूज्यम्, तपः– प्राची-
१५ नभवपरिश्रान्तिशान्त्यर्थं संजिहीर्षा बुद्धिलक्षणं ज्ञानम्, अस्येति–
(महातपाः).
(१) " तप, सन्तापे "ज्ञानकर्मेहायम्.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३०
(२) " सर्वधातुभ्यः० " इति,असुन्.उणा०पा०४कौ०पृ०६४०
महच्छब्दो व्युत्पादितः.

२० निरु०– १२३ शतोत्तरैर्द्वाविंशकैर्वरारोहान्तनामभिः ॥ १७ ॥
किमेकं दैवतमिति किमित्येकं परायणम् ।
प्राप्यस्य प्रश्नयोश्चैव मुक्तमुत्तरमत्र तु ॥ १८ ॥
व्यूही यो वासुदेवोपि व्याख्यातोत्रैव संग्रहात् ।
अथ संकर्षणात्मानं वक्ष्यत्युत्तरनामभिः ॥ १९ ॥
२५ महत्पूज्यं तपोज्ञानं यस्येति स (महातपाः)

श्लो०॥१४॥ (१२४) सर्वगस्,

ॐ सर्वगाय नमः ।

भा०—तेषु ज्ञानबले संकर्षणस्य गुणौ व्यूढौ, ज्ञानं च प्राचीनभव-
परिश्रान्तिशान्तये संजीहीर्षालक्षणमत्र. ❋ ५
धारणसामर्थ्यलक्षणेन बलेन आत्मवत् धारयन् संहतान् स-
र्वान् गच्छतीति–
(सर्वगः). ❋ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषुडः ❋
एवं, संकर्षणाद्धि संकर्षणं नाम (५५६) निरुच्यते अथ,
संहतान् सिसृक्षुः प्रद्युम्नः सर्वकार्यम् १०
विन्दति– सृष्ट्यालभत इति–

निर्व०–(३) " आन्महतः. " इति, आत्वम् दीर्घः, ६।३।
४॥कौ०पृ०१५५
ततः, असन्तत्वादुपधादीर्घ इत्यादि- ❋
धारणसामर्थ्यलक्षणेन बलेन, आत्मवत् धारयन्, संहतान् १५
सर्वान् गच्छतीति–(सर्वगः).
(१) गम्ऌ, गतौ " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३०
(२)"अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषुडः"३।२।४८॥कौ०पृ०५७८
इति, डः. डित्वाट्टिलोपः–
(३) "सृ, गतौ"ततः, सर्वशब्दः, धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२५ २०
(४) " सर्वनीघृष्व० " उणा०पा०१कौ०पृ०६१७
इत्यादिना वन्नन्तो निपातितः अनिट्- ❋
अथ, संहतान् सिसृक्षुः प्रद्युम्नः, ऐश्वर्यवीर्यगुणौ प्रद्युम्नस्य व्यू-
ढौ. तत्र, जगत्क्रिया शक्त्युल्लासरूपैश्वर्यगुणकतया, स सर्वं कार्यं वि-
न्दति सृष्ट्या लभत इति– २५

निरु०– १२४ धारयन् संहतान्यो वै गच्छतीति स(सर्वगः)॥१००॥

१ तत्र ज्ञान ।

(१२५) सर्ववित्, {१२६ / २८५} भानुर्,

ॐ सर्वविदे नमः। ॐ भानवे नमः।

भा०—(सर्ववित्).
५ इदमत्र जगत्क्रियाशक्त्युल्लासरूपमैश्वर्यम्. ❋
सर्वनिर्माणेप्यविकुर्वाणो भातीति—
(भानुः),—
(१) "दाभाभ्यान्नुः" इति, नुःउणा०पा०३कौ०पृ०६२६
(२) "सएष स्वयमुद्बभौ" इति.
१० इदमविकाराकारं वीर्यम्. ❋

निर्व०—(सर्ववित्).
(१) "विद्लृ, लाभे" धा० तुदादिः कौ०पृ०४७०
(२) "क्विप्च" इति, क्विप्. ३।२।७६॥कौ०पृ०५८१
(३) "सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेपि
१५ क्विप्" इति, ३।२।६१॥कौ०पृ०५८०
अयमस्येव प्रपञ्चः. अगुणः.
(४) "वावसाने" ८।४।५६॥कौ०पृ०३३
इति, पाक्षिकं चर्त्वम्. साधितोहि सर्वशब्दः,
अविकाराकारवीर्यगुणकतया सर्वनिर्माणेप्यसावविकुर्वाणो
२० भातीति—
(भानुः).
(१) "भा, दीप्तौ" धा० अदादिः कौ०पृ०४४३
(२) "दाभाभ्यान्नुः" इति, नुः. अनिट्. ❋ उणा० पा०३
कौ०पृ०६२६

२५ निरु०— १२५ प्रद्युम्नत्वेतु कार्याणि लभते यस्स (सर्ववित्)।
१२६ (भानुः) स्सर्वस्य भातीति निर्माणेप्यविकारतः॥ १०१॥

(१२७) विष्वक्सेनो,

ॐ विष्वक्सेनाय नमः ।

भा०—अथ, स्थापकोऽनिरुद्धः—
(विष्वक्सेनः),—इनेन स्वामिना सह वर्तत इति सेना, ५
❋ सेश्वरेति यास्कः.अनेन रक्षकवन्तो जन्तवो विष्वञ्चःअस्येति.
इयमत्र सामर्थ्यशरीरा शक्तिः. ❋

निर्व०—अथ,स्थापकोऽनिरुद्धः. शक्तितेजसी गुणावनिरुद्धस्य व्यूढौ. तत्र सामर्थ्यशरीरया शक्त्या, विषूची—समन्तात् गामिनी, सेना; इनः—ईश्वरः, तेन सह वर्तत इति सेना,—सेश्वराचमूः, १० तदुपलक्षिताः अनेन रक्षकवन्तो जन्तवः,अस्येति—(विष्वक्सेनः).
(१) "इण्,गतौ" धा० अदादिः कौ० पृ० ४४१
(२) "इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्"उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२५ इति,नक्.अगुणः.अनिट्.ततः,
(३) "तेनसहेति तुल्ययोगे" इति, २।२।२८॥ कौ० पृ० १६५ १५ सहेत्यस्य बहुव्रीहिः.
(४)"वोपसर्जनस्य"इति,सहस्य सः गुणः.६।३।८२॥ कौ० पृ० १६५ स्त्रियामतष्टाप्.दीर्घः.ततः,विष्वक्पूर्वः,
(५) "अनेकमन्यपदार्थे"इति, २।२।२४ ॥ कौ० पृ० १६० पुनर्बहुव्रीहिः. २०
(६) " अञ्चु,गतिपूजनयोः"धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९०
विषु इत्यव्ययपूर्वः.
(७) " ऋत्विक्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चांच"इति, क्विन्.३।२।५९॥ कौ० पृ० ६७

निरु०—१२७ इनेन स्वामिना सार्कं वर्तते सेन इत्यतः । २५
विष्वग्रक्ष्यो जनो यस्य (विष्वक्सेन) इतीरितः ॥ १०२ ॥

१ सेश्वरा चमूः । सेश्वरयास्कः ।

(१२८) जनार्दनः,।

ॐ जनार्दनाय नमः।

भा०—रक्षाप्रतिपक्षान् जनान् अनपेक्षोऽर्दयतीति—
५ (जनार्दनः).
(१) "दस्युत्राणाज्जनार्दनः" इति.भा०उ०—७१—६।
इदमनपेक्षालक्षणं तेजः. प्रतिमूर्तिगुणानां व्यवस्थेयम्;इयता-
माविष्कारात्.भगवतस्सर्वत्रानावरणगुणत्वात्.
मूले हि श्रूयते—

१० निर्व०—(८)"अनिदिताम्०" इति,नलोपः.६।४।२४॥कौ०पृ०७६
(९) "उगिदचाम्०" इति, ७।१।७०॥कौ०पृ०६५
अज्ग्रहणात्, धातोश्चेदुगित्कार्यम्; तर्हि, अञ्चतेरेवेति नियमादित-
रव्यावृत्त्या,अञ्चतेः
(१०) "उगितश्च" इति,ङीप् इत्यादि.४।१।६॥कौ०पृ०८९
१५ (११) "स्त्रियाःपुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणेस्त्रियामपूरणीप्रि-
यादिषु" इति, ६।३।३४॥कौ० पृ१६०
पुंवद्भावः.सांहितिको यण् वः.
(१२) "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" ८।२।६२॥कौ० पृ०६८
इति, कुत्वम्; चस्य कः. ततः,
२० (१३) "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति,१।२।४८॥कौ०पृ०१२९
आपो ह्रस्वः. ❀
अनपेक्षालक्षणेन तेजसा,जनान्—रक्षाप्रतिपक्षान्,अर्दयति—
अनपेक्षं पीडयतीति—
(जनार्दनः).

२५ निरु०—१२८भक्तविद्वेषिणां तूर्णं मर्दनाद्धि (जनार्दनः)।

(१२९) वेदो,

ॐ वेदाय नमः ।

भा० – (२) " ज्ञानेनैश्वर्येण शक्त्येति सर्वे भगवतोऽनूनाः पूर्णाः इति, एष आत्मा चतुर्विधः सर्वज्ञः सर्वदर्शी सर्वेश्वरः सर्वशक्ति- ५ स्समृद्धिमान् वा ग्रेन्थिरनून आप्तो वशी स्वाधीनोऽनादिरनन्तो व्यपगत- निद्राभयक्रोधतन्द्रो व्यपगतेच्छातमःक्लमव्याधिनिर्दोषो निरनिष्टो निरवद्यो ये भगवन्तं वासुदेवमेवं विदुः, त एनं विदुः; ये, नैवं विदुः, न ते विदुः इति, भगवान् वासुदेवोनन्त एवापरिमितोनन्तत्वेनापारि- मितत्वेन भवति" इति प्रतिपर्यायम्. ❀ ॥ मूलसं० ॥ १०

पुनः संकर्षणस्य शास्त्रप्रदत्वमुच्यते.–

(वेदः);–सृष्टिलम्भितकरणाः विन्दन्ति तस्मिन्निति.

निर्व० – (१) "अर्द, हिंसायाम्" धा० चुरादिः कौ० पृ० ४८७ चुरादिः. णिच्. ततः, नन्द्यादिल्युः.

(२) " कृत्यल्युटः०" ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६२ १५

बाहुलकात् ल्युड्त्यादि. योरनः. णिलोपः.

(३) " जनी, प्रादुर्भावे " पचाद्यच्. दीर्घः. ❀ धा० दिवा- दिः कौ० पृ० ४५४

भगवतः पूर्णषाड्गुण्यस्य सर्वत्रानूनगणत्वेपि, प्रतिमूर्तिव्यवस्था चेयम्, इयतां गुणानामाविष्कारात्, प्रतिपर्यायम् पुनः किंचिद्विव- २० क्षितम्. तत्र तावत् संकर्षणस्य शास्त्रप्रदत्वमुच्यते. सर्वे सृष्टिलम्भित- करणाः, शास्त्राणि विन्दन्ति– प्राप्नुवन्ति, अस्मिन्निति–

(वेदः).

(१) " विद्लृ, लाभे " धा० तुदादिः कौ० पृ० ४७०

निरु० – १२९ संकर्षणत्वे शास्त्रार्थप्रदत्वाद्(वेद)ईरितः॥१०३॥ २५

१ उत एष । २ अव्याधि ।

{१३० / १३३} वेदविद्,

ॐ वेदविदे नमः।

भा०—(१)"हलश्च"इति,घञ् यथा, ३।३।१२१॥कौ०पृ०६६३
५ (२) "यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै"
(३) अतः, "अभ्युपायः आगमः पन्थाः नेता ब्राह्मण आचार्यः"
इति संकर्षणाभिज्ञाः[1]. ❀
वेदार्थं चाविशयविपर्यासं वेत्तीति—
(वेदवित्). आह हि,
१० (१) "वेदविदेव चाहम्" इति. ❀ गी० १५-१।
तदङ्गैश्छन्दःकल्पादिभिः स्वकल्पितैरविहीनः—

निर्व०—(२)"हलश्च"इति,अधिकरणे घञ्.गुणः. ❀ ३।३।१२१॥
कौ०पृ०६६३
अविशयविपर्यासं वेदम्, अस्य च शब्दस्य तदर्थपरत्वात् वेदार्थम्,
१५ वेत्ति जानातीति—
(वेदवित्).
(१) "विद, ज्ञाने" धा० अदादिः कौ०पृ०४४३
क्विप्. अगुणः. पाक्षिकमवसानचर्त्वम्. पुनरपि स एव धातुः. ततो
वेदशब्दः,
२० (२) "हलश्च" इति, घञन्तो व्युत्पादितः ❀ ३।३।१२१॥कौ०
पृ०६६३
विगतानि—विहीनानि, अङ्गानि— स्वकल्पितानि च्छन्दःकल्पादीनि,
अस्येति—('व्यङ्गः), तैरविहीनतया स नेति—

निरु०—१३० असंशयविपर्यासं वेदार्थं वेत्ति (वेदवित्)।

१ णाधिभिज्ञाः। णाद्यभिज्ञाः।

(१३१) अव्यङ्गो, (१३२) वेदाङ्गो,

ॐ अव्यङ्गाय नमः । ॐ वेदाङ्गाय नमः ।

भा०— (अव्यङ्गः). ❀

वेदाश्चानन्तशाखाः,अस्य अङ्गं—शरीरम्,अन्तरङ्गव्यञ्जकत्वादिति ५
(वेदाङ्गः). यथा,
(१) " नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् " काठ० ३प्र०प०५५
(२) " विधूनुते वेदमयं शरीरम् " इति.
(३) " श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञा "
(४) " दैवं पित्र्यं च कर्तव्यम् " १०
(५)"इति तस्यानुशासनम् " इतितदाज्ञत्वाद्वा—(वेदाङ्गः). ❀

निर्व०— (अव्यङ्गः).
(१) " अञ्जू, व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु " धा० रुधादिः
कौ०पृ०४७२
(२) " हलश्च " इति, घञ्. ३।३।१२१।।कौ०पृ०६६३ १५
(३)"चजोः०"इति, कुत्वम् गः.यद्वा,७।३।५२।।कौ०पृ०५६०
(४) " अगि, गतौ " धा० भ्वादिः कौ०पृ०३८८
इदित्त्वात् नुम्, पचाद्यच्. अनुस्वारपरसवर्णौ. विपूर्वःसमासः.
वेः यण्. ततो नञ्समासः. नलोपः.
नाम्नोस्सांहितिकम् जश्त्वम्. ❀ २०
वेदाश्चानन्तशाखाः, अङ्गं— अभिव्यञ्जकत्वात्, तदाज्ञात्वाद्वा,
शरीरम्, अस्येति—
(वेदाङ्गः). धातुः प्राग्वत्. ततो घञित्यादि. वेदशब्दोपि,
वेत्तेः घञि व्युत्पादितः. दीर्घः. ❀

निरु०—१३१शीक्षाव्याकरणाद्यङ्गैर्न हीनो(ऽव्यङ्गः)उच्यते।। १०४।। २५
१३२ यस्य वेदोऽनन्तशाखो (वेदाङ्गो)ऽङ्गतया स्मृतः ।

{१३३ / १३० } वेदवित्, (१३४) कविः, ॥

ॐ वेदविदे नमः । ॐ कवये नमः ।

भा०— वेदैर्वेद्यत इति वेदः, तदर्थो धर्मः, तमनुष्ठापनेन विन्दतीति-
५ प्रद्युम्नः—(वेदवित्). अतो ह्यस्य,
(१) " धर्मः; प्रद्योतयिता, प्रवर्तयिता "इति च निर्देशाः ❁
स एव क्रान्तदर्शित्वात्—(कविः)
(१) " कु, शब्दे " दर्शनकर्मणोऽस्मात् इन्, ❁ धा० अदादिः
कौ० पृ० ४४०

१० निर्व०—अथ, प्रद्युम्नस्य अनुष्ठापकत्वम्—
वेद्यते—ज्ञाप्यते, वेदैर्धर्म इति,
(वेदः), तदर्थो धर्मः; तं विन्दति—अनुष्ठापनेन लभत इति—(वेदवित्).
(१) " विद्लृ, लाभे " धा० तुदादिः कौ० पृ० ४७०
क्विप् अगुणः. पाक्षिकमवसानचर्त्वम्.
१५ (२) " विद, ज्ञाने " धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३
(३) "अकर्तरिचकारके०" ३ । ३ । १९ ॥ कौ०पृ०६४७
इति, कर्मणि घञ् . गुणः ❁
स एव कान्तं कौति पश्यतीति—(कविः)
(१) " कु, शब्दे " धातूनामनेकार्थतया दर्शनकर्मेहायम्. धा०
२० अदादिः कौ०पृ० ४४०
(२)"सर्वधातुभ्य इन्"इति,इनि प्राप्ते, उणा०पा०४कौ०पृ०६३७

निरु०—१३३ वेदैर्वेद्यतया वेदस्तदर्थो धर्म उच्यते ॥ १०५॥
तदनुष्ठापनान्नित्यं प्रद्युम्नो (वेदवित्) स्मृतः ।
१३४ स एव कान्तदर्शित्वात् (कवि) रित्युच्यते बुधैः ॥ १०६॥

१ क्रान्तदर्शित्वात् ।

श्लो० ॥ १५ ॥ (१३५) लोकाध्यक्षस्, (१३६) सुराध्यक्षो, (१३७) धर्माध्यक्षः,

ॐ लोकाध्यक्षाय नमः । ॐ सुराध्यक्षाय नमः । ५
ॐ धर्माध्यक्षाय नमः ।

भा०— कान्तदर्शित्वमेव त्रिभिरुपपादयति.—
(लोकाध्यक्षः, सुराध्यक्षः, धर्माध्यक्षः,) इति;
लोकाः—धर्माधिकारिणः, सुराः—तदाराध्यादेवताः, धर्मः—तत्साधनं वैधं, तेषाम् अध्यक्षः—अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशपरिहारेण १०
फलं दातुमनुसन्धाता, अनिरुद्धः.
अतो ह्यस्य, "धर्मज्ञः, उपायज्ञः, अध्यक्षः, सत्यसन्धः,
स एवास्य संविदन् ददाति " इति व्यपदेशाः ❀

निर्व०—(३)"अच इः" इति, इः. गुणावादेशौ, उणा० पा० ४
कौ०पृ० ६३८ सांहितिकं, नाम्नोः, १५
(४) "खरि च" इति, चर्त्वम्. ❀ ८ । ४ । ५५॥ कौ०पृ० २०
अथ कान्तदर्शित्वोपपादनमुखेन त्रिभिरनिरुद्धस्य फलप्रदत्व-
मुच्यते, लोकानां—धर्माधिकारिणाम्, अध्यक्षः—स्वामी,
अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिहारेण फलं दातुम-
नुसन्धातेति— २०
(लोकाध्यक्षः)
(१)" अक्षू, व्याप्तौ"अधिपूर्वः धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४०८

निरु०—१३५—१३६—१३७ धर्माधिकारिणो लोकाः तदाराध्याः
सुरास्तथा । धर्मस्तत्साधनं तेषामध्यक्षः स्यात्त्रिनामवान् ॥ १०७॥
(लोकाध्यक्षस्सुराध्यक्षो धर्माध्यक्ष) इति क्रमात् । २५
अनिरुद्धस्स विज्ञेयो लोकाध्यक्षादिनामवान् ॥ १०८ ॥

(१३८) कृताकृतः, ।

ॐ कृताकृताय नमः ।

भा०— द्वौच धर्मौ— संसारस्य प्रवर्तको निवर्तकश्च, तत्र प्रवर्तकस्या-
५ नित्यफलप्रदत्वेनोपचारात् (कृतः); निवर्तकस्य नित्यफलप्रदत्वेन
(अकृत) श्चेति, स एव—
(कृताकृतः). ❋

निर्व०—पचाद्यच्. संहितायाम् यण् एः यः एवमेवायम् उत्तरत्राप्यु-
भयत्र.
१० (२) " लोकृ, दर्शने " धा० भ्वादिः कौ०पृ०३८७
(३) " हलश्च" इति, ३।३।१२१॥कौ०पृ०६६३
अधिकरणे घञ्. दीर्घः. ❋
सुराणाम्— तदाराध्यदेवतानाम्, अध्यक्ष इति—(सुराध्यक्षः)
(१) " षु, प्रसवैश्वर्ययोः " षस्सः, धा० अदादिः कौ०पृ०४४०
१५ (२) " सुसूधा गृधिभ्यः क्रन् " उणा०पा०२कौ०पृ०६२०
इति क्रन्, अगुणः, अनिट्, दीर्घः. ❋
धर्मस्य— तत्साधनस्य वैधस्य, अध्यक्ष इति—
(धर्माध्यक्षः)
(१) " धृञ्, धारणे " धा० भ्वादिः कौ०पृ०४२३
२० (२) "अर्तिस्तुसुहु०" इत्यादिना मन्, उणा०पा१कौ०पृ०६१६
गुणः रपरः. अनिट्. दीर्घः. ❋
स एव, कृतः-उपचारात् संसारप्रवर्तकानित्यफलप्रदधर्मश्चासौ,
अकृतः-तन्निवर्तकनित्यफलप्रदधर्मश्चेति—
(कृताकृतः).

२५ निरु०— १३८ अनित्यनित्यफलदौ प्रवर्तकनिवर्तकौ ।
दवौ यस्य स्वरूपं सः (कृताकृत) इतीरितः ॥ १०९ ॥

{ १३९ / ७७८ } चतुरात्मा, { १४० / ७७३ } चतुर्व्यूहः,

ॐ चतुरात्मने नमः । ॐ चतुर्व्यूहाय नमः ।

भा०– इत्थम्,–
(चतुरात्मा); वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः अनिरुद्ध इति. ❋ ५
कथमेकस्य चातुरात्म्यम्; तत्राह–
(चतुर्व्यूहः);–

निर्व०–(१)"डुकृञ्, करणे"धा०तनादिः कौ०पृ० ४७३
(२) "निष्ठा" इति, कर्मणि क्तः.३।२।१०२॥कौ०पृ० ५८६
अगुणः.अनिट्. नञ्समासे नलोपः. १०
अन्यत्र नञभावो विशेषः. अन्यत् समम्. दीर्घः. ❋
इत्थम्, चत्वारः–वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपाः,
आत्मानः–स्वरूपाणि, अस्येति–
(चतुरात्मा). आत्मशब्दः, अततेः मनिणन्तो व्युत्पादितः.
(१)"चते, याचने" धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४२१ १५
(२) "चतेरुरन्" उणा०पा० ५ कौ०पृ० ६४४
इति, उरन् .ततः,नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋
कथमेकस्यैव चातुरात्म्यम्, तत्रोच्यते. चत्वारः–यथोक्ततत्तत्प्रयोजनाय, ध्येयाराध्यव्यक्तये च, समस्तेन व्यस्तेन च गुणषट्केन, तद्युगलत्रिकेण च, तद्व्यञ्जकवर्णभूषणप्रहरणादिभिः जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयवैशिष्ट्येन च चतुर्विधाः व्यूहाः व्यूहमूर्तिभेदाः, २०
अस्येति–(चतुर्व्यूहः).

निरु०– १३९ वासुदेवादिरूपत्वात् (चतुरात्मे) ति कथ्यते ।
१४० जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादौ व्यूहावस्थाचतुष्टये ॥ ११० ॥
एतैर्विशिष्टमूर्तित्वात् (चतुर्व्यूह) इतीरितः । २५

(१४१) चतुर्दंष्ट्रः,

ॐ चतुर्दंष्ट्राय नमः।

भा०—यथोक्तप्रयोजनेभ्यः, ध्येयाराध्यव्यक्तये च, समस्तव्यस्तेन
५ गुणषट्केन तद्व्यञ्जकव्यवस्थितावयववर्णभूषणप्रहरणवाहनध्वजादिभिः
जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयविशिष्टाभिर्मूर्तिभिः चतुर्धा व्यूह्यत इति. ❀
व्यूहमूलेन[1] परेण रूपेण—
(चतुर्दंष्ट्रः);- चतुर्दंष्ट्रत्वम् महापुरुषलक्षणम्. यथा,
(१) "चतुर्दशसमद्वन्द्वः चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः" इति.रा०सु०३४-१९३।

१० निर्व०—(१) "ऊह, वितर्के" विपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ०पृ०४०७
(२) "अकर्तरिचकारकेसंज्ञायाम्" ३।३।१९॥कौ०पृ० ६४७
इति घञ्, वेरिकारस्य यण् यः. चतुश्शब्दो व्युत्पादितः.
एवमुत्तरत्रापि. ❀
व्यूहमूलेन परेण रूपेण चायं महापुरुषलक्षणविशिष्टतया चतस्रः दंष्ट्राः
१५ अस्येति—
(चतुर्दंष्ट्रः).
(१) "दंश, दशने" धा० भ्वादिः कौ०पृ०४३१
(२) "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" उणा०पा०४कौ०पृ०६३९
इति, ष्ट्रन्. ष इत्. टवर्गस्तवर्गजः-
२० (३) "तितुत्र०" इति, नेट्. नस्यानुस्वारः. ७।२।९॥कौ०पृ० ६०८
(४) "व्रश्च०" इति, ८।२।३६॥ कौ०पृ०५१
शस्य षः. ष्टुत्वम्.
(५) "मातरिषिच्च" इति, डामहच्चष्पित्त्वादेव, ४।२।३६॥
कौ०पृ०२३२

२५ निरु०—१४१ दंष्ट्राचतुष्कयुक्तत्वात्(चतुर्दंष्ट्र)इति स्मृतः॥११३॥

१ व्यूह्यमूलेन।

(१४२) चतुर्भुजः, ॥

ॐ चतुर्भुजाय नमः ।

भा०—तथा,[1]—
(चतुर्भुजः);— तथाहि, परं रूपमाहुः, ५
(१) " चतुर्भुजमुदाराङ्गं चक्राद्यायुधभूषणम् " वि०पु० ।
(२)"तमसःपरमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः"रा०यु० ११४–१५।
(३) " भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतम् " इत्यादि. वि०पु० ।
इदमेव यथोक्तं व्यूह्य,—

निर्व०— (६) "षिद्गौरादिभ्यश्च" ४।१।४१॥कौ० पृ०९८ १०
इति ङीषि सिद्धे गौरादिषु मातामहशब्दपाठसामर्थ्यादनित्यष्षि-
तां ङीष्. ततः, अदन्तलक्षणष्टाप्. दीर्घः, संहितायाम्,
(७) " अचोरहाभ्यांद्वे " इति वा, ८।४।४६॥कौ०पृ०१०
(८) " यणोमयः० " इति वा, ८।२।२३॥कौ०पृ०९
पाक्षिकं दस्य द्वित्वम्. बहुव्रीहावुपसर्जनत्वे, १५
(९) " गोस्त्रियोः० " १।२।४८॥कौ०पृ०१२९
इति, आपो ह्रस्वः. पूर्वस्य पुंवत्. ❃
तथा, चत्वारः, भुजाः— बाहवः, अस्येति—(चतुर्भुजः).
(१) " भुज,पालनाभ्यवहारयोः"धा०रुधादिः कौ०पृ०४७१
(२)"हलश्च"इति,करणे घञ्. ३। ३। १२१॥ कौ०पृ०६६३ २०
(३) " भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः "७।३।६१॥कौ०पृ०५६३
इति, निपातनात्,
(४)"चजोः०" इति,कुत्वम् गुणश्च न.७।३।५२॥कौ०पृ०५६०
इदमेव यथोक्तं व्यूह्य, भ्राजते— उपासितृभ्यः
ताच्छील्येन प्रकाशत इति— २५

निरु०—१४२ महापुरुषरूपत्वादुच्यते हि (चतुर्भुजः) ।

१ यथा ।

श्लो० ॥ १६ ॥ (१४३) भ्राजिष्णुर्, (१४४) भोजनम्,

ॐ भ्राजिष्णवे नमः । ॐ भोजनाय नमः ।

भा०—(भ्राजिष्णुः).

५ (१) " भुवश्च० " इत्यत्र चकारादिष्णुच्. ३।२।१३८॥ कौ० पृ० ६०१

उपासितृभ्यः प्रकाशनशीलः. ❀

तैः भुज्यते—सुखेन अनुभूयते इति—

(भोजनम्). ❀

१० निर्व०—(भ्राजिष्णुः).

(१) " टुभ्राजृ, दीप्तौ " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१८

(२) " एजृ भ्राजृ, दीप्तौ " वा. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८९

(३) " अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् " ३।२।१३६॥ कौ० पृ० ६०१

१५ इतिसूत्रात् इष्णुजिति वर्तमाने, वृत्तिरीत्या भाष्यादर्शनेपि अप्रतिषेधादनुमतत्वद्योतनेन अनुक्तसमुच्चयार्थात्,

(४) " भुवश्च० " इति चकारात्, ३।२।१३८॥ कौ० पृ० ६०१

अन्यतोपि ताच्छीलिक इष्णुच्. ❀

तैः भुज्यते—सुखेनानुभूयते इति—

२० (भोजनम्).

(१) " भुज, पालनाभ्यवहारयोः" धा० रुधादिः कौ० पृ० ४७१

(२) " कृत्यल्युटः० " ३।३।११३॥ कौ० पृ० ६६२

इति, बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्. अनः. गुणः.

(३) " लिङ्गमशिष्यम् " इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये. ॥

२५ निरु०—१४३ उपासितृभ्यो(भ्राजिष्णुः)स्वप्रकाशनशीलतः ॥११२॥

१४४ सुखेन (भोजनं) प्राहुर्यो भक्तैरनुभूयते ।

{ १४५ / ५०२ } भोक्ता,

ॐ भोक्त्रे नमः ।

भा०—स्वयमपि तदर्पितस्य प्रापणादेरमृतस्येव—(भोक्ता).यथा,

(१) " अश्नामि प्रयतात्मनः " गी० ९–२६ । ५

(२) " भोक्तारं यज्ञतपसाम् " इत्यादि. ❀ गी०५—२९ ।

तेषामाभिमुख्यात् प्रागूर्ध्वं च संचितानाम्, बुद्ध्या अबुध्या च सकलकरणैः सर्वदा सर्वथा च प्रचीयमानानाम्, विधिनिषेधशासनातिलङ्घनात्मनाम्, साधारणानाम्, असाधारणानां च, स्वावज्ञानिन्दादीनां, सर्वंसहेन स्वेनापि दुःसहानाम्, स्वभक्तविषयाणां च, अनवधिकानामपराधानाम्,— १०

निर्व०-तदर्पितम्, घृतक्षीरमधुशर्करामिश्रगोधूमतण्डुलपक्वपायसापरपर्यायम्, प्रापणमपि, अमृतमिव भुङ्क्ते इति—

(भोक्ता). पूर्ववत् धातुः.

(१) " ण्वुल्तृचौ " ३।१।१३३॥ कौ०पृ०५६६ १५

इति तृच्. गुणः. निहतत्वात् नेट्.

(२) "चोः कुः" इति, झलि कुत्वेन गः. तस्य, ८।२।३०॥ कौ०पृ०६८

(३)"खरि च" इति चर्त्वेन कः. अनङादि. ❀ ८।४।५५॥ कौ०पृ०२०

तेषामाभिमुख्यात्, प्रागूर्ध्वं च बुद्ध्या अबुद्ध्या च सकलकरणैः सर्वदा सर्वथा च संचितान् प्रचीयमानान् विधिनिषेधशासनोल्लङ्घनात्मनः स्वविषयान् साधारणान् असाधारणांश्च अवज्ञानिन्दनादीन् सर्वंसहेन स्वेनापि- २०

निरु०—१४५ (भोक्ता)ऽर्पितस्य भोक्तृत्वाद्; (भोक्ता)—स्यादमृतस्य वा ॥ ११२ ॥ २५

{१४६ / ८७०} सहिष्णुः,

ॐ सहिष्णवे नमः ।

भा०—(सहिष्णुः).

५ (१)"अलंकृञ्०"इत्यादिना इष्णुच्. ३।२।१३६॥कौ०पृ०६
कुतः इयती महती क्षमा अस्येत्याकाङ्क्षायाम्, शशिसलिलशीत
मादिवत्, स्वरूपप्रयुक्तत्वादित्येवंपरः ताच्छील्यादिविषय इ
च् प्रत्ययः. एवम्, व्यूहः. ❀

अथ, विभवेषु त्रिमूर्तिमध्यावतारः—

१० निर्व०—दुःसहान् स्वभक्तविषयान् अनवधिकानपि अपराधान्
तच्छीलः सहत इति—(सहिष्णुः).

(१) " षह, मर्षणे " षस्सः. धा० चुरादिः कौ०पृ०४८६

(२) " अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृ
सहचर इष्णुच्" ३।२।१३६ ॥ कौ० पृ०६०१

१५ इति ताच्छीलिक इष्णुच्. ❀

एवं, व्यूह उक्तः. अथ, विभवः प्रस्तूयते. तत्र तावत्, त्रिमूर्तिमध्य
वतारः. जगतोऽस्य, आदिषु—आदिभूतासु ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका
त्रिमूर्तिषु अन्यतमत्वेन जायते इति—

निरु०—१४६ प्रागूर्ध्वं संचितानां च बुद्ध्या च करणैस्सदा ।
२० कृतानां सर्वथा तेषां निषेधविधिसाधनम् ॥ ११४ ॥
अतीत्य क्रियमाणानाम् असत्सेवानुबन्धिनाम् ।
सर्वंसहेन स्वेनापि दुस्सहानां विशेषतः ॥ ११५ ॥
स्वभक्तविषयाणां च निर्मर्यादकृतैनसाम् ।
सहनैकस्वशीलत्वात् (सहिष्णु) रिति विश्रुतः ॥ ११६ ॥
२५ वर्णितोऽभूद्व्यूहभेदो विभवस्तु प्रतन्यते ।

(१४७) जगदादिजः ।

ॐ जगदादिजाय नमः ।

भा०— (जगदादिजः);—जगदादिभूतासु त्रिमूर्तिष्वन्यतमत्वेन जात इति. ❀ सतम्यां जनेर्डः. एवम्, मेधजं, गदाग्रजादयो- ५ पि. यथा ब्रह्मा,

(१) "यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतप्रजासर्गकरोन्तकारी । क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्तात्" ॥ इति. तथा उद्योगे देवाः, वि० पु० ४–१–३९।

(२) "गतिश्च नस्त्वं देवेषु पूर्वजो जगतः प्रभुः । रक्षार्थं सर्व- १० भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान्" इति. ❀ भा०उ०१२–११.।

निर्व०— (जगदादिजः).

(१) "जनी, प्रादुर्भावे" ईदित्. धा०दिवादिः.कौ०पृ०४५४

(२) "सतम्यांजनेर्डः" ३।२।९७॥ कौ० पृ०५८५ इति, डः. डित्वात् टिलोपः. १५

(३)"डुदाञ्, दाने" आङ्पूर्वः.धा०जुहोत्यादिः कौ०पृ०४५१

(४) "उपसर्गेघोःकिः" इति, किः. आल्लोपः. ३।३।९२॥ कौ० पृ० ६५८

(५) "गम्लृ, गतौ" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३०

(६)"वर्तमानेपृषत्०"इत्यादिना,उणा०पा०२कौ०पृ०६२२ २० अतिप्रत्ययः, धातोः जगादेशश्च निपात्यते. यद्वा,

(७) "द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेच" ३।२।१७८॥कौ०पृ०६०७ इति, क्विप्, द्वित्वं च.

निरु०—१४७ जगतामादिभूतासु मूर्तिष्वन्यतमत्वतः ॥११७॥ जातत्वाद्विष्णुरूपेण प्रोच्यते (जगदादिजः)। २५

{१४८ / ८३५} अनघो,

ॐ अनघाय नमः ।

भा०— एवं संसारमध्ये जनित्वापि,—

५ (अनघः). पापप्रतिस्पर्धी. ❀

निर्व०—(८) "अन्येभ्योपि दृश्यते" इति, ३।२।१७८॥ पृ० ६०७

दृशिग्रहणात् अभ्याससंज्ञा.

(९) "हलादिश्शेषः" ७।४।६०॥कौ०पृ०३६९

१० (१०) "कुहोश्चुः" ७।४।६२॥ कौ०पृ० ३७८ इति, चुत्वम्. अभ्यासे गस्य जः.

(११) "गमःक्वौ"इतिअनुनासिकलोपः. ६।४।४०॥कौ०पृ०

(१२) "ह्रस्वस्य०" इति,तुक्. ६।१।७१॥कौ०पृ०५५

सांहितिकं जश्त्वम्. ❀

१५ एवं संसारमध्ये जनित्वापि अघविरोधी पापप्रतिस्पर्धीति— (अनघः).

(१) "अघि,गत्याक्षेपे" पचाद्यच्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०३८

इदित्वान्नुमः पृषोदरादित्वात् लोपः. अथवा,

(२) "हन, हिंसागत्योः" धा०अदादिः कौ०पृ० ४३५

२० नञ्पूर्वः. न हन्ति पुण्यकर्माणमिति विग्रहे,

(३)"अन्येष्वपि०"इति,डः. टिलोपः. ३।२।१०१॥कौ०पृ०

(४) "न्यङ्क्वादीनांच" ७।३।५३॥ कौ०पृ०५६०

इति, कुत्वम्; आन्तरतम्यात् घः. नञो नलोपः. ततः, विरोधार्थे नञ्तत्पुरुषः. नलोपः, नुट्. ❀

२५ निरु०— १४८ पापप्रतिस्प (र्ध्यनघः)—

(१४९) विजयो, (१५०) जेता, {१५१ / ११८} विश्वयोनिः.

ॐ विजयाय नमः । ॐ जेत्रे नमः । ॐ विश्वयोनये नमः ।

भा०—मूर्त्यन्तरयोरपि सृष्टिसंहारादिभिः जगद्विजयोऽस्मादिति— ५
(विजयः). यथा,
(१) "तदा दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ" इति. ❀ भा० मो० १६९—११ ।
तयोरपि— (जेता),—स्वाभिप्रायेष्ववस्थापयिता. ❀
तन्मुखेन विश्वस्य—कार्यप्रपञ्चस्यापि, कारणम्— १०
(विश्वयोनिः). ❀

निर्व०—मूर्त्यन्तरमपि सृष्टिसंहारादिभिः जगद्विजयते अस्मादिति—
(विजयः).
(१) "जि, जये" विपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०५
(२) "अकर्तरिच०" इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७ १५
(३) "एरच्" इति, ३।३।५६॥ कौ० पृ० ६५६
अपादाने अच्. गुणायादेशौ. ❀
तावपि द्वौ जयति—स्वाभिप्रायेष्ववस्थापयतीति—
(जेता). धातुः पूर्ववत्. ततस्तृच्. अनिट्. गुणः. अनङादि. ❀
तन्मुखेन, विश्वस्य सर्वस्यापि कार्यप्रपञ्चस्य, योनिः-कारणमिति— २०
(विश्वयोनिः).

निरु०— १४९ (विजयो) जगतां जयी ॥ ११८ ॥
१५० स्वाभिप्राये स्थापयिता (जेता) स्याद्विधिशङ्करौ ।
१५१ विश्वं तत्कार्यवर्गः स्याद्योनिस्तस्य तु कारणम् ॥ ११९ ॥
तस्य ब्रह्मादिमुखतो (विश्वयोनि) रितीरितः । २५

(१५२) पुनर्वसुः, ॥

ॐ पुनर्वसवे नमः ।

भा०—पुनः, तत्प्रभृतिषु देवेष्वन्तरात्मतया वसतिं चेति—
५ (पुनर्वसुः). यथा,
(१) " देवानांबन्धुनिहितं गुहासु " ब्रह्मा,
(२) " तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः " इति. ❀ भ
मो० १७९-४।

निर्व०—(१) " यु, मिश्रणे " धा० अदादिः कौ० पृ० ४३
१० (२) "वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनिः" उणा०पा०४कौ०पृ०६ इ
इति, निः.
(३) " नेट्० " इति, नेट्. गुणः.७।२।८॥कौ०पृ०५८१
विशेः क्वनि व्युत्पादितो विश्वशब्दः. पौनरुक्त्यं नाम्नामुक्तव
ख्यानेन, प्रकरणान्तरगतानामपि सर्वत्र यथायथं परिहरणीयम्. तथा
१५ तत्रतत्र वक्ष्यते. अतो न विश्वयोनेः पुनरुक्तिर्दोषः. नच, एके
नाम्ना विवक्षितसर्वनिर्वाहः; यतः, एकस्य शब्दस्य एकार्थतान्याय्य
लाघवात्; तथा प्रकरणाच्च; नतु नानार्थता, अगतिकगतिलक्षणागौ
वात्; प्रकरणानौचित्याच्च; इत्याद्यलम्. तत उक्ता वाचोयुक्ति
क्तिमती. ❀ पुनस्तत्प्रभृतिषु वसति—अन्तरात्मतया वसतीति
२० (पुनर्वसुः).
(१) " वस, निवासे " पुनःपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ० पृ० ४२

निरु०—१५२ब्रह्मादिष्वपि देवेषु ह्यन्तरात्मतया च यः ॥१२०
पुनर्निवसनान्नित्यं (पुनर्वसु) रुदाहृतः ।

श्लो० ॥ १७ ॥ (१५३) उपेन्द्रो,

ॐ उपेन्द्राय नमः ।

भा०—अथ आदित्येषु जघन्यजः—
(उपेन्द्रः),- अनुजत्वेनेन्द्रमुपगतः. यथा, ५
(१)" जघन्यजस्स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः। द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ॥ तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः " ।
(२)" विष्णुरिन्द्रानुजोभवत् " इत्यादि. ❋
स एवेन्द्रसत्राणाय बलिमखे— १०

निर्व०—(२)"शृस्पृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च"
उणा०पा०१कौ०पृ०६०९इति,उः.पुनरिति रान्तमव्ययम्.अतः,
(३)" हशिच " इति, ६।१।११४॥ कौ० पृ० २७
रोः उकारानुबन्धस्य विधीयमानमुत्त्वन्न. ❋ अथ,आदित्येषु जघन्यजः. इन्द्रानुजतया उपगत इन्द्रमिति— १५
(उपेन्द्रः).
(१)" इदि, परमैश्वर्ये " धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३८७
इदित्त्वात् नुम्. अनुस्वारपरसवर्णौ. अयम्,
(२)" ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्रेरामालाः " उणा० पा०२ कौ० पृ० ६२० २०
इति रन्प्रत्ययान्तो निपातितः.
(३)" नेट्० " इति नेट् ७।२।८ ॥कौ०पृ०५८१
उपेत्यव्ययम्. गुणः.❋
श्रुत्यनुसारात् सएव इन्द्रसंत्राणाय बलिमखे ❋ द्रष्टॄन् स्वकान्त्या वामानि सुखानि नयतीति— २५

निरु०—१५३इन्द्रस्याप्यनुजत्वेन जातश्(चोपेन्द्र)उच्यते॥१२१॥

(१५४) वामनः, (१५५) प्रांशुर्,

ॐ वामनाय नमः । ॐ प्रांशवे नमः ।

भा०—(वामनः).

५ (१) "दृष्ट्वा स्वकान्त्या वामानि सुखानि नयति" इति श्रुति

(२) "स वामनो दिव्यशरीरधृक्" इति. ❀

तत्रैव—(प्रांशुः). अश्नोतेः,

(१) "खरुशरु०" इत्यादिना उप्रत्ययः नुमागमश्च, उणा०

कौ० पृ० ६११

१० (२) "सर्वव्यापिने" इति मन्त्रवर्णात् यथा, ॥ मन्त्रे ॥

(३) "तोये तु पतिते हस्ते वामनो भूतवामनः । तस्य विक्रम

मिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे॥नभःप्रक्रममाणस्य नाभ्यां तौ समवस्थि

निर्व०—(वामनः).

(१) "णीञ्, प्रापणे" णोनः धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३

१५ (२) "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डः टिलोपः. ३।२।१०१॥ कौ० पृ०

(३) "टुवम, उद्गिरणे" घञ्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१९

(४) "नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेः" ७।३।३४॥ कौ० पृ०

इत्यत्र,

(५) "अनाचमिकमिवमीनाम् ०" ७।३।३४॥ कौ० पृ० ७

२० इत्युपसंख्यानात्, नोपधावृद्धिप्रतिषेधः. ❀

तत्रैव क्षणात् प्राश्नुते सर्वं व्याप्नोतीति—(प्रांशुः).

(१) "अशू, व्याप्तौ" प्रपूर्वः. धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

(२) "खरुशरुशंकवंशुपीयुनीलंगुलिगु०" उणा० पा० १ कौ० पृ०

निरु०—१५४ दृष्ट्वा स्वकान्त्या वामानि सुखानि नयतीति यः।

२५ स (वामनो)—

१५५ व्याप्तिमत्त्वात् (प्रांशु) श्च परिकीर्तितः ॥ १२२ ॥

{१५६ / १११} अमोघम्,

ॐ अमोघाय नमः ।

भा०— (४) " वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूत् " ॥
(५) " त्रिविक्रमक्रमाक्रान्तत्रैलोक्यस्फुरदायुधः " ॥ ५
इत्यादि. ईदृक् अपदानडिण्डिमाभिप्रायेण वेदः,
(६) " इदं विष्णुर्विचक्रमे" पु०सू० ।
(७) " त्रीणि पदा विचक्रमे" पु०सू० ।
(८) " विचक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुः" पु०सू० ।
(९) " त्रिर्देवः पृथिवीमिति. प्रविष्णुः"इत्यादि. ❀ पु०सू०। १०
नास्य व्यर्थोस्तीति–
(अमोघः).

निर्व०—इति,उः,मुमागमश्च निपात्यते. यदि चेदं कुप्रकरणे पठ्यते, तदा, अनेन प्रकृते कुः, नुमागमश्च तथा निपात्यते. तत्रच, निपातनसामर्थ्यात् अनिदितोप्यस्य न नलोपः.नस्यानुस्वारः. यदात्वत्र, १५ सहैव शरुशब्देन अंशुशब्दस्यैव न पाठः, तर्हि बाहुलकात् प्रकृते प्रत्ययः, पृषोदरादिलक्षणो वर्णागमेनानुस्वारश्चेत्यवधेयम्. यद्वा.
(२) " शृस्वृस्निहि० " उणा०पा० १ कौ०पृ० ६०९
रादुः बाहुलकात् वर्णागमः तत एवोभयमित्याद्यूह्यम् .दीर्घः. ❀
अपरिमितप्रभावतया नास्ति मोघः व्यर्थोऽस्येति– २०
(अमोघः). मुहेरङ्घञोः कुत्वेच मोघो व्युत्पादितः.

निरु०— १५६ बलेश्च वासवस्यापि कृतार्थीकरणात्समम् ।
मानातीतप्रभावत्वा (दमोघः) परिकीर्तितः ॥ १२३ ॥
न मोघं चेष्टितं यस्य सो (ऽमोघः) परिकीर्तितः ।

१ रक्षणां । [२ अत्र कोशान्तरे द्रष्टव्यम् ।]

{१५७ / २५२} शुचिर्,

ॐ शुचये नमः ।

भा०–(१) "अपरिमितप्रभावाय" इति तन्मन्त्रवर्णः. ॥ मन्त्रे ॥
५ बलिवासवयोरविशेषेण कृतार्थीकरणात्. यथा,
(२) "अनुग्रहं चापि बलेरनुत्तमं चकार यश्चेन्द्रपदोपमं क्षणात् ।
सुराश्च यज्ञांशभुजः" वि० ध० ४३–३५ ।
(३) "यत्राम्बु विन्यस्य बलिर्मनोज्ञानवाप भोग्यान्वसुधातलस्थः।
तथामरत्वं त्रिदशाधिपत्यं मन्वन्तरं पूर्णमपेतशत्रुः" ॥
१० इत्यादि. ❀ वि०ध० ।
ईदृगुपकारेषु प्रत्युपकारनिरपेक्षत्वात्–
(शुचिः). इगुपधात् कित्. एवम्, कृषिरुचिप्रभृतयः. यथा,
(१) "अस्पर्शश्च महान् शुचिः" इति. ❀

निर्व०–नञ्समासेन नलोपः.उक्तयुक्त्या न पौनरुक्त्यम्. ❀
१५ ईदृगुपकारेषु प्रत्युपकारनैरपेक्ष्यात् शुचिः परिशुद्ध इति–
(शुचिः).
(१) "शुच, शोके" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३९०
(२) "ईशुचिर्, पूतीभावे" वा. धा० दिवादिः कौ०पृ०४५५
इह शौचकर्माचायम्. [६३७
२० (३) "सर्वधातुभ्यःइन्" इति,इन्.तस्य,उणा०पा० ४ कौ०पृ०
(४) "इगुपधात्कित्" इति,कित्त्वात् न गुणः. ❀ उणा०पा०
४ कौ०पृ० ६३७

निरु०–१५७ स्वयंकृतोपकारेषु यत्किंचित् प्रत्युपक्रियाम् । १२४।
अनपेक्षास्थितो योसौ (शुचिः) स्यात् धर्मदो मनुः ।

१ पदाधिकारणात् ।

(१५८) ऊर्जितः, । (१५९) अतीन्द्रम्,

ॐ ऊर्जिताय नमः । ॐ अतीन्द्राय नमः ।

भा०—नमुचिप्रभृतिपरिपन्थिवधबन्धनादौ बलम् ऊर्जा अस्य संजा-
तेति-(ऊर्जितः). इतच्. ❀ ५
इन्द्रानुजत्वेपि ऐश्वर्येणापदानेन तमतिक्रान्तः—(अतीन्द्रः). यथा.

निर्व०—परिपन्थिवधबन्धनादौ,ऊर्जा-बलम्;अस्य संजातेति वा;—
तत्र बलिष्ठ इति वा;—(ऊर्जितः).
(१) "ऊर्ज,बलप्राणनयोः" चुरादिः-पूर्वत्र,धा० चुरादिः कौ०
पृ० ४८० १०
(२) " बहुलमेतन्निदर्शनम् " इत्यस्य ३।१।२६॥ कौ०पृ०४९२
व्याख्याविकल्पात्, अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति तदभावे,
(३) " गुरोश्चहलः " ३।३।१०३॥ कौ०पृ० ६६०
इति स्त्रियां भावे अकारप्रत्ययः. ततः, अतष्टाप्.
दीर्घः. इत्थं निष्पन्नात् ऊर्जाशब्दात् संजातोपाधिकात्, १५
(४)"तदस्यसंजातंतारकादिभ्य इतच्"५।२।३६॥कौ०पृ० ३१८
इति,इतच्.
(५) " यस्य० " इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ०पृ०५६
उत्तरत्र, ण्यन्तात् उक्तनीत्या केवलाद्वा अकर्मकात्,
(६) " गत्यर्थ०" इत्यादिना, ३।४।७२॥ कौ०पृ०५९६ २०
कर्तरि क्तः. इट्. णिचि,
(७) " निष्ठायां सेटि " इति,तल्लोपो विशेषः. ❀ ६।४।५२॥
कौ०पृ० ५९२
इन्द्रानुजत्वेप्यविदितविभवतया अतिक्रान्त इन्द्रमिति—(अतीन्द्रः).

निरु०—१५८ऊर्जा बलं यस्य नित्यं संजाते(त्यूर्जितः)स्मृतः॥१२५॥ २५
१५९ इन्द्रानुजत्वेप्यैश्वर्यादतीतो (ऽतीन्द्र) उच्यते ।

(१६०) संग्रहम्, (१६१) सर्गो,

ॐ संग्रहाय नमः । ॐ सर्गाय नमः ।

भा०–(१) " अविदितविभवाय " इति तन्मन्त्रवर्णः. ॥ १

५ (२) " अतिवाय्विन्द्रकर्मणाम्[१] " इति. ❋

अथ भक्तैरयत्नेन संगृह्यते इति–

(संग्रहः).

(१) "ग्रहवृदनिश्चिगमश्च"इति,अप्. ❋ ३।३।५८॥कौ०पृ०

त्रिविक्रमक्रमणसुग्रहपादपद्मोल्हसौ तेभ्यस्सृज्यते इति–

१०(सर्गः).

निर्व०–(१)"इदि,परमैश्वर्ये" अतिपूर्वः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०

नुमित्यादि.

(२) " ऋज्रेन्द्र०" उणा०पा०२ कौ०पृ० ६२०

इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः.

१५(३) " नेड्० " इति,नेड्. ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१

अतिपूर्वस्समासः दीर्घः. ❋

अथ,त्रिविक्रमणसुग्रहपादपद्मतया भक्तैरयत्नेन सम्यक् गृह्यत

(संग्रहः).

(१) " ग्रह,उपादाने "संपूर्वः. धा०क्र्यादिः कौ०पृ० ४७

२०(२) " अकर्तरि० " इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥कौ०पृ०६४

(३)"ग्रहवृदनिश्चिगमश्च"इति कर्मण्यप्.३।३।५८॥कौ०पृ०

समो मोऽनुस्वारः. पाक्षिकः परसवर्णः. ❋

सुहृत्सु निसृष्टात्मतया तेभ्यस्सृज्यत इति (सर्गः).

निरु०–१६० भक्तैरप्ययत्नेन संग्राह्यस् (संग्रह) स्स्मृतः॥

२५ १६१ ब्रह्मादिभ्यस्सृज्यते यः (सर्गं) तं परिचक्षते ।

१ कर्माणम् ।

(१६२) धृतात्मा, { १६३ / ८६१ } नियमो,

ॐ धृतात्मने नमः । ॐ नियमाय नमः ।

भा०-(१)"निसृष्टात्मा सुहृत्सु च" इति. ❋रा०यु० १७-३६।
एवमात्मदानेन धृता आत्मानोऽनेनेति- ५
(धृतात्मा). तत्प्रतिबलाबलिप्रभृतयोपि नियम्यन्तेऽनेनेति-(नियमः).
(१) " यमः समुपनिविषु च " इति अप्. ❋ ३।३।६३॥
कौ० पृ० ६५४
एवम्, अखिलमकण्टकानुकूलं यच्छतीति-

निर्व०-(१)"सृज, विसर्गे" धा० तुदादिः कौ० पृ० ४६९ १०
(२) "अकर्तरिच कारके संज्ञायाम्" ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७
इति, कर्मणि घञ्. गुणः, रपरः.
(३) " चजोः० " इति, कुत्वम्. जस्य गः. ७।३।५२॥ कौ०
पृ० ५६०
इत्थम्, आत्मदानेन धृताः आत्मानः अनेनेति- १५
(धृतात्मा). अततेः मनिणि, आत्मशब्दो व्युत्पादितः.
(१)"धृञ्, धारणे" कर्मणि क्तः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३
अनिट्. दीर्घः. ततः नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋
तत्प्रतिबलाबलिप्रभृतयो नियम्यन्ते अनेनेति-(नियमः).
(१) " यम, उपरमे " निपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३० २०
(२) " अकर्तरिचकारके० " इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ०
पृ० ६४७
(३) "यमस्समुपनिविषुच " इति, नौ ३।३।६३॥ कौ० पृ० ६५४
उपपदे, करणे अप्.

निरु०-१६२येनात्मानो धृता नित्यं स (धृतात्मे)ति कीर्त्यते॥ १२७॥ २५
१६३ नियम्यते जगद्येन (नियमः) स उदीरितः ।

{१६४ / ८७०} यमः, ॥ श्लो० ॥ १८ ॥ (१६५) वेद्यो,

ॐ यमाय नमः । ॐ वेद्याय नमः ।

भा०— (यमः). अच्. यथा,

५ (१) "यः पृथिवीमन्तरो यमयति" बृ० उ० ५—७—३।

(२) "य आत्मानमन्तरो यमयति" इति, ॥ माध्यन्दिनशाखायाम् प्रतितत्त्वमन्तर्यामि ब्राह्मणे. यथा,

(३) "यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः" इति. ❀ मनुस्मृ० ८—९२।

१० एवमाविर्भूय प्रकटितातीन्द्रियमहिमत्वात्

सर्वैर्वेदितुं शक्यः—

(वेद्यः). ❀

वेदितृभवभञ्जिनीम् विद्यामधीते वेद वेति—

निर्व०— एवम्, अखिलमकण्टकानुकूलम् यच्छतीति—

१५ (यमः). पूर्ववत् धातुः. पचाद्यच्. ❀

एवमाविर्भूय प्रकटितातीन्द्रियमहिमतया सर्वैरपि वेदितुं शक्य इति—

(वेद्यः).

(१) "विद, ज्ञाने" धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३

२० (२) "ऋहलोर्ण्यत्" इति, ३।१।१२४॥ कौ० पृ० ५६२

कर्मणि हलन्तात् ण्यत्.

(३) "शकिलिङ्च" ३।३।१७२॥ कौ० पृ० ५५२

इति चात् शक्यार्थेयं कृत्यः. गुणः. ❀

वेदितृभवभञ्जिनीं विद्यामधीते वेद वेति—

२५ निर्व०—१६४ अकण्टकं चानुकूलं यच्छतीत्यखिलं (यमः)॥ १२८।

१६५ सर्वैश्च वेदितुं शक्यः सौलभ्यात् (वेद्य) ईरितः ।

(१६६) वैद्यम्, (१६७) सदायोगी,

ॐ वैद्याय नमः। ॐ सदायोगिने नमः।

भा०—(वैद्यः).
(१) "तदधीते तद्वेद" इत्यण्.यथा, ४।२।५९॥कौ०पृ०२३६ ५
(२) "मेरुमन्दरमात्रोपि" ❋वि०ध०
एवमत्र सततजागरूकः— (सदायोगी). यथा,
(१) " य एषु सुप्तेषु जागर्ति " इति. ❋

निर्व०—(वैद्यः).
(१) " विद, ज्ञाने " धा०अदादिः कौ०पृ०४४३ १०
(२) " संज्ञायांसमजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः"
३।३।९९॥कौ०पृ०६५९
इति, स्त्रियां क्यपि, गुणाभावे, अतष्टापि, दीर्घेच, निष्पन्नात्
विद्याशब्दात्,
(३) " तदधीतेतद्वेद " इति, ४।२।५९॥कौ०पृ०२३६ १५
अधीते वेद वा इत्यर्थयोरण्. आदिवृद्धिः.
(४) "यस्य०" इति, लोपः.❋६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
इत्थमत्र सततजागरूकत्वात्,सदा योगः अस्यास्तीति—(सदायोगी).
(१) "युजिर्, योगे"भावे घञ्.गुणः. धा०रुधादिःकौ०पृ०४७१
(२) "चजोः०"इति, कुत्वम्, गः.७।३।५२॥कौ०पृ०५६० २०
सतः वन्नन्तस्सर्वशब्दः. ततः,

निरु०—१६६ वेदितॄणां भवाख्यस्य गदस्य विनिवर्तनीम् ॥१२९॥
विद्यामधीते वेदेति यो (वैद्यः) समुदाहृतः।
१६७ चिकित्सायां जागरूकः (सदायोगी) ति कथ्यते॥१३०॥

{७४७ / ९२७} (१६८) वीरहा,

ॐ वीरघ्ने नमः ।

भा०—स्ववेदनविहन्तॄन् हैतुकवीरान् हतवानिति—(वीरहा). क्वि
५ (१) "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु० "इति नियमः ३।२।८७॥कौ०पृ०५
प्रायिकः. एवम्, कामहा, क्रोधहा, भगहा, इत्येवमादयोपि.यथा

निर्व०—(३) " सर्वैकान्यकियत्तदःकालेदा " इति, दाप्रत्ययः
५।३।१५।कौ०पृ०३३६
(४) " सर्वस्यसोन्यतरस्यांदि " इति,५।३।६।। कौ ० पृ० ३
१० पाक्षिकस्सादेशः.
(५) " तद्धितश्चासर्वविभक्तिः " इति, १।१।३८॥कौ०पृ०८
अव्ययसंज्ञा. इत्थं परिनिष्ठितसदाशब्दपूर्वात् योगशब्दात्
मत्वर्थीय इनिः.
(६) " यस्य० " इति, लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
१५ (७) " सौच " इति, ६।४।१३॥ कौ०पृ०६४
इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि.
अदन्तपाठे अन्तरेण मत्वर्थीयम् बहुव्रीहिः. नच दीर्घः.❀
स्ववेदनविहन्तॄन्, वीरान्— हैतुकवीरान् हतवानिति—(वीरहा)
(१) " हन, हिंसागत्योः " धा०अदादिः कौ०पृ०४३५
२० (२) " ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप् " इति, ३।२।८७॥कौ०पृ०५८४
उपपदनियमस्य प्रायोभिप्रायत्वात् अन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्. यद्वा

निरु०—१६८ स्वध्यानभञ्जकान् वीरान् हन्ति यस्स तु (वीरहा

भा०—(२) " असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् " इति प्रसज्य, गी० १६—८।
(३) " तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासूरीष्वेव योनिषु "॥इत्यादि. ❋ गी० १६—१९। ५
अथ स्वविषयपरविद्याप्रवर्तनात्—

निर्व०—(३) " क्विप्च " इति, ३।२।७६॥कौ०पृ०५८१
हनः क्विप्, सार्वकालिकः. वस्तुतस्तु,
(४) "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् " इति सुत्रे, ३।२।८७॥कौ०पृ०५८४
प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमाश्चत्वारो हि फलिताः; तत्रच प्रकृति- १०
नियमादभूते चोक्तोपपदव्यावृत्तेरुपपदान्तरेप्ययं भवति. तत्प्रकारस्तु स्पष्टमाकरे द्रष्टव्यः. तथाच अत्र वर्तमानाख्यातेन विग्रहो विशेषः. एवमुत्तरत्रापीदृशे (कामहा, क्रोधहा, भगहा,) प्रदेशेऽवधेयम्.
(५) " अज, गतिक्षेपणयोः " धा०भ्वादिः कौ०पृ०३९१
(६) " स्फायितञ्चिवञ्चि० " इत्यादिना, रक्. उणा०पा०२ १५
कौ०पृ०६१९
(७) अजेर्वी०" इति, २।४।५६॥ कौ०पृ० ३९१ ❋
वीभावः. क्त्विाद्गुणः. अनिट्. यद्वा,
(८) " वीर, विक्रान्तौ " धा०चुरादिः कौ०पृ०४९०
चुरादौ कथादिः अदन्तः. णिच्. २०
(९) " अतोलोपः " इति, ६।४।४८॥कौ०पृ०३९७
अल्लोपः. पचाद्यच्. णिलोपः.
(१०) " सौच " इति, ६।४।१३॥कौ०पृ०६४
हन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋
अथ, स्वविषयपरविद्याप्रवर्तनेन आर्षवचनात् २५
मायाः परविद्यायाः, धवः— स्वामीति वा,—
निरुक्तानुसारेण मौनध्यानयोगवत्तया वा,—

{ ७३ / ७४१ } (१६९) माधवो, (१७०) मधुः,

ॐ माधवाय नमः। ॐ मधवे नमः।

भा०—(माधवः). यथा,

५ (१) " मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान्।
तस्मान्माधवनामासि धवस्स्वामीति शब्दितः " इति,
(२) " मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्। इतिवा.६
भा०उ० ६९—४।
लब्धविद्येभ्यः स्वदमानत्वात्—(मधुः).

१० (१) "मन,ज्ञाने"अस्मात् स्वाद्वर्थात्, धा० दिवादिः कौ०पृ०४५
(२) " फलिपाटिनमि० " इत्यादिना,उणा०पा० १कौ०पृ०६१
उप्रत्ययः, धकारोन्तादेशश्च. यथा,

निर्व०—(माधवः). एकत्र,
(१) " धूञ्,कम्पने " पचाद्यच्. धा०क्र्यादिः कौ०पृ० ४७६

१५ गुणावादेशौ. साधितश्चायमन्यथा चापि प्रागेव.
(२) " माङ्,माने " धा०जुहो०कौ०पृ० ४५०
(३)"अन्येष्वपि०"इति,डः.टिलोपः ३।२।१०१॥कौ०पृ०५८
स्त्रियामतष्टाप्. दीर्घः. अन्यत्र पृषोदरादिः. ❋
लब्धविद्येभ्यो मन्यते स्वदत इति—(मधुः).

२० (१) "मन,ज्ञाने" आस्वादनकर्मेहायम्, धा० दिवादिः कौ०पृ०४५

निरु०—१६९ मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्याः स्वामी धवः स्मृत
१३१॥
तस्मान्माधवनामासौ ब्रह्मविद्याप्रदो मनुः।
मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च (माधवः) परिकीर्तितः ॥ १३२ ॥

२५ १७० भक्तेभ्यो लब्धविद्येभ्यो स्वदमानतया (मधुः)।

(१७१) अतीन्द्रियो,

ॐ अतीन्द्रियाय नमः ।

भा०—(३) " मध्वउत्सः " इति,पु०सू० ।
(४) " प्रियोहि ज्ञानिनोत्यर्थम् " इतिच. ❀गी० ७–१७। ५
अथ, मधुरमधूदधिस्वरूपेस्मिन् गुणिनि[१] उक्तपरव्यूहविभवहृदयं षाड्गुण्यम् विवक्षन्, स्वरूपं शोधयति—
(अतीन्द्रियः),—ज्ञानोपकरणान्यतिक्रान्तः. ❀

निर्व०—(२) " भृमृशीङ्तृचरि० "इत्यतः उरिति,उणा०पा० १ कौ०पृ० ६०९ १०
(३) " धान्ये नित् " इत्यतः निदितिच वर्तमाने, उणा०पा० १ कौ०पृ० ६०९
(४) "फलिपाटिनमिमनिजनांगुक्पटिनाकिधतश्च"उणा०पा० १ कौ०पृ०६१० इति उः. नित्,धकारोन्तादेशश्च. ❀
अथैवं, मधुरमधूदधिस्वरूपेस्मिन् परव्यूहविभवहृदयषाड्गुण्यविवक्ष-१५ या स्वरूपं शोध्यते.अतिक्रान्तः, इन्द्रियाणि—ज्ञानोपकरणानि तद्-विषयतयेति—(अतीन्द्रियः).
(१) " इदि,परमैश्वर्ये " नुमित्यादि.धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३८७
(२) "ऋज्रेन्द्र० " इत्यादिना रन्नन्तो निपातः.उणा०पा०२कौ० पृ०६२० इत्थं, निर्व्यूढादिन्द्रशब्दात्, २०
(३) " इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमितिवा " इति, घच् प्रत्ययान्तो निपातः.५।२।९३॥ कौ०पृ० ३२५
(४) " आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् " इति. ७।१।२॥ कौ०पृ० ९४ घस्य इय्.
(५) " यस्य० " इति, लोपःततः.६।४।१४८॥ कौ०पृ०५६ २५ अतिपूर्वस्समासः.सवर्णदीर्घः.

निरु०—१७१ज्ञानोपकरणव्रातमतिक्रान्तो(ह्यतीन्द्रियः)॥१३३॥

१ गुणान्वक्तुं पर।

(१७२) महामायो,

ॐ महामायाय नमः ।

भा०—कथम्—

५ (महामायः). महती—अप्रपन्ननिखिलजनमोहिनी, तिरस्करिणीवत् माया अस्येति. यथा,

(१) " गुणमायासमावृतः " इति, जि० ३।

नेयं मृषा मायेति वक्ष्यते. ❋

निर्व०—(६) "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति, २।४।२६॥कौ०

१० पृ० १५६ परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायाम्,

(७) " द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः " इति, तत्प्रतिषेधः. ❋ २।४।२६॥कौ० पृ० १५६

कथमित्थम्; यतः, महती—अप्रपन्नजनमोहिनी—माया—गुणमाया, अस्येति—(महामायः).

१५ (१) " माङ्, माने " धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

(२) " माच्छाससिभ्यो यः " उणा० पा० ४कौ० पृ० ६३७

इति, यः. स्त्रियामतष्टाप्. दीर्घः.

(३) " मह, पूजायाम् " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११

(४) " वर्तमानेपृषत् ० " उणा० पा० २कौ० पृ० ६२२

२० इत्यादिना अतिः, शतृवद्भावश्च निपात्यते. उगित्त्वान्ङीप्.

(५) " स्त्रियाःपुंवत्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणेस्त्रियामपूरणीप्रियादिषु " ६।३।३४॥कौ० पृ० १६०

इति, पूर्वपदस्य पुंवद्भावः. महत आत्वम् दीर्घः. बहुव्रीहौ,

(६) " गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य " इति, उपसर्जनह्रस्वः. ❋ १।२।

२५ ४८॥कौ० पृ० १२९

निरु०—१७२ माया यस्याप्रपन्नानां सर्वेषामस्ति मोहनी ।

(महामायः) स विज्ञेयो वरवर्णोमनुरुज्ज्वलः॥ १३४॥

(१७३) महोत्साहो,

ॐ महोत्साहाय नमः ।

भा०—ज्ञानमयादपि अकर्तुः अलसोदासीनात् सांख्येश्वरात् व्या-
वर्तकमैश्वर्यं गुणमाह.— ५
(महोत्साहः).
महान्, उत्साहः उत्सहनं कर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यम्, अस्येति. अनेन
खल्वयम्, अखिलकार्येषु अनन्यनियोज्यनिरङ्कुशस्वसंकल्पकणिकामा-
त्रेण सर्वभोक्तॄणां भुक्ताभुक्तविचित्रकर्मतारतम्यानुगुणभोगतदुपकर-
णप्रकारपरिणामभेदभिन्नजगदपरिमितापूर्वरचनाचतुरसर्वशक्तिरपि स्वा- १०
तन्त्र्येण यथा पुरतः स्वभावनियममनुरुन्धानः सर्वमाविष्करोति. एत-
च्छीकरपरमाणुरणिमादिः द्रुहिणादौ विजृम्भते. ❋

निर्व०—अथ षाड्गुण्यं व्याचिख्यास्यते. तत्र कर्तृत्वप्राधान्यविवक्ष-
या त्वल्लक्षणस्यैश्वर्यस्य प्राथम्यम्; अन्यच्च, वक्ष्यमाणसंगतिविशेषेण
विशिष्टक्रमम्. अनन्यनियोज्यनिरङ्कुशस्वसंकल्पकणिकामात्रेण सर्व- १५
सृष्ट्या च अकर्तृत्वव्यावर्तकः, महान्— अभ्यधिकः, उत्साहः—उत्स-
हनं, कर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यम्, अस्येति—
(महोत्साहः).
(१) "षह, मर्षणे" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४८६
उत्पूर्वः. षस्सः. भावे घञ्. वृद्धिः. प्राग्वत् व्युत्पादितस्य २०
महत आत्वम्. दीर्घः. एवम्, अन्यत्रापि (महाबलः, महाबुद्धिरित्या-
दौ) क्वचित् पुंवद्भावः च; स तु तत्रोच्यते. ❋ आद्गुणः. एतत्परमाणु-
रणिमादिः द्रुहिणादौ. ❋

निरु०—१७३ महदुत्सहनं यस्य ह्यैश्वर्यं कर्तृलक्षणम् ।
(महोत्साह) स्स विज्ञेयो मनुरैश्वर्यदायकः ॥ १३५ ॥ २५

(१७४) महाबलः, ॥ श्लो० ॥ १९ ॥ (१७५) महाबुद्धिर्,

ॐ महाबलाय नमः । ॐ महाबुद्धये नमः ।

भा० — सहायापेक्षकर्त्रन्तरव्यावर्तकं महत् बलमस्येति—
५ (महाबलः). अनेन ह्ययम्, अपरिमितक्रियोपि अनाकलित—
श्रमः, स्वे महिम्नि तिष्ठन्, अवधीरिताधारान्तरः, दुर्वारव्यापार-
संततशक्तिसमुल्लासः, शरीरमिव सकलं बिभर्ति.
(१) " बहुलयन् बहुलम् " इति च मौलाः. ॥ मौल० ॥
एतल्लेशो जीवनसमीरणगिरिधरादौ. ❋
१० असर्वज्ञकारणमतव्यवच्छेदमाह. महत् ज्ञानमस्येति—(महाबुद्धिः).
इदं चास्याशेषदेशकालस्वभावविप्रकृष्टाऽविप्रकृष्टविषयम्;
सार्वज्ञ्यात् अविशयविपर्यासतया यथार्थम्; क्लेशकर्म—

निर्व० — सहायापेक्षकर्त्रन्तरव्यावर्तकं महत् बलम्—अपरिमित-
क्रियत्वेपि, अनाकलितश्रमत्वलक्षणोर्जा, अस्येति—
१५ (महाबलः).
(१) "बल, प्राणने" पचाद्यच्. अज्विधौ, धा० चुरादिः कौ० पृ० ४८२
(२) " भयादीनामुपसंख्यानम् नपुंसकेक्तादिनिवृत्त्यर्थम् " ३।३।
५६॥ कौ० पृ० ६५३
इतिवा अच्. शेषं प्राग्वत्.
२० एतल्लेशो जीवनसमीरणादौ. ❋
असर्वज्ञकारणव्यावर्तिका महती बुद्धिः— अविशयविपर्याससार्वज्ञ्य-
लक्षणं ज्ञानम्, अस्येति—(महाबुद्धिः).
(१) " बुध, अवगमने " भावे, धा० दिवादिः कौ० पृ० ४२०

निरु० — १७४ कर्त्रन्तरानपेक्षो यस्सृष्टेस्स स्या (न्महाबलः) ।
२५ १७५ (महाबुद्धि) र्महत् ज्ञानं स्वरूपं यस्य सोच्यते ॥ १३६ ॥

१ सर्वज्ञात् । सार्वज्ञ्यमिति अवि ।

भा०— विपाकाशयाद्यपरामर्शात्, स्वाभाविकत्वात्, नित्यं च; चक्षुरादिकरणनिरपेक्षं च; तदपेक्षं च स्वातन्त्र्येण, पुण्डरीकाक्षत्व-शुचिश्रवस्त्वादेः. नच रूपरसादिग्रहणे करणनियमः, सर्वेण सर्वका-र्यशक्तेः; सर्वोपि हि तिर्यक्षु चक्षुषैव पश्यति शृणोति च, कथमिदं सर्व- ५
शक्तेर्दुश्शकम्. यथोक्तम् जयायाम्,

(१) "सर्वतःश्रुतिमांश्चासौ यथा दृक्च्छ्रावकोरगः" इति ॥जयसं०॥

करतलामलकविलोकनवदपरोक्षं च, वैशद्यात्; अमोघं, च सर्वनिर्वहणात्. यथा,

(२) " विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतो मुखः " तै०ना० ६—१—१ ०। १०

(३) " पश्यत्यचक्षुस्सशृणोत्यकर्णः " श्वे० उ० ३—१९।

(४) " सर्वतोक्षिशिरोमुखम् " इत्यादि. तै० उ०।

आहुश्च नाथमुनिमिश्राः,

(५) "यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः" इति. ॥न्यायतत्त्वे०॥

यत्, केचित् सर्वज्ञमवजज्ञिरे, १५

(६) " एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते। नूनं स चक्षुषा सर्वान् रसादीन् प्रतिपद्यते " इति.

तत्, बौद्धाद्यनुमितसर्वज्ञविषयम्, तत्प्रकरणात्;

अन्यथा शास्त्रविरोधाच्च.

(७) " नित्यश्चेदर्थवादत्वं तत्परे स्यादनित्यता " इति, २०

शास्त्रीयसर्वज्ञत्वव्युदासनम्; अतएव अन्यपरोक्तं दुरुक्तं वा; चक्षुःश्रवःप्रभृतिषु काकोलूकगृध्रादिषु मन्त्रसिद्धौषधतपःप्रभावादि-संस्कृतेषु च, करणानां ज्ञानकार्यव्यतिहारतन्त्रताप्रकर्षतारतम्यदर्श-नात्, सार्वज्ञ्यशास्त्रस्यायोग्यार्थतापि दुर्वदा. गुणान्तरवैचित्र्येपि एषैव दिक्. २५

---

१ नित्यंचेत्।

(१७६) महावीर्यो,

ॐ महावीर्याय नमः ।

भा०—अस्य लवो बद्धमुक्तनित्येषु चैतन्यम्. ❀

५ दधिभावमापद्यमानदुग्धादिकारणेभ्यो भेदकम्, सत्यपि हेतावविकारल-
क्षणं महत् वीर्यमस्येति—
(महावीर्यः). अगरुमृगमदकस्तूरिकाकुसुमामोदवत्.
संनिधिमात्रेण निर्मर्यादकार्यकारी ह्ययम्. यथा,
(१) " तस्य सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते । मनसो नोपकर्तृ-
१० त्वात् तथासौ परमेश्वरः" इति.
एतदणुः योगीश्वरप्रभृतिषु अक्षोभ्यत्वम्. ❀

निर्व०—(२) "स्त्रियां क्तिन्" इति, क्तिन्. ३।३।९४॥ कौ० पृ० ६७८
अगुणः. निहतत्वात् नेट्.
(३) " झषः०" इति धत्वम्. ८।२।४०॥ कौ० पृ० ३८५
१५ जश्त्वम्. अन्यत्र प्राग्वत्.
(४) " स्त्रियाःपुंवत्०" ६।३।३४॥ कौ० पृ० १६०
इति, पुंवद्भावो विशेषः. एतल्लवो बद्धमुक्तादौ. ❀
विकुर्वाणदुग्धादिकारणव्यावर्तकं महत् वीर्यम्— सत्यपि विकारहेतौ,
अविकारलक्षणमक्षोभ्यत्वमस्येति—(महावीर्यः).
२० (१) " वीर, विक्रान्तौ" धा० चुरादिः कौ० पृ० ४९०
चुरादौ कथादिः. अदन्तः. णिच्.
(२) " अतोलोपः" इति, अल्लोपः. ६।४।४८॥ कौ० पृ० ३९७
(३) " अचो यत्" ३।१।९७॥ कौ० पृ० ५५७
इति, यत्. णेर्लोपः. एतदणुर्योगीश्वरादौ. ❀

२५ निरु०—१७६ हेतौ सति विकारित्वेप्यविकारित्वलक्षणम् ।
महद्धि वीर्यं यस्येति (महावीर्य) स्स च स्मृतः ॥ १३७ ॥

(१७७) महाशक्तिर्, (१७८) महाद्युतिः, ।

ॐ महाशक्तये नमः । ॐ महाद्युतये नमः ।

भा०—पशुपतिमतावगतोपादानशक्तिविकलनिमित्तमात्रव्यावर्ति- ५
का महती शक्तिरस्येति—
(महाशक्तिः). सा हि, साधनग्रामविनियोगलक्षणा, स्वशरीरैकदे-
शीकृतप्रकृति[1]परिणामयोग्यतालक्षणा, सत्याऽसत्या वा, सामग्र्या सर्वदा
सर्वसंपादिनी. ऊर्णनाभिप्रभृतेः कीटस्यापि निमित्तस्यैव उपादानशक्तिरत-
र्क्या, कथमियं सर्वज्ञ[2]शक्तिस्तर्क्या ? १०
अस्या विप्रुट्प्रधानदधिदुग्धादौ प्रतिक्षणपरिणामित्वम्. ❋
सहकार्यपेक्षकारणवैलक्षण्यकरं तदनपेक्षालक्षणं तेजो महदस्येति—
(महाद्युतिः). यत्, बाह्यान्तरतमोविरोधिस्वपरवर्गयोः.

निर्व०—उपादानशक्तिविकलनिमित्तमात्रताव्यावर्तिका महती श-
क्तिः-साधनग्रामविनियोगस्वशरीरैकदेशीकृतप्रकृतिपरिणामयोग्य- १५
तालक्षणसामर्थ्यम्, अस्येति—
(महाशक्तिः).
(१) " शक्लृ, शक्तौ " धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३
भावे ❋ स्त्रियां क्तिन्. अनिट्. प्राचीने तु पदे प्रागिव पुंवद्भावो
विशेषः. अस्या विप्रुट्प्रधानदुग्धादौ. ❋ २०
सहकार्यपेक्षकारणव्यावर्तिका महती द्युतिः—तदनपेक्षालक्षणं तेजः,
अस्येति—
(महाद्युतिः).

निरु०—१७७ शक्तिश्च महती यस्य (महाशक्ति) स्स कीर्तितः।
१७८ तेजोऽनपेक्षरूपं स्वं महद्यस्य (महाद्युतिः) ॥ १३८ ॥ २५

१ परिणामतोपोह्यतालक्षण । २. सर्वेशक्तेस्तर्क्या ।

{ १७९ / ६६२ } अनिर्देश्यवपुः,

ॐ अनिर्देश्यवपुषे नमः ।

भा०— क्रमेण रमणीयं भीषणं च भवति. अस्य बिन्दुः, द्युमणिमाणि-
५ क्यादौ प्रकाशः. षट्सु चामीषु [१७३—१७८] महत्वविशेषणेन एते
गुणाः, कलयैव परावरं कार्यकलापं प्रवर्त्य, अशेषेणा[1]लब्धामिषाः महोदधा
विव महौघाः भगवत्यनन्ते मान्तीति निवेद्यते. अतिप्रथितेयं प्रक्रिया,
(१) "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"
१० श्वे० ३० ६—८ ।
(२) "तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः" वि०
पु० ६—५—८५ ।
(३) "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि
विना हेयैर्गुणादिभिः" इत्यादौ. वि० पु० ६—५—७९ ।
१५ भगवच्छास्त्राणि कात्स्न्र्येनेदमर्थानि.
एषु षट्स्वेव सौशील्यवात्सल्यादयः अगणितगुणाः,
केनापि [2]प्रयोजनेनान्तर्भाव्यन्ते. ❀
एतत्षाड्गुण्यविग्रहत्वात्—(अनिर्देश्यवपुः). यथा,

निर्व०— (१) "द्युत, दीप्तौ" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११
२० (२) "सर्वधातुभ्य इन्" इति, इन्. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७
(३) "इगुपधात् कित्" इति, कित्. अगुणः. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७
अन्यत् सर्वं प्राग्वत्. अस्य बिन्दुः द्युमणिमाणिक्यादौ.
इत्थम्, षड्गुणा व्याख्याताः. एष्वेव इतरेषामन्तर्भावः. ❀
एतत्षाड्गुण्यविग्रहत्वेनानुपमत्वात्, अनिर्देश्यम्—इदमीदृशमिति निर्दे-
२५ ष्टुमशक्यम्, वपुः—शरीरम्, अस्येति—(अनिर्देश्यवपुः).

निरु०—१७९ ज्ञानादिषाड्गुण्यमयमुपमानविवर्जितम् ।
वपुरस्यास्ति तेजिष्ठम् (अनिर्देश्यवपु) र्हि सः ॥ १३९ ॥

१ लब्धात्मधाराः ततोस्मिन् लब्धपर्याप्तस्थानका महो । २ प्रयोजकेन ।

भा०—(१) "षाड्गुण्यविग्रहं देवं भास्वज्ज्वलनतेजसम्" इति. मौलसंहितायाम् चैतद्व्यञ्जितम्.—

(२) "बुद्धिमनोङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवति लक्षयामहे, शास्त्रशब्देभ्यः बुद्धिमान् मनोवानङ्गप्रत्यङ्गवान्" इति. ॥ मौलसंहितायाम् ॥ ५
निरुक्तं चैतत्,

(३) "ये, बुद्धिमनोङ्गप्रत्यङ्गवन्तो भवन्ति, सा[1]स्तमहाभौतिकास्ते भवन्ति; किमात्मिकानु खल्वियं भगवतो व्यक्तिः? इति, भौतिकत्वमाशङ्क्य, उत्तरयति, भगवदात्मिकैवैषा; भगवतो व्यक्तिः, यदात्मको हि भगवान्, तदात्मिकैवैषा; किमात्मकश्च भगवान्? १०
ज्ञानात्मकः ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मकः; यथा, अङ्गारः खादिरः शाल्मलो वा सुप्रदीप्तः सर्वतोग्निरेव स्यात्; यथा वा मधुपात्रं प्रपीयमानं सर्वतो मधुरमेव स्यात्; यथा वा सुवर्णपिण्डो निघृष्यमाणः सर्वतः सुवर्णमेव स्यात्; यथावा प्रासाद आलोक्यमानः सर्वतो दर्शनीय एव स्यात्; एवम्, भगवान्, सर्वतो ज्ञानमेव, सर्वत ऐश्वर्यमेव, सर्वतश्शक्तिरेव, यदिच्छेत्तद्भवेत्" १५
इत्यादिना.

एष एव पञ्चोपनिषद्विषयो वक्ष्यते.

(४) "शुद्धसत्त्वमयेन ह्यनेन कनकदलेनेव[2] रत्नमुन्मील्यते षड्गुणी, नतु त्रिगुणमयेनेव निमील्यते" इति तत्त्वम्. वैष्णवेच, २०

(५) "रूपवर्णादिनिर्देशविशेषेण विवर्जितः" वि० पु० ।

निर्देशविशेषणम्—उपमानविशेषणम्, तद्वर्जितः—अनुपमवपुरित्यर्थः. ❀

---

१ साप्त । स्रस्त । २ लेपेनव ।

{ २२ / २२२ } (१८० श्रीमान्,)

ॐ श्रीमते नमः ।

भा०—तदनुरूपया दिव्यभूषणसंपदा नित्ययुक्तः,-(श्रीमान्).
९ इत्थं विविधगुणरूपानुरूपाम्भोधिगम्भीरभावः,—

निर्व०—(१) "डुवप्,बीजसन्ताने" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३२
(२) "जनेरुसिः" इति वर्तमाने,उणा०पा० २ कौ०पृ०६२४
(३) " अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्" उणा०पा०२कौ०
पृ० ६२४
१० इति, उसिः नित्.
(४) " दिश,अतिसर्जने "निपूर्वः.धा०तुदादिः कौ०पृ० ४६४
(५) " ऋहलोर्ण्यत्" इति, ३।१।१२४॥ कौ०पृ० ५६२
शक्यार्थे ण्यत्. गुणः. नञ्समासः. नलोपः. ❀
तदनुरूपा श्रीः—दिव्यभूषणसंपत्, अस्य नित्यमस्तीति—
१५ (श्रीमान्).
(१) " श्रिञ्,सेवायाम् "धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२२
(२) " क्विब्वचि० "इत्यादिना,उणा०पा०२कौ०पृ० ६२१
क्विपि दीर्घेच निष्पन्नात् श्रीशब्दात्, नित्ययोगे,
(३) " तदस्य० "इति मतुप्. ५।२।९४॥ कौ०पृ० ३२५
२० (४) " अत्वसन्तस्य० "इति, ६।४।१४॥ कौ०पृ० ७८
अत्वन्तात् दीर्घः. उगित्वात् नुम्. ❀ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्... हल्ङ्यादिलोपः, ❀ संयोगान्तस्य लोपः, तस्यासिद्धत्वात् नलोपो न. ❀ इत्थं विविधगुणरूपानुरूपाम्भोधिगाम्भीर्यात्,अमेयः-अपरिमेयः,आत्मा-स्वभावः,अस्येति-

निरु०—१८० दिव्यभूषणसंपद्भिर्युक्तश् (श्रीमान्) सदा स्मृतः।

१ षड्गुण ।

{१८१ / १०३} अमेयात्मा, (१८२) महाद्रिधृत्, ॥

ॐ अमेयात्मने नमः । ॐ महाद्रिधृते नमः ।

भा०—(अमेयात्मा). ❋ ५
अथ तदनुगुणयथेष्टविहारचेष्टितः,—
(महाद्रिधृत्);—महान्तं मन्दरं मथने धृतवान्. ❋

निर्व०—(अमेयात्मा). व्युदपादि हि अततेरात्मशब्दः ?
(१) "माङ्, माने" ❋ अचोयत्.धा० जुहो० कौ०पृ०४५०
(२) "ईद्यति" इति, ईत्त्वम्. गुणः. नञ् ६।४।६५॥ कौ०पृ०५५७ १०
समासे नलोपः. दीर्घः. ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋
अथ, तदनुगुणयथेष्टव्यवहारचेष्टितम् प्रदर्श्यते. स च
मथनसमये महान्तमद्रिम् — मन्दरम् धृतवानिति,—
(महाद्रिधृत्).
(१) "धृञ्, धारणे" क्विप्. धा० भ्वादिः कौ०पृ०४२३ १५
(२) "ह्रस्वस्य०" इति, तुक्. ६।१।७१॥ कौ०पृ०५५९
अगुणः. (अद्रिधृक्) इति पाठे,
(३) "ञिधृषा, प्रागल्भ्ये" धा० स्वादिः. कौ०पृ०४६३
स्वादिः. इह धारणकर्मा चायम्. लक्षणया वा तदर्थलाभः.
क्विप्. शस्य जश्त्वेन डः. तस्य, २०
(४) "ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च" ३।२।५९॥ कौ०
पृ०६७ इत्यत्र दधृगिति निपातनेन धृषेः क्विनो विधानात्,
(५) "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" इत्यत्र, ८।२।६२॥ कौ०पृ०६८
बहुव्रीह्याश्रयणादन्यत्रापीति अत्र क्विप्यपि कुत्वम् गः.

निरु०—१८१ सिन्धुगम्भीरभावो यो(त्व्यमेयात्मक)स कीर्तितः॥ १४०॥ २५
१८२ महान्तं मन्दरं योहि धृतवान् स (महाद्रिधृत्)।

श्लो० ॥ २० ॥ (१८३) महेष्वासो,

ॐ महेष्वासाय नमः ।

भा०—तथा, महान्—मनोहारी, इषूणामासः-क्षेपः-सिन्धुबन्धदश
५ वधादौ यस्य, सः,—
(महेष्वासः). ❋ ललितधरणीभरणशीलः—

निर्व०—ततः, तस्य वा चर्त्वम् कः. एवमेवान्यत्राप्येतादृशे प्रदेशेऽवसेयम्. शेषं प्रा‍ग्वत्.
(६) "अद,भक्षणे" धा०अदादिः कौ० पृ०४३५
१० (७) "अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्" इति, क्रिन्. उणा०पा०४ पृ०६३५
निहतत्वात् नेट्. व्युदपादि महाशब्दः१ दीर्घः. ❋
सिन्धुबन्धदशकन्धरवधादौ, महान् मनोहारी, इषूणां—
शराणाम्, आसः—असनं क्षेपः, अस्येति—
१५ (महेष्वासः).
(१) "असु,क्षेपणे" भावे घञ्. वृद्धिः. धा० दिवादिः कौ०पृ०
(२) "ईष,गतिहिंसादानेषु" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०७
(३) "भृमृशीङ्०" इत्यत उः. उणा०पा०१कौ०पृ०६०९
(४) "उन्देरिच्चादेः" उणा०पा०१कौ०पृ०६१०
२० इत्यत इच्चादेरिति वर्तमाने,
(५) "ईषेः किच्च" उणा०पा०१कौ०पृ०६१०
इति, उः, कित्, आदेरिदादेशश्च. अगुणः. यण् वः. महाशब्दः प्राग
❋ आद्गुणः. ❋
तदानीं, महीम्— ललितधरणीम् तच्छीलो बिभर्ति भरतीति वा,

२५ निरु०—१८३ (महेष्वास) स्स विज्ञेयश्चण्डकोदण्डमण्डितः ॥ १

(१८४) महीभर्ता, {१८५ / ६१४} श्रीनिवासम्,

ॐ महीभर्त्रे नमः। ॐ श्रीनिवासाय नमः।

भा०—(महीभर्ता). ❀ ५
(श्रीनिवासः). इति च, मथनसमानीतलक्ष्मीचाटुकारवक्षोऽधिरोपणादिदिव्यचेष्टापरम्. ❀

निर्व०—(महीभर्ता).
(१) "डुभृञ्, धारणपोषणयोः" धा०जुहोत्यादिःकौ०पृ०४५६
(२) "भृञ्, भरणे" वा.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२२ १०
(३) "तृन्" इति, ताच्छील्ये तृन्.गुणः. अनिट्.३।२।१३५॥
कौ०पृ०६०१
(४) "मह,पूजायाम्" पचाद्यच्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४११
(५) "षिद्गौरादिभ्यश्च" ४।१।४१॥कौ०पृ०९८
इति,गौरादित्वात् ङीष्. १५
(६)"यस्य०" इति, लोपः. षष्ठीसमासः.६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
प्रागुक्तं तु विग्रहप्रदर्शनमात्रम्. ततोऽनङित्यादि. ❀
तदा मथनसमानीतायाः श्रियः—लक्ष्म्याः, निवासः वक्षोधिरोपणादिनास्थानमिति—(श्रीनिवासः).
(१) "वस, निवासे" निपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३२ २०
(२) "हलश्च" इति,अधिकरणे घञ्.वृद्धिः.३।३।१२१॥कौ०
पृ०६६३
(३) "श्रिञ्,सेवायाम्" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२२
(४) "क्विब्वचि०" इति,उणा०पा०२कौ०पृ०६२१
क्विपि, दीर्घेच, व्युत्पादितः श्रीशब्दः. ❀ २५

निरु०—१८४ धरणीधृतिलीलस्सः (महीभर्ते) ति शब्द्यते।
१८५ मथनानीतलक्ष्मीवान् (श्रीनिवासः) स ईरितः॥ १४२ ॥

{१८६ / ४५२} सतांगतिः, । {१८७ / ६४४} अनिरुद्धम्,

ॐ सतांगतये नमः । ॐ अनिरुद्धाय नमः ।

५ भा०—(सतांगतिः).—स्वच्छन्दचेष्टितैरपि प्रणतप्रियंकरः. ❋
एवं निर्धूतविरोधनिरवधिकजीवलोकजीवातुदिव्यचेष्टितः,—
(अनिरुद्धः).
(१)"अपरिमितचेष्टो भगवाननिरुद्धः" इति मौलाः ? ❋ ॥मौल
अस्यानिरुद्धस्यावतारकन्दस्य हंसावतारः.

१० निर्व०—स्वच्छन्दचेष्टितैरपि, सतां—प्रणतानां, गतिः—प्रियंक
प्राप्य इति,—
(सतांगतिः).
(१) "गम्लृ, गतौ" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३०
कर्मणि ❋ स्त्रियां क्तिन्. अनिट्.
१५ (२) "अनुदात्त०"इत्यादिना, ६।४।३७॥ कौ०पृ० ४३५
अनुनासिकलोपः इत्यादि.
(३) "असु,भुवि" धा०अदादिः कौ०पृ० ४४४
शतरि व्युत्पादितः सच्छब्दः. तत आम्. अनुस्वारादि. ❋
एवम्, निरवधिकजीवलोकजीवातुदिव्यचेष्टिततया, निरुद्धः—
२० रुद्धः, नेति—
(अनिरुद्धः).
(१) "रुधिर्, आवरणे"धा०रुधादिः कौ०पृ० ४७०
निपूर्वः. कर्मणि क्तः.अगुणः. अनिट्.
(२) "झषः०" इति, तस्य धः. ८।२।४० ॥ कौ०पृ०३८५

२५ निरु०—१८६ प्रणतानां प्रियकर (स्सतांगति) रिहोच्यते ।
१८७ अनन्तचेष्टायुक्तत्वा (दनिरुद्ध) उदाहृतः ॥ १४३ ॥

(१८८) सुरानन्दो, {१८९ / ६४३} गोविन्दो,

ॐ सुरानन्दाय नमः। ॐ गोविन्दाय नमः।

भा०—आपत्सखत्वेन सुरा आनन्दन्ति अस्मादिति—(सुरानन्दः). ५
तद्गवां—स्तुतिगिराम्, विन्दः—
(गोविन्दः).
(१) "गवादिषु विन्देस्संज्ञायाम्" इति, शः. ३।१।१३८॥ कौ०
पृ० ५६८
तैः सुरैः स्तूयमानोपकारः. ❋ १०

निर्व०—(३) " झलांजशूझशि" ८।४।५३॥ कौ०पृ०९
इति, जश्त्वेन पूर्वस्य धस्य दः. नञ्समासे नलोपः. ❋
अथ, अवतारकन्दस्य अस्यानिरुद्धस्य हंसावतार उच्यते. आपत्सख-
त्वेन सुरा आनन्दन्ति अस्मादिति—(सुरानन्दः).
(१) " टुनदि, समृद्धौ" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३८७ १५
आङ्पूर्वः. इदित्वात् नुमित्यादि.
(२) "अकर्तरिच०" इति, अपादाने घञ्. ३।३।१९॥ कौ०पृ०६४७
(३) " षु, प्रसवैश्वर्ययोः" षस्सः. धा०अदादिः कौ०पृ०४४०
(४) " सुसूधा०" उणा०पा० २ कौ०पृ० ६२०
इत्यादिना, क्रन्. अगुणः. अनिट्. दीर्घः. षष्ठीसमासः. ❋ २०
तैस्स्तूयमानोपकारतया तेषां गाः-स्तुतिगिरः, विन्दति लभते इति—
(गोविन्दः).

निरु०—१८८ (सुरानन्द) स्सुरान् सर्वानानन्दयति यस्सदा।
१८९ गवां स्तुतिगिरां विन्दो (गोविन्द) स्स उदाहृतः ॥ १४४

(१९०) गोविदांपतिः, ॥

ॐ गोविदांपतये नमः ।

भा०—गावः-वेदगिरः, तद्विदां ज्ञानिनां ज्ञानयज्ञाराध्यत्वेन पाता—
५ (गोविदांपतिः). यथा,
(१) " हंसमूर्तिमथात्मानं ज्ञानयज्ञभुजं स्मरेत् " इति. ❀

निर्व०—(१) " विदॢ, लाभे " धा० तुदादिः कौ० पृ० ४७०
(२) " गवादिषुविन्देः संज्ञायाम् "३।१।१३८॥ कौ० पृ० ५६८
इति, व्युत्पादयिष्यमाणे च गोशब्दे उपपदे, शः. अनुपदमेव च व्युत्पा-
१० दयिष्यते. एवमेव सर्वत्रैतादृशे प्रदेशे अवधातव्यम्. श इत्.
(३) " शेमुचादीनाम् " ७।१।५९॥ कौ० पृ० ४७०
इति, नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ.
(४) " गम्ॢ, गतौ " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३०
(५) " गमेर्डोः " इति, डोः. टिलोपः. ❀ उणा० पा० २ कौ०
१५ पृ० ६२२
तथा, गाः—वेदगिरः, विन्दन्ति—जानन्ति, तेषां गोविदां ज्ञानिनाम्,
पतिः— ज्ञानयज्ञाराध्यतया पातीति—
(गोविदांपतिः).
(१) " पा, रक्षणे " धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३
२० (२) " पातेर्डतिः " इति, डतिः. टिलोपः. उणा० पा० ५ कौ० पृ० ६४२
(३) " विद, ज्ञाने " धा० अदादिः कौ० पृ० ४४३
क्विप्, अगुणः. व्युदपादि हि गोशब्दः. ततः, समुदायादाम्. अनुस्वार-
पाक्षिकपरसवर्णौ. ❀

निरु०—१९० गावो वेदगिरः प्रोक्ताः गोविन्दस्तत्सुपालनात् ।
२५ (गोविदांपति) रुद्दिष्टो वेदविद्वत्प्रदो मनुः ॥ १४५ ॥

श्लो०॥२१॥ (१९१) मरीचिर्, (१९२) दमनो,

ॐ मरीचये नमः। ॐ दमनाय नमः।

भा०—एवम्, जनुषाऽस्थानेभ्योपि जन्तुभ्यः प्रकाशितनिर्मलरूपः—(मरीचिः). ❀मृकणिभ्यामीचिः. मृङ् अत्र दीप्तिकर्मा. यथा, 5
(१) "कुन्देन्दुस्निग्धकान्तिश्च" इति तद्ध्यानम्. ❀
कान्तिमन्दाकिनीभिः भवतापं दाम्यतीति—
(दमनः). ❀

निर्व०—एवम्, जनुषा—अन्धेभ्योपि जन्तुभ्यः प्रकाशितनिजनिर्मलरूपतया, मरीचिः— किरणः, तद्वद्दीप्त इति— 10
(मरीचिः).
(१) "मृङ्, प्राणत्यागे" दीप्तिकर्मेहायम्. धा०तुदादिः कौ० पृ० ४६८
(२) "मृकणिभ्यामीचिः" उणा०पा०४कौ०पृ०६३५
इति,ईचिः. गुणो रपरः. ❀ 15
दीप्तिमन्दाकिनीभिः भवदाहं दाम्यति— उपशमयतीति—(दमनः).
(१) "दमु, उपशमे" धा०दिवादिः कौ०पृ०४५९
दमिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थः.
(२) "कृत्यल्युटः०" ३।३।११३।।कौ०पृ०६६२
इति, बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्. 20
(३) "बहुलमन्यत्रापि"उणा०पा०२कौ०पृ०६२४
इति,युज्वेत्यादि. योरनः. ❀

निरु०— १९१अन्धेभ्योपि च जन्तुभ्यो हंसग्रीवावतारतः।
प्रकाशितस्वरूपत्वात् (मरीचि)रिति कथ्यते ॥१४६॥
१९२भवतापस्य दमनात् कान्त्या (दमन) ईरितः। 25

१ दमयतीति।

(१९३) हंसः, {१९४ / ८५९} सुपर्णौ,

ॐ हंसाय नमः। ॐ सुपर्णाय नमः।

भा०—क एवम्;—(हंसः).
५ (१) "हन्ता सञ्ज्ञानाम्" इतिमौलाः. ॥ मौलसं० ॥
मनोहरं हन्ति— गच्छति, स्मयते इति वा,—
(हंसः). पृषोदरादित्वात्साधुः. यथा,
(२) "सत्सत्त्वशुभाश्रयपरमहंसाय" इति. ❀ ॥ ध्याने ॥
"शोभनपर्णत्वात्, संसारपारनयनाद्वा—
१० (सुपर्णः)." इति नैरुक्ताः.

निर्व०—एवम्, हन्ति— हिनस्ति, मनोहरं हन्ति— गच्छति, हसति—स्मयत इति वा—(हंसः). पूर्वत्रोभयत्र,
(१) "हन, हिंसागत्योः" धा० अदादिः कौ० पृ० ४३५
(२) "वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यःसः" उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२७
१५ इति, सः. अनिट्.
(३) "नश्च०" इति, नस्यानुस्वारः. अपरत्र, ८।३।२४॥ कौ० पृ० २०
(४) "हसे, हसने" पचाद्यच्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१०
पृषोदरादित्वेन वर्णागमान्नुमि साधुः. अनुस्वारः. ❀
स च, शोभने पर्णे पक्षौ अस्येति,—
२० निरुक्तानुसारात्, सुष्ठु पारं—संसारपारं नयतीति वा;—
(सुपर्णः). पूर्वत्र,

निरु०—१९३ हंसावेवंविधो हन्ति गच्छतीति मनोहरम् ॥ १४७॥
(हंसः)
१९४ शोभनपर्णत्वात् (सुपर्ण) इति कथ्यते।
२५ संसारपारनयनात् (सुपर्ण) इति वा मतः ॥ १४८॥

१ स्वेधते इति। २ दिः यथा।

(१९५) भुजगोत्तमः, ।

ॐ भुजगोत्तमाय नमः ।

भा०—(पद्मनाभोऽमरप्रभुः).इत्यत्र (श्लो०॥५॥ना०४८—४९) व्यूहपश्चिमोऽनिरुद्धः पद्मनाभ उक्तः. इह प्रादुर्भावप्रथमः पद्मनाभो विवक्ष्यते.— ❀ 5
(भुजगोत्तमः),—भुजगस्य—शेषस्य, उत्तमः—शेषी, अनन्तभोग-पर्यङ्कशयनः.

निर्व०—(१)" पॄ,पालनपूरणयोः"धा० जुहोत्यादिःकौ०पृ०४४९
(२)"धापॄवस्यज्यतिभ्योनः"इति,नः.उणा०पा० ३कौ०पृ०६२५ 10
(३) " नेट्० " इति, नेट्.गुणःरपरः.७।२।८॥कौ०पृ०५८१
(४) " रषाभ्यां नोणः०"८।४।१॥कौ०पृ०३९
इति,णत्वम्. स्वित्यव्ययपूर्वो बहुव्रीहिः.अन्यत्र,
(५) " णीञ्,प्रापणे"णोनः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३
(६) " अन्येष्वपि०"३।२।१०१॥कौ०पृ०५८५ 15
इति,डः. टिलोपः. पृषोदरादित्वात्, पारशब्दे दीर्घस्य ह्रस्वः,ह्र-स्वस्य लोपश्च. णत्वम्, पूर्ववत्.
(७) " पार,तीर,कर्मसमाप्तौ"धा०चुरादिः कौ०पृ०४९०
इति,पारयतेः चौरादिकात् कथादेः णिचि,अतो लोपे, ततः,एरचि, णिलोपेच, सिद्धे, सुपूर्वः समासः. ❀ 20
व्यूहपश्चिमोऽनिरुद्धः पद्मनाभः प्रागुक्तः. अथ,प्रादुर्भावप्रथमोऽपि पद्मनाभो वक्ष्यते. तस्य त्रैलोक्यग्रासबृंहितस्य अनन्तभोगपर्यङ्कश-यत्वेन ध्येयतया सः भुजगस्य— शेषस्य, उत्तमः—शेषीति—(भुजगोत्तमः). उत्छब्दात् आतिशायनिकस्तमप्. चर्त्वम्.

निरु०—१९५ प्रादुर्भावेषु प्रथमः पद्मनाभोऽथ उच्यते । 25
भुजगस्योत्तमश्शेषी (भुजगोत्तम) उच्यते ॥ १४९ ॥

(१९६) हिरण्यनाभस्,

ॐ हिरण्यनाभाय नमः।

भा०—(१) "मानसेऽनन्तशयने दिव्यबोधतनुर्विभुः"॥ ध्याने॥
५ इति तद्ध्यानविधौ. आरण्यपर्वणि,

(२) "सुष्वाप भगवान् विष्णुरप्छय्यामेक एवहि। नागस्य भोगे महति, शेषस्यामिततेजसः"॥ वैष्णवे, भा०आ०।
(३) "भोगिशय्यागतश्शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः" इति.
❀ वि०पु०। (हिरण्यनाभः); ❀ स एव,—

१० निर्व०—(१) "गम्लृ,गतौ" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३०
(२) "अन्यत्रापि०" इति डः. टिलोपः. ३।२।४८॥ कौ०पृ०५७८
(३) "भुज,पालनाभ्यवहारयोः" धा०रुधादिः कौ०पृ० ४७१
(४) "हलश्च" इति, करणे घञ्. ३।३।१२१॥ कौ०पृ०६६३
(५) "भुजन्युब्जौपाण्युपतापयोः" ७।३।६१॥ कौ०पृ०५६३
१५ इति, निपातनादगुणत्वमकुत्वंच. आद्गुणः. ❀

स एव, हिरण्यम्—स्वसंकल्पजनिताष्टदलपद्महिरण्मयकर्णिकात्वापन्नमेरुरूपं रुक्मम्, नाभौ अस्येति—(हिरण्यनाभः).
(१) "णह,बन्धने" णोनः.धा०दिवादिः कौ०पृ० ४५५
(२) "वसिवपि०" इत्यतः इञिति वर्तमाने, उणा०पा० ४ कौ०
२० पृ० ६३८
(३) "नहेर्भश्च" उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६३८
इति, इञ् भश्चान्तादेशः. वृद्धिः.
(४) "हर्य,गतिकान्त्योः" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४०४

निरु०—१९६ (हिरण्यनाभ) स्सौन्दर्यनाभिर्यस्येति स स्मृतः।

(१९७) सुतपाः, { ४८ / ३४८ } (१९८) पद्मनाभः,

ॐ सुतपसे नमः । ॐ पद्मनाभाय नमः ।

भा०–(सुतपा) श्च. तपो–ज्ञानम्, संहृतसाक्षि; तद्ध्याने,
(१) " दिव्यबोधतनुर्विभुः " इति. ❋ ॥ ध्याने ॥ ५
(पद्मनाभ) श्च पूर्ववत्.हिरण्यनाभत्वपद्मनाभत्वे ब्राह्मोक्ते–

निर्व०–(५) " हर्यतेःकन्यन्हिरच"इति,कन्यन्,उणा०पा०५
कौ०पृ० ६४४
धातोः हिरादेशश्च. अगुणः. णत्वम्. बहुव्रीहिः.
(६) "अच्प्रत्यन्ववः०"इत्यत्र, ५।४।७५॥ कौ०पृ० १८३ १०
अजिति योगविभागादच् समासान्तः.
(७) " यस्य०"इति, लोपः. ❋ ६।४।१४८॥कौ०पृ० ५६
तथा,संहृतसाक्षितया शोभनं तपः ज्ञानम्, अस्येति–(सुतपाः).
(१)"तप,संतापे"आलोचनकर्मेहायम्.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३०
(२) " सर्वधातुभ्यः०"इति,असुन्. स्विति,उणा०पा०४ १५
कौ०पृ० ६४०
अव्ययपूर्वपदस्समासः. असन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋
सएव च,पद्मं नाभौ अस्येति–(पद्मनाभः),
(१) " णह,बन्धने"नः.ततः,धा०दिवादिः कौ०पृ०४५५
(२) " नहेः०"उणा०पा० ४ कौ०पृ०६३८ २०
इति,इञि, भकारे चान्तादेशे, नाभिशब्दो व्युत्पादितः.

निरु०–१९७ तपोबुद्धिस्सैव तनुः (सुतपा) यस्य स स्मृतः॥ १५०॥
१९८ पार्थिवं भूरिपद्मं तु नाभावष्टदलं महत् ।
यस्य हेममयी दिव्या कर्णिका मेरुरुच्यते ॥ १५१ ॥
यस्य नाभौ तदुत्पत्तिः (पद्मनाभः) स उच्यते । २५

{१९९ / ७०} प्रजापतिः, ॥

ॐ प्रजापतये नमः ।

भा०—(१) " कदाचित्तस्य सुतस्य नाभ्यां कामादजायत। दिव्य-
५ मष्टदलं भूरि पङ्कजं पार्थिवं महत् ॥ यस्य हेममयी दिव्या कर्णिका
मेरुरुच्यते " ॥ इति. ❀
तत्पद्मोद्भवप्रभृतीनाम्—
(प्रजा—)--नाम्, (पतिः) नायकः. नैमित्तिकसृष्टिप्रलयविषयं चैत-
द्द्रष्टव्यम्. ❀
१० अथ नृसिंहावतारः.—

निर्व०—(३) " पद, गतौ " धा०दिवादिः कौ०पृ०४५५
(४) " अर्तिस्तुसु० "इत्यादिना मन्. अनिट्. उणा० पा०१कौ०
पृ०६१६
ततः, पूर्ववदजादि. ❀
१५ सएव, प्रजानाम्— तत्पद्मोद्भवप्रमुखानाम्, पतिः— नायकः इति—
(प्रजापतिः).
(१) " पा, रक्षणे " ❀ पातेर्डतिः. टेर्लोपः. धा० अदादिः कौ०
पृ०४४३
(२) " जनी, प्रादुर्भावे " प्रपूर्वः.धा०दिवादिः कौ०पृ०४५४
२० (३) " उपसर्गेच संज्ञायाम् " ३।२।९९॥कौ०पृ०५८५
इति, डः. टिलोपः. अतष्टाप्. दीर्घः. नैमित्तिकसृष्टिप्रलयविषयं
चैतत्. ❀
अथ, नृसिंहावतारः. मृत्युमृत्युतया मृत्युविरोधीति—

निरु०— १९९ नैमित्तिके तु ये सृष्टाः प्रजा ब्रह्ममुखास्तथा॥१५२॥
२५ तेषां चैव पतिस्स्वामी (प्रजापति) रिहोच्यते ।

श्लो० ॥ २२ ॥ (२००) अमृत्युम्,

ॐ अमृत्यवे नमः ।

भा०— (अमृत्युः). मृत्युविरोधी, मृत्युमृत्युत्वात्. ❀

इति श्रीहरितकुलतिलक— श्रीवत्साङ्काचार्यसूनोः, ५

श्रीरङ्गराज— श्रीपराशरभट्टस्य कृतौ,

श्रीविष्णुसहस्रनामविवरणे,

भगवद्गुणदर्पणे,

द्वितीयं शतकं समाप्तम्.

निर्व०— (अमृत्युः). १०

(१) " मृङ्, प्राणत्यागे " धा०तुदादिः कौ०पृ०४६८

(२) " भुजि मृङ्भ्यां युक्त्युकौ " उणा०पा०३कौ०पृ०६२६

इति, त्युक्. प्रागुक्तरीत्या न योरनः. अगुणः. अनिट्. नञ्— तत्पुरुषः. नलोपः. ❀

इति कुशिककुलतिलक श्रीवेङ्कटेश्वर-महाचार्यवर्यात्मज- १५

वरददेशिकतनयवरदगुरुवरसूनुवरदार्यसूरिविरचिते,

श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे,

भगवन्नामसहस्रनिर्वचने,

द्वितीयं शतकं संपूर्णम्. २०

निरु०— २०० नारसिंहमथ स्तौति सर्वमृत्युनिवारणम् ॥ १५३ ॥

मृत्योर्विरोधिरूपो यो मृत्युमृत्युस्वरूपतः ।

(अमृत्यु) रिति तं प्राहुः सन्तार्णो मृत्युनाशकः ॥ १५४ ॥

अथ तृतीयशतकप्रारम्भः ।

{२०१ / ८७७} सर्वदृक्,

ॐ सर्वदृशे नमः ।

५ भा०— सएव, सर्वान्— अनुकूलप्रतिकूलतटस्थान्, यथार्हं नियन्तुं पश्यतीति—
(सर्वदृक्).
(१) " दृशेश्चेति वक्तव्यम् " इति, क्विन्.
❋ क्विन्प्रत्ययस्य कुः. सहि सर्वतो मुखः ? ❋

१० निर्व०— सएव सर्वतोमुखः, सर्वान्— अनुकूलप्रतिकूलतटस्थान्, यथार्हं नियन्तुं पश्यतीति वा,—
सर्वस्मिन् दृगस्येति वा,—(सर्वदृक्).
(१) " दृशिर्, प्रेक्षणे " पूर्वत्र, धा० १ वादिः कौ० पृ० ४३०
(२) " दृशेश्चेतिवक्तव्यम् " इति, क्विन्.
१५ यदि तु, नायं कर्मणि विधिः, तदा, प्रकृते अर्थप्रदर्शनार्थ- स्तथा विग्रहः. षष्ठीसमासोयम्. अतः, न कर्मण्यण्.
इदानीमयं योजनान्तरेपि प्रत्ययः, तत्रच समासो वक्ष्यते.
अपरत्र तथा यदि चेन्न दृश्यते; तदा, पूर्वत्रापि वा,
(३) " क्विप्च " इति, क्विप्. ३।२।७६॥ कौ० पृ० ५८१
२० पूर्वयोजनायां क्विप्यपि प्राग्वदेव समासः.
अन्यत्र बहुव्रीहिः. अस्ति हि व्यधिकरणानामपि सः,
(४) " सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ " २।२।३५॥ कौ० पृ० १७३
इत्यत्र, सप्तम्याः प्राक्प्रयोगविधानादित्यादि. तत्र,

निरु०— २०१ अनुकूलान् तटस्थांश्च प्रतिकूलानपि स्वयम् ।
२५ नियन्तुं च यथायोग्यं यः पश्यति स (सर्वदृक्) ॥ १५५ ॥

{२०२ / ४८१} सिंहः,

ॐ सिंहाय नमः ।

भा०—क एवम् ?—

(सिंहः),—महानृसिंहसंहननः. ५

(१) " सिचेस्संज्ञायाम्०"इति,उणा०पा०५कौ०पृ०६४४

कः,नुम्,हौच. ❋

निर्व०— (५) " क्विन्प्रत्ययस्य०"८।२।६२।।कौ०पृ०६८

इति,कुत्वस्यासिद्धत्वात्,

(६) "व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः"इति,८।२। १०

३६।।कौ०पृ० ५१

शस्य षः,तस्य,

(७)"झलां जशोन्ते"इति,जश्त्वेन डः. तस्य,८।२।३९।।कौ०पृ०१४

(८) " क्विन्प्रत्ययस्यकुः"इति,८।२।६२॥कौ०पृ०६८

तत्रच बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि वा कुत्वेन गः. तस्य, १५

(९)"वावसाने"इति चर्त्वेन कः. नच,८।४।५६।।कौ०पृ०३३

(१०)"आसर्वनाम्नः"इति, दृक्दृश्वतुषु ६।३।९१॥कौ०पृ०७९

विधीयमानमात्वम्; यतः साहचर्यात् तत्र,

(११)"त्यदादिषुदृशोऽनालोचनेकञ्च"३।२।६०।।कौ०पृ०७९

इति,कञनुशिष्टाक्विन्नन्तदृक्शब्दस्यैव ग्रहणम्; अतः, २०

नोभयत्रापि तत्. ❋

क एवम्, रिपुद्विपनिष्पेषभीषणमहानृसिंहसंहननतया,

सिञ्चति, हिनस्तीति वा—(सिंहः).पूर्वत्र,

(१) " षिच,क्षरणे"षस्सः.धा०तुदादिः कौ०पृ०४७०

(२) " सिचेस्संज्ञायांहनुमौकश्च"उणा०पा०५कौ०पृ०६४४ २५

निरु०—२०२ रिपुद्विपानां निष्पेषभीषणः(सिंह) उच्यते ।

(२०३) संधाता, (२०४) संधिमान्,

ॐ संधात्रे नमः। ॐ संधिमते नमः।

५ भा०—रिपुद्विपनिष्पेषभीषणोपि—
(संधाता),—प्रणेयानां प्रह्लादप्रभृतीनां संश्लेषयिता. ❋
स च, तैस्संधिर्नित्योऽस्येति—
(संधिमान्). नित्ययोगे मतुप्. ❋

निर्व०—इति, कः, तत्संनियोगेन चस्य हः, तुमूच. अगुणः नुमो न
१० नुस्वारः. अपरत्र,
(३) "हिसि, हिंसायाम्" पचाद्यच्. धा०रुधादिः कौ०पृ० ४७
❋ पृषोदरादित्वात् व्यत्यये सिहिः इदित्त्वात् नुम्. नस्यानुस्वारः.
एवम्, भीषणोपि प्रणेयान् सन्दधाति—संश्लेषयतीति—(सन्धाता).
(१) "डुधाञ्, धारणपोषणयोः" संपूर्वः. धा०जुहोत्यादिः कौ०
१५ पृ० ४५१
(२) "ण्वुल्तृचौ" इति, तृच्. अनिट्. ३।१।१३३॥कौ०पृ०५
अनङादि. समो मोऽनुस्वारः. पाक्षिकः परसवर्णः. ❋
सच, तैः संधिः नित्योस्येति—(संधिमान्). प्राग्वत् धातुः; संपू
प्राग्वदेवानुस्वारपरसवर्णौ.
२० (१) "उपसर्गेघोःकिः" इति, किः. ३।३।९२॥कौ०पृ० ६५८
आतो लोपः. इत्थं निर्व्यूढात् संधिशब्दात्, नित्ययोगे मतुप्.
उगित्त्वात् नुम्.
(२) "अत्वसन्तस्य०" इति, दीर्घ इत्यादि. ❋ ६।४।१४॥व
पृ०७८

२५ निर०—२०३ प्रह्लादाद्यैश्च (संधाता) संश्लेषकरणाच्च सः॥१५
२०४ प्रह्लादाद्यैर्नित्यसंधिर्यस्य स्यात् (संधिमान्) स्मृतः।

(२०५) स्थिरः, {१६ / ५२४} (२०६) अजो,

ॐ स्थिराय नमः । ॐ अजाय नमः ।

भा०— तत्सन्धाने तदपचारदुर्विचाल्यत्वात्— ५
(स्थिरः).
(१) "अजिरशिशिर०" इत्यादिना किरच् प्रत्ययः,
निपात्यते. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१२
"भद्रम्" इति हि तन्मन्त्रवर्णः. ❀ ॥ मन्त्रे ॥
स्तम्भसंभवत्वेन इतरवन्न जायत इति— १०
(अजः).
(१) "अन्येष्वपि दृश्यते" इति, डः. ३।२।१०१॥ कौ०
पृ० ५८५
(२) "न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनेकजित्[1]" इति. ❀

निर्व०—तत्संधाने तदपचारदुर्विचाल्यो भद्रस्तिष्ठतीति—(स्थिरः). १५
(१) "ष्ठा, गतिनिवृत्तौ" सत्वम्, अयम्, धा० भ्वादिः कौ०
पृ० ४२४
(२) "अजिरशिशिरशिथिलस्थिर०" उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१२
इत्यादिना, किरजन्तो निपात्यते. आल्लोपः. ❀
स्तम्भसंभवतया इतरवत् जनयितुः न जायत इति—(अजः). २०
(१) "जनी, प्रादुर्भावे" धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५४
(२) "अन्येष्वपि दृश्यते" ३।२।१०१॥ कौ० पृ० ५८५
इति, डः. टिलोपः. नञ्तत्पुरुषः. नलोपः. ❀

निरु०— २०५ अपचारेप्यचाल्यत्वात्संधाने(स्थिर)उच्यते॥१५७॥
२०६ स्तम्भजत्वादितरवन्न जातत्वा (दजः) स्मृतः । २५

1 दनीकजित् ।

(२०७) दुर्मर्षणश्, (२०८) शास्ता,

ॐ दुर्मर्षणाय नमः। ॐ शास्त्रे नमः।

५ भा०— प्रतीपैः दुष्करं— मर्षणमस्येति—
(दुर्मर्षणः).
(१) "रथाङ्गशङ्खधातारं ब्रह्ममूर्तिं सुभीषणम्" ॥ ध्याने ॥
इति, तद्ध्यानम्. ❋
एवम्, सर्वकण्टकं साधु शास्तीति—
१० (शास्ता), तत्साधुकारिणि, तृन्.
(१) "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" उणा०पा०
२ कौ०पृ०६२३

निर्व०— सुभीषणतया प्रतीपैः दुष्करं मर्षणम्— धर्षणम्, अस्येति—
तेषु वा, तथा मर्षणम्— सहनं वा—
१५ (दुर्मर्षणः).
(१) "मृष, तितिक्षायाम्" धा०दिवादिः कौ०पृ०४५५
आद्ये धर्षणकर्मेहायम्. अन्यत्र तु यथा श्रुतः.
भावे ल्युट्. योरनः. गुणः रपरः. णत्वम्. दुरित्यव्ययपूर्वो बहुव्रीहिः.
(२) "अचोरहाभ्यां द्वे" इति वा, ८।४।४६॥कौ०पृ०१०
२० (३) "यणोमयः०" इति वा. ८।२।२३॥कौ०पृ०९
पाक्षिकं मस्य द्वित्वम्.
(४) "हलोयमां यमिलोपः" इतिच, ८।४।६४॥कौ०पृ०१०
पाक्षिकः प्रथमलोपः. ❋
एवम्, सर्वकण्टकं साधु शास्तीति—
२५ (शास्ता).

निरु०— २०७ दुष्करं मर्षणं यस्य परै (दुर्मर्षणः) स्मृतः॥१५८॥
२०८ समस्तान् कण्टकान् शास्तीत्यतः (शास्ते) ति कीर्त्यते।

(२०९) विश्रुतात्मा,

ॐ विश्रुतात्मने नमः।

भा०—इत्यनिट्.यथा,
(२) "निदानविन्नासितदानवः" वि०पु०। ५
(३) "द्रवन्ति दैत्याः" इति. ❀ वि०पु०।
(विश्रुतात्मा).—स एव सर्वदा सर्वत्र सर्वै-
र्विस्मयेन विश्रुतः सैंहापदानस्वभावः. यथा,
(१) "अशेषदेवेशनरेश्वरेश्वरैः" इत्यादि. ❀
स एव सुरारिं हिरण्यकशिपुमुरोविदारं हतवानिति— १०

निर्व०—(१) "शासु, अनुशिष्टौ"तत्साधुकारिणि तृन्.धा०अ-
दादिः कौ०पृ० ४४७
"सागरं तर्तुकामस्य" इत्यादिवत्,
(२)"आनिलोट्"इत्यत्र निलोडित्येव सिद्धे,८।४।१६॥कौ०पृ०३७६
आनिग्रहणात् ज्ञापकात्, आगमशास्त्रानित्यतया इटोऽभावात्, १५
(३) "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" उणा०
पा०२कौ०पृ० ६२३
इति तृनोनुवादाद्वा नेट्. तत एव वा
अर्थविशेषानादरेण स्वतन्त्रौ तृन्तृचौ अनिटौ. अनङादि. ❀
स एव, सर्वत्र सर्वदा सर्वैरपि विश्रुतः--विस्मयेनाकर्णितः, २०
आत्मा—सैंहापदानस्वभावः, अस्येति—
(विश्रुतात्मा).व्युदपादि ह्यात्मशब्दः ?
(१) "श्रु,श्रवणे"विपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२६
कर्मणि क्तः.अगुणः.अनिट्.दीर्घः.ततो नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀
स एवच, सुरारिं--देवशत्रुम् उरोविदारम्, हतवानिति— २५

निरु०—२०९ विस्मयेन श्रुतं देवैः सैंहं यस्यापदानकम्॥१५१॥
शीलं ते (विश्रुतात्मा) स महाकीर्तिप्रदो मनुः।

(२१०) सुरारिहा, ॥ श्लो० ॥ २३ ॥ (२११) गुरुर्गुरुतमो

ॐ सुरारिघ्ने नमः । ॐ गुरुतमाय गुरवे नमः ।

५ भा०—(सुरारिहा). यथा,

(१) " सत्सत्त्वकरजश्रेणीदीप्तेनोभयपाणिना । संयच्छते यथा[1]म्यक् भयानां सोभयं परम् " ॥ ध्याने ॥

इति तद्ध्याने. ❀

अथ मत्स्यावतारः. अविशेषविद्यापरमाचार्यकः[2]—(गुरुः).

१० (१) " स पूर्वेषामपि गुरुः " इति हैरण्यगर्भाः. ॥ हैर० ॥

निर्व०—(सुरारिहा).

(१) " हन, हिंसायाम् " धा० अदादिः कौ० पृ० ४३५

उपपदनियमस्य प्रायिकतया,

(२) " ब्रह्मभ्रूण० " इत्यादिना, क्विप्. ३।२।८७॥ कौ० पृ० ५

१५ (३) " क्विप् च " इति, सार्वकालिको वा. ३।२।७६॥ कौ० पृ० ५

अथवा, विग्रहभेदे अन्यथा चापि प्रागुक्तः.

(४) " ऋ, गतौ " धा० जुहोत्यादिः कौ० पृ० ४५२

(५) " अच इः " इति, इः. गुणः रपरः. उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६

सुरशब्दो व्युत्पादितः. दीर्घः. ततो नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि.

२० अथ मत्स्यावतारः. स चायम्, गुरुतमः—गरीयान्, गुरुः—अशेष[विद्]यापरमाचार्य इति,—

(गुरुर्गुरुतमः). एकन्नाम.

निरु०—२१० हिरण्यकशिपोर्हन्ता कीर्त्यते स (सुरारिहा) ॥ १६[०]

२११ अथ मत्स्यावतारस्य प्रस्तावस्तु प्रतन्यते ।

२५ अशेषविद्याचार्यत्वात् स्मृतो (गुरुतमो गुरुः) ॥ १६१ ॥

१ धिया सम्यग्भाविनाम् । २ चार्यकेण गुरुः ।

{२१२ / ६२२} धाम,

ॐ धाम्ने नमः ।

भा०-(२)"कृग्रोरुच्च"इति,कुप्रत्ययः,उणा०पा१कौ०पृ०६१०
उकारश्चान्तादेशः. तस्यैव विशेषणम्, ५
(गुरुतमः),न स्वतन्त्रनामत्वमस्य.
(३) " पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्" इति. ❀ गी० ११-४३।
संहारनश्वरचराचरबीजाधारनौकर्णधारत्वेन तदाश्रयत्वात्,-
(धाम).धाञः,
(१) "सर्वधातुभ्यो मनिन्" इति, मनिन् प्रत्ययः . ❀ उणा० १०
पा०४कौ०पृ०६३९

निर्व०- (१) " गॄ, निगरणे"धा०तुदादिः कौ०पृ०४६८
(२) " कुर्भ्रश्च"इति,प्रकरणे,उणा०पा० १कौ०पृ०६१०
(३) " कृग्रोरुच्च"इति,कुः,उणा०पा०१कौ०पृ०६१०
उकारश्चान्तादेशः. रपरत्वम्.कित्त्वान्न गुणः.विशेषणे तु आतिशा- १५
यनिकस्तमप् विशेषः. ❀
संहारनश्वरचराचरबीजाधारनौकर्णधारतया तस्य धाम-स्थानमिति-
(धाम).
(१)" डुधाञ्,धारणपोषणयोः"धा०जुहोत्यादिःकौ०पृ०४५१
(२)" सर्वधातुभ्यो मनिन्" उणा०पा०४कौ०पृ०६३९ २०
निहतत्वान्नेट्.
(३) " लिङ्गमशिष्यम्"इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये ॥

निरु०-१२२चराचराधारतया (धामे) ति परिचक्षते ।

{१०७ / ८७३} (२१३)सत्यः,(२१४)सत्यपराक्रमः,।(२१५)निमिषो,

५ ॐ सत्यायनमः। ॐ सत्यपराक्रमायनमः। ॐनिमिषाय नमः।

भा०—मन्वादिषु तत्कालसमाश्रितेषु सत्सु साधुरिति—
(सत्यः). ❋
तेषु, सत्यः —अकैतवः, पराक्रमः— वृत्तिः, अस्येति—
(सत्यपराक्रमः). ❋
१० तद्विरोधिषु निमिषति— न कटाक्षयतीति—(निमिषः). ❋

निर्व०—सत्सु तत्कालसमाश्रितेषु मन्वादिषु साधुरिति—
(सत्यः). अस्तेश्शतरि सच्छब्दो व्युत्पादितः. ततः,
(१) " तत्र साधुः" इति, यत्. ४।४।९८॥ कौ०पृ० २८९
भत्वाज्जश्त्वाभावः. ❋
१५ तेषु सत्यः— अकैतवः, पराक्रमः— वृत्तिः, अस्येति—
(सत्यपराक्रमः).
(१)"क्रमु,पादविक्षेपे" परापूर्वः. भावे घञ्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०१
(२) " नोदात्तोपदेशस्य०" ७।३।३४॥ कौ०पृ०५४१
इत्यादिना न वृद्धिः. प्रागिव व्युत्पादितात् सत्यशब्दात्,
२० (३) " दिगादिभ्यो यत्" इति, ४।३।५४॥ कौ०पृ० २६१
भवार्थे यत्. अन्यत् प्राग्वत्. ❋
तद्विरोधिषु, निमिषति— निमीलिताक्षो भवति तान्न कटाक्षयतीति—
(निमिषः).

निरु०—२१३मन्वादिष्वपि साधुत्वात् (सत्य)इत्यभिधीयते॥ १६२॥
२५ २१४वृत्तिर्ह्यकैतवा यस्य स स्यात् (सत्यपराक्रमः)।
२१५योऽसौ सतान्नेक्षते हि (निमिषः) स विरोधिनः॥ १६३॥

(२१६) ऽनिमिषम्, (२१७) स्रग्वी,

ॐ अनिमिषाय नमः । ॐ स्रग्विणे नमः ।

भा०—क एवम् ?— ५
(अनिमिषः).सत्सु न निमिषति जागर्तीति—
(अनिमिषः). दिव्यमीनतनुः. ❋
तिर्यक्त्वेपि परत्वसूचिनी वैजयन्ती स्रगस्य नित्ययोगिनीति—(स्रग्वी).
(१)"अस्मायामेधास्रजोविनिः"इति,विनिः. ❋ ५।२।१२१॥
कौ०पृ० ३३१ १०

निर्व०—(१) " मिष,स्पर्धायाम् "निपूर्वः.धा०तुदिःकौ०पृ०४६६
(२) " नुदादिभ्यो णल्कौ"इति, कः.
इगुपधलक्षणो वा, कित्त्वान्न गुणः. ❋
क एवम्; दिव्यमीनतनुः. सत्सु सततजागरूकतया निमिषो नेति—
(अनिमिषः). पूर्ववत् धातुरुपसृष्टः. नञ्समासः, १५
नञो नलोपश्च विशेषः. ❋
निर्यक्त्वेपि परत्वसूचिनी स्रक्—वैजयन्ती माला अस्यास्ति नित्य-
मिति—(स्रग्वी).
(१) " सृज,विसर्गे"धा०दिवादिः कौ०पृ० ४५६
(२) "ऋत्विक्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च" ३।२।५९।। २०
कौ०पृ० ६७
इति,क्विन्, अमागमश्च निपात्यते.
(३) " मिदचोन्त्यात्परः" इति, मित्त्वादन्त्यादचः परः यण्,
ऋतोरः १।१।४७।। कौ०पृ० ७
एवं सिद्धात् स्रक्शब्दात्, २५

निरु०—२१६ सद्रक्षणे जागरूकः स्मृतो (ह्यनिमिष) श्च सः ।
२१७ परत्वसूचिनी या च वैजयन्तीति कीर्तिता ॥ १६४ ॥
तया स्रजा नित्ययोगात् (स्रग्वी) ति परिकीर्त्यते ।

{२१८ / ८७९} वाचस्पतिर्,

ॐ वाचस्पतये नमः ।

भा०— सएव श्रीमन्मात्स्यपुराणे वेदोपबृंहणात्—
५ (वाचस्पतिः). षष्ठ्या अलुक्.
(१)"षष्ठ्याःपतिपुत्र०"इत्यादिना सत्वम्.८।३।५३॥कौ०पृ०७१७

निर्व०—(४)"अस्मायामेधास्रजोविनिः"५।२।१२१॥कौ०पृ०३३१
इति मत्वर्थे नित्ययोगे विनिः.
(५) " क्विन्प्रत्ययस्य कुः " इति कुत्वेन जस्य गः. ८।२।६२॥
१० कौ०पृ०६८
(६) " सौच" इति, इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀ ६।४।१३॥
कौ०पृ०६४
सएव, वाचः-वेदवाचः, मात्स्यपुराणेनोपबृंहणात्, पतिः--स्वामी, इति—
(वाचस्पतिः).
१५ (१) " पा, रक्षणे " धा० अदादिः कौ०पृ०४४३
(२) " पातेर्डतिः"इति,डतिः.टिलोपः.उणा०पा०५कौ०पृ०६४२
(३) " वच, परिभाषणे " धा०अदा० कौ०पृ०४४३
(४) "क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणाम् दीर्घोऽसंप्रसारणंच "
इति,क्विप्,दीर्घः, असंप्रसारणं च. अतः, ३।२।१७८॥कौ०पृ०६०७
२० (५) " वचिस्वपियजादीनांकिति"इति,६।१।१५॥कौ०पृ०४३२
न संप्रसारणम्. ततः, ङस्भिन्नं पदम् समस्तं वा.लुकि प्राप्ते वाक्शब्दा-
दनाक्रोशेपि षष्ठ्या अलुक् छान्दसः. पञ्चमो ह्ययं वेदः; उभयत्रापि,
(६) " षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयःपोषेषुच " ६।३।५३॥कौ०
पृ०७१७ इति,षष्ठीविसर्गस्यापि छान्दसः सकारः. आद्ये,
२५ (७) " षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा" १।४।९॥कौ०पृ०६७८
इति, वा घित्त्वात् पक्षे तत्कार्यम्. ❀

निरु०— २१८ वेदोपबृंहणत्वाद्धि (वाचस्पति) रिति श्रुतः ॥१६५॥

१ श्रीमान्मात्स्य ।

(२१९) उदारधीः, ॥

ॐ उदारधिये नमः ।

भा०—एवं,सर्वोपजीव्यसार्वज्ञ्यात्—
(उदारधीः). ❀ ५

निर्व०—एवम्, सर्वोपजीव्यत्वात् उदारा,धीः—सार्वज्ञ्यलक्षणा बुद्धिः, अस्येति—(उदारधीः).
(१) "ध्यै, चिन्तायाम्" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२४
(२) "आदेचः०"इति,आत्त्वम्.६।१।४५।।कौ०पृ०४२३
(३) "इग्यणःसंप्रसारणम्"इति,१।१।४५।।कौ०पृ०५९ १०
इति, संप्रसारणसंज्ञायाम्,
(४) "ध्यायतेस्संप्रसारणंच" इति, यकारस्येकारः. ३।२।३।। कौ०पृ०५७०
(५) "क्विप्च"३।२।७६।।कौ०पृ०५८१
(६) "संप्रसारणाच्च" इति,६।१।१०८।।कौ०पृ०६० १५
पूर्वरूपमेकादेशः.
(७) "अन्येभ्योपि दृश्यते" ३।२।१७८।।कौ०पृ०६०७
इत्यत्र दृशिग्रहणात् विध्यन्तरोपसंग्रहार्थात् दीर्घः.
(८) "उन्दी, क्लेदने" धा०रुधादिः कौ०पृ०४७२
(९)"तुषारादयश्च"इति, आरन्. उणादिः पा० ३कौ०पृ०६३१ २०
इह नलोपः, अगुणत्वं च निपात्यते. पुंवद्भावः. स्यादेतत्,
(१०) "यूस्त्र्याख्यौनदी"इत्यत्र,१।४।३।।कौ०पृ०४४
(११) "प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम्" १।४।३॥कौ०पृ०४४
इत्युपसंख्यानात्,
(१२)"नद्यृतश्च"इति,नदीलक्षणःकप्.५।४।१५३।।कौ०पृ०१६१ २५

निरु०—२१९सर्वोपजीव्यसार्वज्ञ्यादुच्यते स (उदारधीः)।

श्लो० ॥ २४ ॥ (२२०) अग्रणीर्,

ॐ अग्रण्ये नमः ।

भा०—तेन प्रकारेण, अग्रिमं पश्चिमं पदं नयतीति—

५ (अग्रणीः). ❀

तत्रच, नित्यसिद्धानां ग्रामं समाजं नयतीति—

निर्व०—प्राप्नोति. नैतदस्ति, यतः, समासान्तो विधिरनित्यः. तदनित्यत्वं च स्फुटतरमुपपादयिष्यते. ❀

तेन प्रकारेण अग्रम्—अग्रिमं पश्चिमं पदम्, नयतीति—(अग्रणीः).

१० (१) "णीञ्, प्रापणे" णोनः. धा० भ्वादिः कौ०पृ०४२३

(२) "सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप्" इत्यनेन योगेन, ३।२।६१॥ कौ०पृ०५८०

(३) "क्विप्च" ३।२।७६॥कौ०पृ०५८१

इत्यस्य प्रपञ्चार्थेन अनुपसर्गेपि सुप्युपदे क्विप्.

१५ (४) "अक अग, कुटिलायां गतौ" द्वितीयोत्र, धा० भ्वादिः कौ०पृ०४१५

(५)"ऋज्रेन्द्राग्र०"इत्यादिना रन्नन्तो, उणा० पा०२कौ०पृ०६२० निपात्यते. यदितु अगेः केवलगतिकर्मणः इदितोपि अत्र ग्रहणम्; तदा, इदित्त्वात् नुमो नलोपोपि निपात्यः.

२० (६) "नेड्०" इति, नेट्. एवमग्रेपि. ततः, ७।२।८॥ कौ०पृ० ५८१

(७)"अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वक्तव्यः"८।४।३९॥कौ०पृ०१५३ इति, णत्वम्. ❀

तत्रच, नित्यसिद्धानां ग्रामं समाजं नयतीति—

२५ निरु०—२२० महोदारतया भक्तानग्रिमं पश्चिमं पदम् ॥ १६६ ॥

नयती (त्यग्रणीः) प्रोक्तो भक्तमोक्षप्रदो मनुः ।

(२२१) ग्रामणीश्, { २२ / १८० } (२२२) श्रीमान्,
(२२३) न्यायो,

ॐ ग्रामण्ये नमः। ॐ श्रीमते नमः। ॐ न्यायाय नमः। ५

भा०—(ग्रामणीः).
(१) "सत्सूद्विष०" इत्यादिना क्विप्. ३।२।६१॥कौ०पृ०५८०
(२) "अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति वक्तव्यम्" ८।४।३९॥कौ०पृ० १५३
इति, णत्वम्. ❋
(१) "मत्स्यः कमललोचनः" इति, स्पष्टपरविभूतिः— १०
(श्रीमान्). ❋
एवम्, अभ्रेषहेतुः युक्तकारीति—(न्यायः).

निर्व०—(ग्रामणीः). पूर्ववदेव धातुः, प्रत्ययश्च.
(१) "ग्राम, आमन्त्रणे" धा० चुरा० कौ०पृ० ४८९
चुरादौ कथादिः; णिच्. अतो लोपः. एरच्. णिलोपः. १५
णत्वं च प्राग्वत्. ❋
एवम्, श्रीः—कमललोचनतया स्पष्टपराविभूतिः, अस्यास्तीति—
(श्रीमान्).
(१) "श्रिञ्, सेवायाम्" धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४२२
(२) "क्विब्वचि०" ३।२।१७८॥ कौ०पृ० ६०७ २०
इत्यादिना क्विपि दीर्घेच निष्पन्नात् श्रीशब्दात् मतुप्.
अत्वन्तत्वाद्दीर्घः. नुमित्यादि. ❋
एवम्, न्यायः—अभ्रेषहेतुर्युक्तकारीति—(न्यायः).

निरु०—२२१ ग्रामं समाजं सूरीणां नयति (ग्रामणी) श्च यः॥१६७॥
२२२ मत्स्यरूपावतारेपि (श्रीमान्) कमलनेत्रतः। २५
२२३ (न्यायो) हि युक्तकारित्वाद्भक्तेष्वेव विशेषतः॥१६८॥

(२२४) नेता, (२२५) समीरणः,

ॐ नेत्रे नमः । ॐ समीरणाय नमः ।

भा०—(१) " परिन्योर्नीणोः०" इत्यादिना घञ्. ❋ ३।३।३७॥
५ कौ० पृ० ६५०
नियुक्तं करोतीति—
(नेता). निर्वाहशीलः; न्याय्यं हि निमज्ज्य निस्तारणं महात्मनाम्? ❋
एवमिष्टचेष्टः—(समीरणः).
(१) " ईर, गतौ कम्पनेच" ❋ धा० अदा० कौ० पृ० ४३७
१० चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्. एवम्, पवनाद[२८२॥२०॥]योपि. उक्तार्थेषु,

---

निर्व०—(१) " इण्, गतौ" निपूर्वः. धा० अदादिः कौ० पृ० ४४१
(२) " परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः" ३।३।३७॥ कौ० पृ० ६५०
इति, अभ्रेषे घञ्. वृद्धिः. आय्. नेरिकारस्य यण् यकारः. ❋
एवम्, नियुक्तकारी, नयति—तच्छीलो निर्वहतीति—(नेता).
१५ (१) " णीञ्, प्रापणे" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३
णोनः. ताच्छीलिकस्तृन्. गुणः. अनिट्. अनङित्यादि. ❋
इत्थम्, समीर्ते—इष्टचेष्टो भवतीति—(समीरणः).
(१) " ईर, गतौ कम्पनेच" सम्पूर्वः. धा० अदादिः कौ० पृ० ४३७
(२) "चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्" ३।२।१४८॥ कौ० पृ० ६०३
२० इति, चलनार्थाकर्मकात् युच्. योरनः.
(३) "अट्कुप्वाङ्०" इति, णत्वम्. ❋ ८।४।२॥ कौ० पृ० ३२

निरु०—२२४ भक्तैर्नियुक्तं यत् कर्म (नेता) तत्करणादपि ।
२२५ भक्तेष्टचेष्टाशीलत्वात् (समीरण) उदाहृतः ॥ १६१ ॥

(२२६) सहस्रमूर्धा, (२२७) (विश्वात्मा,) ❀
(२२८) सहस्राक्षस्, (२२९) सहस्रपात्, ॥

ॐ सहस्रमूर्ध्ने नमः । ॐ विश्वात्मने नमः। ॐसहस्राक्षाय नमः। ५
ॐ सहस्रपदे नमः ।

भा०—(२)" कृत्वा मीनमयीं सद्यः प्रविवेश रसातलम् । वेदमू-
र्तिस्ततो वेदानानिन्ये ब्रह्मणोन्तिकम्" ॥ तद्ध्यानम्.
(३) " ज्ञानादिगुणवृन्देन पक्षभूतेन भूषितम् । स्वोत्थब्रह्म [1]मदंशृङ्ग
निःसृतेन विराजितम्" १०
(४) " कल्पावसानसमये वहन्तं चैव चिन्तयेत् । नौरूपां विततां
क्षोणीं प्रजापतिगुणान्विताम्"
(५) " मुक्ताफलनिभेनैव वपुषा निर्मलेन च । अनिमीलितने-
त्रश्च मीनात्मा यतवाक् तथा" ॥ इति. ❀
अथ,एतद्विद्यावतारोज्जीवितासु पुरुषसूक्ताद्यासु, परविद्यासु, यथा-१५
प्रतिपाद्यते; तथाऽनुरूपाणि नामानि सहस्रमूर्धादीनि—
(सहस्रमूर्धा).—मूर्धा—अक्षि—पादाः—ज्ञानकर्मोपकरणोपलक्षणा-
र्थाः. (सहस्र) शब्दश्च—तेषामसंख्येयत्वपरः.

निर्व०—अथ, एतद्विद्यावतारोज्जीवितासु पुरुषसूक्ताद्यासु परवि-
द्यासु यथाप्रतिपाद्यते; तथाऽनुरूपाणि नामानि प्रस्तूयन्ते. सहस्रम्- २०
असंख्येयाः, मूर्धानः शिरांसि, अस्येति—(सहस्रमूर्धा).

निरु०—२२६ सहस्रशब्दो ह्यानन्त्यलक्षकस्समुदाहृतः ।
(सहस्रमूर्धा) सोनन्तशिरस्कः कीर्त्यते ततः ॥ १७० ॥
(सहस्रमूर्धा) स स्याद्वा पुंसूक्ताद्युक्तनामवान् ।
२२८—२२९ अक्षिपादपदे ज्ञानकर्मेन्द्रियनिदर्शके ॥ १७१ ॥ २५
तेनानन्तज्ञानकर्मा (सहस्राक्षः, सहस्रपात्)

❀ इदं नाम स्वोत्तरनामद्वयानन्तरम् भाष्ये व्याख्यातमिति ज्ञापनायात्र कुण्डलितम् । १ मिदं शृग । मदं शृङ्गम् । मयं शृङ्गम् ।

भा०—(१) "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखः" तै०ना०६—१—१२।
(३) "सर्वतः पाणिपादन्तत्" इत्यादिज्ञापकात्. गी० १३—१३।
(२) "तैश्चतत्कार्यज्ञानक्रियासामर्थ्यानन्त्यं लक्ष्यते"
५ इति अभियुक्ताः; औचित्यात्, बहुशास्त्रान्तरसंगतेश्च. ❀
❀ आभ्यां ज्ञानशकनाभ्यां विश्वव्यापनात्—
(विश्वात्मा). यथा,

निर्व०—(१) "मुह, वैचित्ये" आसनकर्मेहायम्. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५८
१० (२) "कनिन्युवृषि०" इत्यस्मिन् प्रकरणे, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१८
(३) " श्वन्नुक्षन्पूषन् प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन् विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति" उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१८
इति, अधिकरणे कनिन्, उपधादीर्घः, धोन्तादेशः, रमागमश्च निपात्यते. शतशब्दो व्युत्पादयिष्यते. तथा आनुषङ्गिको
१५ दशन्शब्दोपि. ततः, शतदशन्शब्दात्,
(४) "तदस्यपरिमाणम्०" इत्यर्थे, ५।१।५७॥ कौ० पृ० ३००
(५) "पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीति नवतिशतम्" ५।१।५९॥ कौ० पृ० ३००
इति सूत्रस्य उदाहरणप्रदर्शनार्थत्वात् स्रच् प्रत्ययः,
२० प्रकृतेः सहभावश्च, इत्यादिप्रकारेण सहस्रशब्दो व्युत्पाद्यः. ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. सर्वज्ञानकर्मोपकरणोपलक्षणश्चेदम्. एवमुत्तरत्रोभयत्रापि. ततश्च, ❀ तत्कार्यज्ञानक्रियासामर्थ्यानन्त्यं लक्ष्यते. ❀ आभ्यां ज्ञानशकनाभ्यां विश्वव्यापनात्, विश्वस्य-सर्वस्य, आत्मा— अन्तरात्मेति—
२५ (विश्वात्मा). अततेः मनिणि, विशेः क्वनि च, प्रागेव व्युदपादि.

निरु०—२२७ आभ्याञ्च ज्ञानकर्मभ्यां (विश्वात्मा) व्यापनात्स्मृतः॥ १७२॥

❀ अत्र भाष्यस्य मूलम् २५७ पुटे २ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्।

भा०—(१) " स भूमिं विश्वतो वृत्वा " पु०सू० ।
(२) " येनैषभूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा " तै०ना०।
(३) " येन सर्वमिदं प्रोतम् " तै०ना०६—५०। ५
(४) अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूत"इत्यादि. ❀ गी०१०—२०।
संसारघटीयन्त्रपरिवर्तनात्—

निर्व०— चेदं शब्दद्वयम्. दीर्घ इत्यादि. ❀
सहस्रम्, अक्षीणि— चक्षूंषि, अस्येति—
(सहस्राक्षः). अशेः स्कौ अक्षिशब्दः पुरस्तादेव व्युत्पादितः. १०
व्युत्पादितश्च सहस्रशब्दः. एवमुत्तरत्रापि. सांहितिको दीर्घः. ततः,
प्रागुक्तरीत्या,
(१) " अक्ष्णोऽदर्शनात् " इति, अच् समासान्तः. ५।४।
७६॥कौ०पृ०१८३
(२) " यस्य० " इति,लोपः. ❀६।४।१४८॥कौ०पृ०५६ १५
तथा, सहस्रं पादाः— चरणाः, अस्येति—
(सहस्रपात्).
(१) " पद, गतौ " धा०दिवा० कौ०पृ०४५५
(२) " पदरुजविशस्पृशो घञ् " इति, ३।३।१६॥कौ०पृ०६४६
कर्तरि घञ्. वृद्धिः. ततः, २०
(३) " संख्यासुपूर्वस्य " इति, ५।४।१४०॥कौ०पृ०१७०
सहस्रसंख्यापूर्वत्वात् पादस्यान्तलोपः, स्थानिद्वारेण समासान्तः
पाक्षिकमवसानचर्त्वम्. अत्रच पौरुषसूक्तक्रमानुरोधेन ❀प्रत्या-
हारन्यायात् पूर्वं पूर्वयोरुभयोरुक्तिः; अनन्तरश्चानन्तरयोर्मध्यगयो-
रपीत्यवधेयम्. ❀ २५
संसारघटीयन्त्रम्, आवर्तयति— परिवर्तयतीति—

श्लो०॥२५॥(२३०)आवर्तनो, {२३१–४५४ / ६०४–७८०} निवृत्तात्मा,

ॐ आवर्तनाय नमः। ॐ निवृत्तात्मने नमः।

---

५ भा०– (आवर्तनः). यथा,

(१) "तेनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम्" भार०।

(२) "भ्रामयन् सर्वभूतानि" गी०१८–६१।

(३) कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केशवः। आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयतेऽनिशम्"॥ इत्यादि. भा०उ०६७–१२।

१० (४) "तस्माद्विराडजायत" पु०सू०–५।

इत्यादिनाऽपीदमेवोच्यते. ❀

ततः, संसारविभूतेः त्रिपाद्विभूतिकत्वेन निवृत्तम्– उद्गतम्, स्वरूपम् यस्य, सः–(निवृत्तात्मा).

निर्व०– (आवर्तनः).

१५ (१) "वृतु, वर्तने" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१२

आङ्पूर्वः. णिच्. गुणः रपरः. नन्द्यादिल्युः.

(२) "कृत्यल्युटः०" इति, बाहुलकात् वा ल्युट्. ३।३।११३॥ कौ०पृ०६६२

(३) "बहुलमन्यत्रापि" इति, उणा०पा०२कौ०पृ०६२२

२० युज्वा. योरनः. णिलोपः. ❀

ततः, त्रिपाद्विभूतिकत्वेन संसारविभूतेः, निवृत्तः उद्गतः, आत्मा– स्वरूपम्, अस्येति–

(निवृत्तात्मा). व्युदपादि आत्मशब्दः.

निरु०– २३० संसाराख्यघटीयन्त्रे परिवर्तनशीलतः।

२५ चक्रवच्च विशेषेण (ह्यावर्तन) इतीरितः॥ १७३॥

२३१ त्रिपाद्विभूतिकत्वेन भवपादविभूतितः।

उद्गतात्मस्वरूपत्वात् (निवृत्तात्मे) ति कथ्यते॥ १७४॥

(२३२) संवृतम्, (२३३) संप्रमर्दनः, ।

ॐ संवृताय नमः । ॐ संप्रमर्दनाय नमः ।

भा०—(१) " त्रिपादूर्ध्वउदैत्पुरुषः " पु०सू०४। ५
(२) " परात्परं यन्महतो महान्तम् " इत्यादि. ❀ तै०ना०
६—१—५।
तस्यामवस्थायाम्,
(३) " तमसः परस्तात् " इति, पु०सू०२०।
तामसानां मूढानां गूढत्वात्— १०
(संवृतः). ❀
संवरणं तमः, स्वविद्यया संप्रमर्दयतीति—
(संप्रमर्दनः).

निर्व०—(१) " वृतु, वर्तने " निपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१२
अकर्मकात् कर्तरि क्तः. १५
(२) " उदितो वा " इति, ७।२।५६।। कौ०पृ०६६८
क्त्वायामिड्विकल्पात् निष्ठायान्नेट्. अगुणः. दीर्घः.
ततः, नान्तलक्षणोपधादीर्घादि. ❀
तस्यां दशायाम्, तमसः परस्तात्तनतया तामसानाम्
मूढानां संवृतः— आवृतः गूढ इति—(संवृतः). २०
(१) " वृञ्, वरणे " संपूर्वः. निष्ठान्तः. धा०स्वादिः कौ०पृ०४६२
(२) " श्र्युकः किति " इति,नेट्. अगुणः.७।२।११॥कौ०पृ०४२५
समो मोऽनुस्वार इत्यादि. ❀
संवरणं तमः तेषां स्वविद्यया संप्रमर्दयतीति—
(संप्रमर्दनः). २५

निरु०-२३२ तामसानां तु मूढानां गूढत्वात् (संवृत) स्स्मृतः ।
२३३ तमसो विद्यया सम्यङ् मर्दनात् (संप्रमर्दनः) ॥ १७५ ॥

(२३४) अहस्संवर्तको,

ॐ अहस्संवर्तकाय नमः ।

भा०—(१) "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" पु०सू०२० ।
५ (२) "य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापि यन्ति"
इति, ❀ बृ०उ०६—४—१४ ।
अहरुपलक्षितकालपरिवृत्तिहेतुः,—
(अहस्संवर्तकः). ❀ ण्वुल्. ❀ युवोरनाकौ.
(१) "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि" तै०ना०६—१—८।
१० (२) "कालचक्रं कालस्य हि च" इति,भा०उ०६,७—१२ ।
कालो हि, भूतभवद्भविष्यद्रूपेण परापरप्रत्ययहेतुः,
नित्यं भगवत्क्रीडनकम् संहितं[1] षड्विधविकारकारिणं
प्रकृतिपुरुषसंयोजनवियोजनं[2] नियच्छति, तम्, एके
व्यवस्थितां प्रकृतेः परिणामपरम्परामाहुः; अपरे परमेश्वरचेष्टासमष्टिम्;
१५ अन्ये स्वतन्त्रम्.श्रीपौष्करे कथञ्चिन्नेयमुदाहरणम्—

निर्व०—(१) "मृद,क्षोदे" संप्रपूर्वः.धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७७
णिच्.गुणः. रपरत्वम्. द्वित्वम्.नन्द्यादिल्युः, बाहुलकात्
ल्युट्,युज्वा.योरनः.णिलोपः.समः प्राग्वदनुस्वारादि. ❀
अहः—तदुपलक्षितं कालम्, हेतुत्वात् संवर्तयति—
२० परिवर्तयतीति—
(अहस्संवर्तकः).एकन्नाम.
(१) "वृतु,वर्तने" संपूर्वः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१२

निरु०—२३४ अहर्लक्षितकालस्य परिवृत्तेश्च साधनम् ।
(अहस्संवर्तक)इति प्राहुर्वेदान्तपारगाः ॥ १७६ ॥

---

१ संहिताम् । २ वियोजनोयोनिय । वियोजने निय ।

(२३५) वह्निः,

ॐ वह्नये नमः ।

भा०—(३) " अध्यात्मं कालतत्वीयमधिदैवतमस्य वै । प्रभवाप्ययमूर्तिर्वै विश्वात्मा परमेश्वरः ॥ अधिभूतं परिज्ञेयं त्रैलोक्यं[1] ५ भूतपूर्वकम् । कालश्च व्यक्ततत्त्वस्य ह्यध्यात्मत्वेन वर्तते ॥ अधिदैवतमिज्या च सद्भोगमधिभूतता " ॥ इति. ❀ पौष्करे ।

देशरूपेण विश्वं वहतीति—

(वह्निः).

(१) "वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्" उणा०पा०४ कौ० १० पृ०६३४

इति, निप्रत्ययः. प्रथमश्च देशः परमाकाशः; आपेक्षिकोऽन्यो गगन दिगादिस्तत्कोणे. यथा,

(२) " अस्यामृतन्दिवि " पु०सू०३।

(३) " स्वे महिम्नि स्थितम् " १५

निर्व०— ण्यन्तः. गुणः. रपरः. द्वित्वम्.

(२) " ण्वुल् तृचौ " इति, ण्वुल्. ३।१।१३३कौ०पृ०५६६ वोरकः. णिलोपः. अहश्शब्दः, नञि जहातेः कनिनि व्युत्पादितः. अन्यत्प्राग्वत्. ❀

प्रथमदेशपरमाकाशतत्कोणान्यगगनदिगादिदेशरूपेण बद्धमुक्त २० नित्यादिकं विश्वं वहतीति—(वह्निः).

(१) " वह, प्रापणे " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३२

(२)"वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्"उणा०पा०४कौ०पृ०६३४

इति, निः. निहतत्वान्नेट्. ❀

निरु०— २३५ विश्वस्य देशरूपेण वहनाद् (वह्नि) रुच्यते । २५

[1] त्रैकाल्यम् ।

{२३६ / ८१८} अनिलो, (२३७) धरणीधरः, ॥

ॐ अनिलाय नमः । ॐ धरणीधराय नमः ।

५ भा०—(४) " पादोऽस्येहाभवत्पुनः" इत्यादि. पु०सू०४।
देशो हि नाम, " इहेदम्" इत्याद्यवगतिहेतुः ?
सच तद्दत्तएव बद्धमुक्तनित्येभ्यः. ❋
एवमेषाम्, अननात्— उज्जीवनात्—(अनिलः).
(१) " सलिकल्यनि० " इत्यादिना इलच्, उणा०पा०१कौ०
१० पृ०६१३
अस्य कलैव प्रसिद्धोऽनिलः.
(२) " प्राणाद्वायुरजायत" पु०सू०१४।
(३) " को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्" इति. ❋ तै०आ०७—१।
अन्यदपि धारकं धारयतीति—
१५ (धरणीधरः).
(१) "सदाधारपृथिवीन्द्यामुतेमाम्" का०४प्र०१अ०८।

निर्व०— एवम्, एतान्, अनिति— अस्येहान्तर्भावितण्यर्थतया उ-ज्जीवयतीति— (अनिलः).
(१) " श्वस, प्राणने " अनच.धा०अदा० कौ०पृ०४४६
२० इति पठ्यते. चात्, प्राणने.
(२) " सलिकल्यनिमहिभाडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्" उणा०पा०१कौ०पृ०६१३
इति, इलच्. अस्य कलैव प्रसिद्धोऽनिलः. ❋
धरणीम्— धारकानारोपलक्षणीं भुवम्, धरतीति—(धरणीधरः).

२५ निरु०— २३६ बद्धादेरननाद्योसा (वनिलः) परिकीर्तितः॥१७७॥
२३७ भूतधात्र्याश्च धरणेर्धरणाद् (धरणीधरः)।

श्लो० ॥ २६ ॥ (२३८) सुप्रसादः,

ॐ सुप्रसादाय नमः ।

भा०—(२) "उद्धृतासि वराहेण" तै०ना० ६–१–२८ ।
(३) "पृथिवीञ्चान्तरिक्षं च द्याञ्चैव पुरुषोत्तमः । मनसैव वि- ५
सृष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी" इत्यादि. ❋ भा०उ० ६७–५ ।
स एवं संविधाय, सम्मुखेषु—(सुप्रसादः).
(१) "तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादात्" श्वे०उ० ३-२० ।
(२) "प्रसादपरमौ नाथौ मम गेहमुपागतौ" इत्यादि. ❋ वि०पु०
५–१९–२० । १०
तत्कारणम्[2]—

निर्व०—(१) "धृञ्, धारणे" पचाद्यच्. धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४२३
गुणः रपरः. पुनरपि सएव धातुरावर्तते.
(२) "अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः" उणा०पा० २ कौ०
पृ० ६२३ इति, अनिः. गुणो रपरः. णत्वम्. १५
(३) "कृदिकारादक्तिनः" इति. ४।१।४५।। कौ०पृ० १००
पाक्षिको ङीष्. दीर्घः. पर्जन्यवत् लक्षणप्रवृत्त्या,
(४) "यस्य०" इति लोपो वा, ६।४।१४८।। कौ०पृ० ५६
षष्ठीसमासोऽयम्. विग्रहार्थप्रदर्शनमात्रत्वे तद्गतो न कर्मण्यण्. ❋
स एवं संविधाय सम्मुखेषु शोभनः प्रसादः अस्येति—(सुप्रसादः) २०
(१) "षद्लृ, विशरणगत्यवसादनेषु" धा०तुदा०कौ०पृ०४६९
प्रपूर्वः. षस्सः. भावे घञ्. उपधावृद्धिः. स्वित्यव्ययपूर्वः समासः. ❋
कुतः? यतः, प्रसन्नः—स्वत एवावाप्तसमस्तकामतया रागाद्यनुपप्लुतः,
आत्मा—मनः, अस्येति—

निरु०—२३८ प्रसादपरमत्वाच्च (सुप्रसादः) प्रकीर्तितः।। १७८॥ २५

१ विशिष्टात्मा । २ यत्कारणम ।

(२३९) प्रसन्नात्मा, (२४०) विश्वसृड्,

ॐ प्रसन्नात्मने नमः । ॐ विश्वसृजे नमः ।

---

५ भा०—(प्रसन्नात्मा).-स्वत एवावाप्तकामतया रागाद्यनुपप्लुतमनाःयथा,
(१)"अविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इति, छा० उ०८-१-५।
(२) " शान्तसमृद्धममृतम्"इतिच. तै०शी० ६—२ ।
अपूर्णः कृपणो हि दुराराधः. ❋
१० गुणदोषमनपेक्ष्य दाक्षिण्यात् विश्वं सृजतीति—(विश्वसृक्). ❋

निर्व०—(प्रसन्नात्मा). आत्मा व्युत्पादितः.
(१)"षद्लृ,विशरणगत्यवसादनेषु"धा०तुदा० कौ०पृ० ४६९
प्रपूर्वः. षस्सः. कर्तरि क्तः.अनिट्.
(२)"रदाभ्यां निष्ठातोनः पूर्वस्यच दः"८।२।४२॥कौ०पृ०५८६
१५ इति,निष्ठातस्य नः,पूर्वस्य च दस्य.दीर्घः. ततः,नान्तलक्षणदीर्घादि. ❋
गुणदोषानपेक्षो दाक्षिण्यात् विश्वं सृजतीति—(विश्वसृक्).
(१) " सृज,विसर्गे"धा०तुदा० कौ०पृ० ४६९
(२) " क्विप्च"इति,क्विप्.अगुणः.३।२।७६॥कौ०पृ०५८१
(३) " ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च" ३।२।५९ ॥
२० कौ०पृ० ६७
इति सूत्रे सृजेः क्विनो विहिततया,
(४) " क्विन्प्रत्ययस्यकुः" इति, तत्र, ८।२।६२॥ कौ०पृ० ६८

निर्व०—२३९ अवाप्तसर्वकामत्वाद्रागादिरहितं मनः ।
यस्यास्ति स (प्रसन्नात्मा) चित्ततुष्टिप्रदो मनुः ॥१७९॥
२५ २४० विश्वं जगत्सृजति यो (विश्वसृक्) स प्रकीर्तितः ।

(२४१) विश्वभुग्विभुः, । (२४२) सत्कर्ता,

ॐ विश्वभुग्विभवे नमः । ॐ सत्कर्त्रे नमः ।

भा०—तथैव व्याप्य भुनक्ति पालयतीति— ५
(विश्वभुग्विभुः); एकन्नाम. यथा,
(१) "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन्य-
दास्ते" इति, ❀ पु० सू० १६ ।
एवं सर्पीयोदण्डापूपिकया सतः—(सत्कर्ता). यथा,
(१) "सज्जनप्रतिपूजकः" इति. ❀ १०

निर्व०—बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुः यथासंख्यपरिभाषया
जस्य गः पाक्षिकमवसानचर्त्वम्, कः. विश्वशब्दो व्युत्पादितः.
एवमुत्तरत्रापि. ❀
तथैव विभुः, व्याभुवन् विश्वं भुनक्ति- परिपालयतीति—
(विश्वभुग्विभुः); सविशेषणमेकन्नाम. १५
(१) "भुज, पालनाभ्यवहारयोः" धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१
पूर्ववत् क्विप्. अगुणः.
(२) "चोः कुः" इति, कुत्वेन गः. चर्त्वम् कः. ८।२।३०॥ कौ० पृ० ६८
(३) "भू, सत्तायाम्" विपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८
(४) "विप्रसंभ्यः०" इत्यादिना, ३।२।१८०॥ कौ० पृ० ६०७ २०
उक्तनीत्या डुः. टिलोपः. सांहितिकं जश्त्वम्. ❀
एवं सर्पीयोदण्डापूपिकान्यायात् सज्जनान् सत्करोति—
पूजयतीति—(सत्कर्ता).

निरु०—२४१ सत्सृष्टं व्याप्य वै भुञ्जन् पालयन् (विश्वभुग्विभुः)
॥१८०॥ २५
२४२ (सत्कर्ता) यस्स विज्ञेयः सज्जनप्रतिपूजकः ।

(२४३) सत्कृतस्, (२४४) साधुः,

ॐ सत्कृताय नमः । ॐ साधवे नमः ।

५ भा०—तैश्व—

(सत्कृतः);-सहि तच्छ्रद्धार्पितेन स्वल्पेनापि स्वमहिमानुगुणेनेवाप्र
पन्नप्रत्युपकारः परितुष्यति.

(१) " अहो ह्येकान्तिनस्सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः । विधि
प्रयुक्तां पूजाञ्च गृह्णाति शिरसा स्वयम्"

१० (२) " शबर्यापूजितस्सम्यक्" रा०बा०१—५८ ।

(३) " मालाकारेण पूजितः"इति. ❋ वि०पु०५—१९—२

तदपेक्षितदूत्यसारथ्यादिसाधयतीति—

(साधुः).

(१) " कृवापाजि०"इत्यादिना साधेरुण्. ❋ उणा०पा०१क

१५ पृ० ६०९

निर्व०— (१) "डुकृञ्,करणे"अस्तेश्शतरि व्युत्पादित—धा०तन
कौ०पृ०४७३

सत्पूर्वः. तृच्. गुणः रपरः. अनिट्. द्वित्वम्. अन्यत्राप्येवमेतादृशे.
अनङादि. ❋

२० तैश्व श्रद्धार्पितेन स्वल्पेनापि स्वमहिमानुगुणेनेव अप्रतिपन्नप्रत्युपका
रितुष्टतया सदकारि—पूजित इति—

(सत्कृतः). पूर्ववत् धातुः; सत्पूर्वः.

कर्मणि क्तः. अगुणः. अनिट्. व्युदपादि च सच्छब्दः.

तदपेक्षितदूत्यसारथ्यादि साध्नोति—साधयतीति—(साधुः).

२५ (१) " राध साध, संसिद्धौ" धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३

निरु०—२४३ अर्चादिभिस्सज्जनैर्यः पूजितस् (सत्कृत)स्स्मृतः।।१८
२४४ सेवां सारथ्यदूत्याद्यां (साधु) स्साधयतीति सः ।

(२४५) जह्नुः,

ॐ जह्नवे नमः ।

भा०— “ अभक्तेष्वात्ममाहात्म्यमपन्हुत इति—
(जन्हुः) ” इति नैरुक्ताः. उद्योगे यथा, ५
(१) “ चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभोः । सापह्नवं
पाण्डवेषु[1] इति राजसु सत्तम ” इति. ❋ भा०उ० ६–७–२ ।
एवमेभिरशेषैर्विशिष्य; उपनिषत्सु,
(१) “ नारायणाय विद्महे ” तै०ना० ६–१–२६ ।
(२) “ नारायणपरं ब्रह्म ” तै०ना० ६–११ । १०
(३) “ एको ह वै नारायण आसीत् ” महोपनिषदि–१ ।
(४) “ अथ पुनरेव नारायणः ” ।। महोपनिषदि ।।
(५) “ चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः” सु०उ० ६ ।
(६) “ अथ दिव्यो देव एको नारायणः ” सु०उ० ६ ।

निर्व०–(२) “कवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्” उणा०पा०१ १५
कौ०पृ० ६०९
इति,उण् . वृद्धिः. ❋
अभक्तेषु आत्ममाहात्म्यमपन्हुत इति–(जन्हुः).
(१) “ ओहाक् ,त्यागे”इत्यतः,धा०जुहो० कौ०पृ० ४५०
(२)“दाभाभ्यान्नुः”इति,प्रकरणे,उणा०पा०३कौ०पृ०६२६ २०
(३) “ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च”इति,उणा०पा०३कौ०पृ० ६२६
नुप्रत्यये, द्वित्वे, बाहुलकात् द्विरुक्तपूर्वखण्डस्याभ्याससंज्ञायाम्,
(४) “ ह्रस्वः” इति, अभ्यासह्रस्वे, ७।४।५९।। कौ०पृ०३६९
(५) “ कुहोश्चुः ” इति, ७।४।६२।। कौ०पृ० ३७८

निरु०–२४५.अभक्तेष्वात्ममाहात्म्यनिन्हुतेर् (जन्हु)रुच्यते।।१८२।। २५

१ चेष्टतेराज, “ कौरवेषु पाण्डवानां सुसम्मतम्” इतिमुद्रितकोशपाठः ।

(२४६) नारायणो,

ॐ नारायणाय नमः ।

भा०– इति प्रतिशाखं परस्य वस्तुनो मूर्त्यन्तरव्यावर्तकतया
५ मसाधारणन्नामाह,–
(नारायणः). श्रौतनिरुक्तम्,
(७) " यच्च किञ्चित् " इति. अन्यत् अषडक्षीणत्वात् ना
हे. ❀ पु०सू०।

निर्व०– चुत्वेन हकारस्यान्तरतम्यात् झकारे,
१० (६) " अभ्यासे चर्च " इति, ८।४।५४॥कौ०पृ०३७०
तस्य जश्त्वेन जकारे, उत्तरखण्डे अन्तलोपेन आकारलोपे,अनि
दिडभावे च, जन्हुशब्दस्य निष्पाद्यत्वेपि, प्रकृते निरुक्तानुरो
क्तार्थनिष्पत्तिः. तद्बीजञ्च उक्तमेव. तथा चेह,
(७)"न्हुङ्, अपनयने" इति धातुः.विच्,धा०अदा०कौ०पृ०४
१५ द्वित्वम्, अभ्यासोवर्णस्य अत्वञ्च. भूयान्हि बाहुलकप्रभ
पृषोदरादिर्वा. अपरत्राप्येवमेतादृशे. यदित्वत्रापि निरुक्तस्वातन्त्र
न तदाऽयं यत्नः. अन्यत्तु हलादिशेषादिकं यथाशास्त्रमेव. ❀
अथैवम्, अशेषैर्विशेषैः विशिष्य सकलोपनिषत्प्रसिद्धम् परस्य व
मूर्त्यन्तरव्यावर्तकम् असाधारणं नाम निर्दिश्यते. नराः स्वरूपप्र
२० नित्यवस्तूनि, तेषां समूहाः– नाराः, ते अयनम्– श्रौतनिरुक्तानु
रात् आश्रयः, यस्येति वा,–
तेषामयनमिति वा;–(नारायणः).
(१) " इण्, गतौ" धा०अदा०कौ०पृ०४४१

निरु०– २४६ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य (नारायण) स्स्मृतः

१ यत्रषट्– अक्षीणि सन्निहितानि, त्रयः पुरुषा इति यावत्; तत्र यो
नोपदेशार्हः, सः अषडक्षीणः, रहस्यरूप इति यावत्. अषट् कर्णी इति
प्रयोगः ।

निर्व०–(२) " इ,गतौ"धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३९४
(३) " ई, गतौ " धा०अदा०कौ०पृ० ४३७
(४) " अय,गतौ"वा.आदितस्त्रिषु ईयते, धा०भ्वा०कौ०पृ०४०२
अन्यत्रैकत्र, अय्यते वास्मिन्नित्यर्थे, ५
(५)"करणाधिकरणयोश्च" इति, ३।३।११७॥कौ०पृ०६६२
अधिकरणे ल्युट्. योरनः. गुणायादेशौ. इमावयतेस्तु न.
(६) " रि, हिंसायाम् " धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३
(७) " अन्येभ्योऽपि दृश्यते" ३।२।१७८॥ कौ०पृ० ६०७
इति,डः. टिलोपः. नञ्समासः. १०
(८)"नभ्राण्णपात्०"इत्यस्योपलक्षण–६।३।७५॥कौ०पृ० १४८
तया प्रकृतिभावात् नलोपो न. यद्वा, नशब्दसमासः.
ततः,नलोपाभावः. ततः,
(९) " तस्य समूहः"इति, ४।२।३७॥ कौ०पृ० २३२
समूहार्थे अण्. १५
(१०) " तद्धितेष्व०"इति,आदिवृद्धिः. ७।२।११७॥ कौ० पृ० २०४
(११)"यस्य०" इति लोपः.सवर्णदीर्घः.६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
(१२) " पूर्वपदात्संज्ञायामगः"इति,८।४।३॥कौ०पृ०१६७
णत्वम्.बहुव्रीहौ न किञ्चिदस्ति वक्तव्यम्. तत्पुरुषे तु, २०
(१३) " लिङ्गमशिष्यम्"इत्यादि. ॥महाभाष्ये ॥
समासद्वयेन पूर्वोक्तसूत्रात् करणे ल्युटा,
(१४) " कृत्यल्युटः०"इति, ३।३।११३॥ कौ०पृ० ६६२
बाहुलकात् कर्मणि ल्युटा च, परत्वसौलभ्यान्तर्यामित्वोपायत्वोपेय-
त्वसिद्धिरित्यादिस्त्वषडक्षीणोऽर्थः. ❀ २५
इदमेवगूढं व्याचष्टे; अनश्वरचिदचिद्विभूतिकतया, नरः–चिद-
चिद्वर्गः, अस्यास्तीति वा,–

(२४७) नरः, ॥ श्लो० ॥ २७ ॥ (२४८) असंख्येयो,

ॐ नराय नमः । ॐ असंख्येयाय नमः ।

५ भा०—इदमेवगूढं व्याचष्टे—

(नरः);—अनश्वरचिदचिद्विभूतिक इति. ❀

तत्समूहाश्चास्यासंख्येया इति—

(असंख्येयः). ❀

निर्व०—तद्वैशिष्टयेन तद्व्यपदेशाद्वा;—

१० (नरः).

(१) " रि, हिंसायाम् " धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६३

(२) " अन्येभ्योऽपि दृश्यते " इति, ३।२।१७८॥ कौ० पृ० ६०७

ड इत्युक्तमेव. टिलोपः. इहापि नञो नशब्दस्य वा समासः.

उक्ता हि नलोपाभावस्य द्वैधं गतिः? ततः, पूर्वत्र,

१५ (३) " अर्शआदिभ्योऽच् " इति, ५।२।१२७॥ कौ० पृ० ३३२

तस्याकृतिगणत्वात् मत्वर्थीयोऽच्.

(४) " यस्य० " इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६

अन्यत्र तु अजभावो विशेषः. ❀

तत्समूहाश्च असंख्येयाः— अगणनगोचराः, अस्य सन्तीति वा,—

२० प्राग्वत् तद्वत्तया तद्व्यपदेशेन वा;—

(असंख्येयः).

(१) " ख्या, प्रकथने " संपूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४३

❀ अचो यत्.

(२) " ईद्यति. " इति, आत ईत्त्वम्. ततः, ६।४।६५॥ कौ० पृ० ५५७

२५ (३) " सार्वधातुक० " इति, गुणः. ७।३।८४॥ कौ० पृ० ३६८

निरु०—२४७ रः क्षयो यस्य न ह्यस्ति स (नर) स्समुदाहृतः॥ १८३॥
२४८ अगण्यनरसंघो यःसो (ऽसंख्येयः) प्रकीर्तितः ।

(२४९)ऽप्रमेयात्मा, (२५०) विशिष्टश्,

ॐ अप्रमेयात्मने नमः। ॐ विशिष्टाय नमः।

भा०—तेषामसंख्येयानाम्, एकैकशोपि अप्रमेयानामनवधिकाना- ५
मन्तर्बहिश्च व्यापनात्—
(अप्रमेयात्मा). ❀
स्वत एव तदनपेक्षवैलक्षण्यत्वात्—
(विशिष्टः). ❀

निर्व०—अनुस्वारादि.नञ्समासः. नञो नलोपः.ततः, पूर्ववद- १०
त्रापि पूर्वत्र मत्वर्थीयोऽर्श आद्यच्. अपरत्र,
अजभावो विशेषः. ❀
तेषामसंख्येयानामनवधिकानाम् एकैकशोपि अप्रमेयानाम्- प्रमा-
तुमशक्यानाम्, अन्तर्बहिश्च व्यापनादात्मेति—
(अप्रमेयात्मा). निरुक्तो ह्यात्मशब्दः? १५
(१) " माङ्, माने" प्रपूर्वःधा०जुहो०कौ०पृ०४५०
❀अचोयत्. ❀ ईद्यति.गुणः.नञ्समासः. नलोपः.
दीर्घः. ततः, नान्तलक्षणदीर्घादि. ❀
स्वतएव तदनपेक्षवैलक्षण्यतया विशिष्यते—अभ्यधिको भवतीति-
(विशिष्टः). २०
(१) " शिषॢ, विशेषणे" विपूर्वः धा०रुधा०कौ०पृ०४७१
(२)"गत्यर्थ०"इत्यादिना अकर्मकात्, ३।४।७२।।कौ०पृ०५९६
कर्तरि क्तः. कित्त्वान्नगुणः. अनिट्.ष्टुत्वम्. ❀
अपितु, स्वसंबन्धेन तान् शिष्टान्, स्वानुगुणकल्याणान् करोतीति-

निरु०—२४९एकैकशोऽप्रमेया या ह्यसंख्याता विभूतयः॥ १८४॥ २५
तासां चैवा (ऽप्रमेयात्मा) व्यापनाद्बहिरन्ततः ।
२५० विलक्षणो (विशिष्टो) यस्सर्वांस्ताननपेक्ष्य सः ॥ १८५ ॥

(२५१) शिष्टकृत्, {२५२ / १५७} शुचिः, ।

ॐ शिष्टकृते नमः । ॐ शुचये नमः ।

५ भा०— अपितु, स्वसंबन्धेन तान् स्वानुगुणकल्याणान् कुर्वन्, अ
धेयदीप्तिः—(शिष्टकृच्छुचिः).

निर्व०— (शिष्टकृत्).
(१) "डुकृञ्,करणे"क्विपि तुक्.अगुणः.धा०तना०कौ०पृ०४
जश्त्वचर्त्वे.
१० (२) "शिष्लृ, विशेषणे"क्तः. अगुणः.धा०रुधा०कौ०पृ०४
अनिट्. ष्टुत्वम्. ❋
तथाच कुर्वन्, शुचिः— शुद्धः अनाधेयदीप्तिरिति— (शुचिः).
(१) "शुच,शोके"शुचिकर्मेत्यायम्.धा०भ्वादिः कौ०पृ०३९
(२) "ईशुचिर्, पूतीभावे" वा.धा०दिवा० कौ०पृ०४५५
१५ (३)"इन् सर्वधातुभ्यः" इति,इन्.उणा०पा०४कौ०पृ०६३७
(४) " इगुपधात्कित् " इति, कित्. ततो न गुणः. उणा०पा
कौ०पृ०६३७
एकं वा नाम. अर्थः प्राग्वत्. ततः, व्यस्तात् समस्ताच्च संहितायां
त्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वेन दः. ततः,
२० (५) "खरिच" इति, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ८।४।५५।।कौ०पृ०
श्चुत्वेन जः.तस्य, चर्त्वेन चः. श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् न चोः कुः. त
(६) "शश्छोऽटि" इति, पाक्षिकं शस्य छत्वम्. ❋ ८।४।६
कौ०पृ०२० अथ, यथोक्तोपपादनम्.

निरु०—२५१—२५२ स्वानुकूलशुभान् कुर्वन् स्वसंबन्धेन तान्
२५ स्वयम् । अनाऽधेयमहादीप्तिः (शिष्टकृच्छुचि) रुच्यते ।। १८६ ।

१ स्वगुण ।

(२५३) सिद्धार्थम्, (२५४) सिद्धसंकल्पः,

ॐ सिद्धार्थाय नमः । ॐ सिद्धसंकल्पाय नमः ।

भा०— अथ, यथोक्तोपपादनम्.— ५
(सिद्धार्थः). ❋
स्वत एव वावाप्तकामत्वात् तदुपरि—
(सिद्धसंकल्पश्च);— स्वातन्त्र्येण प्रयुक्ततया स्वेच्छया
साधितसर्वार्थ इत्यर्थः.
(१) " सत्यकामस्सत्यसंकल्पः" इति. ❋ छा० उ० ८—१५। १०

निर्व०—स्वत एवावाप्तसमस्तकामतया सिद्धोऽर्थोऽस्येति—
(सिद्धार्थः).
(१) " ऋ, गतिप्रापणयोः " धा० भ्वा० कौ० पृ० ४२५
(२) "उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्" इति, उणा० पा० २ कौ० पृ० ६१८
कर्मणि थन्. गुणः रपरः. अनिट्. १५
(३) "षिधु, संराद्धौ" कुः. अगुणः. अनिट्. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५७
(४) "झष०" इति, धत्वम्. जश्त्वम्. ८।२।४०॥ कौ० पृ० ३८५
सांहितिको दीर्घः. ❋
स्वतन्त्रस्वेच्छासाधितसर्वार्थतया. सिद्धः संकल्पः अस्येति—
(सिद्धसंकल्पः). २०
(१) " क्लृप्, सामर्थ्ये" संपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१३
भावे घञ्. लघूपधगुणः. रपरत्वम्.
(२) "कृपोरोलः" इति, रेफस्य लत्वम्. ८।२।१८॥ कौ० पृ० ४१३
अनुस्वारादि. सिद्धशब्दो व्युत्पादितः. ❋

निरु०—२५३ सिद्धाः प्राप्ता यस्य सर्वे ह्यर्थाः (सिद्धार्थ) ईरितः। २५
अवाप्तसर्वकामो वा (सिद्धार्थ) इति कथ्यते ॥ १८७ ॥
२५४ सत्यसंकल्पवत्त्वाच्च (सिद्धसंकल्प) ईरितः ।

(२५५) सिद्धिदस्, (२५६) सिद्धिसाधनः, ।

ॐ सिद्धिदाय नमः । ॐ सिद्धिसाधनाय नमः ।

---

५ भा०– अणिमगरिमाद्याःसिद्धीः साधकेभ्यो ददातीति–
(सिद्धिदः). ❀
यस्य साधनमपि,
(१) "ये तु धर्म्यामृतमिदम्" इतिन्यायेन, गी० १२–२०।
अनुष्ठानवेलायामपि प्रियंकरत्वात् सिद्धिरूपम्, सः–
१० (सिद्धिसाधनः). ❀

निर्व०– साधकेभ्यः अणिमगरिमाद्यास्सिद्धीः ददातीति–
(सिद्धिदः).
(१) "डुदाञ्, दाने" धा०जुहो० कौ०पृ०४५१
(२) "आतोऽनुपसर्गे०" इति, कः. आतो लोपः ३।२।३॥ कौ०पृ०५७०
१५ (३) "षिधू, शास्त्रे माङ्गल्ये च" षस्सः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०३८५
❀ स्त्रियां क्तिन्.
(४) "तितुत्र०" इति, नेट्. धत्वजश्त्वे. ❀ ७।२।९॥ कौ०पृ०६०८
अनुष्ठानवेलायामपि प्रियंकरतया सिद्धिः, तद्रूपं
साधनमस्येति–
२० (सिद्धिसाधनः).
(१) "राध साध, संसिद्धौ" षस्सः. धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३
करणे ल्युट्. अनः. सिद्धिशब्दो व्युत्पादितः. ❀
निखिलमङ्गलाङ्कुरार्पणदिनत्वात्, वृषः निरुक्तानुसारात् धर्मः, तद्रूपं
च तदहः– अस्य प्रथमाभिगमनदिवसश्चेति वृषाहः, सोऽस्यास्तीति–

---

२५ निरु०–२५५ (सिद्धिदो) ह्यणिमाद्यष्टसिद्धिदः कायदानतः॥१८८॥
२५६ तत्सिद्धेश्चापि हेतुत्वात् (सिद्धिसाधन) ईरितः ।

श्लो० ॥ २८ ॥ (२२७) वृषाही,

ॐ वृषाहिणे नमः ।

भा०—निखिलमङ्गलाङ्कुरार्पणदिनत्वात् वृषरूपम्—धर्मरूपम्, अहः-
अस्य प्रथमाभिगमनदिवसम्, ५
(वृषाहः). ❀ राजाहस्सखिभ्यष्टच्.
तदस्यास्तीति—
(वृषाही). यथा,
(१) " अद्य मे सफलं जन्म सुप्रभाता च मे निशा । यदुन्निद्रा—
ब्जपत्राक्षं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहम्मुखम् " वि०पु०५—१७—३। १०
(२) " ता निशास्ते च दिवसाः" इत्यादि.
(३) " यथा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये अथ सोऽभयं गतो भवति"
इति च. ❀ तै०आ०२—७।

निर्व०—(वृषाही). अहन्शब्दः नञि जहातेः कनिनि व्युत्पादितः.
(१)"वृषु, सेचने"इगुपधलक्षणःकः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१० १५
अगुणः. कर्मधारयः. सांहितिको दीर्घः.
(२) " राजाहस्साखिभ्यष्टच् " इति, टच् , ५।४।९१॥
कौ०पृ०१५२
(३)"तद्धिताः"इति,तस्य तद्धितसंज्ञायाम्,४।१।७६॥कौ०पृ०१०६
(४)"नस्तद्धिते " इति, टिलोपः. ६।४।१४४॥कौ०पृ०१३३ २०
(५) " रात्राह्नाहाः पुंसि" इति, २।४।२९॥कौ०पृ०१५७
पुंस्त्वेन विग्रहः. ततः,
(६) "अत इनिठनौ"इति, इनिः.५।२।११५॥कौ०पृ०३३०
(७)"पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे"२।२।१॥कौ०पृ०१३९
इत्यादिनिर्देशात्, २५

निरु०— २५७ वृषो हि धर्मस्तद्रूपमहर्यस्य दिवं स्मृतम् ॥१८९॥
प्रथमाभिगमनाख्यं (वृषाही) स प्रकीर्तितः ।

(२५८) वृषभो,

ॐ वृषभाय नमः ।

भा०—एवमभिगच्छतो भवदग्धान् वर्षतीति—
५ (वृषभः),
(१)"ऋषिवृषिभ्यां कित्"इति वृषेरभच्.उणा०पा० ३कौ०पृ०६३०
प्रत्ययः, किद्वद्भावश्च. ❋
एवं वर्षन् वेवेष्टीति—

निर्व०—(८)"एकगोपूर्वाठञ् नित्यम्" इति, ५।२।११८॥
१० कौ०पृ०३३०
एकपूर्वात् समानाधिकरणार्थे ठञनुशासनाच्च लिङ्गात्,
(९) "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः"
इति न्यायो हि न नित्यः. कृष्णसर्पवान्वल्मीक इत्यादिवत्.
तद्बीजं चेदमेवेत्यादि. एवमन्यत्रापि.
१५ (१०) "यस्य०" इति, लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ० ५६
(११)"सौच"इति, इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋ ६।४।१३॥
कौ०पृ० ६४
एवम्, अभिगच्छतो भवदग्धान् वर्षति—सिञ्चतीति—
(वृषभः).
२० (१) "वृषु,सेचने" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१०
(२) "कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्" उणा०पा० ३कौ०पृ०६३०
इति,वर्त्तमाने,
(३) "ऋषिवृषिभ्यां कित्" इति, अभच् कित्; उणा०पा० ३कौ०
पृ०६३० कित्त्वान्न गुणः. ❋
२५ एवं वर्षन् वेवेष्टि—व्याप्नोतीति—

निरु०— २५८ अभिगच्छद्भक्तजनान् सुधावर्षणतोऽन्वहम् ॥१९०॥
(वृषभ)श्च समाख्यातः सिञ्चन् भयहरो मनुः ।

{ २ / ६६३ } (२५९) विष्णुः, (२६०) वृषपर्वा,

ॐ विष्णवे नमः। ॐ वृषपर्वणे नमः।

भा०—(विष्णुः). ५

(१) " विष्लृ, व्याप्तौ " धा०जुहो०कौ०पृ०४५१

(२) " विषेःकिच्च"इति,णुः. उणा०पा० ३कौ०पृ०६२६

तैस्तैरुपकारैरधिकेन भगवता न्यूनानां स्वव्यतिरिक्तानाम-

विनाभावस्तार्किकप्रसिद्धोऽत्र व्याप्तिरभिमता;

(३) "न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतञ्चराचरम्" इति. ❀ १०

गी०१०—३९।

(वृषाः;)--वर्णाश्रमधर्माः, ते तदारोहणसोपानपर्वाणीति—

(वृषपर्वा). ❀

निर्व०—(विष्णुः).

(१) " विष्लृ, व्याप्तौ " धा०जुहो०कौ०पृ०४५१ १५

(२) " स्थोणुः"इति वर्तमाने,उणा०पा०३कौ०पृ०६२६

(३)"विषेःकिच्च" इति,णुः कित्. अगुणः. निहतत्वान्नेट्. ❀

उणा०पा०३कौ०पृ०६२६

वृषाः— वर्णाश्रमधर्माः, पर्वाणि--तदारोहणसोपान-

पर्वाणि, अस्येति—(वृषपर्वा). २०

(१) " पॄ, पालनपूरणयोः " धा०जुहो०कौ०पृ०४४९

(२)"स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप्" उणा०पा०४कौ०पृ०६३७

इति, वनिप्. गुणः. रपरः.

निरु०—२५९(विष्णु)स्स्यादविनाभावाद्व्याप्यव्यापकभावतः।।१९१॥

२६०वृषा वार्णाश्रमा धर्माः पर्वाण्यारोहणे तु ते। २५

यस्य सन्ति सदा सोऽयं (वृषपर्वा) प्रकीर्तितः ॥ १९२ ॥

(२६१) वृषोदरः,। (२६२) वर्धनो,

ॐ वृषोदराय नमः। ॐ वर्धनाय नमः।

५ भा०—आराधकानां यथालब्धहविरादिभिस्सुपूरत्वेन,
सर्वार्तास्पदत्वेन वा, धार्मिकोदरत्वात्—
(वृषोदरः). ❋
मातृवत् तान् उदरे कृत्वा वर्धयतीति—
(वर्धनः). ❋

१० निर्व०—(३) "नेट्०"इति,नेट्.वृषशब्दो व्याकृतः.७।२।८॥कौ०
पृ०५८१
इत्थमुत्तरत्रापि. ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋
आराधकानां यथालब्धहविरादिभिस्सुपूरतया,
सर्वास्पदतया वा, वृषः—लक्षणया धार्मिकम्, उदरमस्येति—
१५ (वृषोदरः).
(१) "दृ, विदारणे" उत्पूर्वः. धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७६
(२)"उदिदृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च"उणा०पा०५कौ०पृ०६४३
इति, अच्. अल्वा. स्वरे विशेषः. उदो दलोपश्च.
गुणः. रपरः. बहुव्रीहिः. गुणस्सांहितिकः. ❋
२० मातृवत् तानुदरे कृत्वा वर्धयतीति—(वर्धनः).
(१) "वृधु,वृद्धौ" णिच्. गुणः. रपरः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१२
द्वित्वम्. ततो नन्द्यादिल्युः. बाहुलकाद्युडित्यादि.
योरनः. णेर्लोपः. ❋

निरु०—२६१ भक्तैरुपाहृतां पूजामुपहारांश्च धर्मतः।
२५ कृत्वोदरे योजयति स (वृषोदर) उच्यते ॥ १९३ ॥
२६२ मातृवज्जठरे कृत्वा भक्तान् वर्धयति स्वयम्।
(वर्धनः) प्रोच्यते नित्यं समार्णो वृद्धिदो मनुः ॥ १९४ ॥

(२६३) वर्धमानश्च, (२६४) विविक्तश्,

ॐ वर्धमानाय नमः । ॐ विविक्ताय नमः ।

भा०— तान् वर्धयन् स्वयमपि वर्धत इति वा;— ५
एवं प्रायैरपर्यवस्यत्समृद्धिरिति वा—
(वर्धमानः). ❋
एवं, सर्वलोकोत्तरस्वैकान्तवृत्तान्तत्वात्—(विविक्तः). ❋

निर्व०— तान् वर्धयन् स्वयमपि वर्धते इति वा— वर्तमाननिर्देशात्,
एवंप्रायैरपर्यवस्यत्समृद्धिरिति वा,— १०
(वर्धमानः). धातुः पूर्ववत्. ❋ वर्तमाने लट्.
(१) " लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे " इति, शा-
नच्. ३।२।१२४॥कौ०पृ०५९९
तस्य शित्त्वेन,
(२) " तिङ्शित्० " इति सार्वधातुकत्वे, तत्र परतः, १५
३।४।११३॥कौ०पृ०३६८
(३) "कर्तरि शप्" इति, धातोः शप्. ३।१।६८॥कौ०पृ०३६८
शपावितौ. गुणः, रपरत्वम्.
(४) "आनेमुक्" इति, अङ्गस्यातो मुक्. ७।२।८२॥कौ०पृ०५९४
चस्समुच्चये. २०
इत्थम्, सर्वलोकोत्तरस्वैकान्तवृत्तान्तत्वात्, विविच्यते इति—
(विविक्तः).
(१) "विचिर्, पृथग्भावे" विपूर्वः. धा०रुधा० कौ०पृ०४७१
(२) " निष्ठा" इति, कर्माणि क्तः. ३।२।१०२॥कौ०पृ०५८६

निरु०— २६३ वर्धयंस्तान् स्वयमपि (वर्धमान) श्च वर्धनात् । २५
२६४ लोकोत्तरादिवृत्तान्तात् स्वैकान्ताद्गुणबृंहितात्॥१९५॥
(विविक्त) इति विख्यातः पावनत्वप्रदो मनुः ।

(२६५) श्रुतिसागरः, ॥

ॐ श्रुतिसागराय नमः ।

भा०— एवंप्रकारगुणप्रवणानां श्रुतीनाम् सागर इव सरिदोघानां पर-
५ मा पर्यवसानभूमिरिति—(श्रुतिसागरः).
(१) " नारायणपरा वेदाः " भाग० २-५-१५।
(२) " वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः " इति. ❀ गी० १५-१५।

निर्व०— किंत्त्वान्न गुणः. अनिट्.
(३) " चोःकुः " इति, कुः.कुत्वेन चस्य कः. ❀ ८।२।३०॥
१० कौ०पृ०६८
एवंप्रकारगुणप्रवणानां श्रुतीनाम्, सागरः सर्ववेदवेद्यतया,
सरितामिव समुद्रः, परमा पर्यवसानभूमिरिति—(श्रुतिसागरः).
(१) " गॄ, निगरणे " धा०तुदा०कौ०पृ०४६८
(२) " ऋदोरप् " इति, अप्. ३।३।५७॥कौ०पृ०६५३
१५ गुणो रपरः. ततः,
(३) " तेनसह० " इति, सहशब्दस्य बहुव्रीहिः. २।२।२८॥
कौ०पृ०१६५
(४) " वोपसर्जनस्य" इति,सहस्य सः. ६।३।८२॥कौ०पृ०१६५
पाक्षिकः. ततः, सगरनिर्वृत्तत्वात्,
२० (५)" तेन निर्वृत्तम्" इति वा. प्रणाड्या ५।१।७९॥कौ०पृ०३०३
तदपत्यलक्षणया वा, संबन्धसामान्यविवक्षया,
(६)" तस्येदम् " इति वा, अण्. आदिवृद्धिः. ४।३।१२०कौ०
पृ०२७१
(७) " यस्य० " इति, लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
२५ (८) " श्रु, श्रवणे " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२६

निरु०— २६५ नदीनां सागर इव स्वगुणोक्तिविधाजुषाम् ॥१९५॥
श्रुतीनामवसानत्वात् कथ्यते (श्रुतिसागरः)।

श्लो० ॥ २९ ॥ (२६६) सुभुजो, {२६७ / ७२०} दुर्धरो,

ॐ सुभुजाय नमः । ॐ दुर्धराय नमः ।

भा०— प्रपन्नभरधुर्यशोभनभुजः—
(सुभुजः). ❀
तादृग्भुजबलेन संवर्तसमुद्रवेगः बालक्रीडासैकतसेतुभिरिव परै-
र्दुर्वारवेगः—(दुर्धरः).
(१) " ईषद्दुस्सुषु०" इत्यादिना खल्. ❀ ३।३।१२६॥
कौ०पृ० ६६४

निर्व०—(१) "श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे" इति, क्तिन्. ३।३।९५॥
कौ०पृ० ६५९
अगुणः. अनिट्. ❀
प्रपन्नभरधौरेयतया, शोभनाः भुजा अस्येति—
(सुभुजः).
(१) " भुज, पालनाभ्यवहारयोः" धा०रुधा० कौ०पृ० ४७१
(२) "हलश्च" इति, करणे घञ्. ३।३।१२१॥ कौ०पृ०६६३
(३) " भुजन्युब्जौ०" इति, ७।३।६१॥ कौ०पृ० ५६३
निपातनात् अगुणत्वम्.
(४) "चजोः०" इति, कुत्वाभावश्च. ७।३।५२॥ कौ०पृ०५६०
स्वित्यव्ययपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀
तादृग्भुजबलेन संवर्तसमुद्रवेग इव बालक्रीडासैकतसेतुभिः दुर्वा-
रवेगतया परैः धर्तुमशक्य इति—(दुर्धरः).
(१) " धृञ्, धारणे" दुष्पूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३

निरु०—२६६ प्रपन्नभरणे धुर्यभुजो यः (सुभुज) स्तु सः॥ ११७॥
२६७ परैर्दुर्वारवेगो यो (दुर्धर) स्स च कथ्यते ।

(२६८) वाग्ग्मी,

ॐ वाग्ग्मिने नमः ।

भा०—एवम्, दुर्लभः, दुर्गमः, इत्यादयोपि. ❋

५ तथा,प्रशस्यतया वाक्—

(वाग्ग्मी). प्रशंसायाम्. ❋ वाचो ग्मिनिः.प्रशस्यत्वञ्च वेदात्मकत्वात्. जित्वरमधुरगम्भीरप्रियहितत्वाच्च यथा,

(१) " वाग्विवृताश्च वेदाः"

(२) " उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा । भूयः कथय

१० तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् "

निर्व०—(२) "ईषदुस्सुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्"

३।३।१२६ ॥ कौ०पृ० ६६४

इति, कृच्छ्रार्थे दुस्युपपदे कर्मणि खल्.

(३) "प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च"३।३।१६३॥कौ०पृ०५५

१५ इत्यत्र लोटा बाधो माभूदित्येतदर्थकेन कृत्यग्रहणेन ह्यधिकाराद्दूर्ध्वमपिभवन्वा सरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापनात्, क्त्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु तदभावादिह कृत्याप्रसक्तेः. एवमीदृशे, तत्र तत्र प्रदेशेऽवधातव्यम्. गुणः रपरः.

(४) " ससजुषोरुः"इति,दुसस्सस्य रुः. ❋ ८।२।६६॥

२० कौ०पृ० २६

तथा वेदात्मकतया, जित्वरमधुरगम्भीरप्रियहिततया च, प्रशस्यतया वाक् अस्यास्तीति—(वाग्ग्मी).

(१) " वच, परिभाषणे " धा० अदा० कौ०पृ० ४४३

(२) " क्विब्वचि०"इत्यादिना क्विप्. दीर्घः. ३।२।१७८॥

२५ कौ०पृ० ६०७

(३) "वचिस्वपियजादीनां किति"इति.६।१।१५॥कौ०पृ०४३२

निरु०—२६८वेदलक्षणवक्तृत्वाद्(वाग्ग्मी)प्रियहितोक्तितः॥१९८॥

(२६९) महेन्द्रो,

ॐ महेन्द्राय नमः ।

भा०—(३) " बुद्धिमान् मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः "
(४)"ईरयन्तं भारतीं भारतानामर्चनीयां शंकरीम् सृञ्जयानाम् । ५
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां परासूनामग्रहणीयरूपाम् "
(५) "ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् । अनर्मकृतमत्र-
स्तमनिरस्तमसंकुलम् ॥ राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमब्रवीत्"
इत्यादि. ❀
एवं सर्वतोमुखं प्रसृतत्वात्, पूज्यपरमैश्वर्यः— १०
(महेन्द्रः).
(१) " इदि, परमैश्वर्ये " धा० दिवा० कौ० पृ० ३८७

निर्व०—प्राप्तसंप्रसारणाभावश्च. इत्थं सिद्धात् वाक्छब्दात्,
(४) " वाचोग्मिनिः" इति, प्रशंसायाम्, ५।२।१२४ ॥ कौ०
पृ० ३३१ १५
मत्वर्थे ग्मिनिः.
(५) " आलजाटचौ बहुभाषिणि" ५।२।१२५॥ कौ० पृ० ३३१
इत्यत्र, ❀ कुत्सित इति वक्तव्यात्, प्रशंसायां वाचो बहुत्वेपि
ग्मिनिरेव; नालजाटचौ.
(६) "लशकु०" इति, न गस्येत्संज्ञा, १।३।८॥ कौ० पृ० ३२ २०
❀ अतद्धिते इति प्रतिषेधात्. ❀ चोः कुः कः, जश्त्वेन गः.
इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀
एवम्, सर्वतोमुखं प्रसृतत्वेन पूर्णपरमैश्वर्यतया महांश्चासाविन्द्र
श्चेति—(महेन्द्रः).

निरु०—२६९ परमैश्वर्यवत्त्वेन (महेन्द्र) इति शब्द्यते । २५

१ परां साधूनां ग्रह ।

(२७०) वसुदो,

ॐ वसुदाय नमः ।

भा०—(२)"ऋज्रेन्द्राग्र०" इत्यादिना, उणा०पा०२ कौ०पृ०६२
५ रन्प्रत्ययान्तो निपातितः. ❋
एवं सत्यप्यनभिभवनीये महेन्द्रत्वेन महत्त्वे लघुभ्यो धनायद्भ्यो
ददातीति—(वसुदः).यथा,
(१) "देवेन्द्रस्त्रिभुवनमर्थमेकपिङ्गः" इत्यादि. ❋ वि०ध०४३-४
(२) " वासुदेवस्सर्वम् " इतिप्रकारेण, गी० ७—१९ ।
१० गरीयसां स्वयमेव धनमिति—

निर्व०—(१) " इदि,परमैश्वर्ये"धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३८७
❋ इदितोनुम्धातोः. अनुस्वारपरसवर्णौ. अयम्,
(२) "ऋज्रेन्द्राग्र०" इत्यादिना रन्नन्तो निपातितः. उणा०पा०
कौ०पृ० ६२०
१५ व्युदपादि हि महच्छब्दः? तत आत्वम्. दीर्घः. ❋ आद्गुणः. ❋
एवं सत्यपि अनभिभवनीये महेन्द्रत्वेन महत्त्वे, लघुभ्यो धनायद्भ्यं
वसु—धनम्, ददातीति—
(वसुदः).
(१) " डुदाञ्, दाने"धा०जुहो०कौ०पृ०४५१
२० (२)"आतोऽनुपसर्गेकः"इति, कः.आल्लोपः.३।२।३॥कौ०पृ०५७०
वसुशब्दः वसतेः,
(३)" शृस्वृस्निहि०" इति, उणा० पा० १ कौ०पृ०६०९
उप्रत्यये व्युत्पादितः. ❋
गरीयसां स्वयमेव वसुः—धनमिति—

२५ निरु०—२७० (वसुदो) धनदानाच्च धनायद्भ्यो विशेषतः॥ १९॥

{१०८ / ७०१} (२७१) वसुः, । (२७२) नैकरूपो,

ॐ वसवे नमः । ॐ नैकरूपाय नमः ।

भा०– (वसुः). ❀ ५
अथ, यथोक्तमहिमोचितवैश्वरूप्यम्. तत्तत्सर्वप्रतीतियोग्यरूपः–
(नैकरूपः).
(१) "नभ्राण्णपात्०" इत्यत्र नभ्राट् ६।३।७५॥कौ० पृ० १४८
ग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्, नञ्समासस्य महाविभाषया विकल्पित-
त्वाद्वा, नलोपाभावः. १०

निर्व०– (वसुः).
(१) " वस, निवासे " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२
(२) " शृस्वृस्निहि० " इत्यादिना, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९
उरित्युक्तमेव.
(३) "लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये ॥ १५
अथ, यथोक्तमहिमोचितवैश्वरूप्यं प्रव्यज्यते. नैकानि–अनेकानि,
तत्तत्सर्वप्रतीतियोग्यानि रूपाणि, अस्येति–
(नैकरूपः).
(१) " रु, शब्दे " धा० अदा० कौ० पृ० ४३१
(२) "खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः" उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६
इति, पप्रत्ययः, धातोर्दीर्घः, इडभावश्च निपात्यते. २०

निरु०–२७१ सर्वस्य हरिरूपत्वाद्धनं यस्माद् (वसु) स्ततः ।
२७२ यस्सदा बहुरूपश्च (नैकरूप) स्स कीर्तितः ॥ २०० ॥
तत्तज्जनज्ञानयोग्यं रूपं यस्य विशेषतः ।
(नैकरूप) स्समुद्दिष्टः सर्वप्रत्ययगोचरः ॥ २०१ ॥ २५

(२७३) बृहद्रूपः,

ॐ बृहद्रूपाय नमः।

भा०—एवम्, नैकमाय[303] इत्यादयः.[22]

५ (२) "विश्वरूपाय" इति मन्त्रवर्णात्. ॥ मन्त्रे ॥

(३) "पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम्" इति. ❀ गी० ११-१६।

एष्वेकैकमेव दिग्व्योमावकाशं व्यामुवत् बृहद्रूपमस्येति—

(बृहद्रूपः). यथा,

निर्व०—(३) "इण्, गतौ" धा० अदा० कौ० पृ० ४४१

१० (४) "इण्भीकापाशल्यतिमर्च्चिभ्यः कन्" इति, उणा० पा० ३

कौ० पृ० ६२७ कन्. गुणः. अनिट्. नञ्समासः. नच,

(५) "नलोपोनञः" इति, नलोपश्शङ्क्यः, ६।३।७३॥ कौ० पृ० १४७

(६) "नभ्राण्णपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्र

नक्रनाकेषु प्रकृत्या" इति, सूत्रे ६।३।७५॥ कौ० पृ० १४८

१५ नभ्राड्ग्रहणस्योपलक्षणार्थतया क्वचिदन्यत्रापि नञ्-

समासे प्रकृतिभावात्. यद्वा, नञ्समासस्य महाविभाषया

विकल्पितत्वेन तदभावात्, समासचरमावयवरूढोत्तर

पदनिमित्तकनलोपाभावः. अत्रच नञःसमुदायेन

संबन्धः. न शब्दसमासोऽयम्, नतु नञ्समास इति तु

२० महान् पन्थाः. प्रागपि इदं मनागुक्तम्. वृद्धिः. ❀

एषु एकैकमेव बृहत्- व्योमावकाशं व्यामुवत् रूपमस्येति—

(बृहद्रूपः). रूपशब्दो हि निरूपितः?

(१) "बृह, वृद्धौ" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४११

निरु०—२७३ व्यामुवद्यस्य रूपं तु (बृहद्रूप) स्स कीर्तितः।

(२७४) शिपिविष्टः,

ॐ शिपिविष्टाय नमः।

भा०–(१)"द्यावापृथिव्योरिदमन्तर हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः" इति. ❋ गी०११–२०। ५

शिपयः–रश्मयः, तान् संप्रविष्टः–व्याप्तवानिति–

(शिपिविष्टः).यास्कः,

(१)" शिपयो रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टः" इति. ॥ यास्के ॥

एतत्प्रायमार्षम्,

(२)"शिपिविष्टेति यच्चास्य पतिं रोम च यद्भवेत्। तेनापि विष्टं १० यत्किंचित् उद्योगे, शिपिविष्टं हि तत्स्मृतम्"भा०शा०३४३–४१।

(३)" रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः"इति.भा०उ०।

(४)"तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो"इति. ❋

निर्व०–(२)"वर्तमाने पृषद्बृहत्०"उणा०पा०२कौ०पृ०६२२ १५ इत्यादिना, अतिप्रत्ययः. गुणाभावश्च निपात्यते. जश्त्वम्. वचनानुसारात्. शिपयः–रश्मयः तैस्सर्वम्, तान्वा, आविष्टः–संप्राविष्टः आविष्टो व्याप्तवानिति–

(शिपिविष्टः).

(१)" विश,प्रवेशने"धा०तुदा० कौ०पृ०४६९ २०

(२)" विष्लृ, व्याप्तौ "वा.धा०जुहो०कौ०पृ०४५१

(३)"गत्यर्थ०" इत्यादिना कर्तरि क्तः,३।४।७२॥कौ०पृ०५९६

कित्त्वान्न गुणः. अनिट्. पूर्वत्र,

(४)" व्रश्च० " इत्यादिना शान्तत्वात्,८।२।३६॥कौ०पृ०५१

निरु०–२७४शिपयो रश्मयः प्रोक्ताः व्याप्य तेष्वपि वर्तनात्॥२०२॥ २५

(शिपिविष्ट) स्समाख्यातस्सूर्येन्द्वग्न्यादिरूपवत्।

(२७५) प्रकाशनः, ॥

ॐ प्रकाशनाय नमः ।

भा०— इदमेव दिव्यं रूपं दिदृक्षुभ्योऽर्जुनादिभ्योऽसौ प्रकाशयतीति—
५ (प्रकाशनः). यथा,
(१) " दिव्यन्ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् " गी० ११—८।
(२) "सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम " इति. ❀ गी० ११—५२।
(ओजः)—बलम्, (तेजः)—पराभिभवनसामर्थ्यम्, कीर्तिर्वा,
(द्युतिः)—औज्ज्वल्यम्, तानि धरतीति[१]——

१० निर्व०— षत्वम्, ष्टुत्वम्, उभयत्र टः.
(५) " पिश, अवयवे " तुदादौ मुचादिः. धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०
(६) " अयं दीपनायामपि " अत्रच धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०
दीपनाक्रियः.
(७) " पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् " इति, ६।३।१०९॥ कौ०
१५ पृ० ११७
वर्णविपर्यये विकारे च शिपेत्यस्मात्,
(८) "इन् सर्वधातुभ्यः" इति, इन्. स च, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७
(९) " इगुपधात् कित् " इति, कित्; कित्त्वात् उणा० पा० ४
कौ० पृ० ६३७ न लघूपधगुणः. ❀
२० इदमेव दिव्यं रूपं दिदृक्षुभ्योऽर्जुनादिभ्यः प्रकाशयतीति—(प्रकाशनः).
(१) " काशृ, दीप्तौ " प्रपूर्वः. णिच्. धा० दिवादिः कौ० पृ० ४५५
ल्युः; ल्युड्वा. बाहुलकात्. नन्द्यादिः. अनः. णिलोपः. ❀
ओजः—बलम्, तेजः—पराभिभवनसामर्थ्यम्, कीर्तिर्वा,
द्युतिः— औज्ज्वल्यम्, तानि धरतीति——

२५ निरु०— २७५ दिव्यरूपं दिदृक्षुभ्यः पार्थादिभ्यो विशेषतः ॥२०३॥
रूपं प्रकाशयति यस्स (प्रकाशन) ईरितः ।

१ धारयतीति । धत्ते ।

श्लो० ॥३०॥ (२७६) ओजस्तेजोद्युतिधरः,

ॐ ओजस्तेजोद्युतिधराय नमः ।

भा०—(ओजस्तेजोद्युतिधरः). सएव, एकन्नाम.
(१) " यथा प्रदीप्तज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः" ५
गी० ११—२९ ।
(२) " स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या " गी० ११—३६ ।
(३) " दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता " इत्यादि. ❀
गी० ११—१२ । मूर्खैरपि संप्रतिपन्नपरप्रभावः—

निर्व०—(ओजस्तेजोद्युतिधरः). एकन्नाम. १०
(१)"धृञ्, धारणे"पचाद्यच्.गुणः रपरः. धा० भ्वादिः कौ०पृ०४२३
(२) " द्युत, दीप्तौ " धा० भ्वादिः कौ०पृ० ४११
(३)"इन् सर्वधातुभ्यः" इति, इन्. उणा०पा०४कौ०पृ०६३७
(४)" इगुपधात् कित् " इति, कित्; कित्त्वान्न गुणः. उणा०
पा०४कौ०पृ०६३७ १५
(५) "तिज, निशातने, क्षमायाञ्च." धा०चुरा०कौ०पृ०४८३ ❀
(६) "सर्वधातुभ्योऽसुन्"इति,असुन्,गुणः.उणा० पा० ४ कौ०
पृ० ६४०
(७) " उब्ज, आर्जवे " धा० तुदा०कौ०पृ०४६५
(८) " उब्जेर्बलोपश्च " इति, असुन्, उणा०पा०४ कौ० २०
पृ०६४० बलोपश्च. लघूपधगुणः. षष्ठ्या विग्रहः. तदर्थप्रदर्शनमे-
तत्. अतः न कर्मण्याणित्युक्तमेव. ❀ मूर्खैरपि संप्रतिपन्नपरप्रभा-
वतया, प्रकाशः—प्रदीप्तः, आत्मा— स्वभावः, अस्येति—

निरु०— २७६ असाधारणसामर्थ्यं बलमोजः प्रचक्षते ॥२०४॥
पराभिभवसामर्थ्यं तेजश्च परिपठ्यते। कीर्तिर्वा द्युतिरौज्ज्वल्यं तानि २५
धत्ते च यस्सदा ॥२०५॥ (ओजस्तेजोद्युतिधरो) ह्येकनामा
प्रकीर्तितः ।

(२७७)प्रकाशात्मा,(२७८)प्रतापनः, । { २७९ / ३६३ } ऋद्धम्,

ॐ प्रकाशात्मने नमः । ॐ प्रतापनाय नमः । ॐ ऋद्धाय नमः ।

५ भा०—(प्रकाशात्मा). यथा, धृतराष्ट्रः,
(१) " त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतः प्रभुः । तस्मान्मे यादव-श्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि" इति. ❋ भा०उ० ।
(१) " भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति" इति—
(प्रतापनः). ❋
१० एवम्, कूलमुद्वहत्पार्वणार्णव इव—
(ऋद्धः). यथोद्योगे,
(१) " ततस्स पुरुषव्याघ्रः संजगाद पुनस्स्वयम् । तान्दिव्यामद्भुता-श्चित्रामृद्धिमत्तामरिन्दम" इति. ❋ भा०उ० ।

निर्व०—(प्रकाशात्मा). व्युदपादि चात्मशब्दः.
१५ (१) " काश्ट, दीप्तौ" प्रपूर्वः. धा०दिवा०कौ०पृ० ४५५
पचाद्यच्. दीर्घः. ततः, नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋
स्वतेजोभिः जगत् प्रतापयतीति—(प्रतापनः).
(१) " तप, सन्तापे" प्रपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३०
णिच्. उपधावृद्धिः. ल्युः. ल्युडित्यादि. अनः. णिलोपः. ❋
२० इत्थम्, कूलमुद्वहत्पार्वणपाथोनिधिरिव ऋद्धः—समृद्ध इति—(ऋद्धः).

निरु०—२७७ सूरैरपि सदा सम्यक् प्रतिपन्नस्वभाववान् ॥ २२६ ॥
यस्स स्यात्तु (प्रकाशात्मा)
२७८ तीक्ष्णभावः (प्रतापनः) ।
२७९ पार्वणो जलधिर्यद्वद्वृद्धिमान् (ऋद्ध) उच्यते ॥ २२७ ॥

---

१ अर्णवजलवत् ऋद्धः ।

(२८०) स्पष्टाक्षरो,

ॐ स्पष्टाक्षराय नमः ।

भा०—अनयर्ध्या प्रतिपाद्यया स्पष्टीकृतवेदाक्षर इति—
(स्पष्टाक्षरः). ❀　　५

निर्व०—(१) " ऋधु,वृद्धौ"धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६१
(२) " गत्यर्थ०"इत्यादिना अकर्मकात् ३।४।७२ ॥ कौ०
पृ० ५९६
कर्तरि क्तः.
(३)"झषस्तथोर्धोधः"इति,तस्य धः.८।२।४०॥कौ०पृ०३८५ १०
(४) " झलां जश् झशि" इति, ८।४।५३॥ कौ०पृ० ९
जश्त्वेन पूर्वस्य धस्य दः.
(५) " उदितो वा"इति, ७।२।५६ ॥ कौ०पृ० ६६८
क्त्वायामिड्विकल्पात्,
(६) " यस्य विभाषा"इति, ७।२।१५ ॥ कौ०पृ० ५८७ १५
निष्ठायां नेट्. कित्त्वान्न गुणः. ❀
प्रतिपाद्यया चानयर्ध्या स्पष्टम्—स्पष्टीकृतम्, अक्षरम्—वेदाक्षरम्,
अस्येति—(स्पष्टाक्षरः).
(१) " अशू,व्याप्तौ"धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६३
(२) " अश,भोजने"वा.धा०क्र्यादिः कौ०पृ० ४७८　　२०
(३) " अशेस्सरन्" इति,सरन्.उणा०पा० ३ कौ०पृ०६२८
(४) " तितुत्र०"इति,नेट्. ७।२।९॥कौ०पृ० ६०८
(५) " व्रश्च०"इति,शस्य षः. ८।२।३६ ॥ कौ०पृ० ५१
(६) " षढोः०"इति,षस्य कः. ८।२।४१॥ कौ०पृ० ५२
(७) " इण्कोः"इत्यधिकृत्य, ८।३।५७॥ कौ०पृ० ३४　　२५

निरु०—२८० स्पष्टीकृताश्च वेदाणां यस्मात् (स्पष्टाक्षरो) मतः ।

(२८१) मन्त्रः,

ॐ मन्त्राय नमः ।

भा०—" तन्मन्तारं त्रायत इति—
५ (मन्त्रः)"इति नैरुक्ताः. ब्राह्मे, दुष्टविद्रावणस्तोत्रे,
(१) " प्राणप्रयाणे कः स्मर्तुं शक्तस्स्यान्मधुसूदन" इति, ॥ ब्राह्मे ॥
पृच्छन्तं नारदं प्रति भगवान्,
(२) " तृष्णातोयसमाकीर्णाद्घोरात् संसारसागरात् । अपारा-
त्पारमाप्नोति यो मां स्मरति नित्यशः " ॥ ब्राह्मे ॥
१० (३) " स्थिते मनसि सुस्वस्थे शरीरे सति यो नरः । धातुसाम्ये
स्थिते स्मर्ता विश्वरूपञ्च मामजम् ॥ ततस्तं म्रियमाणन्तु काष्ठपाषाणस-
न्निभम् । अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमाङ्गतिम्"इति. ❀ ॥वाराहे॥

निर्व०—(८)"आदेशप्रत्यययोः"इति,षः.८।३।५९॥कौ०पृ० ३४
(९) " स्पश,बाधनस्पर्शनयोः"धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२१
१५ (१०) " वादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः" ७।२।२७ ॥
कौ०पृ० ५१४
इति, णिचि निष्ठान्ततया निपातनात् इडभावः णिलुक्च.
लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् नोपधावृद्धिः. शान्तलक्षणषत्वष्टुत्वादि-
कन्तु यथाशास्त्रमेव. दीर्घः. ❀
२० निरुक्तानुसारात् तन्मन्तारं त्रायते इति—(मन्त्रः).
(१) " त्रेङ्,पालने"धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२७
(२) " आदेचः०"इति,आत्वम्. ६।१।४५ ॥ कौ०पृ० ४२३
(३)"आतोऽनुपसर्गेकः"इति,कः. आल्लोपः. ३।२।३॥कौ०पृ०५७०

निरु०—२८१ मन्तारं त्रायत इति (मन्त्र) श्चाप्यभिधीयते॥२०८॥

(२८२) चन्द्रांशुः,

ॐ चन्द्रांशवे नमः।

भा०—तेषां मन्तॄणां क्लमहराह्लादनतेजस्त्वात्—(चन्द्रांशुः).
(१) "चदि,आह्लादने" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३८७ ५
(२) "स्फायितञ्चि०"इत्यादिना रक्,चन्द्रः.यथा,उणा०पा०२ कौ०पृ०६१९
(३) "ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा" इत्यादि. ❋

निर्व०—"मन,ज्ञाने"ताच्छीलिकस्तृन्.अनिट्.धा० दिवा०कौ० पृ० ४५६ १०
अनुस्वारपरसवर्णौ. ❋ पृषोदरादित्वात् तृशब्दलोपः.ऋतो वा. ❋ तेषां मन्तॄणां क्लमहरणतया, चन्द्राः—आह्लादनाः, तस्यैव वा; अंशवः तेजांसि, अस्येति—
(चन्द्रांशुः). पूर्वत्र चन्द्र इति यावत्. अपरत्रतु स्पष्ट एवायमर्थः.
(१) "अशू,व्याप्तौ"धा०स्वादिः कौ०पृ० ४६३ १५
(२)"खरुशरु०" इत्यादिना,उः कुर्वा,उणा०पा०१कौ०पृ०६११ नुम्च निपातितः.तत्सामर्थ्यात् अनिदितोप्यस्य कौ न नलोपः. अनुस्वारः.तत्रतु अस्यापाठे बाहुलकात् प्रत्ययः, पृषोदरादिलक्षणो वर्णागमादनुस्वारश्चेत्युक्तमेव.
(३)"चदि,आह्लादने" इदित्त्वान्नुम्.धा०भ्वादिः कौ०पृ०३८७ २०
अनुस्वारादि.
(४) "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विति-वृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्" इति,रक्. उणा० पा०२कौ०पृ०६१९ २५

निरु०—२८२ क्लमहारि महाह्लादतेजस्करतयापि च।
मन्तॄणामेव (चन्द्रांशु) राह्लादफलदो मनुः॥२०९॥

(२८३) भास्करद्युतिः, ॥

ॐ भास्करद्युतये नमः ।

भा०—परेषां परिभावुकप्रभावत्वात्—
५ (भास्करद्युतिः). यथा,
(१) "रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति" इति, गी० ११—३६।
(२) "शरजालांशुमान् शूरः कपे रामदिवाकरः । शत्रुरक्षोमयन्तं यमुपशोषन्नयिष्यति" इतिच. रा०सु० ३—७—१६। उभयत्र,
(३) "एवमेषोऽसुराणाञ्च सुराणाञ्चैव सर्वशः । भयाभयकरः कृष्णस्स
१० र्वलोकेश्वरः प्रभुः" इति. ❀ भा०स० ६२—२७।

निर्व०—इदित्त्वान्न नलोपः.
(५) "नेड्वशि०" इति, नेट्. बहुव्रीहिः. ७।२।८॥कौ०पृ०५८
अनुकल्पेऽव्ययम्. यतः,
(६) "सप्तमीविशेषणेबहुव्रीहौ" इत्यत्र सप्तमीग्र-२।२।३५॥कौ०
१५ पृ० १७३
हणात्; अन्यथा चापि वा. सहि व्यधिकरणानामपि भवति. ❀
परपरिभावुकप्रभावतया भास्करस्य—सूर्यस्येव, द्युतिः-दीप्तिः, अस्येति (भास्करद्युतिः).
(१) "द्युत, दीप्तौ" इन्. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४११
२० (२) "इगुपधात्कित्" इति, कित्. उणा०पा०४ कौ०पृ० ६३७
ततो न गुणः.
(३) "डुकृञ्, करणे" ततः, धा०तना०कौ०पृ० ४७३
(४) "भा, दीप्तौ" धा०अदा०कौ०पृ० ४४३

निरु०—२८३ परप्रभावाभिभवलक्षणद्युतिमांश्च यः ।
२५ स (भास्करद्युतिः) प्रोक्तो नेत्रवैमल्यदो मनुः ॥ २१० ॥

श्लो० ॥ ३१ ॥ (२८४) अमृतांशूद्भवो,

ॐ अमृतांशूद्भवाय नमः ।

भा०—सर्वतापहराप्यायनमृतसंजीवनामृतमयांशुश्चन्द्रोपि तन्मनश्शै-
त्यादिगुणोपस्नेहात् तथोद्भवतीति— ५
(अमृतांशूद्भवः).

निर्व०— (५)"सर्वधातुभ्यः०"इति,असुन्. दीर्घः. उणा०पा०४
कौ०पृ०६४०
एवं सिद्धे भाश्शब्दे उपपदे,
(६) " दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलि १०
पिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यतद्धनुररुष्षु"इति,
टः. गुणः. रपरत्वम्. ३।२।२१॥कौ०पृ०५७४
(७) " ससजुषो रुः" इति,८।२।६६॥कौ०पृ०२६
भासस्सकारस्य रुत्वम्.
(८)"खरवसानयोर्विसर्जनीयः"इति,८।६।१५॥कौ०पृ०१३ १५
रेफस्य विसर्जनीयः.तस्य,.
(९) " कुप्वो ᳲक ᳲपौच" इति,८।३।३७॥कौ०पृ०२३
जिह्वामूलीये प्राप्ते, तदपवादः,
(१०)"कस्कादिषुच"इति,कस्कादेराकृति-८।३।४८॥कौ०पृ०२३
गणत्वात्,सः.व्यधिकरणपूर्वपदो बहुव्रीहिः.तत्रचो-क्तैव गतिः. ❀ २०
अमृतांशोः- सर्वतापहराप्यायनमृतसंजीवनामृतमयांशोश्चन्द्रस्यापि,
तन्मनश्शैत्यादिगुणोपस्नेहात् तथोद्भूतत्वेन उद्भवति अस्मादिति,
(उद्भवः)— उत्पत्तिस्थानम्, इति—(अमृतांशूद्भवः).

निर्व०—२८४ सर्वतापहरस्यैव मृतसंजीवनस्य च ।
अमृतांशोर्हि तज्जत्वा (दमृतांशूद्भवः) स्मृतः ॥ २११ ॥ २५

{२८५ / १२६} भानुः,

ॐ भानवे नमः ।

भा०—(१) " चन्द्रमा मनसो जातः" इति. ❀ पु० सू० ।

५ अतिभास्वरेण सहस्रांशुनाप्युपजीव्यतेजा भातीति—

(भानुः).

(१) " यस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति" इति. ❀

निर्व०—(१)"भू,सत्तायाम्"उत्पूर्वः.धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३६८

(२) " भावे"३।३।१८॥कौ०पृ०६४७

१० (३) "अकर्तरिचकारके०"इत्यनुवृत्तौ,३।३।१९॥कौ०पृ०६४७

(४) " ऋदोरप्"इति,अपादाने३।३।५७॥कौ०पृ०६५३

अप्.गुणावादेशौ.

(५) " अशू,व्याप्तौ"धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३

(६) " खरुशरु०" इत्यादिना,उणा०पा० १कौ०पृ०६११

१५ अन्यथा चापि अंशुशब्दो व्युत्पादितः.

(७) " मृङ्, प्राणत्यागे" धा०तुदा०कौ०पृ०४६८

(८) " हसिमृग्रिण्० " इत्यतः तन्निति वर्तमाने,उणा०पा० ३कौ० पृ०६२८

(९)"तनिमृङ्भ्यां किच्च"इति,तन् कित्.उणा०पा० ३कौ०पृ०६२९

२० अगुणः.अनिट्.नञ्समासः. नलोपः. तत उभयत्रापि सवर्णदीर्घः. ❀

अतिभास्वरेण भास्करेणापि उपजीव्यतेजा भातीति—

(भानुः).

(१) " भा,दीप्तौ " धा०अदा०कौ०पृ०४४३

(२)"दाभाभ्यान्नुः"इति,नुः.अनिट्. ❀ उणा०पा० ३कौ०पृ०६२६

२५ निरु०—२८५रवेस्तेजस्करत्वाच्च (भानु)रित्यभिधीयते।

(२८६) शशबिन्दुम्,

ॐ शशबिन्दवे नमः ।

भा०—एवञ्च—

(शशबिन्दुः). ५

(१)"शश, प्लुतगतौ"शशानां कुटिलगतीनाम्, धा०भ्वादिः कौ० पृ०४१०

(बिन्दुः)—अपलपिता.

(२) " बिदि,अवयवे" धा०भ्वादिः कौ०पृ०३८७

बिन्दुरिच्छुरित्युप्रत्ययान्तो निपातितः. ❋ १०

तथा ऋजुगतीनाम् निर्वाहकः—

निर्व०—एवंच, शशानाम्—कुटिलगतीनाम्, बिन्दुः- अपलपितेति-(शशाबिन्दुः).

(१)"बिदि,अवयवे"अपलापक्रियः धा०भ्वादिः कौ०पृ०३८७

इहायम्. अनेकार्थाहि धातवः ? अपलाप इत्येव वा पाठः. १५

इदित्त्वान्नुमित्यादि.

(२) "बिन्दुरिच्छुः"इति बवयोरभेदात्, बिदिविद्योरुभयोरप्यु प्रत्ययो निपात्यते. ताच्छीलिकः वेत्तेर्नुम् च. यदितु वेत्तेरेवेदन्निपातनं बिन्दुरिति; तदा,

(३) " शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च" २०

इत्यत्र चकारात् अनुक्तसमुच्च- उणा०पा०१कौ०पृ०६०९

यार्थात् विन्देरुः; बाहुलकाद्वा.

(४) शश, प्लुतगतौ"पचाद्यच्. ❋ धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१०

ऋजुगतीनां सुराणां देवानाम्, ईश्वरः-निर्वाहक इति—

निरु०—२८६शशप्लुतगतिः प्रोक्तो बिन्दुस्तस्य निवर्तकः॥२१२॥२८

कौटिल्यगतिविध्वंसी (शशबिन्दु) रुदाहृतः ।

(२८७) सुरेश्वरः । (२८८) औषधम्,

ॐ सुरेश्वराय नमः, । ॐ औषधाय नमः ।

५ भा०—(सुरेश्वरः).
(१) "सर्वंजिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्" इतिवत्. ❀
भवतीव्रविषापहप्रभावत्वात्—
(औषधम्).यथा,
(१) "देवा देवर्षयश्चैव यं विन्दुर्दुःखभेषजम्"
१० (२) "एकाग्रतामूल्यबलेन लभ्यं भवौषधन्त्वं भगवन् किलैकः"
इत्यादि. ❀

निर्व०—(सुरेश्वरः).
(१) "ईश,ऐश्वर्ये" धा०अदा०कौ०पृ० ४३८
(२) "स्थेशभास०" इत्यादिना वरच्. ३।२।१७५॥कौ०पृ०६०६
१५ (३) "नेट्०" इति,नेट्. ७।२।८॥कौ०पृ० ५८१
(४) "षु,प्रसवैश्वर्ययोः" षस्सः.धा०अदा०कौ०पृ० ४४०
व्युदपादि चातः क्रनि सुरशब्दः. गुणः. ❀
औषधम्— भवतीव्रविषापहं भेषजमिति—
(औषधम्).
२० (१) "डुधाञ् ,धारणपोषणयोः" ततः,धा०जुहो० कौ०पृ०४५१
(२) "उष,दाहे" भावे घञ्.गुणः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०९
ततस्तत्रोपपदे,
(३) "कर्मण्यधिकरणेच" ३।३।९३।।कौ०पृ०६५८
इति, किः. आतो लोपः. इत्थं निष्पन्नात् ओषधिशब्दात्,
२५ (४) "ओषधेरजातौ" इति, प्रकृतेचा-५।४।३७॥कौ०पृ०३५५

निर्व०—२८७ धर्ता ऋजुगतीनां यः स (सुरेश्वर) ईरितः।।२१३।।
२८८ भवतीव्रविषं हर्ता (ह्यौषधं) यस्स उच्यते।

(२८९) जगतस्सेतुः,

ॐ जगतस्सेतवे नमः ।

भा०—एवं सदसद्वर्गसंकरविरोधित्वेन—
(जगतस्सेतुः). ५
(१) " षिञ्, बन्धने " धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६१
(२) " सितनिगमि० " इत्यादिना तुन्. यथा, उणा० पा० १
कौ० पृ० ६१३
(३) " एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय " इति. बृ० उ०
६—४—२२। १०
अतः खलु कर्मसु अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशयोरप्रसक्तिः.
(४) " यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पूर्व-
कृतं कर्म कर्तारमनुविन्दति "
(५) " शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते " इति. ❀

निर्व०—जातिवचनत्वात् स्वार्थे अण्. १५
(५) "तद्धितेष्वचा०" इति, आदिवृद्धिः. ७।२।११७॥ कौ० पृ० २०४
(६) " यस्य० " इति, लोपः. ६।४।१४८॥ कौ० पृ० ५६
(७) " लिङ्गमशिष्यम् " इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये ॥
एवम्, कर्मसु अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गपरिजिहीर्षया
जगतां सेतुः— तद्वत् सदसद्वर्गासंभेदहेतुरिति— २०
(सेतुः).
(१) " षिञ्, बन्धने " षस्सः. धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६१
(२) " सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् " उणा० पा० १
कौ० पृ० ६१३
इति, तुन्. गुणः. अनिट्. जगच्छब्दो व्युत्पादितः. ततो ङस्. ❀ २५

निर्व०—२८९ निरोधा (ज्जगतस्सेतु)स्सदसद्वर्गसङ्गतेः ॥२१४॥

(२९०) सत्यधर्मपराक्रमः, ॥

ॐ सत्यधर्मपराक्रमाय नमः ।

भा०—एवंविधा धर्माः— कल्याणगुणाः, पराक्रमाः—चेष्टितानि च,
५ सत्याः— अवितथाः, यस्य, सः—
(सत्यधर्मपराक्रमः). तथाहि. गुणचेष्टितानि प्रक्रम्य,
(१) " सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव " गी० १०—१४।
इत्यर्जुनः.
(२) " विष्णुस्सत्यपराक्रमः "
१० (३) "यं वा केष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च । गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु " इति च. ❋

निर्व०— एवंविधाः सत्याः— अवितथाः, धर्माः— कल्याणगुणाः, पराक्रमाः— चेष्टितानि, चास्येति—
(सत्यधर्मपराक्रमः).
१५ (१) " क्रमु,पादविक्षेपे " परापूर्वः.भावे घञ्.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०१
(२) "अत उपधायाः" इति, वृद्धिप्राप्तौ,७।२।११६॥कौ०पृ०३८६
(३) "नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेः "७।३।३४॥कौ०पृ०५४१
इति, तन्निषेधः.
२० (४) " धृञ्,धारणे " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३
(५) " अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् "
इति, मन्.गुणः रपरः.अनिट्. उणा०पा०१कौ०पृ० ६१६
अस्तेर्युत्पादितात्, सच्छब्दात् यतिसत्यशब्दोहि व्युदपादि.
बहुपदलक्षणोऽयं बहुव्रीहिः तद्विधावनेकोक्तेः. ❋

२५ निरु०—२९०सत्या ह्यवितथा धर्मा गुणा यस्य पराक्रमः ।
च सन्तीति (सत्यधर्मपराक्रमः)॥ २१५॥

श्लो० ॥३२॥ (२९१) भूतभव्यभवन्नाथः,(२९२)पवनः,

ॐ भूतभव्यभवन्नाथाय नमः । ॐ पवनाय नमः ।

भा०-एवंप्रायं स्वाम्यमैश्वर्यं वा न केवलमद्य,किन्तु त्रिकालेष्विति- ५
(भूतभव्यभवन्नाथः).यथा,
(१) " भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः । प्राकारस्सर्व-
वृष्णीनामापत्स्वभयदोऽरिहा " इति. ❀ भार०सभा० ३८-२३।
एवं सर्वदा सर्वत्र स्वभावादेव पुनातीति-
(पवनः).पविर्गत्यर्थः.एतद्ग्रन्थेन गन्धवाहस्यापि सततगतित्वम्. ❀ १०

निर्व०- एवंप्रायं स्वाम्यमैश्वर्यं वा न केवलमद्य; किन्तु त्रिका-
लेष्वपि. ततः, भूतभव्यभवताम्-अतीतागामिवर्तमानकालत्रयवर्तिनाम्,
नाथः-ईश्वर इति-(भूतभव्यभवन्नाथः).
(१) " नाथृ, नाधृ, याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु " धा०भ्वादिः कौ०-
पृ०३८२ पचाद्यच्.भूतभव्यभवच्छब्दाःभवतेःप्रागेव व्युदपादिषत.१५
(२) " यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा " इति, ८।४।४५॥कौ०
पृ० १९ पाक्षिकोऽनुनासिकः. यथोक्तव्याख्यानेन नाथप्रभवन्तयोः
प्रकरणान्तरस्थयोरनयोर्नाम्नोर्न पुनरुक्तिः. एवमेव सर्वत्राप्यमूदृक्षे
तत्र तत्र प्रदेशेऽवधातव्यम्. उक्तञ्चैतत्. ❀
एवं सर्वदा सर्वत्र स्वभावादेव पुनाति गच्छतीति-(पवनः). पविर्ग- २०
त्यर्थः. नन्द्यादिल्युः; ल्युड्वा. बाहुलका-

निरु०-२९१ ऐश्वर्यं वाथ स्वाम्यं वा त्रिकालेष्वपि यस्य सः ।
(भूतभव्यभवन्नाथ) इत्युक्तस्सद्भिरादरात् ॥ २१५ ॥
२९२ सदा स्वयन्तु सर्वत्र प्रवाह इति नित्यशः ।
(पवनः) प्रवहति यः कथ्यते वेगदो मनुः ॥ २१७ ॥ २५

{२९३ / ८१७} पावनो,

ॐ पावनाय नमः ।

भा०—तथा स्वसंबन्धिनो गङ्गादीन् जगत्पुनानान् प्रयोजयतीति—
५ (पावनः). यथा अगस्त्यः,
(१) "पावनस्सर्वलोकानां त्वमेव रघुनन्दन" रा० ।
इत्यादि. ❀
एवं बहुमुखमुपकृत्य च नालं न पर्याप्तमस्यानुग्रहमहिमेति—

निर्व०—दित्यादि. अनः.यद्वा,
१० (१) "पूञ्, पवने" गतिकर्महायम्. धा०क्र्या०कौ०पृ०४७५
(२) "सुयुरुवृञो युच्" इति वर्त्तमाने, उणा०पा०२कौ०पृ०६२२
(३) "बहुलमन्यत्रापि" इति, युच्. उणा०पा० २ कौ०पृ०६२४
अनः. गुणावादेशौ. एतद्ग्रन्थेन गन्धवहस्यापि सततगतेः पवनत्वम्. ❀
स्वसंबन्धितया पुनानेन गङ्गादिना जगत् पावयतीति—
१५ (पावनः).
(१) "पूञ्, पवने" हेतुमण्णिच्. धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७५
वृद्ध्यावादेशौ. ततः, प्राग्वत् ल्युः. ल्युट्, युज्वा. अनः. णिलोप
इत्यादि. ❀ इत्थम्, बहुमुखमुपकृत्यापि, अनुग्रहमहिम्नो नालम्—
नपर्याप्तम्, अस्येति वा,—अलः—पर्याप्तो नेति वा—

२० निरु०—२९३ यस्स्वसंबन्धिगङ्गादीन् पावनान् लोकपावनान् ।
स (पावन) इति ख्यातः पावनत्वप्रदो मनुः ॥२१८॥

[1] रेम्न इति ।

{२९४ ९१६} ऽनलः,। (२९५) कामहा,

ॐ अनलाय नमः। ॐ कामघ्ने नमः।

भा०—(अन्—अलः).—अतन्द्रो देवः. ईदृक्—भक्तिशीकरानुवेधात् लौकिकानलस्यापि अन्—अलत्वम्. ५

(१) "हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धत" इति, ❀

एवंप्रकार स्वगुणदर्शिनां विषयान्तरविषयस्पृहां हन्तीति—(कामहा).

(१)" नकामकलुषं चित्तं मम ते पादयोस्स्थितम्" इति तद्दर्शिनः; १०

(२) " श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य " तै०आ०८—५।

(३) "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यञ्चरन्ति" इति च.❀ कठवल्ल्याम्-१-२।

निर्व०—(अन्—अलः).

(१) " अल, भूषणपर्याप्तिवारणेषु " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०४ पचाद्यच्. नञस्ससासो, बहुव्रीहिः; तत्पुरुषो वा, नञो नलोपः. १५ नुट्. ईदृशशक्तिलेशानुवेधादग्नेरप्यन्—अल—त्वम्. ❀

स्वगुणदर्शिनां, (कामं)—विषयान्तरस्पृहां, हन्तीति—(कामहा).

(१) "हन, हिंसागत्योः" उपपदनियमस्य प्रायिकत्वाभिप्रायो वा, धा०अदा०कौ०पृ०४३५

सार्वकालिको वा, अन्यथा चापि वा, क्विप्. २०

(२) "कमु, कान्तौ " कान्तिरिच्छा. धा०भ्वादिः कौ०पृ०३९९

निरु०—२९४ अपर्याप्तो हि भक्तेभ्योऽप्युपकृत्य पुनः पुनः।
अनुग्रहं यः करोति सो (ऽनलः) परिकीर्तितः॥२१९॥
२९५ पुंसां स्वदर्शिनां योऽसौ स्पृहां च विषयान्तरे।
हतवान् (कामहा) प्रोक्तः सर्वाशापूरको मनुः॥२२०॥ २५

१ अनुरोधात् इति।

(२९६) कामकृत्,

ॐ कामकृते नमः ।

भा०—अन्यदपि भोगमोक्षादिकं[1] स्वयमेव काम्यं[2] करोतीति—
५ (कामकृत्). ❀

निर्व०—(३) "कमेर्णिङ्" इति स्वार्थिकस्य णिङः, ३।१।३०॥
कौ०पृ०३१९
(४) "आयादय आर्धधातुके वा" इति, ६।१।३१॥कौ०पृ०३१७
विभाषिततया, तदभावे वाऽसरूपविधिना वा, अत्र,
१० (५) "ऋहलोर्ण्यत्" इति, हलन्त—३।१।१२४॥कौ०पृ०५६२
लक्षणण्यदभावे, भावे घञ्.
(६) "नोदात्तोपदेशस्य०" इत्यत्र, ७।३।३४॥कौ०पृ०५४१
(७) "अन्, (आचमि—कमि—वमीनाम्)" ७।३।३४॥
कौ०पृ०५४१ इति, वक्तव्यात्, नोपधावृद्धिप्रतिषेधः. ततो वृद्धिः.
१५ णिङ्पक्षे तु, तन्निमित्तैव वृद्धिः.
(८) "नोदात्तो०" इत्यस्य, चिणि—ञिति-णिति-कृतिच ७।३।३४॥
कौ०पृ०५४१ विधीयमानस्य, इहानवकाशात्, वार्तिकानुपस्थानात्.
ततः, उक्तेर्थे,
(९) "सन्—आद्यन्ताः०" इति, धातुत्वात्, ३।१।३२॥ कौ०
२० पृ०३१७ अचो, यति प्राप्ते, पूर्वोक्तन्यायात्.
(१०) "एरच्" णेर्लोपः. ३।३।५६।।कौ०पृ०६५३
सिद्ध्यसिद्धिभ्यां भावस्य भेदग्रहे नेह कृत्यप्रसक्तिरेव वेति ध्येयम्. एवम्
अन्यत्तु वक्ष्यते. हन्नन्तलक्षणः,
(११) "सौच" इति, दीर्घः. इत्यादि. ❀ ६।४।१३॥ कौ०
२५ पृ०६४ कामम्—अन्यदपि भोगमोक्षादिकं काम्यम् स्वयमेव करोती-
ति—(कामकृत्).
(१) "डुकृञ्, करणे" क्विपि, धा०तना०कौ०पृ०४७३

निरु०—२९६ स्वपादपद्मेरागादिकरणात् (कामकृत्) स्मृतः ।

[1] इति । [2] कार्यम् इति ।

{२९७ / ६६०} कान्तः,

ॐ कान्ताय नमः।

भा०—स्वयं सौन्दर्यसौकुमार्यादिरूपगुणैः—
(कान्तः). कर्मनिष्ठायाम्, १
(१) "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" इति दीर्घः. ❋
६।४।१५॥कौ०पृ०५१५

निर्व०—(२) "ह्रस्वस्य०" इति, तुक् .६।१।७१॥ कौ०पृ०
५५९ अगुण इत्यादि. काम्यत इति कामः.
(३) "कमु, कान्तौ" उक्तन्यायात्, धा०भ्वादिः कौ०पृ० १०
३९९ कृत्याप्रवृत्तौ,
(४) "अकर्तरिचकारके०" इति, कर्मणि ३।३।१९॥ कौ०पृ०
६४७ घञ्. णिङ्. पक्षेतु, एरचि, णिलोपः. एवं, तत्र तत्र (कामः
कामप्रद इत्यादौ) ध्येयम्. शेषं पूर्ववत्. ❋
स्वयं,सौन्दर्यसौकुमार्यादिरूपगुणैः,कान्तः-अभिरूप इति—(कान्तः). १५
(१) "कमु, कान्तौ" धा०भ्वादिःकौ०पृ०३९९
(२) "वर्तमाने क्तः" इत्यनुवृत्तौ,
(३) "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति, ३।२।१८८ ॥कौ०
पृ० ५९७ मतेः पृथक् बुद्धिग्रहणात् इह कान्तिरिच्छेति तदर्था-
दस्मात् वर्तमाने क्तः. अकर्मकात् कर्तरीह भवति. २०
(४)"उदितो वा"इति,क्त्वायामिड्विकल्पात्,७।२।५६॥कौ०पृ०६६८
(५)"यस्य विभाषा" इति, निष्ठायान्नेट् ७।२।१५॥कौ०पृ०५८७
(६)"अनुनासिकस्यक्विझलोःक्ङिति"इति,६।४।१५॥कौ०पृ०५१५
झलादौ किति,धातोरुपधाया दीर्घः. अनुस्वारपरसवर्णौ. ❋

निरु०२९७सौन्दर्यादिगुणैः(कान्तः)मनोहरतया भृशम् ॥ २२१॥ २५

१ क्ङिति, इदं पदं सप्तम्यन्तम्।

(२९८) कामः, (२९९) कामप्रदः,

ॐ कामाय नमः । ॐ कामप्रदाय नमः ।

५ भा०— शीलौदार्यदयादिभिरात्मगुणैश्च, निकामकमनीयत्वात्—
(कामः). एतद्गुणबिन्दुना हि, मदनोपि; जगत् उन्मादयति. ? ❋
स्वकामेभ्यः[1] क्षुद्रकामेभ्यश्च यथार्हं काम्यं प्रददातीति—
(कामप्रदः).
(१) " प्रे दाज्ञः " इति कः. वसुप्रदः, इत्यादयोपि. यथा, ३।२।६॥
१० कौ० पृ० ५७२
(२) " एको बहूनां यो विदधाति कामान् " कठ०—२—५।
अनया, नितान्तकान्ततया, सर्वहृदयहरणे, प्रभवतीति—

निर्व०—शीलौदार्यदयादिभिरात्मगुणैश्च कामः—निकामकमनीय इति—
(कामः). पूर्ववदेवधातुः. कर्मणि घञ्. अन्यच्च पूर्ववत्.
१५ एतद्गुणबिन्दुना हि मदनोपि जगदुन्मादनः काम उच्यते. ❋
स्वकामेभ्यः अन्यकामेभ्यश्च यथार्हं कामं—काम्यं, प्रददातीति—
(कामप्रदः).
(१) " डुदाञ्, दाने " प्रपूर्वः. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१
(२) " प्रेदाज्ञः " इति, प्रे उपपदे कः. ३।२।६॥ कौ० पृ० ५७२
२० आल्लोपः. कामशब्द इहापि कमेः कर्मणि व्युत्पाद्यः. ❋
अनया नितान्तकान्ततया, सर्वहृदयहरणे, प्रभवतीति—

निरु०—२९८—२९९ स्वकाम्यक्षुद्रकाम्येभ्यो यथार्हं काम्यदानतः ।
(कामप्रद) स्समाख्यातो ह्यष्टार्णो मनुरुत्तमः ॥ २२२ ॥

१ काम्येभ्यः ।

{ ३०० / ३५ } प्रभुः, ॥

ॐ प्रभवे नमः ।

भा०— (प्रभुः).

(१) "रामः कमल पत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः" इत्यादि. ❀ ५

इति श्रीहरितकुलतिलकश्रीवत्साङ्कमिश्रसूनोः,
श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धपराशरापरनामधेयस्य,
श्रीरङ्गनाथस्य कृतौ,
श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे,
भगवद्गुणदर्पणे १०
तृतीयं शतकं सम्पूर्णम्.

निर्व०— (प्रभुः).

(१) "भू, सत्तायाम्" प्रपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३६८

(२) " विप्रसंभ्यः० " इति, बाहुलकात् ३।२।१८०॥ कौ० पृ० ६०७ १५

संज्ञायामपि डुरिति प्रागप्युक्तमेव. डित्वाट्टिलोप इत्यादि. ❀

इति श्रीकुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज
वरदेदशिकतनयवरदगुरुवरसूनुवरदार्यसूरिविरचिते,
श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-
श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे, २०
भगवन्नामसहस्रनिर्वचने,
तृतीयं शतकं संपूर्णम्.

निरु०— ३०० सर्वेषां चित्तहरणे (प्रभुः) प्रभवतीति यः ।

अथ चतुर्थशतक प्रारम्भः।

श्लो० ॥ ३३ ॥ (३०१) युगादिकृद्,

ॐ युगादिकृते नमः ।

५ भा०— अथाऽमर्यादाश्चर्यत्वम्. तत्र न्यग्रोधशाय्यवतार उदाहरणम्. युगस्यान्तेऽपि आदिं करोतीति—
(युगादिकृत्). स खलु संवर्तेऽपि प्रलयात् अनुपप्लुतं, गजत् प्रवर्तितवान्. स्वधर्मव्यवस्थया, कृतादियुगानां, पौनःपुन्येन आवर्तनात्—

निर्व०— अथ अमर्यादाश्चर्यत्वम्. तत्र तावत् न्यग्रोधशाय्यवतार
१० उदाह्रियते. संवर्तकेपि प्रलयादनुपप्लुतजगत्प्रवर्तनेन अन्तेपि युगस्यादिं करोतीति—(युगादिकृत्).

(१) " डुकृञ्, करणे " क्विपि तुक्. अगुण इत्यादि. धा० तना० कौ० पृ० ४७३

(२) " डुदाञ्, दाने " आङ्पूर्वः. धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१

१५ (३) "उपसर्गेघोः किः" इति, किः. आल्लोपः. ३।३।९२॥ कौ० पृ० ६५८

(४) "युजिर्, योगे" धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१

(५) " युज, समाधौ " वा. इगुपधलक्षणः कः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६ पृषोदरादित्वात् जस्य गः. यद्वा, घञ्.

(६) "चजोः०" इति, कुत्वम्. जस्य गः. ७।३।५२॥ कौ० पृ० ५६०

२० (७) " उञ्छादीनाञ्च " इति, स्वरविधौ. ❀ ६।१।१६०॥ कौ० पृ० ७२४

उञ्छादिगणे युगेति निपातनादगुणः. विशिष्टविषयश्चेदं निपातनं कालविशेषे रथाद्युपकरणे च अन्यत्र तु योग इत्येव भवति. सांहितिको दीर्घः. स्वधर्मव्यवस्थया युगानि— कृतादीनि, आवर्तयति— पौनः
२५ पुन्येन परिवर्तयतीति—

निरु०— ३०१ न्यग्रोधशायी भगवान् पुराणपुरुषोत्तमः ॥ २२३ ॥
करोत्यादिं युगस्यान्ते (युगादिकृ) दुदीरितः ।

(३०२) युगावर्तः, (३०३) नैकमायो,

ॐ युगावर्ताय नमः । ॐ नैकमायाय नमः ।

भा०—(युगावर्तः). ❀ ५
मुग्धशिशुरूपापरिमितजगन्निगरणनिरालम्बनैकोदकवटदलशय-
नाद्यनेकातर्क्याश्चर्यः—
(नैकमायः).नच मिथ्यावचनोऽयं माया-शब्दः, तथ्येपि प्रयोग-
भूयस्त्वात्. तथाहि,
(१) "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्"श्वे०उ० ४–९। १०
इति, अनेकार्थ-क्रिया-कारिण्यां प्रकृतौ;
(२) "मायावयुनं ज्ञानम्"

निर्व०—(युगावर्तः).
(१) "वृतु,वर्तने"आङ्पूर्वः. णिच्. गुणःरपरः. धा०भ्वादिः
कौ०पृ० ४१२ १५
(२)"अन्येभ्योऽपि दृश्यते"इति,डः.३।२।१७८॥कौ०पृ० ६०७
पचाद्यज्वा. यथासंख्यं टिलोपो णिलोपो वा. युगशब्दः प्राग्वत्.
दीर्घश्च. सांहितिकं जश्त्वम्. ❀मुग्धशिशुरूपापरिमितजगन्निगर-
णनिरालम्बनैकोदकवटदलशयनाद्यनेकातर्क्याश्चर्ययोगितया नैकाः
अनेकाः मायाः—आश्चर्याणि, अस्य, इति,—(नैकमायः). २०
(१) "माङ्,माने"धा०जुहो०कौ०पृ० ४५०

निरु०—३०२ धर्मव्यवस्थया स्वस्य युगाद्यावर्तनान्मुहुः॥२२४॥
(युगावर्तः) समाख्यातः कालरूपधरो हरिः ।
३०३ मुग्धार्भकत्वरूपेण जगन्निर्भरणादपि ॥ २२५ ॥
वटैकपत्रशयनान्निरालम्बजले मुहुः । अनन्ताश्चर्यसंयुक्तो (नै- २५
कमाय)स्तु स स्मृतः ॥ २२६ ॥

भा०—(३) " संख्याता देवमायया "

(४) " विश्वानि, देव! वयुनानि विद्वान् "इतिच, ज्ञाने;

(५) " तेन मायासहस्रं तत् शम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्ष-

५ ता देहमेकैकश्येनसूदितम् "इति, ॥ वाराहे ॥

तत्त्वज्ञानाबाध्ये, अज्ञनाश्ये, वाराहे मायाध्यायादिना;

(६) " मेघोदयस्सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागस्फुरितानि वायोः ।

विद्युद्विभङ्गो गतमुष्णरश्मेर्विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः "इति अभि-

युक्तैश्च महाश्चर्ये;

१० आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयेन, वटदलशयनाद्याश्चर्यमुक्त्वा,

(७) " ततो मे पृथिवीपाल विस्मयस्सुमहानभूत् । लोकन्दृष्ट्वा स-

मरतश्च, इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः । आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ"

भा०आ०—१८८—९४ ।

इति तद्विषये निर्दोषप्रत्यक्षसिद्धे बह्वाश्चर्यपर्यायप्रयोगश्च भूयिष्ठैः उपल-

१५ भ्यते. ❀

निर्व०—(२) " माच्छाससिभ्यो यः "इति, यः. उणा०पा०४

कौ०पृ०६३७ ततः स्त्रियाम्, अतष्टाप्. दीर्घः.

(३) " इण्, गतौ "धा०अदा०कौ०पृ० ४४१

(४) " इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् "इति, उणा०पा०३

२० कौ०पृ० ६२७

कन्. बाहुलकात् न इत्. एवं तत्र तत्र ज्ञेयम्. गुणः.

अनिट्. ततः स्त्रियामतष्टाप्. दीर्घः. नेत्यनेनाव्ययेन समासे वृद्धिरैकारः.

(५) "नभ्राण्णपात्० "इत्यस्योपलक्षण-६।३।७५॥कौ०पृ०१४८

तया नञ्समासस्य विकल्पिततया नशब्दसमासतया वा नैकेत्यत्र नलो-

२५ पाभावः. उक्तश्चैतत् प्रागेव. बहुव्रीहौ

(६) " स्त्रियाःपुंवत्० "इत्यादिना, ६।३।३४॥ कौ०पृ० १६०

---

१ विस्मितो नावबुध्यसे । २ भूयिष्ठम् ।

(३०४) महाशनः, । (३०५) अदृश्यो,

ॐ महाशनाय नमः । ॐ अदृश्याय नमः ।

भा०—निखिलजगन्निगरणमस्येति—(महाशनः). यथा, ५
(१) "यच्च किंचिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् । तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः" इति, भार०आ० १८८—१२२ ।
(अदृश्यः).
(१) " ऋदुपधाच्चाकॢपिचृतेः" ३।१।११०॥कौ०पृ०५६०
इति, क्यप् . अतर्क्यवृत्तान्तः. यथा, १०

निर्व०—पूर्वपदस्य पुंवद्भावः. उपसर्जनत्वादुत्तरपदे,
(७) " गोस्त्रियोः०" इति, १।२।४८ ॥ कौ०पृ०१२९
उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वोकारः. ❋ महत् अशनं निखिलजगन्निगरणम् अस्येति—(महाशनः).
(१) " अश,भोजने"धा०क्र्यादिः कौ०पृ० ४७८ १५
(२) "ल्युट्च"इति, भावे ल्युट्.३।३।११५॥कौ०पृ०६६२
अनः. व्युत्पादितान्महतः.
(३) "आन्महतः०"इति, आत्वम्. दीर्घः. ६।३।४६॥कौ०पृ० १५५
पुनस्सांहितिको दीर्घ इत्यादि. ❋ २०
अतर्क्यवृत्तान्ततया दृश्यः, द्रष्टुं शक्यः नेति—(अदृश्यः).
(१) " दृशिर्, प्रेक्षणे"इरित्. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४३०

निरु०—३०४ भुवनानान्निगरणात् (महाशन) इतीरितः ।
३०५ अतर्क्यवृत्तान्ततया जगतः प्रलयेपि यः ॥ २२७ ॥
न लब्धश्चिन्त्यमानोपि सो (ऽदृश्य) इति कथ्यते । २५

(३०६) व्यक्तरूपश्च,

ॐ व्यक्तरूपाय नमः।

भा०—(२) "कथंन्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते। तपसा
५ चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये" इति. ❀ भार० अ० १८८—९४।
अथच, अभिगच्छतो मार्कण्डेयादेः—
(व्यक्तरूपः). सुग्रहदिव्यविग्रहः. यथा,
(१) "अतसीपुष्पसंकाशः श्रीवत्सकृतलक्षणः। साक्षाल्लक्ष्म्या इवा-
वासः स सदा प्रतिभाति मे" भार० अ० १८८—९६।

१० निर्व०—(२) "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" ३।१।११०॥ कौ० पृ० ५६०
इति क्यप्.
(३) "शकि लिङ् च" इति, शक्यार्थेऽयम्. ३।३।१७२॥ कौ० पृ० ५५२
क्यप्. कित्त्वान्न गुणः. नञ्समासः. नलोपः इत्यादि. ❀
अथच, अभिगच्छतो मार्कण्डेयादेस्सुग्रहदिव्यविग्रहतया व्यक्तं रूपम्
१५ अस्य इति—(व्यक्तरूपः).
(१) "रु, शब्दे" धा० अदा० कौ० पृ० ४३९
(२) "खष्पशिल्प०" इत्यादिना, पप्रत्ययः. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६
इडभावः. दीर्घश्च निपातितः.
(३) "अञ्जू, व्यक्ति—म्लक्षण—कान्ति-गतिषु" धा० रुधा० कौ०
२० पृ० ४७२
विपूर्वः. क्तः. ऊदित्त्वादिड्विकल्पे,
(४) "यस्य विभाषा" इति, निष्ठायां ७।२।१५॥ कौ० पृ० ५८७
नेट्. यद्वा,
(५) "अञ्जि-घृ-सि-भ्यः क्तः" उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२९

२० निरु०—३०६ महाजले संचरतो मार्कण्डेयस्य धीमतः॥ २२८॥
दृश्यो यो (व्यक्तरूपः) स्याद्दिव्यविग्रहधारणात्।

(३०७) सहस्रजित्,

ॐ सहस्रजिते नमः

भा०—(२) " तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजात मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ प्रणतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ " इति. ❋ भार० अ० १८८–१३३। ५

सहस्रयुगसंख्यं[1] कल्पान्तं शयानो जयतीति—

(सहस्रजित्).

(१) " यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रं[2] परिवर्त्तते । तावत् स्वपिमि॥ इत्यादि. ❋ भार० अ० १८९–४१। १०

परिमितशिशुरूपस्याप्यस्य कश्चित्, कदाचित्, कथञ्चिदपि, महिमावधिप्रकर्षो[3] नास्तीति—

निर्व०—(६) " तितुत्र० " इति, नेट्. ७।२।९॥ कौ० पृ० ६०८

(७) " अनिदिताम्० " इति, नलोपः, ६।४।२४॥ कौ० पृ० ७६

(८) " चोः कुः " इति, कुत्वेन जस्य गः. ८।२।३०॥ कौ० पृ० ६८ १५

तस्य चर्त्वेन कः. वेरिकारस्य यण्. यकारः. चस्समुच्चये. ❋

शयानोयं सहस्रं सहस्रयुगसंख्यं कल्पान्तं जयतीति—

(सहस्रजित्).

(१) " जि, जये " क्विपि तुक्. अगुणः. धा० व्या० कौ० पृ० ४०५

व्युत्पादितस्सहस्रशब्दः. ❋ २०

अन्तं—परिमितशिशुरूपस्य— महिमावधिं जयति—अभिभवति-प्रधर्षयति इति—

निरु०—३०७ सहस्रयुगसंख्याकं सर्वकल्पान्तमेव हि ॥२२९॥
शयान एव जयति (सहस्रजिदि)ति स्मृतः ।

१ पर्यन्तम् । २ सहस्रपारिवर्तनम् । ३ प्रधर्षको ।

(३०८)अनन्तजित्,॥श्लो०॥ ३४ ॥ (३०९)इष्टः,(३१०)
अविशिष्टः, [इष्टोऽविशिष्टश्]

५ ॐ अनन्तजिते नमः।ॐ इष्टाय नमः । ॐअविशिष्टाय नमः।

भा०—(अनन्तजित्).

(१)"अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् । न हि पश्यामि तस्याहमन्तन्देवस्य कर्हिचित्॥आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन् महात्मनः" इति. ❋ भा०अ० १२४—१२५ ।

१० एवमुदरेण धृतैर्मुख्यैरपि अविशेषेण जनयित्रीव वाञ्छित इति—(इष्टः). ❋

(अविशिष्टः).तथा,

निर्व०— (अनन्तजित्).

स नास्ति कश्चित् कदाचित् कथंचिदपि अस्य इति—(अनन्तजित्).

१५ (१)"जि,अभिभवे"प्राग्वत् प्रत्ययादि. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०५

(२) " अम,गत्यादिषु"धा० भ्वादिः कौ०पृ०४०१

(३) " हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्"उणा०पा० ३कौ० पृ०६२८इति, तन्.

(४)"तितुत्र०"इति,नेट्.अनुस्वारपरसवर्णौ.७।२।९॥कौ०पृ०६०८

२० नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः. नञो नलोपः. नुट्. ❋

एवमुदरेण धृतैर्मुख्यैरपि, अविशिष्टस्सन्, अविशेषेण इष्टः जनयित्रीव वाञ्छितः इति—(इष्टोऽविशिष्टः). एकं नाम.

निरु०—३०८मतस्य शिशुरूपस्य कदाचित्कश्चिदेवहि ॥ २३०॥
कथं चिदवधिर्नास्ति महिम्नः परमात्मनः । तस्मा (दनन्तजिदि)
२५ ति वस्वर्णो जयदो मनुः ॥ २३१ ॥

३०९—३१० (इष्टो) (ऽविशिष्टः) कथितः सर्वरक्षणतत्परः ।

१ समुद्रे ।

(३११) शिष्टेष्टः,

ॐ शिष्टेष्टाय नमः ।

भा०—पण्डिताग्रण्यां मार्कण्डेयादीनां परमपुरुषार्थत्वेन इष्टः—(शिष्टेष्टः),तत्रैव च, ५
(१)"सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः । मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते " इति, भा०अ०१८९—१६७ ।
(२) " आसीनं तं नरव्याघ्रं पश्याम्यमिततेजसम्" इति. ❋ भा०आ० १८८—१२९।

निर्व०— (१)"इषु,इच्छायाम्"क्तः.धा०तुदा० कौ०पृ० ४६६ १०
(२) " उदितो वा"इति,क्त्वायामिड्विकल्पात्, ७।२।५६॥ कौ०पृ० ६६८
(३)" यस्य विभाषा" इति, निष्ठायां ७।२।१५कौ०पृ०५८७ नेट्. कित् कित्त्वान्न गुणः. ष्टुत्वम्. विशेषणे,
(४)"शिष्लृ,विशेषणे"विपूर्वः. निष्ठादिकं धा०रुधा०कौ०पृ० ४७१ १५ पूर्ववत्. निहतत्वान्नेट्. नञ्समासः. नलोपः. सांहितिकं पूर्वरूपम्. ❋
शिष्टानां पण्डिताग्रण्यां मार्कण्डेयादीनाम् इष्टः- परमपुरुषार्थत्वेन अभिमतः इति— (शिष्टेष्टः).
(१) " इषु,इच्छायाम्"प्राग्वत् धा०तुदा०कौ०पृ०४६६ २० प्रत्ययादि.
(२)"शिष्लृ,विशेषणे"तत्रापि, तथा अनुप- धा०रुधा०कौ०पृ०४७१ स्रष्टव्यम्, अनञ्पूर्वत्वं च, विशेषः.
(३) " आद्गुणः" ❋ ६।१।८७॥कौ०पृ०११

निरु०-३११मार्कण्डेयद्विजादीनां पण्डितेष्वग्रयायिनाम्॥२३२॥२५
उत्कृष्टपुरुषार्थत्वेनेष्ट (शिष्टेष्ट) उच्यते ।

(३१२) शिखण्डी,

ॐ शिखण्डिने नमः ।

भा२—अपरिमिताप्रधृष्यमैश्वर्यं परं तेजश्शिखण्डमस्यातिशायितमिति—
५ (शिखण्डी).
(१) "अतिशायने०" इति, इनिः. ❀५।३।५५॥कौ०पृ०३४०

निर्व०—शिखण्डः अपरिमिताप्रधृष्यैश्वर्यपरमतेजःकलापोऽति-
शयेनास्यास्तीति—(शिखण्डी).
(१) "अण, शब्दे" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०१
१० (२) "अम, गत्यादिषु" वा. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०१
(३) "अमन्ताड्डः" इति, डः. उक्तयुक्त्या न, उणा०पा०१कौ०
पृ०६१५ ड इत्. इत्थं तत्र तत्र ज्ञेयम्,
(४) "नेड्वशि०" इति, नेट्. अमतेरनुस्वा-७।२।८॥कौ०पृ०५८१
रपरसवर्णौ विशेषः.
१५ (५) "शीङ्, स्वप्ने" धा०अदा० कौ०पृ०४३८
(६) "मुहेः खो मूर्च" इत्यतः खः उणा०पा०५कौ०पृ०६४३
इति वर्तमाने,
(७) "शीङो ह्रस्वश्च" इति, खः, धातोश्च उणा०पा०५कौ०पृ०६४३
ह्रस्वः उक्तयुक्त्या, विधानाद्वा, न, ख इत्. ह्रस्वविधानसामर्थ्या-
२० न्न गुणः. बाहुलकात् नेट्. न च,
(८) "आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्" ७।१।२॥
कौ०पृ०९४
इति, खस्य शङ्क्य ईनादेशः, साहचर्यात् तत्र तद्धितग्रहणात्.
एवमन्यत्रापि. ततः स्त्रियामतष्टाप्. दीर्घः.

२५ निरु०— ३१२ अत्यप्रधृष्यमैश्वर्यं परं यत्तेज आस्थितम् ॥२३३॥
तच्छिखण्डन्तु यस्यास्ति त-(च्छिखण्डी) ति चक्षते ।

(३१३) नहुषो, (३१४) वृषः, ।

ॐ नहुषाय नमः । ॐ वृषाय नमः ।

भा०—तथा, स्वमायया जीवान् नह्यति बध्नातीति— ५
(नहुषः). इति, नैरुक्ताः. यथा,
(१) " तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" इति. ❀
स एव अमृतोपमया स्वकान्त्या वाचा च सागरस्योदराटनश्रान्तमा-
श्वासयन् सिञ्चतीति—(वृषः).
(१) " वृषु, सेचने" यथा, धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४१० १०

निर्व०—ततः,शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्,एकादेशः. ततो मत्वर्थीय
आतिशायनिक इनिः.
(९) " यस्य०" इति, लोपः. ६।४।१४८कौ०पृ०५६
(१०) " सौच" इति, इन्नन्तलक्षणो दीर्घः. इत्यादि. ❀ ६।
४।१३ ॥ कौ०पृ० ६४ १५
तथा स्वमायया जीवान् नह्यति—बध्नाति इति—(नहुषः).
(१) " णह, बन्धने" धा० दिवा०कौ०पृ०४५५
(२) " णो नः" ६।१।६५ ॥ कौ०पृ० ३८६
(३)"पृनहिकलिभ्य उषन्"इति. ❀ उणा०पा०४कौ०पृ०६३५
स एवामृतोपमया स्वकान्त्या वाचा च तादृश्या,सागरोदरानुभ्रान्तं २०
मार्कण्डेयमाश्वासयन् वर्षति—सिञ्चति इति—(वृषः).

निरु०—३१३ जीवान् स्वमायया नित्यं(नहुषो)नह्यतीति यः॥२३४॥
३१४ सागरस्योदरे नित्यं वसन्नमृतरूपया ।
स्वदेहकान्त्या वाचापि सम्यगाश्वासयन्मुहुः ॥ २३५ ॥
बहुशस्सिञ्चति तु यः (वृष) स्स परिपठ्यते । २५

(३१५) क्रोधहा,

ॐ क्रोधघ्ने नमः ।

भा०— (२) "ततो मामब्रवीद् बालस्स पद्मनिभलोचनः । श्रीवत्स-
५ धारी द्युतिमान् वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ जानामि त्वां परिश्रान्तन्तदा
विभ्रमकाङ्क्षिणम्" इत्यादि. ❋भा०अ०१८८–९४ ।
अथ, भार्गवं रामं ध्वनयति त्रिस्सप्तवारं नरपतिनिरासकरं क्रोधं
काश्यपप्रार्थनामात्रेण हतवान्—
(क्रोधहा). ❋
१० पूर्वं तेभ्यः—

निर्व०—(१) "वृषु, सेचने" धा० भ्वादिः कौ०पृ०४१०
(२) "नुदादिभ्यो णल्कौ" इति, कः.
इगुपधलक्षणो वा, अगुणः. ❋
अथ, भार्गवरामो ध्वन्यते क्रोधं एकविंशतिकृत्वो नृपनिरासकरं
१५ मन्युं काश्यपप्रार्थनामात्रेण हन्ति स्मेति—
(क्रोधहा).
(१) "हन, हिंसागत्योः" धा०अदा०कौ०पृ०४३५
(२) "ब्रह्मभ्रूण०" इति, उपपदनियम–३।२।८७॥कौ०पृ०५८४
स्य प्रायोभिप्रायत्वात्, क्विप्. सार्वकालिको वा, अन्यथापि वा
२० प्रागुक्तः.
(३) "क्रुध, जिघांसायाम्."
भावे घञ्. गुणः. हलन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋
पूर्वं तेभ्यः क्रोधं करोति इति—

निरु०—३१५ काश्यपस्य प्रार्थनया यः क्रोधं क्षत्रहानिदम्॥२३६॥
२५ हतवान् (क्रोधहा) प्रोक्तः षडर्णः क्रोधनाशकः ।

१ तात ! विश्रान्तकाङ्क्षिणम् ।

(३१६) क्रोधकृत्, (३१७) कर्ता, (३१८) विश्वबाहुर्,

ॐ क्रोधकृते नमः। ॐ कर्त्रे नमः। ॐ विश्वबाहवे नमः।

भा०–(क्रोधकृत्) च. ❋ ५
तथाविधक्रोधहेतोः कार्तवीर्यस्य च्छेत्ता–
(कर्ता). यथा,
(१) "निःक्षत्रियां यश्चकार मेदिनीम्" इति. ❋
एवं, कण्टकोद्धारेण विश्वस्मै बाहू यस्य सः–(विश्वबाहुः). ❋

निर्व०–(क्रोधकृत्). १०
(१) "डुकृञ्, करणे" धा० तना० कौ० पृ० ४७३
(२) "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" ३।२।८९॥ कौ० पृ० ५८४
इति, उपपदनियमाभावात्, अन्यत्रापि उपपदे क्विप्.
(३) "ह्रस्वस्य०" इति, तुक्. अगुणः. ६।१।७१॥ कौ० पृ० ५५९
क्रोधशब्दो व्युत्पादितः. ❋ १५
तथाविधक्रोधहेतुं कार्तवीर्यं कृन्तति– छिनत्ति इति–(कर्ता).
(१) "कृती, छेदने" ईदित्. धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०
(२) "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यस्संज्ञायांचानिटौ" उणा० पा० २
कौ० पृ० ६२३ इति, तृच्. स चानिट्. गुणः रपरः.
(३) "झरो झरि सवर्णे" इति, ८।४।६५॥ कौ० पृ० ११ २०
पाक्षिकः प्रथमतलोपः. अनङादि. ❋
एवं, कण्टकोद्धारेण विश्वस्मै सर्वस्मै बाहू– भुजौ अस्य इति–
(विश्वबाहुः).

निरु०–३१६ (क्रोधकृत्) क्षत्रियेभ्यो यः पूर्वं क्रोधं करोति सः॥२३७॥
३१७ क्रुद्धेतोः कार्तवीर्यस्य च्छेत्ता (कर्तेति) शब्द्यते। २५
३१८ विश्वस्मै बाहू यस्येति (विश्वबाहुः) प्रकीर्तितः॥२३८॥

(३१९) महीधरः॥

ॐ महीधराय नमः

भा०—एवं, भारावतरणेन महीं धत्ते इति—(महीधरः).
५ (१) "च्यवनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु। यस्मान्न च्यवसे स्थानात् तस्मात्संकीर्त्यसे(ऽच्युतः)"इति. ❀
ब्रह्मादिसाधर्म्येणावतारेपि स्वैश्वर्यप्रच्युतिवैधर्म्यात्—

निर्व०—(१) "बाधृ,विलोडने" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३८२
(२) "कुर्भश्च"इति प्रकरणे, उणा०पा० १ कौ०पृ०६१०
१० (३) "अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुक्धुगुदीर्घहकारश्च" इति, कुः. धकारस्य हका—उणा०पा०१ कौ०पृ०६१०
रश्च. विश्वशब्दो व्युत्पादितः. ❀
इत्थं भारावतरणेन महीं धरति इति—
(महीधरः).
१५ (१) "धृञ्, धारणे" पचाद्यच्. गुणो रपरः. धा०भ्वादिः कौ० पृ० ४२३
(२) "मह, पूजायाम्" प्राग्वदच्. स्त्रियाम्, धा०भ्वादिः कौ० पृ० ४११
(३) "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति गौरादि- ४।१।४१॥कौ०पृ०९८
२० त्वात्, ङीष्, भसंज्ञायाम्.
(४)"यस्य०"इति, लोपः. षष्ठ्या विग्रहः६।४।१४८॥कौ०पृ० ५६
कार्यः. तद्बीजं चोक्तमेव. ❀
ब्रह्मादिसाधर्म्येणावतारेपि स्वैश्वर्यप्रच्युतिवैधर्म्यात् तद्वच्च्युतः च्यवनधर्मो न इति—

२५ निरु०—३१९ भारावतरणं कृत्वा गां धत्ते स (महीधरः)।

श्लो० ॥ ३५ ॥ {३२० / १०१} अच्युतः, (६२१) प्रथितः,

ॐ अच्युताय नमः । ॐ प्रथिताय नमः ।

भा०—(अच्युतः). ❀ ५
तथात्वेन प्रसिद्धः—
(प्रथितः). यथा,
(१)" तस्य नाम महद्यशः" तै० २—१—९।
(२) "यशसश्चैकभाजनम्" ❀ रा० ।
तत्रोपजीविनां जीवितरूपत्वात्— १०

निर्व०—(अच्युतः).
(१)" च्युङ्, गतौ" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२७
(२)"गत्यर्थ०" इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६
अनिट्. कित्त्वादगुणः. नञ्समासः. नञो नलोपः. ❀
तथात्वेन प्रथते प्रसिद्धो भवति इति—(प्रथितः). १५
(१)" प्रथ, प्रख्याने" प्रागुक्तसूत्रेणाऽकर्मकात्, कर्तरि क्तः.
धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१४
(२)" आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इति, इट्. ७।२।३५॥ कौ०
पृ० ३७०
तत्रोपजीविनां जीवितरूपतया प्राणिति अस्मादुपजीवि-जातम् इति- २०

निरु०— ३२० च्यवनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु॥ २३९ ॥
यस्मान्न च्यवते स्थानात् तस्मात्संकीर्त्यते (ऽच्युतः) ।
साधर्म्येणावतारेपि ब्रह्मेन्द्रवरुणादिभिः ॥ २४० ॥
न स्वैश्वर्यात्प्रच्युतो यः सो (ऽच्युतः) परिकीर्तितः ।
३२१ अच्युतत्वेन लोकेस्मिन् प्रख्यातः (प्रथितः) स्मृतः॥ २४१ ॥ २५

{३२२ / ६७} प्राणः, {३२३ / ६६} प्राणदो,

ॐ प्राणाय नमः । ॐ प्राणदाय नमः ।

५ भा०—(प्राणः).

(१) " प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तन्मामायुरमृतमित्युपास्व" कौषी०।

(२) " अमृतं देवानामायुः प्रजानाम्"

(३) " प्राणस्तथानुगमात्" इति. ❋ ब्र० १–१–२९।

अथ, कूर्ममूर्तिं सूचयति–(प्राणदः). मरुताम्मथनोचितबलप्रदः.

१० (१) " अनन्तबलशक्तयः" इति, तन्मन्त्रवर्णात्. ❋

निर्व०—(प्राणः).

(१) " अन, प्राणने" प्रपूर्वः. धा०अदा० कौ०पृ०४४६

(२) " अकर्तरि च कारके०" इति, अपादाने ३।३।१९॥ कौ०

पृ०६४७ घञ्. करणत्वविवक्षायां, घापवादः.

१५ (३) "हलश्च" इति वा, उपधावृद्धिः. दीर्घः. ३।३।१२१॥ कौ०पृ०६६३

(४) "पूर्वपदात् संज्ञायाम्०" इति, णत्वम्. ८।४।३॥ कौ०पृ०१६७

(५) " अनितेः " इत्यस्यासिद्धत्वादित्युक्तमेव. ८।४।१९॥

कौ०पृ०४४६

अथ, कूर्ममूर्तिस्सूच्यते मन्त्रवर्णानुरोधेन प्राणं मरुतां मथनोचितं

२० बलं ददाति इति–(प्राणदः).

(१) " डुदाञ्, दाने" धा०जुहो० कौ०पृ०४५१

(२) " आतोनुपसर्गे कः" इति, कः. ३।२।३॥ कौ०पृ०५७०

आल्लोपः. व्युत्पादि हि प्राणशब्दः. ❋

निरु०—३२२ पुंसां जीवितरूपत्वात् (प्राण) इत्यभिधीयते ।

२५ ३२३ मरुतां बलदानाद्धि समुद्रमथने भृशम् ॥ २४२ ॥

(प्राणद) श्च समुद्दिष्टः कूर्मरूपतया हि सः ।

(३२४) वासवानुजः, । (३२५) अपान्निधिर्,

ॐ वासवानुजाय नमः । ॐ अपान्निधये नमः ।

भा०— अमृतार्थिनं वासवमनु तत्संविधानाय जात इति— ५
(वासवानुजः).
(१) "अनौ कर्मणि" इति, डः. ❋ ३।२।१००॥ कौ० पृ० ५८५
मथ्यमानमहार्णवधारणात्—(अपान्निधिः). ❋

निर्व०— अमृतार्थिनं वासवमनु, तत्संविधानाय-जात इति—
(वासवानुजः). १०
(१) "जनी, प्रादुर्भावे" अनुपूर्वः. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५४
जनेरिति वर्तमाने,
(२) "अनौ कर्मणि" इति, डः. णिलोपः. ३।२।१००॥ कौ० पृ० ५८५
(३) "वस, निवासे" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२
(४) " शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च " १५
इति, डः. इत्थं निष्पन्नाद्वसुशब्दात्, उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९
अणुचेति वर्तमाने,
(५) " ज्योत्स्नादिभ्य· उपसंख्यानम् " वार्ति० ५।२।१०३॥
कौ० पृ० ३२८
इति, मत्वर्थे अण्. आदिवृद्धिः. गुणवादेशौ. ततस्सवर्णदीर्घः. ❋ २०
मथ्यमानमहार्णवधारणात् अपां— जलबाहुल्यात्, समुद्रस्य
निधिः— स्थानम् इति—
(अपान्निधिः). भिन्नं पदम्.
(१) "डुधाञ्, धारणपोषणयोः" धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१
निपूर्वः. घुसंज्ञायाम्, २५

निरु०—३२४ वासवस्यानुजत्वेन जातत्वाद् (वासवानुजः)॥२४३॥
३२५ (अपान्निधि) र्मथ्यमानमहार्णवविधारणात् ।

(३२६) अधिष्ठानम् ,

ॐ अधिष्ठानाय नमः ।

भा०—(१) " मन्दराद्रे (रधिष्ठानं) भ्रमतोऽभून्महामुने " ! इति—
५ (अधिष्ठानम्).

निर्व०—(२)"उपसर्गे घोःकिः" इति,किः. ३।३।९२॥कौ०पृ०६५८
आल्लोपः. प्राक्तने तु पदे,
(३) " आप्लृ, व्याप्तौ" धा० स्वादिः कौ० पृ० ४६२
(४) " क्विब्वचि० "इत्यतः क्विबिति वर्तमाने,उणा०पा०२कौ०
१० पृ०६२१
(५) " आप्नोतेर्ह्रस्वश्च" इति, क्विप्. उणा०पा०२कौ०पृ०६२१
अकारस्य ह्रस्वश्च. तत आप्. संहितायाम्,
(६) " यरोनुनासिकेनुनासिको वा" इति,८।४।४५॥कौ०पृ०१९
।क्षिकोऽनुनासिकः. ❀
१५ मन्दरोनधिष्ठानतया भ्रमन्,सोयमधितिष्ठति अस्मिन् इति-(अधिष्ठानम्).
(१) " ष्ठा, गतिनिवृत्तौ" अधिपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२४
षस्सः. टवर्गस्तवर्गजः.
(२) " करणाधिकरणयोश्च" इति, अधिकरणे, ल्युट्. योरनः.
दीर्घः. ३।३।११७॥कौ०पृ० ६६२
२० (३) " आदेशप्रत्यययोः " इत्यौत्सर्गिकस्य षत्वस्य, ८।३।५९॥
कौ०पृ०३४
(४)"सात्पदाद्योः"इति,निषेधे प्राप्ते, ८।३।१११॥कौ०पृ०३५८
(५) "उपसर्गात्—सुनोति—सुवति—स्यति—स्तौति—स्तोभति—स्था-
सेनय—सेध—सिच—सञ्ज—स्वञ्जाम्" इति, षः. ष्टुत्वम्. ८।३।६५॥
२५ कौ०पृ०३८४

निरु०—३२६ भ्रममाणं मन्दराद्रिं धृतवान् यो महाजले ॥२४४॥
(अधिष्ठानं) तमेवाहुरधिष्ठानप्रदो मनुः ।

(३२७) अप्रमत्तः, (३२८) प्रतिष्ठितः, ॥

ॐ अप्रमत्ताय नमः । ॐ प्रतिष्ठिताय नमः ।

भा०—एवंविधानां त्राणेषु— ५
(अप्रमत्तः). अत्यन्तमवहितः. ❀
स्वयमन्यानपेक्षया स्वे महिम्नि—(प्रतिष्ठितः).
(१) " स भगवः क्व प्रतिष्ठित " इति, छा० उ० ७—२४—१।
(२) " स्वे महिम्नि " इति, छा० उ० ७—२४—१।
(३) " स्वे महिम्नि स्थितं देवम्" इतिच. ❀ वि० । १०

निर्व०—"लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्ये ॥
एवंविधानां संत्राणे सावधानतया, प्रमत्तोऽनवहितो न इति—
(अप्रमत्तः).
(१) " मदी, हर्षे" प्रपूर्वः. ईदित्. धा० दिवा० कौ० पृ० ४५९
(२) "गत्यर्थ०" इत्यादिना अकर्मकात्, ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६ १५
कर्तरि क्तः.
(३) "श्वीदितो निष्ठायाम्" इतीण्निषेधः. ७।२।१४॥ कौ० पृ० ५८१
(४) "रदाभ्याम्०" इति, निष्ठानत्वं प्राप्तम्, ८।२।४२॥ कौ० पृ० ५८६
(५) " नध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्" इति, ८।२।५७॥ कौ० पृ० ५८९
प्रतिषिध्यते. चर्त्वम्. नञ्समासः. नलोपः. ❀ २०
स्वयमन्यानपेक्षया, स्वे महिम्नि सुस्थितः इति—
(प्रतिष्ठितः).
(१) " ष्ठा, गतिनिवृत्तौ" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४
प्रतिपूर्वः. षस्सः. टवर्गस्तवर्गजः.

निरु०—३२७ अत्यन्तावहितप्राणे(ह्यप्रमत्तः)प्रकीर्तितः॥२४५॥ २५
(३२८) स्वे महिम्नि स्थितो यस्तु स (प्रतिष्ठित) उच्यते ।

श्लो० ॥ ३६ ॥ (३२९) स्कन्दः, (३३०) स्कन्दधरो,

ॐ स्कन्दाय नमः । ॐ स्कन्दधराय नमः ।

५ भा०—स्वयमसुरादीन् स्कन्दयति शोषयतीति—(स्कन्दः). ❀
ताद‍ृशं सुरसेनान्यमपि धरत इति—
(स्कन्दधरः). सोपि हि, तस्य विभूतिः.
(१) "सेनानीनामहं स्कन्दः" इति. ❀ गी० १०—२४ ।
(१) "भुवनभृत" इति, तन्मन्त्रवर्णात्—

१० निर्व०—(२) " गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थास०" ३।४।७२॥
कौ०पृ० ५९६
इत्यादिना कर्तरि क्तः. अनिट्.
(३) " द्यति—स्यति—मा—स्थामित्ति किति"इति, ७।४।४० ॥
कौ०पृ० ५९४
१५ तादौ किति आत इत्त्वम्. कित्त्वान्न गुणः.
(४) "उपसर्गात् सुनोति०" इत्यादिना षः.८।३।६५कौ०पृ०३८४
ष्टुत्वम्. स्वयमसुरादीन् स्कन्दयति—शोषयतीति—(स्कन्दः).
(१)"स्कन्दिर्,गतिशोषणयोः"इरित्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२९
णिच्. ततः पचाद्यच्. णिलोपः. ❀
२० ताद‍ृशसुरसेनान्यं स्कन्दं गुहमपि विभूतितया धरतीति—(स्कन्दधरः)
(१) " धृञ्, धारणे" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२३
कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच्. गुणोरपरः. स्कन्दशब्दो
व्युत्पादितः. ❀
मन्त्रवर्णात्—

निरु०—३२९असुरादीन् शोषयति(स्कन्दः)स्कन्दयतीति यः।२४६।
स (स्कन्दधर) आख्यातः षडाननविधारणात् ।

(३३१) धुर्यः, (३३२) वरदो,

ॐ धुर्याय नमः । ॐ वरदाय नमः ।

भा०—(धुर्यः). ५
(१) " धुरोयड्ढकौ" इति, यत्. ❀ ४।४।७७॥ कौ० पृ० २८७
अन्येभ्योपि लोककार्यधुर्येभ्यो देवेभ्यः तांस्तान् वरान् ददातीति—
(वरदः). ❀

निर्व०—धुरं भुवनभारं वहतीति—(धुर्यः).
(१) "धुर्वीत्ययं हिंसाकर्मा" ततो, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४०५ १०
(२) " भ्राज—भास—धुर्वि—द्युतोर्जि—पॄ—जुग्रावस्तुवः—क्विप्"
३।२।१७७॥ कौ० पृ० ६०७
इति, क्विप्, तल्लोपः.
(३) " राल्लोपः " इति, वलोपः. एवंनिष्पन्नात्, ६।४।२१॥
कौ० पृ० ५११ १५
धूर्शब्दात्,
(४) " तद्वहति०" इत्यधिकारे ४।४।७६॥ कौ० पृ० २८७
(५) " धुरोयड्ढकौ" इति, यत्. ४।४।७७॥ कौ० पृ० २८७
(६) "हलि च" इति उपधाया इको दीर्घे प्राप्ते, ८।२।७७॥ कौ० पृ० ६३
(७) " यचिभम्" इति, भसंज्ञायाम्, १।४।१८॥ कौ० पृ० ३८ २०
(८) " न भकुर्छुराम्" इति, तन्निषेधः. ❀ ८।२।७९॥ कौ० पृ० २८७
अपरेभ्योपि भुवनकर्मधुरंधरेभ्यो देवेभ्यः तांस्तान् वरान् ददातीति-
(वरदः).
(१) " डुदाञ्, दाने" धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१ २५

निरु०—३३१ भुवनं धृतवान् (धुर्यो)
३३२ (वरदो) ऽभीष्टदः स्मृतः ॥ २४७ ॥

(३३३) वायुवाहनः, ।

ॐ वायुवाहनाय नमः ।

भा०— तद्यथा—

५ (वायुवाहनः)— जगत्प्राणं वायुं वाहयतीति. ❋

अथ, द्विषट्काध्यात्मविषयः—

निर्व०—(२) " आतोनुपसर्गे कः " इति, कः. आतो लोपः.३।२।३॥कौ०पृ०५७०

(३) " वृञ्, वरणे " धा०स्वादिः कौ०पृ०४६२

१० (४) "अकर्तरिच कारके०" अप् इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥कौ० पृ०६४७

(५) " ग्रहवृदनिश्चिगमश्च " ३।३।५८॥कौ०पृ०६५३ इत्यप्. गुणो रपरः. ❋

तद्यथा, वायुं— जगत्प्राणं वाहयति-वहनधर्माणं करोतीति—

१५ (वायुवाहनः).

(१) " वह, प्रापणे " णिच्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३२ वृद्धिः. ल्युः. ल्युड्वा. बाहुलकात्, इत्यादि. अनः. णिलोपः.

(२) " वा, गतिगन्धनयोः " धा०अदा० कौ०पृ०४४३

(३) " कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् " इत्युण्. उणा०

२० पा०१कौ०पृ०६०९

(४) "आतो युक् चिण्कृतोः" इति, ७।३।३३॥कौ०पृ०५३९ णिति कृति धातोर्युक्. ❋

अथ, द्विषट्काध्यात्मविषयः आर्षनिरुक्तानुसारात् (वासुः) विश्वम्— आवासयन्, आच्छादयन्, वसन्, वासाधिकरणभूतश्चासौ (देवः)

२५ क्रीडन्, विजिगीषमाणः, द्योतमानः गच्छंश्चेति —

१—३३३ जगत्प्राणं वहति यो (वायुवाहन) उच्यते ।

{३३४ / ७०१} वासुदेवो,

ॐ वासुदेवाय नमः।

भा०— (वासुदेवः)-वासुश्चासौ देवश्चेति. विश्वं स्वस्मिन् सवि-
त्रीव वासयन्, पक्षाभ्यामिवाच्छादयंश्च, तस्मिन् वसतीति—वासुः. ५
एवं क्रीडति, विजिगीषते, अथ च द्योतते, स्तूयते, गच्छति, चेति
(देवः) अतो (वासुदेवः); निरूचुश्च ऋषयः.
(१) "छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः। सर्वभूताधि-
वासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः" भा० मो० १६६।

निर्व०— (वासुदेवः). १०
(१) " दिवु, क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्न-
कान्तिगतिषु " धा० दिवा० कौ० पृ० ४५२
(२) "इगुपधज्ञा-प्री-किरः कः" इति, ३।१।१३५॥ कौ० पृ० ५६७
कापवादः पचादिपाठादच्. लघूपधगुणः.
(३) "वस, निवासे" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२ १५
(४) "वस, आच्छादने च" णिच्.वृद्धिः.धा० अदा० कौ० पृ० ४३८
(५) "शॄस्वृस्निहि०" इत्यत्र चकारात्,उणा० पा० १ कौ० पृ० ६०९
बाहुलकात् वा, उः, णिलोपः.
(६) " वस, निवासे" इति शुद्धाद्वा.धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३२
बाहुलकात् उण्— कर्तर्यधिकरणे वा. उपधावृद्धिः. २०

निरु०—३३४ सर्वभूतान् वासयति वासुस्स परिकीर्तितः ॥ २४८ ॥
दिवुधातोरपि क्रीडाद्यर्थकत्वाद्विशेषतः । वासुश्चासौ देवश्चेति
(वासुदेवः) प्रकीर्तितः ॥ २४९ ॥ सर्वभूतेष्वपि वसन् स्वस्मिन्
भूतानि वासयन्। यः क्रीडति मुदा यद्वा (वासुदेव) स्स उच्यते
॥ २५० ॥ सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततस्स २५
(वासुदेवे) ति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ २५१ ॥

(३३५) बृहद्भानुः,

ॐ बृहद्भानवे नमः ।

भा०—(२) " वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः । वासुदेव-
५ स्ततो ज्ञेयः सर्वेषामपि पठ्यते" भा०उ०६८—३।
(३) " सर्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः । ततस्स वासुदेवेति
विद्वद्भिः परिपठ्यते" इति, सर्वशास्त्रे. वि० १—२—१२।
गुह्यमिति, नातिव्यज्यते. ❋
तदेव व्याचिकीर्षति. तत्र यद्भोगविभूत्या द्योतमानत्वं तदाह-
१० (बृहद्भानुः)-बृहन्तो भानवो नित्यदीप्ताः अस्येति. ❋

निर्व०—यदा तु तत्रापि निरुक्तस्वातन्त्र्यम्. तदा न कोप्ययं यत्नः
अन्यच्चाप्येवमूह्यम्. एवं निरुक्तप्रदेशे सर्वत्रापि. न्यरूपि चेदं प्रागेव.
अन्यदप्यत्र वक्तव्यं सर्वशास्त्रगुह्यमिति. नातिव्यज्यते. ❋
तदेवव्याचिकीर्षति. तत्र धात्वर्थनिर्देशक्रमाविवक्षया यत् भोगविभू-
१५ त्या द्योतमानत्वं तत् तावदुच्यते. बृहन्तो महान्तो विश्वदीप्ताः
भानवः—किरणाः अस्येति—
(बृहद्भानुः).
(१) "भा, दीप्तौ" धा०अदा०कौ०पृ०४४३
(२) "दा-भाभ्यां नुः" इति, नुः. अनिट्. उणा०पा० ३कौ०पृ०६२६
२० (३) "बृह बृहि, वृद्धौ" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४११
(४) " वर्तमाने पृषद् बृहन् महज्जगच्छतृवच्च" उणा०पा०३
कौ०पृ०६२२
इति, अतिप्रत्ययान्तो निपात्यते.
शतृवत् कार्यभाक् च भवति. तेनोगित्कार्यं गुणाभावश्च निपातनात्;
२५ बृंहेरिदित्वान्नुमो नलोपोपि. जश्त्वम्. ❋

निरु०—३३५ बृहन्तो भानवो यस्य स (बृहद्भानु) रुच्यते ।

(३३६) आदिदेवः, (३३७) पुरन्दरः, ॥

ॐ आदिदेवाय नमः । ॐ पुरन्दराय नमः ।

भा०—यदवरविभूत्या क्रीडति; तदाह— ५
(आदिदेवः); यथा,
(१)"संप्रयोज्य वियोज्याऽयं कामकारकरः प्रभुः । क्रीडते भगवान्"
अ० ३०—४० ।
(२) " अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी। मोदते भग-
वान् विष्णुर्बालः क्रीडनकैरिव" ❀ भा०स० ६२—३४। १०
छादनात् यत् असद्बाधनिवारणं तदाह चतुर्भिः. असुरपुराणि
दारयतीति—
(पुरन्दरः).

निर्व०— अथ, यदवरविभूत्या क्रीडनं तदुच्यते. संप्रयोज्य वियो-
ज्य च,कामकारकरणतया, आदिः-प्रथमबीजभूतश्चासौ देवः क्री- १५
डंश्चेति (आदिदेवः).
(१) " दिवु, क्रीडादौ" धा० दिवा० कौ० पृ० ४५२
पचाद्यच्. गुणः. आदिशब्दो व्युत्पादितः. ❀
छादनाद्यत् बाधनिवारणं तदुच्यते चतुर्भिः. पुराणि असुरपुराणि
तदुपलक्ष्याणि आधिदैविकानि असुरपिशाचाशनिग्रहादिभयानि २०
तानि दारयति— भेदयति इति—
(पुरन्दरः).
(१) " दॄ,विदारणे"णिच्. वृद्धिः. धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७६
रपरत्वम्.

निरु०—३३६ यः क्रीडती (त्यादिदेवः)पादात्मकविभूतिभिः २५
॥२५२॥ ३३७ (पुरन्दर) इति ख्यातस्त्रिपुराणां विदारणात् ।

श्लो० ॥ ३७ ॥ (३३८) अशोकः,

ॐ अशोकाय नमः ।

भा०—(१) " वाचंयमपुरन्दरौ च " इति, निपातितः. ६।३।६९॥
५ कौ०पृ०५७७
असुरपिशाचाऽशनिग्रहाद्याधिदैविकभयहरणप्रदर्शनमेतत्. ❀
आध्यात्मिकानां शोकमोहाशनायादीनां विरोधी—
(अशोकः). ❀

निर्व०—(२) "पॄ, पालनपूरणयोः" धा०क्र्यादिः का०पृ०४७६
१० (३) "भ्राज भास०" इत्यादिना क्विप्. ३।२।१७७॥कौ०पृ०६०७
(४) "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इति, किति ७।१।१०२॥कौ०पृ०४४९
ऋतः उत्त्वं. रपरत्वम्. अगुणः. एवं निष्पन्ने पूर्युपपदे,
(५) "पूःसर्वयोर्दारिसहोः" ३।२।४१॥कौ०पृ०५७७
इति, दारेः खच्.
१५ (६) "खचि ह्रस्वः" इति, खच्परे णौ.६।४।९४॥कौ०पृ०५७७
उपधाह्रस्वः. णिलोपः.
(७) "वाचंयमपुरन्दरौ च" इति, व्युत्पा—६।३।६९॥कौ०पृ०५७७
दितस्य पुरोऽमन्तत्वं निपात्यते. अनुस्वारपरसवर्णौ. ❀
शोकस्य तदुपलक्ष्याणामाध्यात्मिकानां शोकमोहाशनायादीनां
२० विरोधीति—(अशोकः).
(१) " शुच, शोके " धा०भ्वादिः कौ०पृ०३९०
(२) " ईशुचिर्, पूतीभावे " वा, धा०दिवा० कौ०पृ०४५५
पूतीभावः क्लेदः. भावे घञ्. गुणः.
(३) "चजो०" इति, कुत्वम् कः, विरोधार्थे ७।३।५२॥कौ०पृ०५६०
२५ नञ्. तत्पुरुषः. नञो नलोपः.

निरु०—३३८(अशोकः) शोकमोहादिनाशकः परिकीर्तितः॥२५३॥

(३३९) तारणम्, { ३४० / ९६८ } तारः, { ३४१ / ६५१ } शूरः,

ॐ तारणाय नमः । ॐ ताराय नमः । ॐ शूराय नमः ।

भा०—आधिभौतिकेभ्यश्च वैरिचोरव्याध्यादिभयेभ्यस्तारयतीति— ५
(तारणः). ❋
सन्निधानाच्च सर्वसंसारभयात्तारयतीति—(तारः). अथर्वशिरसि,
(१) " गर्भजन्मजरामरणसंसारसागरमहाभयात्तारयतीति
तस्मादुच्यते तारः" इति. अ० ।
(२) " अपहतपाप्मा विजरः" छा० ८–१–५ । १०
इत्यादिका च श्रुतिरेतत्प्रकरणप्रवणा. ❋
यद्विजिगीषुत्वम्; तदाह शूर इति— (शूरः). समर्थो जैत्रः.

निर्व०—आधिभौतिकेभ्यश्च,वैरिचोरव्याघ्रादिभयेभ्यः तारयतीति-
(तारणः).
(१) " तॄ, प्लवनतरणयोः" णिच्. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२७ १५
(२) " अचोञ्णिति" इति,वृद्धिः. रपरत्वम्. ७ । २ । ११५ ॥
कौ० पृ० ४२
नन्द्यादिल्युः; ल्युड्वा. बाहुलकादित्यादि. योरनः. णेर्लोपः.
(३) "अट्कुप्वाङ्०" इति णत्वम्. ❋ ८ । ४ । २ ॥ कौ० पृ० ३२
सन्निधानाच्च सर्वसंसारभयात्तारयतीति— २०
(तारः). पूर्ववत् धातुः. णिच्. वृद्धिः. रपरत्वम्. पचाद्यच्.
णिलोपः. ❋
यद्विजिगीषुत्वम्; तदुच्यते. शूरः समर्थः जैत्र इति— (शूरः).

निरु०—३३९ य (स्तारण) स्तारयति वैरिव्याध्यादिभीतितः ।
३४० (तारः) संसारभयतो नित्यं तारयतीति सः ॥ २५४ ॥ २५
३४१ विजिगीषुतया जैत्रः समर्थः (शूर) उच्यते ।

{३४२ / ६९०} शौरिः,

ॐ शौरये नमः।

भा०—(१) "शु, गतौ" ॥सौत्रोयम्॥ कौ०पृ०

५ (२) "शुसिचिमीनां दीर्घश्च" इति,उणा०पा०२कौ०पृ०६२०

क्रन्प्रत्ययो दीर्घश्च. ❀

यद्विशेषतो भक्तान् गच्छति तत्प्रदर्शयति—

(शौरिः)— शूरस्य वसुदेवस्यापत्यम्.

(१) "अत इञ्" ❀४।१।९५॥कौ०पृ०२०९

---

१० निर्व०—(१) "शु, गतौ" ॥सौत्रोयं धातुः॥ कौ०पृ०

(२) "सु-सूधा-गृधिभ्यः क्रन्"उणा०पा०२कौ०पृ०६२०

इति वर्तमाने,

(३) "शुसिचिमीनां दीर्घश्च" उणा०पा०२कौ०पृ०६२०

इति क्रन्. धातोश्च दीर्घः. अनिट्. ❀

१५ यद्विशेषतो भक्तान्प्रति गमनं तत्प्रदर्श्यते

शूरस्य वसुदेवस्य अपत्यमिति—

(शौरिः).

(१) "शु, गतौ"प्राग्वदेव सर्वम् ॥सौत्रोयं धातुः॥ कौ०पृ०

एवं निर्व्यूढाच्छूरशब्दात्,

२० (२) "अत इञ्" तदपवादे च, ४।१।९५॥कौ०पृ०२०९

(३) "ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च" ४।१।११४॥कौ०पृ०२१३

इति, वृष्णिलक्षणेऽणि प्राप्ते, तदपवादो,

(४) "बाह्वादिभ्यश्च"इति, बाह्वादेरा-४।१।९६॥ कौ०पृ०२०९

कृतिगणत्वात् इञ्. भसंज्ञायाम्,

२५ (५) "यस्य०" इति, लोपः.६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

निरु०—३४२ शूरस्य वसुदेवस्य योऽपत्यं (शौरि)रुच्यते ॥२५५॥

(३४३) जनेश्वरः, । (३४४) अनुकूलः,

ॐ जनेश्वराय नमः । ॐ अनुकूलाय नमः ।

भा०—एवं सर्वसंप्लावनोज्ज्वलैश्वर्यमहौघः— ५
(जनेश्वरः). ❋
अथ च, निसर्गमहत्त्वेन विस्मयमदमानवर्जनादनुद्वेलः—
(अनुकूलः)—कूलमनुवर्तत इति; यथा,
(१) " वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः"
भक्तभव्यो वा— १०
(अनुकूलः).

निर्व०—(६) "तद्धितेष्वचामादेः" ७।२।११७॥कौ०पृ०२०४
इति, आदिवृद्धिरौकारः. ❋
एवं सर्वसंप्लुवनोज्ज्वलैश्वर्यमहौघतया, जनानाम् ईश्वरः इति—
(जनेश्वरः). १५
(१) " ईश,ऐश्वर्ये" धा०अदा०कौ०पृ०४३८
(२) " स्थेशभास०"इत्यादिना, ३।२।१७५॥कौ०पृ०६०६
वरच् प्रत्यय इत्यादि.
(३) " जनी,प्रादुर्भावे"धा०दिवा०कौ०पृ०४५४
पचाद्यच्. सांहितिको गुणः. ❋ २०
अथ च, नैसर्गिकमहत्त्वेन, विस्मयमदमानवर्जनात् अनुद्वेलतया,
अनुकूलः— कूलमनुवर्तमान इति वा, भक्तभव्य इति वा,—
(अनुकूलः).

निरु०—३४३ प्लुवनोज्ज्वलनैश्वर्यमहौघस्स्या (ज्जनेश्वरः)।
३४४ स्वभावतो महत्त्वेऽपि मदविस्मयवर्जनात् ॥ २५६ ॥ २५
भक्तैकप्रवणो नित्यम् (अनुकूल) इति स्मृतः ।

१ संप्लवनो ।

(३४५) शतावर्तः,

ॐ शतावर्ताय नमः ।

भा०—(१) " हस्तावलम्बको ह्येको भक्तिक्रीतो जनार्दनः "
५ (२) "यदि शक्नोषि गच्छ त्वमतिचञ्चलचेष्टित" वि०पु०५६-१५।
इत्यादि. ❀

तथा,

(शतावर्तः)— शतमावर्ता अस्येति. आवर्तशब्देनैश्वर्यविजृम्भितानि लक्ष्यन्ते. अतिवेलमप्यनुवेलीक्रियमाणमिदमैश्वर्यं संकटगतिक्षोभसमुद्भ-
१० वत्सरिदावर्तवत् विजृम्भते. एवम्,

निर्व०—(१) " कूल, आवरणे " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०४
इगुपधलक्षणः कः. अनुपूर्वो गतिसमासः. तत्पुरुषः.
(२) " परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः " २।४।२६॥कौ०पृ०१५६
इति, परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायाम्,
१५ (३) " द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः " २।४।२६॥
कौ०पृ०१५६
इति, तन्निषेधः. ❀

तथा शतम्, आवर्तविशेषाः अतिवेलत्वेप्यनुवेलीक्रियमाणतया संकट-गतिक्षोभसमुद्भवत्सरिदावर्तवत् तदुपलक्ष्याण्यैश्वर्यविजृम्भितानि,
२० अस्येति—
(शतावर्तः).
(१) " वृतु, वर्तने " आङ्पूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१२
भावे घञ्. लघूपधगुणः रपरः.
(२) " दंश, दशने " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३१

२५ निरु०—३४५ऐश्वर्यजृम्भिताभिख्या आवर्त्ता यस्य नित्यशः॥२५७॥
शतं सन्ति (शतावर्त्तो) वरवर्णो भुक्तिमुक्तिदः ।

(३४६) पद्मी,

ॐ पद्मिने नमः ।

भा०—(१) "शान्तोदितविज्ञानप्राणाय"

इति परमन्त्रलिङ्गं समर्थितम्. ❀ ५

एवं वासुदेवत्वं गुणतो विवृत्य, रूपतोपि विव्रियते. लीलापद्मेन

नित्ययोगात्—

(पद्मी). ❀

निर्व०—(३) "कनिन्युवृषि०" उणा०पा०१कौ० पृ०६१८

इत्यतः कनिन्निति वर्तमाने, १०

(४) "नुर्दशेर्गुणश्च" इति, कनिन् .

(५) "अनिदिताम्०" इति, नलोपः ६।४।२४॥कौ०पृ०७६

पुनरपि स एवावर्तते. ततः,

(६) "पञ्चद्दशतौ वर्गे वा" ५।१।६०॥ कौ०पृ०३०१

इति संख्यायाः कनोपवादतया, पाक्षिकडत्वन्तो निपातः.डित्त्वाट्टि- १५

लोपः. कर्मधारयः. नलोपः एवं सिद्धात् दशदशच्छब्दात्,

(७) "तदस्य परिमाणम्" इत्यर्थे ५।१।५७॥कौ०पृ०३००

(८) "पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्ठिसप्तत्यशीति

नवतिशतम्" इति, तप्रत्ययः. ५।१।५९॥कौ०पृ०३००

प्रकृतेश्शभावश्च निपात्यते; यद्वा. लाघवात् रूढिशब्दा एव निपात्यन्ते. २०

बहुव्रीहिः. ❀

इत्थं वासुदेवत्वं गुणतो विवृतम्; अथ, रूपतोपि विव्रियते.

लीलपद्मेन नित्ययोगात्. पद्मं नित्यमस्यास्तीति,—

(पद्मी) व्युत्पादितो हि, पद्यतेर्मस्प्रत्यये पद्मशब्दः ?

निरु०—३४६ गुणतो वासुदेवत्वमुक्तं रूपादिरुच्यते ॥ २५८ ॥ २५

लीलापद्मधरो नित्यं (पद्मी) ति परिकीर्त्यते ।

(३४७) पद्मनिभेक्षणः, ॥ श्लो०॥३८॥

{४८ / १९८} (३४८) पद्मनाभो,

---

५ ॐ पद्मनिभेक्षणाय नमः। ॐ पद्मनाभाय नमः।

भा०— अमलकमलास्फालननिभं श्रमापहं वीक्षणमस्येति— (पद्मनिभेक्षणः). ❀

नाभिश्च पद्मनिभोऽस्येति— (पद्मनाभः). ❀

निर्व०— ततो नित्ययोगे, मत्वर्थीयोऽत इनिः.

१० (१) "यस्य०" इति, लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६

(२) "सौच" इतीन्नन्तलक्षणो दीर्घः. इत्यादि. ❀ ६।४।१३॥ कौ०पृ०६४

तथा, पद्मनिभम्. अमलकमलास्फालनसदृशम्, ईक्षणम् श्रमापहवीक्षणम्, अस्येति— (पद्मनिभेक्षणः).

१५ (१) "ईक्ष, दर्शने" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०६

(२) "ल्युट् च" इति, भावे ल्युट् योरनः. णत्वम्. ३।३।११५॥ कौ०पृ०६६२

(३) "भा, दीप्तौ" निपूर्वः. धा०अदा०कौ०पृ०४४३

(४) "आतश्चोपसर्गे" इति, कः. आल्लोपः. ३।१।१३६॥ कौ०

२० पृ०५६८ पद्मशब्दो व्याकृतः. एवमुत्तरत्रापि. गुणः. ❀

तथा पद्मम्, पद्मनिभा, नाभिः अस्येति— (पद्मनाभः).

(१) "णह, बन्धने" धा०दिवा०कौ०पृ०४७५

निरु०— ३४७ स्वच्छाम्बुजातसदृशमीक्षणं श्रमहारि च ॥२५९॥

यस्यास्ति भक्तरक्षायां स स्यात् (पद्मनिभेक्षणः)।

२५ ३४८ नाभिश्च पद्मवद्यस्य (पद्मनाभः) स उच्यते ॥२६०॥

---

१ शीतलम्।

(३४९) अरविन्दाक्षः,

ॐ अरविन्दाक्षाय नमः ।

भा०—अरविन्दसुन्दरे, अक्षिणी. अस्येति[1]—(अरविन्दाक्षः). ❀ स्वसदृशेन सुरभिकोमलेन आसनपद्मेन, उपासकमानससरसिजेन वा, गीर्यते स्वान्तरवस्थाप्यत इति— 5

निर्व०—(२)" णोनः " ६।१।६५॥कौ०पृ० ३८६
(३)"नहेर्भश्च" इति इञि भकारे च उणा०पा०४कौ०पृ०६३८ अन्तादेशे,वृद्धौ च नाभिशब्दो व्युत्पादितः. बहुव्रीहिः. ततः,
(४)"अच् प्रत्यन्वव०" इत्यत्र, ५।४।७५॥कौ०पृ०१८३ 10 अजिति योगविभागात् अच्समासान्तः.
(५)" यस्य० " इति, लोपः. ❀ ६।४।१४८॥कौ०पृ० ५६
तथा, अरविन्दे तद्वत् सुन्दरे, अक्षिणी, अस्येति—
(अरविन्दाक्षः). व्युदपादि ह्यशेरक्षिशब्दः ?
(१)" विद्लृ, लाभे " धा०तुदा० कौ०पृ० ४७० 15
(२)"गवादिषु विन्देस्संज्ञायाम्" इति,३।१।१३८॥कौ०पृ०५६८ शः—ततस्तुदादिलक्षणशस्य क्त्वादगुणः.
(३)" शेमुचादीनाम्" इति, नुम्. ७।१।५९॥कौ०पृ०४७० अनुस्वारपरसवर्णौ. पररूपम्.
(४)" ऋ, गतौ " पचाद्यच्. गुणः. रपरः. दीर्घः. ततो धा० 20 जुहो०कौ०पृ० ४५२
(५)"बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोः०"इति, षच्.५।४।११३॥कौ०पृ० १६६ प्रागुक्तन्यायात्तदप्राप्तौ,
(६)"अक्ष्णोऽदर्शनात्" इत्यज्वा. ५।४।७६॥कौ०पृ०१८३
(७)" यस्य० " इति, लोपः.❀६।४।१४८॥कौ०पृ०५६ 25 स्वसदृशेन सुरभिकोमलेन पद्मेन आसनपद्मेन, उपासक—

निरु०—३४९ रक्तारविन्दनयन (स्त्वरविन्दाक्ष) ईरितः ।

[1] यस्य सः ।

(३५०) पद्मगर्भः, (३५१) शरीरभृत्, ।

ॐ पद्मगर्भाय नमः । ॐ शरीरभृते नमः ।

५ भा०—(पद्मगर्भः).
(१) " अर्तिगृभ्यां भन् " यथा, उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३१
(२) " दहरं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकम् " तै० ना० ६—१०—२३ ।
(३) " दहरं पुण्डरीकं वेश्म " इत्यादि. छा० ८—१—१।
१० (४) " सरसिजासनसन्निविष्टः " ❀
ईदृशेन शुभाश्रयेण स्वशरीरभूतमुपासकं पुष्णातीति—
(शरीरभृत्)—उपास्यगुणैर्हि तेषां पोषः ?

निर्व०—मानससरसिजेन वा, गर्यते स्वान्तरवस्थाप्यत, इति—
(पद्मगर्भः).
१५ (१) " गॄ, निगरणे " धा० तुदा० कौ० पृ० ४६८
(२) " अर्तिगृभ्यां भन्" उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३१
इति, कर्मणि भन्. गुणः रपरः.
(३) " नेड्वशि०" इति नेट्. पद्मशब्दः ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१
प्राग्वत्. ❀
२० ईदृशेन शुभाश्रयेण शरीरं स्वशरीरभूतं उपासकं बिभर्ति पुष्णातीति—
(शरीरभृत्).
(१) " डुभृञ्, धारणपोषणयोः " धा० जुहो० कौ० पृ० ४५०

निरु०—३५० योगिहृत्पुण्डरीकस्थः (पद्मगर्भः) स उच्यते ॥ २६१॥
३५१ योगिहृत्कञ्जमध्यस्थः स्वदेहं तं बिभर्ति यः ।
२५ (शरीरभृत्) स कथितो वस्वर्णो भुक्तिमुक्तिदः ॥ २६२ ॥

(३५२) महर्द्धिः,

ॐ महर्द्धये नमः ।

भा०— (१) " वसति हृदि सनातने च तस्मिन् भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः " वि० पु० ३—७—२४ । ५
(२) " ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति " इति च, छा० ।
उपासको हि तस्यात्मवच्छरीरवच्च ?
(३) " रक्षते भगवान् विष्णुर्भक्तानात्मशरीरवत् " इति. ❋
अथ, विभूतितोपि स एव विव्रियते. तद्योगक्षेमक्षमनिस्सीमविभूतिः—
(महार्द्धिः). १०

निर्व०— (२) "वासरूपोऽस्त्रियाम्" ३।१।९४॥ कौ०पृ०५५५
इति, वासरूपविधिना क्विपि तुक्. अगुणः.
(३) " शॄ, हिंसायाम् " धा० क्र्यादिः कौ०पृ०४७६
(४) " कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् " उणा०पा०
इति, ईरन्. गुणः रपरः. ❋ १५
अथ विभूतितोपि, वासुदेव एव विव्रियते. तद्योगक्षेमक्षमा, महती निस्सीमा ऋद्धिः— विभूतिः, अस्येति—
(महर्द्धिः).
(१) " ऋधु, वृद्धौ " धा० स्वा० कौ०पृ०४६१
(२)"स्त्रियां क्तिन्"इति, भावे क्तिन्, ३।३।९४॥कौ०पृ०६५८ २०
अगुणः.
(३) " तितुत्र० " इति, नेट्. ७।२।९॥कौ०पृ०६०८
(४)"झषस्तथोर्धोऽधः"इति, तस्य धः. ८।२।४०॥कौ०पृ०३८५

निरु०— ३५२ स एव वासुदेवोथ भूतिभिश्च विव्रियते। तद्योग-क्षेमवहननिर्मर्यादविभूतितः ॥ २६३॥ (महर्द्धिस्) २५

(३५३) ऋद्धो,

ॐ ऋद्धाय नमः ।

भा०—तत्समृद्ध्या स्वयमपि समृद्धः—
५ (ऋद्धः). यथा,
(१) " अभिषिच्य च लङ्कायाम् " इत्यादि. ❀ रा० बा० १-२५।
इमम्महान्तम्माहिमानञ्चुलकयन्निव प्रवृद्ध आत्मा स्वरूपम्. अस्येति—

निर्व०—(५) "झलां जश् झशि" इति,पूर्वस्य धस्य दः. ८।४।५३॥
कौ० पृ० ९ व्युत्पादित एव हि महच्छब्दः, ततः स्त्रियाम्, वर्तमाने
१० पृषदित्यत्र शतृवदित्यातिदेशिक उगिल्लक्षणो ङीप्. ततः,
(६) " स्त्रियाः पुंवत्० " इत्यादिना ६।३।३४॥कौ०पृ० १६०
तस्य पुंवद्भावः.
(७)"आन्महतः०" इत्यात्वम्. दीर्घः. ६।३।४६॥कौ०पृ० १५५
(८) "ऋत्यकः" इति, प्रकृतिभावस्य पाक्षिकतया, ६।१।१२८॥
१५ कौ०पृ० १६ तदभावे आद्गुणः. रपरत्वम्. ❀
तत् समृद्ध्या स्वयमपि, ऋद्धः समृद्ध इति—
(ऋद्धः). पूर्ववत् धातुः.
(१) " गत्यर्थ०" इत्यादिनाऽकर्मकात्कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥
कौ० पृ० ५९६
२० (२) "उदितो वा" इति क्त्वायामिड्—७।२।५६॥कौ०पृ० ६६८
विकल्पान्निष्ठायां नेट्. ततः, प्राग्वदेव धत्वम्. जश्त्वम्. गुणाभावश्च.
नाम्नोः संहितायां सोरुत्वम्. ❀
इमं महान्तं महिमानं चुलकयन्निव वृद्धः— प्रवृद्धः आत्मा स्वरूपम्
अस्य इति—

२५ निरु०—३५३ तत्समृद्ध्या यस्समृद्ध (स्त्वृद्ध) उच्यते ।

(३५४) वृद्धात्मा, (३५५) महाक्षो, (३५६) गरुडध्वजः,॥

ॐ वृद्धात्मने नमः। ॐ महाक्षाय नमः।ॐ गरुडध्वजाय नमः।

भा०—(वृद्धात्मा). ❋ ५
महाक्षः—महान् पूज्यः, अक्षो, यस्य सः—
(महाक्षः). वहनेन रथावयवसाम्यात् अक्षः त्रयीमयः तार्क्ष्यः, स हि,
गरुडवाहनस्य औपवाह्यः? ❋
स एव ध्वजो, यस्य सः—
(गरुडध्वजः)—तद्धि, सर्वेश्वरस्यासाधारणं चिह्नम्? ❋ १०

निर्व०— (वृद्धात्मा). आत्मशब्दो ह्यतेर्व्युत्पादितः?
(१) " वृधु, वृद्धौ " प्राग्वत् क्तः. अगुणः. ❋ धा०भ्वादिः
कौ०पृ०४१२
उदित्त्वान्निष्ठायान्नेट्. धत्वजश्त्वादि. दीर्घः, ततो नान्तलक्षणो
दीर्घ इत्यादि. महान् पूज्यः, अक्षः वहनेन रथावयवसाम्यात्, १५
औपवाह्यस्त्रयीमयस्तार्क्ष्यः अस्येति– (महाक्षः).
(१)"अक्षू, व्याप्तौ" पचाद्यच्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०८
प्राग्वत् व्युत्पादितान्महत आत्वमित्यादि. ❋
स एव गरुडो, ध्वजः केतुः स्वासाधारणं चिह्नम्, अस्येति—
(गरुडध्वजः). २०
(१) " ध्वज, गतौ" पचाद्यच्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०३९१
(२) " गॄ, निगरणे" धा०तुदा० कौ०पृ०४६८

निरु०—३५४ महिमानं चुलकयन् प्रवृद्धस्सर्वतोधिकम् ॥ २६४ ॥
आत्मा स्वरूपं यस्येति स (वृद्धात्मे) ति कथ्यते ।
३५५ अक्षस्तु तार्क्ष्यो वहनाद्रथावयवसाम्यतः ॥ २६५ ॥ २५
महान् पूज्यस्स यस्यास्ति स (महाक्ष) इति स्मृतः ।
३५६ स एव तु ध्वजो यस्य स उक्तो (गरुडध्वजः) ॥ २६६ ॥

श्लो० ॥ ३९ ॥ (३५७) अतुलश्, (३५८) शरभो,

ॐ अतुलाय नमः । ॐ शरभाय नमः ।

५ भा० — एवम्, —
(अतुलः) — अनुपमः,
(१) " न तस्य प्रतिमा अस्ति " इति. ❀ तै० २।
स्वमर्यादातिवर्तिनः शृणातीति — (शरभः).
(१) " कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् " इति, अभच्. ❀ उणा०
१० पा० ३ कौ० पृ० ६३०

निर्व० — (३) " गिर उडच् " इति, उडच्. गुणः रपरः. ❀
उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३९
इत्थमप्रतिमतया, नास्ति तुला उपमा अस्येति —
(अतुलः).
१५ (१) " तुल, उन्माने " चुरादिः णिच्. धा० चुरा० कौ० पृ० ४८१
(२) " तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् " २।३।७२॥
कौ० पृ० १२४
इति, निपातनात्, स्त्रियाम् अङ्. णिलोपश्च. ततो न गुणः. अतष्टाप्.
दीर्घः. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः. नञो नलोपः.
२० (३) " गोस्त्रियोः० " इति, उपसर्जनह्रस्वः. ❀ १।२।४८॥
कौ० पृ० १२९
स्वमर्यादातिवर्तिनः शृणाति हिनस्तीति — (शरभः).
(१) " शॄ, हिंसायाम् " धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७६
(२) " कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् " उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३०
२५ इति, अभच्. गुणो रपरः. ❀

निरु० — ३५७ गरुडध्वजवत्त्वा (च्चतुलो) निरुपमस्स्मृतः ।
स्वाज्ञातिलङ्घिनः पुंसः शिक्षणा (च्छरभः) स्मृतः ॥ २६७ ॥

(३५९) भीमः,

ॐ भीमाय नमः ।

भा०—अतः ते तस्मात् बिभ्यतीति—
(भीमः). ५
(१)"भियष्षुग्वा"इति,मक्प्रत्ययः.उणा०पा०१कौ०पृ०६१७
(२)"भीमादयोऽपादाने"इति,३।४।७४।।कौ०पृ०६४५
तद्भीता हि, वाय्वादयो देवाः स्वमर्यादां नातिवर्तन्ते. यथा,
(३) "भीषा स्माद्वातः पवते" इत्यादि? तै०अ०८।
(४) "यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम्महद्भयं वज्र- १०
मुद्यतम्" कठो०२—६—२ ।
(५) " भयादेवाग्निस्तपति, भयात्तपति सूर्यः, भयादिन्द्रश्च
वायुश्च, मृत्युर्धावति पञ्चमः" कठो०२—६—३।
(६) " कम्पनात्" ❀ ब्र०१—३—४० ।

निर्व०—अतः ते बिभ्यत्यस्मात् इति—(भीमः), १५
(१) " ञिभी, भये" धा०जुहो०कौ०पृ०४४९
(२)"इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्" उणा०पा०१कौ०पृ०६१७
इति प्रकरणे,
(३)"भियः षुग्वा" इति, मक् नात्र तस्य,उणा०पा०१कौ०पृ०६१७
विभाषितः षुक्. किंत्त्वान्न गुणः. २०
(४) "भीमादयोपादाने" इत्यपादाने साधुः.❀ ३।४।७४।।कौ०
पृ०६४५
यथापूर्वकल्पनेन तेषां समयमधिकारिनियमम्,अभयप्रदानव्रतनिर-
तत्या, भक्तेभ्यः स्वात्मदानावसरं वा, जानाति वेत्तीति—

निरु०—३५९ (भीमो)यस्माद्बिभ्यति तु शरभात् पवनादयः। २५

१ द्यतम् ।

(३६०) समयज्ञो,

ॐ समयज्ञाय नमः।

भा०— अतस्तेषामग्न्यादीनाम् ऊर्ध्वज्वलनादिसमयमधिकारनियमं
५ जानातीति—(समयज्ञः).
(१) "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" तै० ६—१—३८।
इति,यद्वा, भक्तेभ्यः स्वात्मदानावसरस्समयः,तदभयदानव्रतं वेति. ❀
(२)"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये"इति,श्रुतिसिद्धं
समयं ज्ञात्वा, तेभ्यो दीयते, छा० ६।१४—२ ।
१० तैरादीयते चेति—
(हविः).
(१) " हु, दानादानयोः" धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९
(२)"अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः"उणा० पा० २कौ० पृ०६२४
इति, इसिः. ❀

१५ निर्व०— (समयज्ञः).
(१) " ज्ञा, अवबोधने"धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७७
(२)"आतोनुपसर्गे कः"इति कः. आल्लोपः. ३।२।३॥कौ० पृ० ५७०
(३) " इण् , गतौ" संपूर्वः. धा० अदा० कौ० पृ० ४४१
(४) " एरच्" इत्यच्. ३।३।५६॥कौ० पृ० ६५६
२० (५) "पुंसिसंज्ञायाम् ०"इति,घो वा. ३।३।११८॥कौ० पृ० ६६३
गुणायादेशौ. ❀
समयं ज्ञात्वा तेभ्यो दीयते तैरादीयते च इति—
(हविः).
(१)"हु, दानादानयोः"आदाने च प्रीणनेपि,धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९

२५ निरु०— ३६० अग्न्यादीनां च समयमूर्ध्वाग्रज्वलनादिकम् ॥ २६८॥
यो जानात्यधिकारं च (समयज्ञः) स कीर्तितः।

(३६१) हविर्हरिः, ।

ॐ हविर्हरये नमः ।

भा०—तद्विघ्नमपहरतीति–(हरिः).
(१) "सर्वधातुभ्य इन्" इति, हरतेरिन्. यथा, उणा० पा० ४ ५
कौ० पृ० ६३७
(२) " हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । अनिच्छयापि
संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः" ? इति.
(हविर्हरिः). इत्येकं नाम.
(१) "इडोपहूतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठ- १०
स्तस्माद्धरिरहं स्मृतः" इति. ❀ भा० शा० ३४३–३९ ।

निर्व०—(२) "अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः" उणा०
पा० २ कौ० पृ० ६२४
इति, इसिः. गुणावादेशौ. आदिष्टलिङ्गोयम्. इत्यादि. ❀
तद्विघ्नं हरतीति–(हरिः). १५
(१) " हृञ्, हरणे" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२३
(२) "सर्वधातुभ्य इन्" इति वर्तमाने, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३७
(३) " अच इः" इत्यस्यापवादः, उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६३८
(४) " हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च" उणा० पा० ४
कौ० पृ० ६३७ २०
इति इन्. गुणः रपरः. ❀
यद्वा क्रतुभागहरतया, हविः उपहूतं हरतीति–(हविर्हरिः).

निरु०—३६१ समयं श्रुतिसिद्धं यो ज्ञात्वा तेभ्यः श्रियं मुदा ॥२६९॥
दत्ते हुतं हविस्तैश्च दीयते स हविस्स्मृतः ।
हरतीति हरिर्विघ्ना नन्नदानेषु नित्यशः ॥ २७० ॥ २५
(हविर्हरि) रिति प्रोक्तो ह्यष्टार्णश्चैकनामतः

(३६२) सर्वलक्षणलक्षण्यो,

ॐ सर्वलक्षणलक्षण्याय नमः ।

भा०—अथ, लक्ष्मीपतिमूर्तिः—साक्षाल्लक्ष्मीसततालिङ्गनसौभाग्यसूच
५ कैस्सर्वैर्लक्षणैर्लक्षणे ज्ञाने साधुः—(सर्वलक्षणलक्षण्यः).
(१) " तत्र साधुः" इति, यत्. तानि लक्षणानि, यथा, ४।४।
९८॥ कौ०पृ० २८९
(२) " ध्यायेत्कमलगर्भाभं देवं[1] लक्ष्मीपतिन्ततः ।
कमलालयहेतीश विभूषितकरद्वयम्" तन्मनौ च,
१० (३) " पुण्डरीकाक्ष! सकलसुखसौभाग्यवारिधे" इति. ❀

निर्व०-एकन्नाम,जुहोतिरिह दानमात्रकर्मा.अन्यत् सर्वं पूर्ववत्.रुत्व
अथ, लक्ष्मीपतिमूर्तिः प्रक्रम्यते. साक्षाल्लक्ष्मीसततालिङ्गनसौभाग्य-
सूचकैः कमलगर्भाभत्वपुण्डरीकाक्षत्वादिभिः सर्वैर्लक्षणैः लक्षणे
ज्ञाने साधुरिति—(सर्वलक्षणलक्षण्यः).
१५ (१) " लक्ष, दर्शनाङ्कनयोः" चुरादिः णिच्. धा०चुरा०
कौ०पृ० ४७९
(२) " ल्युट् च" इति, भावे ल्युट्. ३।३।११५॥कौ०पृ०६६
अनः. णिलोपः. णत्वम्.
(३) " तत्र साधुः" इति यत्. ४।४।९८॥ कौ०पृ० २८९
२० (४)"यस्येति च"इति लोपः. ण्यन्तः. ६।४।१४८॥कौ०पृ०
पुनरपि स एव धातुः.
(५) " करणाधिकरणयोश्च" इति करणे, ल्युट्. ३।३।११
कौ०पृ० ६६२
अन्यत् समं. यदभावो विशेषः. यद्वा, तत एव धातोर्ण्यन्तात्,

२५ निरु०—३६२ (सर्वलक्षणलक्षण्यो) लक्ष्मीचरणचिह्नितः॥२७

[1] ध्येयम् ।

(३६३) लक्ष्मीवान्,

ॐ लक्ष्मीवते नमः ।

भा०— तथाच—

(लक्ष्मीवान्). तथैव लक्ष्म्या नित्ययोगवान्? यथा, ५

(१) "द्वयं देवीपरिणये लीलयैव समर्पयन् । प्रकाशयन्ननादित्य-
मात्मना प्रकृतेस्सह ॥ मत्करैरनुविद्धेयं प्रकृतिः प्राकृतैरहम् ।
यतोहमाश्रितश्चास्या मूर्तिर्मय्येतदात्मिका " ॥ इति, प्रकृतिः
जगताम्माता श्रीः, ❀

निर्व०— (६) "धावृवस्यज्यतिभ्यो नः " इति वर्तमाने, उणा० १०
पा० ३ कौ० पृ० ६२५

(७) "लक्षेरट् च " इति, नः. तस्याडागमश्च. उणा० पा० ३
कौ० पृ० ६२५ णिलोपः. णत्वम्. व्युदपादि सर्वशब्दः. ❀
तथाच, लक्ष्मीः नित्यमस्यास्ति; अस्मिन् वा, इति—
(लक्ष्मीवान्). १५

(१) " लक्ष, दर्शनाङ्कनयोः" धा० चुरा० कौ० पृ० ४७९

(२) "अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः" उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३२
इति वर्त्तमाने,

(३) " लक्षेर्मुट्च " इति, ईप्रत्ययः. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३२
तस्य मुडागमश्च णिलोपः. एवं निष्पन्नाल्लक्ष्मीशब्दात् २०
नित्ययोगे मतुप्.

(४) "मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्यः" ८।२।९॥ कौ० पृ० ३२५
इति मोपधान् मतोर्मस्य वः. अत्वन्तलक्षणो दीर्घः. ततो,
नुमादि. संयोगान्तलोपः. तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न. ❀

निरु०—३६३ लक्ष्म्या च नित्ययुक्तत्वा (ल्लक्ष्मीवा)निति कथ्यते । २५

(३६४) समितिंजयः, ॥ श्लो० ॥ ४० ॥ (३६५) विक्षरो,

ॐ समितिंजयाय नमः । ॐ विक्षराय नमः ।

५ भा०— तया जगत्पिता पितृवन्निर्वृतिकरोयं जीवानां स्वदास्यविवाद-
क्लेशञ्जयतीति—
(समितिंजयः).
(१) " संज्ञायां भृतॄवृजि० " इत्यादिना खच्. ३।२।४६॥कौ०
पृ०५७८
१० (२) " अखिलदुःखजयः " इति मन्त्रवर्णात्.
यथोक्तभक्तप्रणयाक्षरणात्—(विक्षरः). ❋

निर्व०— दुःखशमनाश्रितया समितिं युद्धं जीवानां स्वदास्यविवा-
दक्लेशं, जयति अभिभवति, इति—
(समितिंजयः).
१५ (१) " जि, अभिभवे" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२६
(२)"संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः"३।२।४६॥कौ०पृ०५७८
इति खच्. गुणायादेशौ.
(३) " इण्, गतौ" संपूर्वः. धा०अदा० कौ०पृ०४४१
(४) "स्त्रियां क्तिन्" इति, क्तिन्. अगुणः. अनिट्. ३।३।९४॥
२० कौ०पृ०६५८
(५) " अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति, ६।३।६७॥कौ०पृ०५७५
अजन्तलक्षणो मुम्. अनुस्वारपरसवर्णौ. ❋
यथोक्तप्रणयाक्षरणात्, विगतःक्षरःप्रणयक्षरणम् अस्येति—(विक्षरः).

निरु०—३६४ चेतनानां स्वदासत्वविवादं जयतीति यः ॥ २७२ ॥
२५ (समितिंजय) आख्यातः सर्वदुःखशमाश्रयः[1] ।
३६५ उक्तस्नेहस्याक्षरणाद् (विक्षरः) परिकीर्तितः ॥ २७३ ॥

१ शमनाश्रयः ।

(३६६) रोहितो, (३६७) मार्गो,

ॐ रोहिताय नमः । ॐ मार्गाय नमः ।

भा०—कमलगर्भाभत्वात्— ५
(रोहितः). ❀
उपासकैमार्ग्यत इति—
(मार्गः).
(१) " वाञ्छितसिद्धिप्रदः " इति, मन्त्रवर्णात्. ❀

निर्व०—(१) " क्षर,संचलने" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४११ १०
(२) " घञर्थे कविधानम्" इति, भावे कः.
विपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀
कमलगर्भाभतया रोहितो रक्त इति—
(रोहितः).
(१)"रुह,बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च"धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२० १५
(२)"हृश्याभ्यामितन्" इति वर्तमाने,उणा०पा०३कौ०पृ०६२९
(३) " रुहेरश्च लो वा"इति, उणा०पा०२ कौ०पृ०६२१
इतन्. पाक्षिको रस्य लश्च. नचात्रवैभाषिको लः करिष्यते. गुणः. ❀
वाञ्छितसिद्धिप्रदतया उपासकैर्मृग्यते अन्विष्यते इति—
(मार्गः). २०
(१) " मार्ग,अन्वेषणे"आधृषीयः.धा०चुरा० कौ०पृ०४८८
ततः,
(२) "आधृषाद्वा" इति वा णिचि,
(३) "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्"३।३।१९॥कौ०पृ०६४७
इति, कर्मणि घञ्. णिच्पक्षे तु, २५

निरु०—३६६ पद्मस्य गर्भाभतया (रोहितः) परिकीर्तितः ।
३६७ उपासकैमार्ग्यमाणो (मार्गो)वाञ्छितसिद्धये ॥ २७४ ॥

(३६८) हेतुर्, (३६९) दामोदरः,

ॐ हेतवे नमः। ॐ दामोदराय नमः।

५ भा०—तद्धेतुः—

(हेतुः).

(१) " हि,गतौ" धा०स्वादिः कौ०पृ०४६२

(२) "कमिमनि०"इत्यादिना तुः. ❋उणा०पा१कौ०पृ०६१४

उदरे दामान्यस्येति—

१० (दामोदरः).

निर्व०—(४)"एरच्"इत्यच्.उक्तेर्थे तल्लोपश्च.३।३।५६॥कौ०पृ६५३

अत्र च,घञ् न. तत्प्रकारश्च वक्ष्यते. ❋

स च हेतुः तत्कारणमिति—

(हेतुः).

१५ (१) " हि,गतौ— वृद्धौ च"धा०स्वादिः कौ०पृ०४६२

(२) " अर्तेश्च तुः"इति वर्तमाने,उणा०पा०१कौ०पृ०६१३

(३)"कमि-मनि-जनि-गा-भा-या-हि-भ्यश्च"इति,तुः.गुणः.अनिट्. ❋

उणा०पा०१कौ०पृ०६१४

सकललोकाधारतया, आर्षवचनानुसारात्. दामानि,लोकाः उदरे अ-

० स्य, इति वा,तदनुसाराद्देवसुखशंसित्वदमगुणयोगात् वा,इत्थं लक्ष्मीस्पृ-

हणीयचातुरीकत्वेपि,संश्रितवात्सल्यात्, यशोदादामनि गलितजलतया,

दामानि,रज्जवः, उदरे अस्येति वा— (दामोदरः).

निरु०—३६८ वाञ्छितार्थनिदानत्वाद् (हेतु) रित्यभिधीयते।

३६९ दामानि लोकनामानि ह्युदरे यस्य सन्ति सः॥ २७५॥

(दामोदर) इति ख्यातो यशोदादामबन्धनात्।

देवानां सुखशंसित्वाद्दामाद् (दामोदरो)ऽपि वा॥२७७॥

(३७०) सहः, ।

ॐ सहाय नमः ।

भा०—(१) " दामानि लोकनामानि भान्ति यस्योदरान्तरे। तेन दामोदरो देवः" इति.　५
(२)"देवानां सुखशंसित्वाद्दामाद्दामोदरं विदुः"भा०उ०७१-९। इति वा.
(३) " ततस्स दामोदरतां प्रययौ दामबन्धनात्" वि०पु०५—६—२० । इति वा. एवं लक्ष्म्या अपि स्पृहणीयचातुर्योपि सन् यशोदादामनि गलितजलः संश्रितवात्सल्याद्बभूवेत्यर्थः. ❀　१०
एवं तद्बन्धनतर्जनभर्त्सनादिकं सहत इति—
(सहः). ❀

निर्व०—(१) " दृ, विदारणे" धा०क्र्यादिः कौ०पृ० ४७६ उत्पूर्वः.
(२) " उदिदृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च"उणा०पा०५कौ० पृ०६४३　१५
इत्यच् . अल् वा. पूर्वपदान्त्यस्य उदो दकारस्य लोपश्च. गुणः. रपरः.
(३) " डुदाञ् , दाने" धा०जुहो०कौ०पृ० ४५१
(४)"सर्वधातुभ्यो मनिन्" इति मनिन्. उणा०पा० ४ कौ० पृ० ६३९　२०
अनिट्. बहुव्रीहिः. अन्यच्च प्रागेव प्रव्यक्तं. नलोपः.संहितायाम्,
(५) " आद्गुणः" ❀ ६।१।८७ ॥ कौ०पृ० ११
एवं तद्बन्धनतर्जनादिकं सहत इति—
(सहः).

निरु०—३७८ यशोदाकृतबन्धादिसहनात् (सह) ईरितः ।　२५

(३७१) महीधरो, (३७२) महाभागो,

ॐ महीधराय नमः । ॐ महाभागाय नमः ।

५ भा०—स एव भूभारधरणेन—(महीधरः). ❀
वल्लवीनीलाषोडशसहस्रदिव्यकन्यकारुक्मिणीसत्यभामाजाम्बवतीप्रभृतीनां स्वयंवरसौभाग्यवत्त्वात्—(महाभागः.) ❀

निर्व०—(१) " षह, मर्षणे" षस्सः. पचाद्यच्. ❀ धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४१९

१० स एव, भूभारहरणेन मह्या धरः इति—
(महीधरः).
(१) "धृञ्, धारणे" पचाद्यच्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३
गुणः. रपरः. महीशब्दो हि,
(२) " मह, पूजायाम्" इत्यतः धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४११
१५ पचाद्यचि स्त्रियाम्, गौरादिलक्षणङीषि,
(३) " यस्य० " इति, लोपे च, व्युत्पादितः ? ६।४।१४८॥
कौ०पृ० ५६
षष्ठीसमासः. ❀
स एव महान्, भागः रुक्मिणीसत्यभामादीनां स्वयंवरसौभाग्यम्,
२० अस्येति—(महाभागः).
(१) "भज, सेवायाम्" भावे घञ्. वृद्धिः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३१
(२) "चजोः० " इति, कुत्वम्. गः. ७।३।५२॥ कौ०पृ०५६०
व्युत्पादितान्महत आत्वमित्यादि. ❀

निरु०—३७१ भूभारनाशनेन ज्याधारणाद्(धरणीधरः) ॥२७७॥
२५ ३७२ रुक्मिण्यादिबहुस्त्रीभि (र्महाभागः) स्वयं वृतः ।

(३७३) वेगवान्, (३७४) अमितशनः, ॥

ॐ वेगवते नमः । ॐ अमिताशनाय नमः ।

भा०— मनुष्यधर्मलीले बाल्येऽपि दुर्वारपरमैश्वर्यप्रसरत्वात्— 　५
(वेगवान्). अतिशायने मतुप्. ❋ कथम्?—
(अमिताशनः).अपरिमितं गोपैरिन्द्राय परिकल्पितमशनमस्येति,
तस्मिन् विस्मिता हि गोपास्तमतिशशङ्किरे? यथा,
(१) "देवो वा दानवो वा त्वम्?" इत्यादि.वि०पु०५—१३—१२१।

निर्व०—मनुष्यधर्मलीले बाल्येपि, वेगः दुर्वारपरमैश्वर्यप्रसरोऽति- 　१०
शयेनास्येति—
(वेगवान्).
(१) " ओविजी,भयसंचलनयोः"धा०तुदा०कौ०पृ०४६४
भावे घञि,लघूपधगुणः.
(२) "चजोः०"इति,कुत्वम्. गः. ७।३।५२॥कौ०पृ०५६० 　१५
(३) "तदस्यास्ति०"इति,५।२।९४॥कौ०पृ०३२५
अतिशायने मतुप्.
(४) "मादुपधायाः०"इति,अवर्णान्,८।२।९।।कौ०पृ०३२५
मतोर्मस्य वः. अत्वन्तलक्षणो दीर्घः, उगित्वान्नुमित्यादि. ❋
अमितं अपरिमितम्, अशनं गोपैरिन्द्राय परिकल्पितं भोजनम्, 　२०
अस्येति— (अमिताशनः).

निरु०—३७३दुर्वारपरमैश्वर्यप्रसरत्वाद्विशेषतः ॥ २७८ ॥
मनुष्यधर्मे बाल्येऽपि (वेगवा) निति शब्द्यते ।
३७४ इन्द्राय कल्पितं गोपैरमितं चाशनं स्वयम् ॥ २७९ ॥
भुक्तवान्यश्च निश्शेषं प्रोच्यते सो (ऽमिताशनः) । 　२५

श्लो०॥४१॥{३७५ ७९६} उद्भवः,(३७६) क्षोभणो,

ॐ उद्भवाय नमः। ॐ क्षोभणाय नमः।

५ भा०–(१)"दामोदरं बन्धहरम्"इति वि०पु०१–९–१४४। प्रकारेण स्वबन्धानुसन्धायिनां भवबन्धनिर्धूननेन उद्गतो भवोऽस्मादिति–(उद्भवः). ❀
अन्यान् बन्धार्हान्, बन्धनीञ्च प्रकृतिं क्षोभयतीति–(क्षोभणः). ❀

निर्व०–(१)"अश,भोजने" धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७८
१०(२)"ल्युट् च" इति,३।३।११५॥कौ०पृ०६६२ नपुंसके भावे ल्युट्. अनः.
(३)"माङ्,माने"कर्मणि क्तः.अनिट्.धा०जुहो० कौ०पृ०४५०
(४)"द्यतिस्यति०"इति,इत्त्वम्.कित्त्वान्न गुणः.७।४।४०॥कौ०पृ० ५९४ नञ्समासः. नञो नलोपः. सांहितिकस्सवर्णदीर्घः. ❀
१५ स्वदामबन्धानुसंधायिनां भवबन्धनिर्धूननेन उद्गतो भवोस्मादिति–(उद्भवः).
(१)"भू, सत्तायाम्" भावे, धा०भ्वादिः कौ०पृ०३६८
(२)"अकर्तरिच कारके०"इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥कौ०पृ०६४७
(३)"ऋदोरप्" इत्यप्.गुणावादेशौ,३।३।५७॥कौ०पृ०६५३
२० उच्छब्देन बहुव्रीहिः. ❀
बन्धनार्हानन्यान्, बन्धनीञ्च प्रकृतिं क्षोभयति चालयतीति–(क्षोभणः).

निरु०–३७५ समुद्गतो भवो यस्मा (दुद्भवः)परिकीर्तितः॥२८०॥
३७६ प्रकृतेर्बन्धनार्हाणां क्षोभणात् (क्षोभणः) स्मृतः।

१ गतम्।

(३७७) देवः, (३७८) श्रीगर्भः,

ॐ देवाय नमः । ॐ श्रीगर्भाय नमः ।

भा०—मायापाशेन व्याघ्रवराहादिवत् जीवान् बध्वा, दीव्यति क्रीडतीति—(देवः).❀ ५
एवंप्रायभोगक्रीडासाहित्येन वर्धनीयाऽस्य श्रीरिति—(श्रीगर्भः).

निर्व०—(१) "क्षुभ, संचलने" णिच् . धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७७ गुणः, नन्द्यादिल्युः; ल्युड् वा बाहुलकादित्यौदि अनः. लघूपधगुणः. णिलोपः. १०
(२) "अट्कुप्वाङ्०" संहितायाम्, ८।४।२॥ कौ०पृ० ३२
(३) "शर्परे विसर्जनीयः" इति विसर्गस्यैव ८।३।३५॥ कौ०पृ० २४ विसर्गः कार्यान्तरनिवृत्त्यर्थः. अतो नेह जिह्वामूलीयः. एवं तत्र, तत्र, (क्षमः क्षाम इत्यादौ) यथायोगमवसेयम्. ❀
व्याघ्रवराहादिवज्जीवान् मायापाशेन बध्वा, दीव्यति क्रीडतीति— १५ (देवः).
(१) "दिवु, क्रीडादौ" पचाद्यच् . धा० दिवा० कौ०पृ० ४५२
(२) "पुगन्त०" इति, गुणः. ❀ ७।३।८६॥ कौ०पृ० ३७०
एवंप्रायभोगक्रीडासाहित्येन श्रीः गर्भः तद्वदेव वर्धनीयास्येति— (श्रीगर्भः). २०

निरु०—३७७ व्याघ्रादिवज्जीवततेर्मायापाशेन बन्धनम् ॥२८१॥
कृत्वा नित्यं क्रीडति यः स (देवः) परिकीर्तितः ।
३७८ श्रीः क्रीडाभोगसाहित्याद्वर्धनीया हरेरिति ॥ २८२ ॥
(श्रीगर्भः)—

(३७९) परमेश्वरः, ।

ॐ परमेश्वराय नमः ।

भा०—(१) " विष्णोरेषाऽनपायिनी[1] " इति, ❀ वि० पु० १—
५ ९१४—४ ।
एवं लक्ष्मीस्वयंग्रहणसप्रयोजनपरमैश्वर्यः—
(परमेश्वरः). यथा,
(१)"अतीव रामश्शुशुभेऽभिरामया[2] विभुः श्रिया विष्णुरिवामरे-
श्वरः" इति. ❀ रा० बा० ७७—३३ ।
१० स्वप्राप्तेस्साधकतमत्वात्—

निर्व०—(१) " गॄ, निगरणे" धा० तुदा० कौ० पृ० ४६८
(२)"अर्तिगॄभ्यां भन्" इति, भन्. उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६३१
गुणः, रपरः.
(३) " नेड्० "इति, नेट्. ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१
१५ (४) " श्रिञ्, सेवायाम्" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२
(५)"क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजिश्रीणां दीर्घो संप्रसारणं च"इति,
क्विप्. दीर्घश्च. ❀ उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२१
एवं लक्ष्मीस्वयंग्रहणसप्रयोजनपरमैश्वर्यतया, परमश्चासावीश्वरश्च इति—
(परमेश्वरः).
२० (१) " ईश, ऐश्वर्ये" धा० अदा० कौ० पृ० ४३८
(२)"स्थेशभास०" इत्यादिना वरच्. ३।२।१७५॥ कौ० पृ० ६०६
इत्यादि परमशब्दः पृषोदरादिर्व्युत्पादितः प्रागेव. ❀
स्वस्य स्वप्राप्तिसाधकतमत्वात्, क्रियते प्राप्तुः स्वप्राप्तिरनेनेति—

निरु०—३७९ पारमैश्वर्ययुक्तत्वात् (परमेश्वरः) ।

१ सहायिनी । २ तिकामया ।

(३८०) करणं, (३८१) कारणं,

ॐ करणाय नमः । ॐ कारणाय नमः ।

भा०—(करणं)— ज्ञानकरणानां श्रवणनयनादीनां, क्रियोप- ५
करणानां करचरणादीनाञ्च एतच्छक्तिशीकरतः करणत्वम्; यथा,
(१) " चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च नारायणः, श्रोत्रञ्च श्रोतव्यं च नाराय-
णः " ॥३३॥ इत्यादि. ❋ महो० ।
तैस्तैस्तद्द्वतस्तत्तत्कारयतीति—
(कारणं) —दैवतम्. ❋ १०

निर्व०—(करणम्),
(१) " डु-कृञ्, करणे " धा० तना०कौ०पृ०४७३
(२) "करणाधिकरणयोश्च" इति, ३।३।११७॥कौ०पृ०६६२
करणे ल्युट्. अनः. गुणः रपरः. णत्वम्.
(३) "लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. ॥३४॥ ज्ञानकर्मोपकरणा-॥महाभाष्ये॥ १५
नां श्रोत्रनेत्रकरचरणादीनाम्, एतच्छक्तिशीकरतः करणत्वम्. ❋
दैवततया, तैस्तैस्तद्द्वतस्तत्तत्कारयतीति वा, तैस्तैस्तत्तत् कार्यतेऽनेने-
ति वा. (कारणम्). धातुः पूर्ववत्. णिच्. वृद्धिः. रपरत्वम्.
पूर्वत्र नन्द्यादिल्युः;
(१) " कृत्यल्युटः० " इति, बाहुलकात् ३।३।११३॥ कौ० २०
पृ०६६२ कर्तरि ल्युट्;
(२) " बहुलमन्यत्रापि " इति, युज्वा. उणा०पा०२कौ०
पृ०६२४
(३) "करणाधिकरणयोश्च" इति, ३।३।११७॥कौ०पृ०६६२

निरु०—३८० स्वप्राप्तौ साधकतमं जीवानां (करणं) विदुः॥२८३॥२५
३८१ जीवानां चक्षुरादीन् यो हेतून् कारयतीति सः ।
प्रोच्यते (कारणं)—

{३८२ / ११७} कर्ता, (३८३) विकर्ता,

ॐ कर्त्रे नमः। ॐ विकर्त्रे नमः।

५ भा०— तत्र स्वतन्त्रः—
(कर्ता). अधिकारी फली जीवोपि हि, स्वयं स्वस्य यथा, सुखदुःखाभिमानी ? तथा, तदतिशयेन वा तदवस्थाभिमानी हि भगवान् ? यथा,
(१) " व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः। उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति " रा० अ० २—४०—२।
१० (२) " बहुस्यां प्रजायेय " इति च. तै० २—६—२।
पृथगभिमानित्वे हि, न बहुस्यामिति स्यात् ? ❋
अत एव, तत्फलभोगेन हर्षशोकादिभिर्विकुर्वाणः—
(विकर्ता)—स्वार्थहर्षशोकाद्यभावेपि परार्थतत्प्रसक्तिरदोषः;

निर्व०— करणे ल्युट्. अनः. णिलोपः. णत्वम्. लिङ्गमशिष्यमि-
१५ त्यादि. ❋
यथा जीवः स्वसुखदुःखाभिमानी तथा तदतिशयेन वा, पृथगभिमानित्वाभावेन, परदुःखदुःखित्वादिगुणकस्य भगवतस्तद्विषये तदवस्थाभिमानितया, तत्र स्वतन्त्रः तत्करोतीति,—
(कर्ता). प्राग्वद्धातुः—तृच्. गुणो रपरः. अनिट्. अनङादि. ❋
२० स्वार्थहर्षशोकाद्यभावेपि, परार्थतत्फलभोगेन हर्षशोकादिभिर्विकुर्वाणतया, विकरोतीति—
(विकर्ता). प्राग्वदेव धातुः; विपूर्वः. अन्यच्च सर्वम्. ❋

निरु०— ३८२ (कर्ता) स्वतन्त्रः परिकीर्तितः ॥ २८४ ॥
३८३ विकुर्वाणो (विकर्ता) यो हर्षशोकादिभिः स्मृतः।

{३८४ / ५४८} गहनो,

ॐ गहनाय नमः ।

भा०—अन्यथा परदुःखदुःखित्वादयो गुणाः कथमस्य स्युः. ❋ एवं सर्वेषां ज्ञानायतनभोगतदुपकरणस्वरूपेषु, तदभिन्नतन्त्राभिमाना- ५ त्मके महागुणे —

(गहनः)—अतिभूमिः,

(१) " सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः "

तत्रान्तर्यामिब्राह्मणम्,

(२) " यः पृथिव्यां तिष्ठन् " अन्तः—ब्र०५—७—३। १०

इत्यादि. सर्वं सुबालोपनिषदि,

(३) " चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च नारायणः " इत्यादि. सु० ।

(४)"अधिष्ठानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम् ! । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम् " इति. ❋ भा०गी० १८—१४ ।

एवं गूहति रक्षतीति— १५

निर्व०—एवं सर्वेषां ज्ञानायतनभोगभोगोपकरणेषु तदभिमानात्मके महागुणे अतिभूमितया, गहनः दुर्विज्ञान इति.—

(गहनः).

(१) " गाहू, विलोडने" धा०वा० कौ०पृ०४०७

(२) " बहुलमन्यत्रापि " इति, युच्. उणा०पा०२ कौ० २० पृ०६२४ बाहुलकाध्द्रस्वत्वञ्च. योरनः. ❋

एवं गूहति रक्षतीति.—

निरु०—३८४ बुद्ध्यायतनभोगोपकरणादिषु देहिनाम् ॥ २८५ ॥

तदभिन्नाभिमानात्मा महागुणगणेषु च ।

(गहनो) ह्यतिभूमित्वाद्— २५

(३८५) गुहः, ॥ श्लो० ॥४२॥ (३८६) व्यवसायो,

ॐ गुहाय नमः । ॐ व्यवसायाय नमः ।

५ भा०—(गुहः). अथ, ध्रुवमूर्तिः. ❋
अतिशयेन सीयते बध्यतेऽस्मिन् ज्योतिश्चक्रमिति—
(व्यवसायः).
अधिकरणे घञ्. नक्षत्राधारव्योमशरीरत्वात्; अतो हि.
(१) "गगनमूर्तये" इति तन्मन्त्रवर्णः.
१० (२) "[1]भवचक्रभूतं देवम्"
इति, तद्ध्यानम्. ❋

निर्व०—(गुहः).
(१) "गुहू, संवरणे" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२२
(२) "नुदादिभ्यो णल्कौ" इति, कः;
१५ इगुपधलक्षणो वा—अगुणः. ❋
अथ, ध्रुवमूर्तिरुपक्रम्यते मन्त्रवर्णानुरोधेन नक्षत्राधारगगनमूर्तितया,
विशेषेण अवसीयते बध्यतेऽस्मिन् ज्योतिश्चक्रम्, इति—
(व्यवसायः).
(१) "षिञ्, बन्धने" व्यवपूर्वः षस्सः. धा० स्वा० कौ० पृ० ४६१
२० (२) "अकर्तरिच कारके०" इत्यधिकरणे घञ्, वृद्ध्यायादेशौ.
३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४७
(३) "इकोयण्०" इति, वेरिकारस्य यण्. यकारः. ❋ ६।१।
७७॥ कौ० पृ० ८

निरु०— ३८५ रक्षतीति (गुहः) स्मृतः ॥ २८६ ॥
२५ ३८६ ज्योतिश्चक्रं ध्रुवे नित्यं सीयते बध्यते यतः ।
(व्यवसाय) स्ततो ज्ञेयो भगणाधारमूर्तिमान् ॥ २८७ ॥

१ अव । २ विचक्र ।

(३८७) व्यवस्थानः, (३८८) संस्थानः, (३८९) स्थानदो,

ॐ व्यवस्थानाय नमः। ॐ संस्थानाय नमः। ॐ स्थानदाय नमः।

भा०—तन्मूलः कालः कलामुहूर्ताद्यात्मा, तत्रैव व्यवतिष्ठत इति— ५
(व्यवस्थानः). ❀
सर्वमेतस्मिन् सन्तिष्ठते समाप्यत इति—(संस्थानः).स एव,
(१) " परमपदप्राप्तिहेतवे " ❀
इति मन्त्रवर्णात्—
(स्थानदः). ❀ १०

निर्व०—तन्मूलः कलामुहूर्ताद्यात्मकः कालोऽपि व्यवतिष्ठतेऽस्मिन्निति.— (व्यवस्थानः).
(१)"ष्ठा,गतिनिवृत्तौ"व्यवपूर्वः. षस्सः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२४
(२) " स्तोःश्चुः " ८।४।४३॥कौ०पृ०१८
(३) " करणाधिकरणयोश्च " इत्यधिकरणे ३।३।११७॥ १५
कौ०पृ०६६२
ल्युट्.अनः.दीर्घः. वेरिकारस्य पूर्ववद्यण्. ❀
सर्वमेतत् सन्तिष्ठते समाप्यतेऽस्मिन्निति.—
(संस्थानः). संपूर्वो हि तिष्ठतिस्समाप्तिवचनः? पूर्ववद्धातुः;
संपूर्वः. अन्यदपि तद्वत्. ❀ २०
स एव, मन्त्रवर्णात् परमपदप्राप्तिहेतुतया,
स्थानं परं पदं ददातीति.— (स्थानदः).

निरु०—३८७ कलामुहूर्तादिमयो ध्रुवे कालोऽवतिष्ठते ।
यस्मात्तस्माद् (व्यवस्थानो) ह्यष्टार्णः स्थानदो मनुः ॥२८८॥
३८८ ध्रुवे समाप्यत इति (संस्थान) स्सर्वमुच्यते । २५
३८९ स एव परमाकाशप्राप्तौ हेतुत्वतस्सदा ॥२८९॥
प्रोच्यते (स्थानद) इति सप्तार्णो मनुनायकः ।

(३९०) ध्रुवः, ।

ॐ ध्रुवाय नमः ।

भा०—स खलु तुङ्गपदप्रदानेनार्वाचीनं ध्रुवमपि ध्रुवीचकार; अतो—
५ (ध्रुवः)-अस्य सर्वव्यापकत्वं तत्त्वम्. ❋
अथ, मृतसंजीवनं रामचरितम्—सर्वैश्वर्यादपि पराऽस्य कल्याणगुणसमृद्धिः इति—

निर्व०— (१) " डु-दाञ्, दाने" धा० जुहो० कौ० पृ० ४५१
(२) "आतोऽनुपसर्गे कः" इति, कः. आल्लोपः. ३।२।३॥ कौ० पृ० ५७०
१० (३) " ष्ठा, गतिनिवृत्तौ" षस्स इत्यादि. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४
अधिकरणे ल्युट्. अनः. ❋
स एवार्वाचीनमपि ध्रुवं तुङ्गपदप्रदानेन, ध्रुवति सर्वव्यवस्थापकतया[1] स्थिरयतीति—
(ध्रुवः). अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र ध्रुवतिः.
१५ (१) " ध्रु, गतिस्थैर्ययोः" धा० तुदा० कुटादिः कौ० पृ० ४६७
ध्रुवेति पाठान्तरम् आद्योऽनिट्- अपरस्सेट्.
(२) " तुदादिभ्यो णल्कौ" इति, कः? बाहुलकाद्वा,
सेट इगुपधलक्षणो वा. कित्त्वान्न गुणः. आद्यस्य.
(३) " अचिश्नुधातु०" इत्युवङ् ६।४।७७॥ कौ० पृ० ४५
२० अपरस्य न यत्नः. यद्वा, उभाभ्यामपि पचाद्यच्. तस्य
(४) " गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्" १।२।१॥ कौ० पृ० ४४२
इति कुटादेः पराञ्णित्त्वेन ङित्त्वान्न गुणः. अन्यत् पूर्ववत्. ❋

निरु०—३९० अर्वाचीनं ध्रुवमपि तुङ्गस्थानप्रदानतः ॥ २९० ॥
ध्रुवीचकार यस्माद्धि (ध्रुव) स्तस्मात्प्रकीर्तितः ।

१ व्यवस्थापकत्वम् ।

(३९१) परर्द्धिः,

ॐ परर्द्धये नमः ।

भा०–(परर्द्धिः). परावस्थस्यापि हि, रामस्यावरसोमादिदेवगुणै-
कदेशनिदर्शनं क्रियते. यथा, ५
(१)"विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः"रा०बा०१–१८।
इत्यादौ. परत्वञ्चात्रैव, एतदुक्तम्–
(२) " अव्यक्तमक्षरं ब्रह्मनिर्मितम् । देवानां हृदयं सौम्यं गुह्यं
रामः परन्तपः" रा०अ० २–३३ ।
(३)"बहवो नृपकल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते"रा०अ०२–२६।१०
॥३९॥
इत्यादि.

निर्व०–अथ मृतसंजीवनं रामवृत्तान्तः प्रस्तूयते. परस्यापि स्व-
स्य अवरवत् एकगुणैकदेशनिदर्शनकरणेन सर्वैश्वर्यादपि परा अ-
तिशयिता ऋद्धिः कल्याणगुणसमृद्धिः अस्येति–(परर्द्धिः).
(१) " ऋधु, वृद्धौ" धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३ १५
(२) " स्त्रियां क्तिन् " इति, क्तिन्–अगुणः. ३।३।९४ ॥
कौ०पृ० ६५८
(३) " तितुत्र०" इति, नेट् . ७।२।९॥ कौ०पृ०६०८
(४)"झषस्तथोः०" इति, धः.८।२।४०॥कौ०पृ०३८५
पूर्वस्य जश्त्वेन दः. २०
(५) " पॄ, पालनपूरणयोः" धा० क्र्यादिः कौ०पृ० ४७६
(६)"ऋदोरप्"इत्यप्.गुणो रपरः.३।३।५७॥कौ०पृ०६५३
ऋत्यक इति हि पाक्षिकः? ततः स्त्रियाम्, अतष्टाप्. दीर्घः.
(७) "स्त्रियाः पुंवत्०"इत्यादिना ६।३।३४॥कौ०पृ०१६०

निरु०–३९१ कल्याणानां पराणां च गुणानामृद्धितस्सदा॥२९१॥ २५
परावस्थतया चैव (परर्द्धि) रिति कथ्यते ।

(३९२) परमस्पष्टम्, (३९३) तुष्टः,

ॐ परमस्पष्टाय नमः। ॐ तुष्टाय नमः।

५ भा०—(४) "भगवत" इति स्वमन्त्रवर्णाच्च. ❋
किञ्च—
(परमस्पष्टः)—स्पष्टप्रत्यक्षदृष्टस्वपारम्यः; यथा,
(१) "व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः" यु० ११४—
(२) "सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः" इत्यादि. ❋
१० अधिकताधिकारात्परत्वादपि अतिशयेन समस्तमनुष्याद्यधिका
दाशरथित्वजगत्पालनयोर्लाभात् प्रीतः—(तुष्टः)—यथा,

निर्व०—तस्य पुंवद्भावः. संहितायाम्, आद्गुणः. स्परः. ❋
स्पष्टप्रत्यक्षदृष्टस्वपारम्यतया, परमश्चासौ स्पष्टश्चेति—
(परमस्पष्टः). एकन्नाम.
१५ (१) "स्पश, बाधनस्पर्शनयोः" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२१
(२) "वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः" ७।२।२७॥ कौ० पृ० ५
इति णिचि निष्ठायां, णेर्लुक्. तत उपधावृद्ध्यभावोऽनिट्त्वं च निपात
(३) "व्रश्च०" इत्यादिना शान्तत्वात् ८।२।३६॥ कौ० पृ०
षः. ष्टुत्वं. परमशब्दस्य पृषोदरादित्वात् साधुत्वमित्युक्तमेव. ❋
२० सकलमनुष्याद्यधिकारदाशरथित्वजगत्पालनलाभेन अधिकताधिक
त् परत्वादपि अतिशयेन तुष्यति. प्रीणातीति—
(तुष्टः).

निरु०—३९२ साक्षाद्दृष्टस्वपारम्यः (परमस्पष्ट) उच्यते ॥ २९
३९३ लाभाद्दाशरथित्वस्य जगतः पालनस्य च।
२५ मनुष्यत्वेपि यः प्रीतः स (तुष्ट) इति कथ्यते ॥ २९३ ॥

(३९४) पुष्टः, (३९५) शुभेक्षणः, ॥

ॐ पुष्टाय नमः। ॐ शुभेक्षणाय नमः।

भा०—(१) " पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् " रा० बा० १५—३१। 5

(२) "कुलोचितमतिः क्षात्रं धर्मं स्वं बहु मन्यते" रा० अ० १—१६।

(३) " आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् " इति. ❀ रा० यु० १२०—११।

एवं महागुणैः परिपूर्णः—(पुष्टः). 10

(१) " तमेवं गुणसंपन्नम् " इति, ❀ बा० रा० १—१९।

एवंविधैश्वर्यशीलातिशयपिशुनशीतलविशालोदारदीर्घराजीवलोचनः—(शुभेक्षणः). यथा,

निर्व०—(१) " तुष, तुष्टौ " धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६

(२) "गत्यर्थ०" इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६ 15

अगुणः. निहतत्वान्नेट्. ष्टुत्वम्. ❀

एवं महागुणैः परिपूर्णतया स्वयं पुष्यतीति—(पुष्टः).

(१) " पुष, पुष्टौ " धा० दिवा० कौ० पृ० ४५६

कर्तरि पूर्ववन्निष्ठा. गुणाभावः. अनिट्त्वम्. ष्टुत्वञ्च. ❀

एवंविधैश्वर्यशीलातिशयपिशुनशीतलविशालोदारदीर्घराजीवलोचनतया, शुभम्, ईक्षणं नयनम्, अस्येति वा, शुभम् ईक्षणं स्वकर्मकं स्वकर्तृकञ्च दर्शनम्, अस्येति वा,—(शुभेक्षणः). 20

निरु०—३९४ गुणैर्यो ह्यानृशंस्याद्यैः पूर्णः (पुष्ट) इतीरितः।
३९५ सौशील्यैश्वर्यपिशुनं शीतलं दीर्घमायतम् ॥ २९४॥
ताम्रं च लोचनं यस्य स (शुभेक्षण) ईरितः। 25
स्वकर्मकर्तृकं चैव शुभं यस्येति दर्शनम् ॥ २९५॥
शुभेक्षणः स्यात्—

श्लो० ॥ ४३ ॥ (३९६) रामो,

ॐ रामाय नमः ।

भा०-(१)"सुभ्रूरायतताम्राक्षस्साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम्"रा०अ०२-

५ इति. स्वकर्मकं स्वकर्तृकञ्च. दर्शनमतिशुभमस्येति वा-शुभेक्षणः-

(२) " यश्च रामं न पश्येत्तु यञ्च रामो न पश्यति । निन्दितस्स वसे

स्वात्माप्येनं विगर्हते" इति. ❀ रा० अ० १७-१४ ।

(३) "रम्यतेऽस्मिन् सदा सर्वैर्गुणरूपवशीकृतैः" इति—

(रामः)—यथा,

१० (१) " रामो रमयतां श्रेष्ठ" रा०अ० ५३-१ ।

(२) " गुणाभिरामं रामं च" भा०स० ५८-४२ ।

(३) " श्यामो युवा लोहिताक्षो मातङ्गानामिवर्षभः"

निर्व०—(१)"ईक्ष, दर्शने" पूर्वत्र करणे धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४

ल्युट्. अनः. णत्वम्. अपरत्र भावे ल्युट्. अन्यत्प्राग्वत्.

१५ (२) " शुभ, दीप्तौ" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४१२

(३) " शुभ, शोभार्थे वा" धा०तुदा० कौ०पृ० ४६६

इगुपधलक्षणः कः. क्त्त्वान्न गुणः. ततः संहितायाम्,

(४) " आद्गुणः" ❀ ६।१।८७॥ कौ०पृ० ११

सर्वैर्गुणरूपवशीकृतैः रम्यते अनुरज्यतेऽस्मिन् इति वा, तद्वशी

२० ष्वयं रमते रज्यतीति वा—(रामः).

(१) " रमु, क्रीडायाम्" पूर्वत्र, धा०भ्वादिः. कौ०पृ० ४२

(२) " हलश्च" इत्यधिकरणे घञ्. ३।३।१२१॥कौ०पृ०६

अपरत्र,

निरु०—३९६ स्वगुणै रम्यते (राम) ईरितः ।

(३१७) विरामो,

ॐ विरामाय नमः ।

भा०—(४) " तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जननैः पितुः"
(५)"गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तस्सूर्य इवांशुभिः" रा०अ०१—३।५
इति.
(६) "शरदिन्दीवरत्विषे । अभिरामशरीराय"इति स्वमन्त्रालिङ्गाच्च. ❀
विरम्यतेऽस्मिन्वरप्रदैः ब्रह्मादिभिः, वरैश्चावध्यत्वादिभिः लब्धवरैश्च
रावणादिभिरिति—(विरामः). यथा,
(१) " ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा " रा०सु०५१—५५। १०
॥४१॥
इत्यादि. ❀
निसर्गनैरपेक्ष्येण कृपणाद्राज्यादेः—

निर्व०—(३) "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः " इति, ३।१।१४०॥
कौ०पृ० ५६८
कर्तरि ज्वलादिलक्षणो णः. ण इत् उभयत्र उपधावृद्धिः. ❀
वरप्रदैः ब्रह्मादिभिः, वरैरवध्यत्वादिभिः,लब्धवरैश्च रावणादिभिः. १५
विरम्यते उपरम्यतेऽस्मिन् इति—
(विरामः). पूर्ववदेव धातुः; विपूर्वः. धातूनामनेकार्थत्वात् उक्ता-
र्थोपपत्तिः. अन्यच्च प्रथमकल्पवत् प्रत्ययादि. ❀
अनुकल्पवत् नैसर्गिकनैरपेक्ष्येण कृपणाद्राज्यादेः व्यरंसीत् उपरत इति-

---

निरु०—३१७ वरप्रदैर्ब्रह्ममुख्यैरवध्यत्वादिभिर्वरैः ॥ २९६ ॥ २०
यस्मिन् विरम्यत इति स (विरामः) प्रकीर्तितः ।

(३९८) विरतो, (३९९) मार्गो,

ॐ विरताय नमः । ॐ मार्गाय नमः ।

५ भा० —(विरतः)— यथा,

(१) " न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति " रा० अ० १६—३२।

(२) " लोककान्तस्य कान्तत्वं शीतरश्मेरिव क्षपा "

(३) " स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात् परं प्रियम् " रा० सु०

१० ३३—२४ ।

(४) " धर्मापदेशात्त्यजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यन्नयतः पदातिम् " ॥४२॥ इत्यादि, रा० । ❀

भरद्वाजादिमुनिभिः मार्ग्यते इति—

(मार्गः). ❀

१५ निर्व०—(विरतः). पूर्ववदेव विपूर्वो धातुः

(१) "गत्यर्थ०" इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२॥ कौ० पृ० ५९६ निहतत्वान्नेट्.

(२) "अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति " इति रमेरनुदात्तोपदेशतया, ६।४।३७॥ कौ० पृ० ४३५

२० अनुनासिकस्य मस्य लोपः. ❀

भरद्वाजादिभिर्मुनिभिः मार्ग्यते मृग्यते, इति—(मार्गः).

(१) " मार्ग, अन्वेषणे " चुरादिराधृषीयः कौ० पृ० ४८८

(२) " आधृषाद्वा " चुरादौ. कौ० पृ० ४८६

इत्यतोऽस्य विभाषितो णिच्.

२५ निरु०—३९८ निसर्गनैरपेक्ष्येण राज्यादेः कृपणाद्धि यः॥२९७॥

विरागी (विरत) स्स स्यात् सत्तार्णः परमाद्भुतः ।

३९९ मृग्यमाणतया (मार्गो) भरद्वाजादिभिस्सदा ॥२९८॥

(३९८) विरजोमार्गो,

ॐ विरजोमार्गाय नमः ।

भा०—(विरजोमार्गः). इति पाठे, विरजाः अपांसुलः, निर्दोषः, तद्दर्शितो मार्ग इति, यथा,

(१) " या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः" शा०अ० ६८–२९ ।

(२) " आवहत्परमां गतिम्" इति. ❀

निर्व०—(३)"अकर्तरि०" इति, कर्मणि घञ्—णिच्पक्षे तु, ३।३।१९ ॥ कौ०पृ० ६४७

(४) " एरच्" इति, तल्लोपश्च—अत्र घञ् ३।३।५६ ॥ कौ० पृ० ६५३

नेति तूपपादयिष्यते. यद्वा, दिवादौ वृत्करणस्य केषांचिन्मते पुषादिमात्रसमात्यर्थतया दिवादेः भ्वादिवदाकृतिगणत्वेन मृग्यतिरपि दिवादिरस्ति. ततः, वासरूपन्यायात् कृत्याप्रवृत्तौ, कर्मणि घञ्.

(५)"पुगन्त०" इति, लघूपधगुणः ७।३।८६॥कौ०पृ०३७० रपरः. मर्गः. स एव,

(६) " प्रज्ञादिभ्यश्च" इति, स्वार्थेऽणि, ५।४।३८॥कौ०पृ०३५६

(७) " यस्य०" इति लोपे, ६।४।१४८॥ कौ०पृ० ५६

आदिवृद्धौ च, (मार्गः). ❀

अथ वा, विरजोमार्गः इति पाठः. निर्दोषमार्गप्रदर्शनेन विरजाः विगतरजस्कः अपांसुलः, मृज्यते परिमृज्यत इति. मार्गोऽध्वा, अस्मादिति—(विरजोमार्गः). एकन्नाम.

(१)"मृजू ,शुद्धौ" कर्मणि घञ्. धा०अदा० कौ०पृ०४४५

निरु०—३९८ पाठस्तु विरजोमार्ग इति निर्दोषदर्शितः ।
पन्थाः स्याद्येन (विरजोमार्ग) रसन्मार्गदर्शनात् ॥ २९९ ॥

(३११) नेयो,

ॐ नेयाय नमः।

भा०—सुहृदां नियोगार्हत्वात्—(नेयः)— यथा,
५ (१) "आज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम्"
(२) "आवासन्त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने" रा०आ०५—३३।

निर्व०—(२) "मृजेर्वृद्धिः" इतीको वृद्धिः. ७।२।११४॥
कौ०पृ० ४४५
रपरत्वम्.
१० (३) "चजोः०" इति, कुत्वम्. गः. ७।३।५२॥ कौ०पृ० ५६०
(४) "रञ्ज, रागे" धा०दिवा० कौ०पृ० ४५५
(५) "सर्वधातुभ्योऽसुन्" इत्यसुन् उणा०पा० ४कौ०पृ०६४०
तत्प्रकरणे,
(६) "भूरञ्जिभ्यां कित्" इति तस्य कित्त्वात्, उणा०पा० ४
१५ कौ०पृ० ६४१
(७) "अनिदिताम्०" इति, ६।४।२४॥ कौ०पृ०७६
उपधाया नस्य लोपः. विपूर्वो बहुव्रीहिः.
(८) "ससजुषः०" इति, सोरुत्वम्. ८।२।६६॥कौ०पृ० २६
संहितायाम्,
२० (९) "हशि च" इति, उत्वम्. ६।१।११४॥ कौ०पृ०२७
(१०) "आद्गुणः" ❀ ६।१।८७॥ कौ०पृ० ११
सुहृदां नियोगार्हतया नेतुमर्ह इति—(नेयः).
(१) "णीञ्, प्रापणे" णो नः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३
(२) "अर्हे कृत्यतृचश्च" अर्हार्थे, ३।३।१६९॥कौ०पृ०५५२

२५ निरु०—३११ नियोगयोग्यस्सुहृदां योऽसौ (नेय) स्स उच्यते।

(४००) नयो,

ॐ नयाय नमः ।

भा०–(३) " सुहृदां ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता। समर्थेनापि सन्देष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता " सभापर्वणि च स्वयम्, ५
(४) "यजस्वाऽभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते । नियुङ्क्ष्व चापि मां कृत्ये सर्वं कर्तास्मि ते वचः " भा०स० ३३–२५।
उद्योगे,
(५) "अयमस्मि महाबाहो! ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । करिष्यामोह तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ! " इति. भा०उ० ७१–५। १०
(६) " वायुसूनोस्सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः । शत्रूणामप्रकम्प्योपि लघुत्वमगमत्कपेः " रा०यु० ५९–१२१।
इति वा. ❀
ते च तथास्मिन्नीयन्त इति–
(नयः)– ते ह्याहुः ? १५

निर्व०–(३)" अचो यत् " इति, यत्. कृत्यः गुणः. ❀
३।१।९७।।कौ०पृ०५५७
ते च तथा नीयन्तेऽस्मिन्निति,–
(नयः). धातुः प्राग्वत्. नत्वम्.

निरु०– ४०० यस्मिन् तपोधना नित्यं नीयन्त इति वै २०
(नयः) ॥ ३०० ॥

भा०—(१) " रक्षितव्यास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः "
रा०आ०—१—२०।
तथा,
५ (२) " पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तश्चाश्रिता वयम् "
इति. ❋

इति श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे,
भगवद्गुणदर्पणे
चतुर्थं शतकं समाप्तम्.

१० निर्व०—(१) " अकर्तरि च कारके० " इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९।
कौ०पृ०६४७
(२) "एरच्" इत्यधिकरणे अच्. ३।३।५६॥कौ०पृ०६५३
(३)"श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे"इति, घञ् तु न. ३।३।२४॥कौ०पृ०६४९
बाहुलकात्. गुणायादेशौ. ❋

१५ इति श्रीकुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज-
वरदेदशिकतनयवरदगुरुवरसूनुवरदार्यसूरिविरचिते,
श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-
श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे,
भगवन्नामसहस्रनिर्वचने,
२० ## चतुर्थं शतकं संपूर्णम्.

अथ पञ्चमशतकप्रारम्भः ।

(४०१) अनयः, ।

ॐ अनयाय नमः ।

भा०— स एव, असुहृद्भिः न नयोऽस्यासीदिति—
(अनयः). यथा रावणेन 5
(१) " हिमवान्मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न संख्ये भरतानुजः " रा०यु०।यद्वा,
(२) " अयश्शुभावहो विधिः " ❋
सोऽस्मादन्यो जगतां नास्तीति— (अनयः). यथा,
(१) " एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयन्नो भविताप्रशास्ता " 10 इति. ❋ रक्षसामतिभयचलनहेतुत्वात्—

निर्व०— स एव दुर्हृद्भिर्नास्ति नयः प्रणयः अस्येति वा, जगतामन्यो नास्ति अयः शुभावहो विधिरस्मात्, इति वा,—
(अनयः). पूर्वत्र पूर्ववद्धातुः नत्वञ्च.
(१) " भावे " इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१८॥कौ०पृ०६४७ 15
(२) "एरच्" इति भावेऽच्. गुणायादेशौ. अपरत्र. ३।३।५६॥ कौ०पृ०६५३
(३) " अय, गतौ" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०२
(४) " इण्, गतौ" वा. पचाद्यच्. धा०अदा० कौ०पृ०४४१
एतेर्गुणायादेशौ च. उभयत्रापि नञ्समासः नञो नलोपः. 20
(५) उत्तरत्र, "तस्मान्नुडचि " इति, नुट् च. ❋ ६।३।७४॥ कौ०पृ०१४७
रक्षसामतिभयचलनहेतुतया तानि, अजति—क्षिपतीति,—

निरु०—४०१ असुहृद्भिर्नयो यस्य नास्ती (त्यनय) उच्यते ।
अथवा जगतां यस्मान्नान्योस्ती (त्यनयो) ऽथवा ॥ ३०१ ॥ 25

{४०२ / ६६५} वीरः, (४०३) शक्तिमतांश्रेष्ठः,

ॐ वीराय नमः । ॐ शक्तिमतांश्रेष्ठाय नमः ।

भा०—(वीरः).

५ (१) " अज, गतिक्षेपणयोः " धा०भ्वादिः कौ०पृ०३९१

(२) "स्फायितञ्चिवञ्चि०" इत्यादिना रक्.उणा०पा०२कौ०पृ०६१९

(३) "अजेर्व्यघञपोः" इति,वीभावः.यथा,२।४।५६॥कौ०पृ०३९१

(४) " ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युज्ज्वलितवर्चसाम् । स्मरन् राघवबाणानां, विव्यथे राक्षसेश्वरः" रा०यु०६०—३।

(५) " मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः । अभिभूतोऽभवद्राजा

१० राघवेण महात्मना" यथा च मारीचः, रा०यु०६०—२।

(६) " वृक्षे वृक्षे च पश्यामि ? चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् " इत्यादि. ❀ रा०आ०३९—१४।

शक्तिमतां सुरादीनामतिशयेन प्रशस्य इति—

(शक्तिमतांश्रेष्ठः). यथाह परशुपरिकर्मा रामः,

१५ निर्व०—(वीरः).

(१) " अज, गतिक्षेपणयोः" धा०भ्वादिः कौ०पृ०३९१

(२) " स्फायितञ्चिवञ्चि० " उणा०पा०२कौ० पृ०६१९

इत्यादिना प्रागुदाहृतसूत्रेण रक्.

(३) "अजेर्व्यघञपोः" इति, वीभावः.२।४।५६॥कौ०पृ०३९१

२० कित्त्वादगुणः. निहतत्वान्नेट्. ❀

शक्तिमताम्— बलिनां— सुरादीनाम्. अतिशयेन प्रशस्य इति—

(शक्तिमतांश्रेष्ठः). शंसतेः प्रपूर्वात्. प्रशस्यस्येति निर्देशात्,

निरु०—४०२ (वीरः) कम्पनहेतुत्वाद्रक्षसामतिभीमतः ।

४०३ सुरादीनां शक्तिमतां यः प्रशस्यतमः स्मृतः ॥ ३०२ ॥

२५ तस्मा (च्छक्तिमतांश्रेष्ठो) दशार्णः श्रेष्ठदो मनुः ।

१ त्सदृश ।

(४०४) धर्मो,

ॐ धर्माय नमः ।

भा०—(१) "अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरेश्वरम्" रा० बा० ७६—१७ । 5

इति. ब्रह्मा च,

(२) "कथं देवगणश्रेष्ठ ? नात्मानमवबुध्यसे" रा० यु० १२०—६।

(३) " देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्रगन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः।
रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्तास्समरेषु सर्वे" रा० ।

(४) " सर्वान् लोकान् स संहृत्य संहृतान् सचराचरान् । १०
पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महाशरैः" रा० ।

इति. ❀

अभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां सर्वस्य साक्षाद्धरणात्—
(धर्मः)—

निर्व०— क्यपि नलोपे च प्रागेव व्युत्पादितात् प्रशस्यशब्दात् १५
आतिशायनिक इष्ठन्. तत्र परतः,

(१)"प्रशस्यस्य श्रः" इति, श्रादेशः ५।३।६०॥कौ०पृ०३४१

(२) "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावादिष्ठिनि, ६।४।१६३॥
कौ०पृ० ३४१

(३)"टेः" इति, टिलोपो न. गुणः. ६।४।१४३॥कौ०पृ०५६ २०

(४) " शक्लृ, शक्तौ" धा० स्वादिः कौ०पृ० ४६३

(५)"स्त्रियां क्तिन्" इति, क्तिन्. ३।३।९४॥कौ०पृ०६५८
अनिट्. ततो मतुप्. आमित्यादि. ❀

अभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां, सर्वं साक्षाद्धरतीति—
(धर्मः). २५

निरु०—४०४ निःश्रेयसाभ्युदयाभ्यां(धर्म)स्सर्वस्य धारणात्॥३०३॥

(४०५) धर्मविदुत्तमः, ॥

ॐ धर्मविदुत्तमाय नमः ।

भा०–(१) " अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनी–भ्यो मन्"
५ इति, मन् प्रत्ययः, उणा०पा० १कौ०पृ०६१६
एवं सोम इत्यादयः. (क्षेमकृदित्यादिः) तदाह तमेव ब्रह्मा,
(२)"ब्रह्मविदां वरः लोकानां त्वं परो धर्मः" रा०यु० १२०–१४।
इति, लक्ष्मणश्च,
(३) " धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि । पौरुषे चाप्रति-
१० द्वन्द्वश्शरैनञ्जहि रावणिम् " इति. अन्ये च, रा०यु० ९१–३७।
(४) " ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति
महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम्" भा०आ० ८८–२५ ।
(५) " पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः"
(६)"साक्षाद्देवः पुराणोसौ स हि धर्मस्सनातनः"भा०आ०८८–२४।
१५ इत्यादि. अन्ये,
(७) " साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह "
इति. ❀
धर्मवित्सूत्तमः–
(धर्मविदुत्तमः)–धर्मज्ञाने[1] वसिष्ठवामदेवमार्कण्डेया–

२० निर्व०–(१) " धृञ्, धारणे" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२३
(२) " अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि०" उणा०पा०१कौ०पृ० ६१६
इत्यादिना मन्. गुणो रपरः. अनिट्. स्वस्य वसिष्ठमार्कण्डेयादिशिष्य-
त्वेपि धर्मज्ञाने तदुपजीव्यतया, धर्मवित्सु धर्मज्ञेषु तेभ्यो वा, उत्तमः.
उत्कृष्टतमः. इति–(धर्मविदुत्तमः). एकन्नाम, उच्छब्दादुत्कृष्टवाचि-
२५ न आति–

निरु०–४०५ वसिष्ठाद्युपजीव्यो यो धर्मे (धर्मविदुत्तमः) ।

१ ज्ञानाम् ।

श्लो० ॥४४॥ (४०६) वैकुण्ठः,

ॐ वैकुण्ठाय नमः ।

भा०— दीनां शिष्योऽप्युपजीव्यः; यथा,
(१)"सर्वदाऽभिगतस्सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः" रा०सं०१६। ५
(२) " धर्मज्ञस्सत्यसन्धश्च" रा०सं१२। "वेदविद्भिस्सुपूजितः"
रामा०सुं०३५—१४।
(३) " यथावत्साङ्गवेदवित् "रा० अ०१—२०।
(४) " त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च ।
अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षण क्षितिक्षमावान् क्षतजोपमाक्षः" १०
रा०कि०—२४—३१ ।
इत्यादिना. ❋
सर्वेषां संश्लेषयिता—(वैकुण्ठः).

निर्व०—शायनिकस्तमप्. चत्वम्.
(१)"विद,ज्ञाने"क्विप्.अगुणः.इत्यादि.धा०अदा०कौ०पृ०४४२ १५
धर्मशब्दो हि, धरतेर्मनिनि व्युदपादि? ❋
निरुक्तानुसारात् सर्वेषां संश्लेषयितृतया, विकुण्ठानां विगतसंश्लेष-
विघातानाम् अयमिति—(वैकुण्ठः).
(१)" शुठ,प्रतिघाते" शुठीत्यन्ये; कुठि चेति पठ्यते;धा०
भ्वादिः कौ०पृ०३९५ २०
चात् प्रतिघाते,
स च प्रतिघातोऽत्र संश्लेषविघातः इदित्वान्नुम्.अनुस्वारपरसवर्णौ.
भावे घञ्. क्तो वा. विपूर्वो बहुव्रीहिः. ततो विकुण्ठशब्दात्,

निरु०—४०६ संश्लेषप्रतिघातश्च कुण्ठिधात्वर्थ उच्यते॥३०४॥
विगतः स च येषान्ते विकुण्ठाः स्युरुदीरिताः । २५
तेषामेवैष इति हि (वैकुण्ठः) परिकीर्तितः ॥ ३०५ ॥

भा०—(१) "कुठि, गतिप्रतिघाते" स चात्र संश्लेषविघातः स च विगतो येषान्ते विकुण्ठाः, तेषामेषः—(वैकुण्ठः).
(२) "मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना। वायुश्च तेजसा सार्द्धं
५ वैकुण्ठत्वं ततो मम" इति, भा०शा० ३४३—५०।
ईदृशी हि शैली रामत्वेपि; यथा,
(३) "राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन् परस्परम्"
रा०यु०१३१—९५।
तदसन्निधौ परस्परनिर्व्यपेक्षा हि तत्रत्याः? यथाहुः पौर्यः पतीन्,
१० (४) "राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत" रा०अ०४८—२७।
इति.
(५) "व्यसृजन् कवलान्नागा गावो वत्सान्नपाययन्"
(६) "नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम्। पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत" रा० अ०४८—५।
१५ स्तनार्थिनस्सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा। सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वयुस्तदा" इति. ❀ रा०।
(१) "स यत् पूर्वोस्मात् सर्वस्मात् पाप्मन औषस्तस्मात्पुरुषः" इति, परमपावनत्वात्—

निर्व०—(२) "तस्येदम्" इति, ४।३।१२०॥कौ०पृ०२७१
२० संबन्धसामा न्येऽण्. आदिवृद्धिरैकारः.
(३) "यस्य०" इति, लोपः. ❀६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
स च, परमपावनतया, निरुक्तानुसारात् पूर्वोस्मात् विश्वस्मात्, पाप्मनः सर्वानोषति दहतीति वा, पिपर्ति पृणाति च पालयति, पूरयतीति वा, पुरुषोत्तमतया सर्वेषां पुरति अग्रगामी भवतीति वा,—

---

१ दृष्ट्वा।

(४०७) पुरुषः,

ॐ पुरुषाय नमः ।

भा०—(पुरुषः).
(१) "पावनस्सर्वलोकानां त्वमेव रघुनन्दन" इति. रा० उ० ८२—९। ५
शबरी,
(२) "तवाहञ्चक्षुषा सौम्य ? पूता सौम्येन मानद" इति. रा० आ०
७४—१३ ।
(३) " पॄ, पालनपूरणयोः" धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९
(४) "पुरः कुषन्" इति कुषन्प्रत्ययान्तो वा—(पुरुषः). उणा० १०
पा० ४ कौ० पृ० ६३५ स हि, रामस्सर्वथा पुरुष इष्यते ?
(५) " राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषोत्तमम्" रा० ।
(६) " शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः" ❀ रा०
यु० १२०—१५।

निर्व०—(पुरुषः). सर्वत्र १५
(१) " उष, दाहे" इगुपधलक्षणः कः. अगुणः, धा० भ्वादिः
कौ० पृ० ४०९
(२) " पुर, अग्रगमने" धा० तुदा० कौ० पृ० ४६६
(३) " पॄ, पालनपूरणयोः" धा० जुहो० कौ० पृ० ४४९
(४) " पूरी, आप्यायने" वा धा० दिवा० कौ० पृ० ४५५ २०
अयं दिवादिश्चुरादिश्च पूर्वत्र उभयत्र,
(५) "अशूप्रुषि०" इत्यादिना क्न्. उणा० पा० १ कौ० पृ० ६१७
बाहुलकादन्यतोपि भवति पृणातेः.
(६) " उदोष्ठ्यपूर्वस्य०" ७।१।१०२ ॥ कौ० पृ० ४४९
इत्युत्वम्. रपरत्वम्. उभयत्राप्यगुणः. २५

निरु०—४०७ स यत्पूर्व इति श्रुत्या (पुरुषः) पावनत्वतः ।
पॄधातोः पालनार्थाद्धि कुषन्प्रत्यययोगतः ॥ ३०६ ॥
सर्वपालकतालब्ध्या (पुरुषः) प्रोच्यते बुधैः ।

१ चक्षुषा तव सौम्येन पूतास्मि रघुनन्दन ।

{ ६७ / ३७१ } (४०८) प्राणः,

ॐ प्राणाय नमः ।

भा०—सर्वप्राणनात्—

५ (प्राणः). ❋

निर्व०—(७) " नेट्० " इति, नेट्. ७।२।८।। कौ०पृ० ५८१

(८) " हलि च " इति, दीर्घः. अपरत्र ८।२।७७।।कौ०पृ० ६३

एकत्र तत एव बाहुलकात् क्नू.

(९) " इणूशीभ्यां वन् " वा अन्यतोपि भवति.उणा०पा०१कौ०

१० पृ० ६१७

नेट्. प्राग्वत्. चुरादेरीदितः पक्षे णिलोपोपि. एवं व्युत्पादिते पूर्वशब्दे प्रत्ययलोपः ऊकारह्रस्वश्च. पृषोदरादिलक्षणः. अन्यत्र उभयत्र यथासंख्यम्

(१०) " पृ, पालनपूरणयोः " पक्षे स्वादिः. धा०जुहो०कौ०पृ०४४९

१५ क्र्यादिश्च इतरत्र,

(११) " पुर, अग्रगमने " धा०तुदा० कौ०पृ० ४६६

(१२) " पुरःकुषन् " इति, कुषन्. उणा०पा०४कौ०पृ० ६३५

(१३) " यजजपदशां यङः " इत्यत्र,३।२।१६६।।कौ०पृ०६०५

दशाम् इति नलोपनिर्देश इव भाव्यभिप्रायेण. सति चास्मिन् प्रत्यये,

२० पिपर्ति पृणात्योरपि प्रकृतिरूपसाम्यात् उभयोरपि ग्रहणात्, पिपर्ति-पृणात्योः.

(१) " उदोष्ठ्यपूर्वस्य " इत्युत्वम्. ७।१।१०२।।कौ०पृ०४४९

रपरत्वम्. उभयत्रापि कित्त्वान्न गुणः.

सर्वप्राणनात् प्राणित्यस्मात् सर्वमिति—(प्राणः).

२५ निरु०—४०८ (प्राणः) सर्वप्राणनाद्धि तद्दानात्—

{४०९-६६ / ३७७-९५६} प्राणदः, {४१० / ९५६} प्रणमः,

ॐ प्राणदाय नमः। ॐ प्रणमाय नमः।

भा०—प्रसिद्धानपि प्राणान्ददातीति—(प्राणदः)—अतो हि तद्विरहे, ५
(१)"अपि वृक्षाः परिम्लानास्सपुष्पाङ्कुरकोरकाः" रा०अ०५९—४।
(२) "परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च" इत्यादि. ❋ रा० अ०५९—५।
(१) "प्रणामयति" अथ०शि०।
इति श्रौत्या निरुक्त्या स्वगुणैश्चराचरनामनात्—(प्रणमः). १०

निर्व०—(१)"अन, प्राणने" प्रपूर्वः. धा०अदा०कौ०पृ०४४६
(२)"अकर्तरि०" इत्यपादाने घञ्.३।३।१९॥कौ०पृ०६४७
उपधावृद्धिः. सांहितिको दीर्घः.
(३)"पूर्वपदात्०" इति, णत्वम्. ❋ ८।४।३॥कौ०पृ०१६७
तद्विरहे वृक्षादीनामपि परिम्लानतया, तेषां प्रसिद्धानपि प्राणान् १५
ददातीति—(प्राणदः).
(१) "डु—दाञ्, दाने" धा०जुहो०कौ०पृ०४५१
(२) "आतोनुपसर्गे०" इति, कः. आल्लोपः.३।२।३॥कौ० पृ०५७०
व्युदपादि हि प्राणशब्दः श्रौत्या निरुक्त्या? २०
स्वगुणैः चराचरप्रणम्रीकरणात्, प्रणमयति. प्रह्वीकरोति तदिति वा, तत्प्रणौति तयैव निरुक्त्या प्रणामयतीति वा, तत एव हेतोः तेन प्रणूयते प्रकर्षेण स्तूयतेसौ इति वा,—
(प्रणमः—प्रणवः). इति वा उभयथापि पाठः.प्रणव इत्येव वा.

निरु०—४०९ (प्राणदः) स्मृतः ॥ ३०७ ॥ २५
४१० गुणैश्चराचराणांहि नामनात् (प्रणमः) स्मृतः।

भा०—(२)"हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया"रा०अ०२५—२।
इति. ❀
यशसाऽपि विस्तीर्ण इति—

---

५ निर्व०—पूर्वत्र,
(१) " णमु, प्रह्वत्वे" प्रपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४१
णो नः—णिचि वृद्धिः. तत उदात्तोपदेशात् ञिणतः कृतःपरत्वाभावेन.
(२) " नोदात्तोपदेशस्य०" ७।३।३४ ॥ कौ०पृ० ५४१
इति निषेधानवकाशात्.
१० (३)"जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च" घटादिगणसूत्रम् कौ०पृ०४१७
इत्यमन्तत्वात् मित्त्वम्. उपसृष्टतया,
(४) " ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा " घटादिगणसूत्रम् कौ०पृ०४१७
इति, विकल्पाप्रवृत्तेः. णौ,
१५ (५) " मितां ह्रस्वः" इति, ह्रस्वः. ६।४।९२॥ कौ०पृ०४८२
ततः पचाद्यच् . णिलोपः. णोपदेशतया,
(६) " उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य" ८।४।१४ ॥कौ०पृ०३८६
इति. नस्य णत्वम्. अपरत्र,
(७)" णु, स्तुतौ" प्रपूर्वः. धा०अदा० कौ०पृ०४३९
२० (८)"णो नः" आद्ये तु पक्षे, नौतिरय-६।१।६५॥कौ०पृ०३८६
मिहान्तर्भावितण्यर्थस्य नमेरर्थे वर्तते. अनेकार्था हि धातवः ? ततः
पचाद्यच् . गुणावादेशौ. णत्वं प्राग्वत्. द्वितीये
(९)"अकर्तरिचकारके०"इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥कौ०पृ०६४७
(१०) " ऋदोरप्" इत्युवर्णान्तात्. ३।३।५७॥ कौ०पृ० ६५३
२५ कर्मण्यप्. गुणावादेशौ—णत्वं च पूर्ववत्. ❀
यशोविस्तारवत्तया, प्रथते प्रख्यातो भवतीति.—

ॐ पृथवे नमः ।

भा०—(पृथुः).

(१) " प्रथ,प्रख्याने "धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१४ ५

(२) " प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च "उणा०पा०१कौ० पृ०६१०

इति, कुप्रत्ययः.

(३) " पृथुश्रीः पार्थिवात्मजः "

(४) " रामो नाम जनैः श्रुतः " रा०सं० ८। १०

(५) " तेषामतियशा लोके रामः " रा०बा० ७७—२८ ।

(६) "यशसश्चैकभाजनम्" इत्यादि. ❋ रा०कि०१५—२०।

अवतारासमकालवर्तिनामपि ध्यानादिना उपकारित्वमाह—

निर्व०—(पृथुः).

(१) " प्रथ, प्रख्याने " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४१४ १५

(२) "इग्यणः संप्रसारणम्"इति,संप्रसारणसंज्ञायाम्,१।१।४५॥ कौ०पृ०५९

(३) " कुर्भ्रश्च " इति प्रकरणे,उणा०पा०१कौ०पृ०६१०

(४)"प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च"उणा०पा०१कौ०पृ०६१०

इति,कुः. संप्रसारणं च. रेफस्य ऋकारः. २०

(५) " संप्रसारणाच्च " इति.पूर्वरूपम्६।१।१०८॥कौ०पृ०६०

एकादेशः. अगुणः. ❋

अवतारासमकालवर्तिनामपि ध्यानादिना उपकर्तृतया,

हिरण्यस्य हितरमणीयतया सुवर्णसाम्यात् तदुपलक्ष्यस्य ध्यातृहृद-यस्य गर्भः शुभाश्रयतया निगीर्य इति वा,हिरण्यनिधिसाम्यात्तत्- २५ भ्रूण इति वा,—

निरु०—४११ यशोविस्तारवत्त्वाच्च (पृथु) रित्युच्यते बुधैः॥३०८॥

{४१२ / ७१} हिरण्यगर्भः, (४१३) शत्रुघ्नो,

ॐ हिरण्यगर्भाय नमः । ॐ शत्रुघ्नाय नमः ।

५ भा०—(हिरण्यगर्भः).—हितरमणीयस्य ध्यातृहृदयस्य, शुभाश्रयत्वेन निगीर्यत्वात्, हिरण्यनिधिसाम्याद्वा, तथा तन्मन्त्रवर्णः,
(१) " ध्येयस्स एव विश्वात्मा " इति. ❀
विषयेषु विक्षेपणात्तेषां रावणवत् शत्रुमिन्द्रियवर्गं विवेकशरैः हन्ति शमयतीति—
१० (शत्रुघ्नः).

निर्व०—(हिरण्यगर्भः).
(१) " गॄ, निगरणे " धा०तुदा०कौ०पृ०४६८
(२) " अर्तिगॄभ्याम्० " इति, भन्. उणा०पा०३कौ०पृ०६३१
गुणो रपरः
१५ (३) " नेट्० " इति, नेट्. ७।२।८॥कौ०पृ०५८१
(४) " हर्य, गतिकान्त्योः " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०४
(५) "हर्यतेः कन्यन् हिरच" इति, कन्यन् उणा०पा०५कौ०पृ०६४४
धातोर्हिरादेशश्च. आदेशे अकार उच्चारणार्थः. अगुणः णत्वम्. ❀
तेषां शत्रुं रावणवत् विपक्षमिन्द्रियवर्गं हन्ति. विवेकशरजालेन
२० शमयतीति—
(शत्रुघ्नः).
(१) " हन, हिंसागत्योः " धा०अदा०कौ०पृ०४३५

निरु०—४१२ हितस्य रमणीयस्य ध्यातॄणां हृदयस्य हि ।
(हिरण्यभर्ग) स्तत्रस्थः स शुभाश्रयणः स्मृतः ॥ ३०९ ॥
२५ यद्वा (हिरण्यगर्भो)ऽसौ हिरण्यनिधिसाम्यतः ।
४१३ शत्रूनिन्द्रियवर्गान्यो हन्ति (शत्रुघ्न) उच्यते ॥ ३१० ॥

कौ०पृ० ५७१
(२)"गमहन०"इत्यादिना उपधालोपः.६।४।९८॥कौ०पृ०४२१
(३)" होहन्तेः०" इति, कुत्वम्. ७।३।५४॥ कौ०पृ०६४ ५
(४) " दशेन्द्रियाननं घोरं यो मनोरजनीचरम् । विवेकशरजा-
लेन शमन्नयति योगिनाम्" इति. ❋ सात्वतसंहिता १२-१५४

निर्व०-(२) " आशिषि हनः" ३।२।४९॥ कौ०पृ० ५७१
(३) " लक्षणे जायापत्योष्टक् " ३।२।५२॥ कौ०पृ०५७१
इत्यतो हनष्टगिति वर्तमाने, १०
(४)"अमनुष्यकर्तृके च"इति, टक्. ३।२।५३॥ कौ०पृ०५७१
(५) " गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि" ६।४।९८॥
कौ०पृ० ४२१ इति, क्ङित्युपधालोपः.
(६)"हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु" इति नकारे परे ७।३।५४॥ कौ०पृ०६४
हन्तेर्हस्य कुत्वम्. आन्तरतम्यात् घः. न च, १५
(७)"अचः परस्मिन् पूर्वविधौ" इत्युपधा–१।१।५७॥कौ०पृ०८
लोपः स्थानिवत्. नकारे परे कुत्वविधानसामर्थ्यात्.
(८) "शद्लृ, शातने" णिचि वृद्धिः. धा०तुदा०कौ०पृ०४६९
(९) "शदेरगतौ तः" इत्यगतौ ७।३।४२॥कौ०पृ०४९६
शातने णिचि दस्य तः. ततो, २०
(१०)"रुशातिभ्यां क्रुन्"इति क्रुन्. उणा०पा०४कौ०पृ०६३६
(११)"नेट्०"इति,नेट्.णिलोपःप्रज्ञादिगणे७।२।८॥कौ०पृ०५८१
ह्रस्वपाठात्. आकारस्य ह्रस्वः. यदा तु,
(१२) " आत्मानं मानुषं मन्ये" रा०यु०१२०–११॥
इति प्रक्रियया, मनुष्यत्वभावना; तदा, २५
(१३) " कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्" ३।२।५॥
कौ०पृ० ५७१इति, मूलविभुजादेराकृतिगणत्वात् कः.
शेषं प्राग्वत्. ❋

(४१४) व्याप्तो, (४१५) वायुर्,

ॐ व्याप्ताय नमः । ॐ वायवे नमः ।

५ भा०—तद्धयाने मुग्धवृद्धभर्तृभृत्यशत्रुमित्रादिषु वात्सल्याविशेषात्—
(व्याप्तः)—यथा,
(१) "पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति । पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च" रा०आ०२—३७।
(२) "निखिलेनानुपूर्व्याच्च पिता पुत्रानिवौरसान्" रा०अ०२—३८।
१० (३) "रिपूणामपि वत्सल" इत्यादि. ❋ रा०य०५०—५६।
स्वयमेव तत्र तत्र तान् गच्छतीति—
(वायुः).
(१) "कृवापाजिमि०"इत्यादिना उण्. यथा,उणा०पा०१कौ० पृ० ६०९

१५ निर्व०—शत्रुमित्रादिषु वात्सल्याविशेषात् व्याप्नोतीति—
(व्याप्तः).
(१)"आप्लृ, व्याप्तौ"विपूर्वः गत्यर्थात् धा०स्वादिः कौ०पृ०४६२
कर्तरि क्तः. निहतत्वान्नेट्. वेरिकारस्य सांहितिको यण्. ❋
स्वयमेव तत्र तत्र तांस्तान् वाति गच्छतीति—
२० (वायुः).
(१) "वा, गतिगन्धनयोः" धा०अदा० कौ०पृ० ४४३
(२) "कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्" इत्युण्. उणा०पा०१ कौ०पृ० ६०९

निरु०—४१४ नीचपूज्यो विशेषेण व्यापनाद् (व्याप्त) उच्यते ।
२५ ४१५ तत्र तत्र स्थितान् सर्वान् भरद्वाजगुहादिकान् ॥ ३११ ॥
गच्छति स्वयमेवैतान् स (वायु) रिति शब्द्यते ।

(४१६) अधोक्षजः, ॥

ॐ अधोक्षजाय नमः ।

भा०—(२) " सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः " सं०१—५७। ५

(३) " भरद्वाजाश्रमं गत्वा" वा०सं० १—८७।

(४) " गुहमासाद्य धर्मात्मा " इति. ❀ सं०१—२९।

एवम् अमृतोदधिवत्सर्वैस्सदोपयुज्यमनोपि

(१) "अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः" इति. भा० उ० ८९—१०। १०

(अधोक्षजः)—यथा,

(२)"अक्षय्यं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम्" वा० ७६-१७।

(३) "अक्षय्यकीर्तिश्च" इत्यादि. ❀ रा०कि०२४—३१।

निर्व०—(३)" आतो युक्चिण्कृतोः"७।३।३३॥कौ०पृ०५३९ इति, णिति कृति आतो युक् कित्त्वादन्तावयवः. ❀ १५

एवममृतोदधिवत् सर्वैस्सदोपयुज्यमानोपि, निरुक्तानुसारात् अधो न क्षीयते जात्विति वा जातु अधोऽक्षीयमाणः प्रादुर्भूत इति वा,— (अधोक्षजः). पूर्वत्र,

(१) " क्षि, क्षये" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३९२

(२)"अन्येष्वपि दृश्यते"इति,डः.३।२।१०१॥कौ०पृ०५८५ २० टिलोपः. नञ्समासः—नञो नलोपः.

(३)"धृञ्, धारणे" पचाद्यच्. ःधा०भ्वादिःकौ०पृ०४२३ गुणो रपरः नञ्समासः—नञो नलोपः. एवं सिद्धादधरशब्दात्

(४) " पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्" ५।३।३९॥ कौ० पृ०३३७ इत्यस्तात्यर्थे असिः. २५

निरु०—४१६ सदोपभुज्यमानोपि सर्वैरमृतसिन्धुवत् ॥ ३१२ ॥ अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मा (दधोक्षजः) ।

श्लो० ॥ ४५ ॥ (४१७) ऋतुः,

ॐ ऋतवे नमः ।

भा०— सदाप्यपूर्वैस्सर्वोल्लासकरैरुत्तरोत्तरैः. गुणपर्यायैः ऋच्छतीति
५ (ऋतुः).
(१) " अर्तेश्चतुः" इति, तुः. उणा०पा०१कौ०पृ०६१३
इतो हि वसन्तशिशिरादीनामपि ऋतुत्वम् ? यथा,
(२) "घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः" रा०अ०३-२
इत्यादि. ❀

१० निर्व०— अथ् इत्यादेशश्च. स्वरादिपाठादव्ययत्वम् सोरुत्वम्. उत्व
गुणः. पूर्वरूपत्वम्. जात्वित्यव्ययस्य जादेशः. तस्य विपर्यय
पृषोदरादिलक्षणः. अत्र च, आदेशस्य अव्ययवद्भावेऽव्ययसंज्ञा
च तदन्तविधौ लुकि च विहितविशेषणेपि उपसर्जनत्वात् गौणतायां
तदभावान्न,
१५ (५) " अव्ययादाप्सुपः" इति, सुपो लुक्. परत्र २।४।८२
कौ०पृ०८८
(६) "जनी, प्रादुर्भावे" धा० दिवा० कौ०पृ०४५४
(७)"अन्येष्वपि०" इति, अत्रापि डः. ३।२।१०१॥कौ०पृ०५८
टिलोपः. अत्र च जात्वर्थोऽर्थसिद्धः; अतो न पृषोदरादित्वकल्पनादि
२० क्लेशः. शेषं प्राग्वत्. ❀
सदाप्यपूर्वैस्सर्वोल्लासकरैरुत्तरोत्तरगुणपर्यायैः ऋच्छतीति,—
(ऋतुः).
(१) "ऋ, गतिप्रापणयोः" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२५

निरु०—४१७ ऋच्छतीति (ऋतुः) प्रोक्तः सर्वोल्लासकरैर्गुणैः॥ ३१३।

(४१८) सुदर्शनः, (४१९) कालः,

ॐ सुदर्शनाय नमः । ॐ कालाय नमः ।

भा०—गुणप्रभावानभिज्ञानामपि दर्शनमात्रमेवास्य शोभनमिति— ५
(सुदर्शनः)—यथा,
(१) " सोमवत्प्रियदर्शनः " रा०बा० १–१८।
(२) " सदैकप्रियदर्शनः " इति च. ❀ रा०बा० १–१६।
एवंभूतैर्गुणैरात्मनि चराचरसंकलनात्—
(कालः). ❀ १०
एवं राक्षसमृगयया, जगद्रक्षणेन चात्र विहृत्य,
पुनः परमे स्थाने तिष्ठतीति—

निर्व०—पः किच्चेति वर्तमाने,
(१)"अर्तेश्च तुः"इति,तुः.कित्.अगुणः.उणा०पा०१कौ०पृ०६१३
अनिट्. इतो हि हेतोः, वसन्तादिरपि ऋतुः? ❀ १५
गुणप्रभावानभिज्ञानामपि सुशोभनं दर्शनमात्रम्, अस्येति—
(सुदर्शनः).
(१)"दृशिर्, प्रेक्षणे" भावे ल्युट्. अनः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३०
गुणोरपरः- स्वित्यव्ययपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀
एवंभूतैर्गुणैश्चराचरं, कलते संकलितं भवत्यस्मिन् इति,— २०
(कालः).
(१) " कल, शब्दसंख्यानयोः " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०३
(२) " हलश्च " इत्याधिकरणे घञ् वृद्धिः. ❀ ३।३।१२१॥कौ०
पृ०६६३ इत्थं राक्षसाखेटकेन, जगत्संरक्षणेन च अत्र विहृत्य पुनश्च
परमे स्थाने तिष्ठतीति,— २५

निरु—४१८ शुभं च दर्शनं यस्य मन्दानां स (सुदर्शनः) ।
४१९ चिदचित्कलनात् (कालः) गुणैरात्मनि चेदृशैः ॥३१४॥

(४२०) परमेष्ठी,

ॐ परमेष्ठिने नमः ।

भा०– (परमेष्ठी).

१ (१) "परमे कित्" इति,इनिप्रत्ययः. उणा०पा०४कौ०पृ०६३
(२)"अम्बाम्ब०" इत्यादिना षत्वम्. ८।३।९७॥कौ०पृ०५७
(३) " हलदन्तात्० " इति, सप्तम्या अलुक्. यथा, ६।३।९
कौ०पृ०१८७
(४) "विवेशवैष्णवन्तेजः सशरीरस्सहानुगः"रा०उ०११०–१
१० तथा, सभापर्वणि.
(५) " एवमेष महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलवर्धनः । रावणं सगणं हत
दिवमाक्रमितो प्रभुः" ॥ इत्यादि. ❀ भा०स०५५–४७।

निर्व०– (परमेष्ठी).
(१)"ष्ठा, गतिनिवृत्तौ"षस्सः. टोस्तुः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२
१५ (२)"गमेरिनिः, प्रेस्थ इत्यतः"इनिः, उणा०पा०४कौ०पृ०६३
स्थः इति वर्तमाने,
(३) " परमे कित्" इति, परम उणा०पा०४कौ०पृ०६३२
इत्यस्मिन्शब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिः–कित्. आतो लोपः.
(४) " अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरं
२० बर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः" ८।३।९७॥कौ०पृ०५७१
इत्यत्र स्थ इति कप्रत्ययान्तानुकारात् षत्वाप्राप्तौ,
(५) " स्थास्थिन्स्थॄणामुपसंख्यानम् " ८।३।९७॥कौ०पृ०
५७१
इत्युपसंख्यानात्, स्थिनस्सस्य षः. ष्टुत्वम्, परमशब्दः पृषोदरादिव्य
२५ ख्यातः. ततो ङिः. तस्य,

निरु०–४२० परे पदे स्थितत्वाच्च (परमेष्ठी) प्रकीर्तितः ।

१ ऽभिभूः ।

४२१) परिग्रहः, ।

ॐ परिग्रहाय नमः ।

१०– अत्र तत्र च परितो ग्रहोऽस्येति–
परिग्रहः), स्वसंबन्धिपौरजानपदतत्संबन्धिनां तद्देवता तदाराम- ५
रुदूर्वादेरपि परमपदप्रापणात्.
१) " ये हि भगवदंशेष्वनुरागिणः "
त्यादि. अस्य सौशील्यन्तत्त्वम्. ❋
था, शीलदुस्साधासाधुसाधकस्संहाराधिकारः पातालशयनः क-
की च. युगावसाने पापातिप्रसङ्गिषु संकीर्णवर्णाश्रमव्यवस्थेषु– १०

र्वि०–(६)"हलदन्तात् सप्तम्यास्संज्ञायाम्"६।३।९॥कौ०पृ०१८७
त्यलुक्. गुणः. ततः, इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋
त्र तत्र च, परिपरितः, ग्रहः स्वसंबन्धिपौरजानपदतत्संबन्धि
वतातरुदूर्वादीनामपि परमपदप्रापणात्. ग्रहणम् अस्येति–
परिग्रहः). १५
१) " ग्रह, उपादाने " धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७८
२) " ग्रहवृदनिश्चिगमश्च" इति, ३।३।५८॥कौ०पृ०६५३
वे अप्. परिपूर्वो बहुव्रीहिः. ❋
थ, शीलदुस्साधासाधुसाधकः संहाराधिकारी पातालशयनः क-
की च प्रस्तूयते. मन्त्रवर्णानुरोधेन युगावसाने पापातिप्रसङ्गिषु २०
कीर्णवर्णाश्रमव्यवस्थेषु जनेषु, उच्यति समवेतो भवति प्रचण्डो
वतीति–

रु०–४२१ इहामुत्र समं सर्वग्रहणात्स्यात् (परिग्रहः) ॥३१५॥

(४२२) उग्रः, { ४२३ / १२ } संवत्सरो,

ॐ उग्राय नमः । ॐ संवत्सराय नमः ।

५ भा०— (उग्रः)-- प्रचण्डः.
(१) " उच, समवाये" धा० दिवा० कौ० पृ० ४६०
" ऋज्रेन्द्राग्र० " उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२०
इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः.
(२) " संहारमूर्तये कालवैश्वानरार्चिषे "
१० इति मन्त्रवर्णात्. श्रीपौष्करे,
(३) " कल्की च विष्णुर्भगवान्नष्टधर्मावतारकृत् । उर्व्यां म्लेच्छा
हत्वाऽवस्थितो यः कलौ युगे " इति. ❀
पाताले संहारपरिकरैः कालप्रतीक्षोऽनन्ते संवसतीति—
(संवत्सरः)
१५ (१) " संपूर्वाद्वसतेः "

निर्व०— (उग्रः).
(१) " उच, समवाये " धा० दिवा० कौ० पृ० ४६०
(२) "ऋज्रेन्द्राग्र०"इत्यादिना प्रागुक्त-उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२
सूत्रेण रन्. चस्य गः; गुणाभावश्च निपात्यते.
२० (३) " नेष्ट्र० " इति, नेष्ट्र. ❀ ७।२।८॥ कौ० पृ० ५८१
ध्यानविधिना पाताले सहसंहारपरिकरैः,कालप्रतीक्षोऽनन्ते संवसतीति-
(संवत्सरः).

नेरु०—४२२ नष्टे धर्मे कल्किरूपो ह्यवतीर्य महीभृतः । म्लेछा-
दीन् हतवान्यो सा (उग्र) इत्युच्यते बुधैः ॥ ३१६ ॥
२५ ४२३ संहारस्योपकरणैस्साकं कालं प्रतीक्षयन् ।
(संवत्सरः) स्यात्पाताले ह्यनन्ते वसतीति यः ॥ ३१७ ॥

ॐ दक्षाय नमः ।

भा०-(२)"संपूर्वाच्चित्" इति, सरप्रत्ययः.उणा०पा०३कौ०पृ०६२८
(३)" अनन्तशयनारूढं " सात्त्वतसंहिता १२–१६८। ५
" चक्राद्यायुधवृन्देन मूर्तेन परिवारितम्" सात्त्वतसंहिता १२-१६९।
इति तद्ध्यानविधेः.
(४)"कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधेरतः। आक्रोशमानान्
सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम्" इति. ❀ भा०आर०१९१–१५।
दस्युवधे दक्षते शीघ्रकारीति–(दक्षः). १०
(१) " दक्ष,वृद्धौ शीघ्रार्थे च" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०६
(२) " क्षिप्रकारी जनार्दनः" इति. ❀
पापतत्फलातिप्रसङ्गश्रान्तजन्तुविश्रामभूमिः–

निर्व०–(१)"वस,निवासे" संपूर्वः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३२
व्युदपादि हि सरप्रत्ययान्तोऽयं शब्दः प्रागेव? अनिट्. १५
(२) " सस्सि०" इति,सस्य तः. ७।४।४९॥ कौ०पृ०४१०
संहितायाम् अनुस्वारपाक्षिकपरसवर्णौ. ❀
अथ, कल्की क्षिप्रकारितया, दस्युवधे दक्षते. शीघ्रकारी भवतीति–
(दक्षः).
(१)"दक्ष,वृद्धौ शीघ्रार्थे च" पचाद्यच्. ❀ धा०भ्वादिः कौ० २०
पृ०४०६
पापतत्फलातिप्रसङ्गश्रान्तान् जन्तून् विश्रमयति स्वस्मिन् तेषां
विश्रान्तिं कारयतीति–

निरु०–४२४ शीघ्रार्थत्वाद्दक्षधातोर्निमेषाद्दस्यवो हताः ।
येन स स्याच्छीघ्रकारी (दक्ष) इत्युच्यते बुधैः ॥ ३१८ ॥ २५

१ संपरेवी ।

(४२५) विश्रामो, (४२६) विश्वदक्षिणः, ॥

ॐ विश्रामाय नमः। ॐ विश्वदक्षिणाय नमः।

५ भा०—(विश्रामः).
(१) "धर्मस्य च विवृद्ध्यर्थं विप्राणां हितकाम्यया" भा०स०५४—५६।
इति सभापर्वणि. ❋
अपचरत्सु कथं हितकारी ? तत्राह विश्वदक्षिणः विश्वस्मिन्निष्टाऽनिष्ट-
कारिण्यविशेषेण दक्षत इति—(विश्वदक्षिणः).

१० निर्व०—(विश्रामः).
(१) "श्रमु, तपसि खेदे च" विपूर्वः.धा०दिवा० कौ०पृ०४५९
णिच्. उपधावृद्धिः. नच
(२) "नोदात्तोपदेश०" इत्यादिना तन्निषेधः; तस्य चिणि ञ्णिति- ७।
३।३४॥कौ०पृ०५४१
१५ कृति च विधानात्. प्रकृते तदभावात्. नाप्यमन्तत्त्वान्मित्त्वे,
(३) "मितांह्रस्वः" ६।४।९२ ॥ कौ०पृ०४८२
(४) "वा चित्तविरागे" इत्यतो वेत्यनुवर्त्य,६।४।९१॥कौ०पृ०४९७
तस्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्. ततः पचाद्यच्.णेर्लोपः. ❋
अपकारिष्वपि दयाक्षमत्वलक्षणेन दाक्षिण्येनापचरत्स्वपि हितकारितया,
२० विश्वस्मिन्निष्टानिष्टकारिणि जन्तावविशेषेण दक्षते शीघ्रकारी भवतीति
वा, वाजिमेधे विश्वं विश्वंभरालक्षणं द्विजेभ्यः प्रदेया दक्षिणाऽस्येति
वा,—(विश्वदक्षिणः).

निरु०— ४२५ पापानि तत्फलान्येव श्रान्ता भोक्तुं च ये जनाः।
तेषां विश्रामभूमित्वाद् (विश्रामः) परिकीर्तितः ॥ ३१९ ॥
२५ ४२६ अपकारिष्वपि क्षान्तो (विश्वदक्षिण) उच्यते।
यद्वाऽश्वमेधे पृथिवीं दाक्षिणात्वेन दत्तवान् ॥ ३२० ॥
महीसुरेभ्यः कृत्स्नां यः स स्मृतो (विश्वदाक्षिणः)।

श्लो०॥४६॥ (४२७) विस्तारः,

ॐ विस्ताराय नमः ।

भा०– "द्रुदक्षिभ्यामिनन्" उणा०पा०२कौ०पृ०६२१
अपकारिष्वप्यतिक्षमत्वं हि दाक्षिण्यम् ? ५
(१) "स इमं सकलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति" इति.
भा० आर० १९०–९६ ।
यद्वा, अश्वमेधे, विश्वं विश्वंभरा दक्षिणा अस्येति वा.
आरण्यपर्वणि,
(२) "ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् । वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति" इति. ❋भा०आ०१९१–१।१०
कलिप्रबलसंहारेण कृतं प्रवर्तयतोऽस्माद्वेदमर्यादा प्रथत इति– (विस्तारः).

निर्व०–(१) "दक्ष, वृद्धौ शीघ्रार्थे च" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०६
(२) "द्रुदक्षिभ्यामिनन्" इति, इनन्. उणा०पा०२कौ०पृ०६२१
णत्वम्.विश्वशब्दो व्युदपादि.पूर्वत्र तत्पुरुषः. अपरत्र व्युत्पादिता-१५
दक्षिणशब्दात्, स्त्रियामतष्टाप्. दीर्घः. ततो विश्वपूर्वो बहुव्रीहिः.
(३) "गोस्त्रियोः०" १।२।४८॥कौ०पृ०१२९
इति, उपसर्जनह्रस्वः. ❋
कलिप्रबलसंहारेण कृतयुगप्रवर्तनात्, वेदमर्यादा विस्तीर्णा प्रथतेऽस्मादिति– (विस्तारः). २०
(१) "स्तॄञ्, आच्छादने" धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७५
विपूर्वः.

निरु०–४२७ प्रबलं यः कलिं हत्वा प्रवर्त्य च कृतं युगम्
॥३२१॥
विस्तार्य वेदमर्यादां स्थितो (विस्तार) उच्यते । २५

(४२८) स्थावरस्थाणुः,

ॐ स्थावरस्थाणवे नमः ।

भा०—"प्रथने वावशब्दे" इति, घञ्, यथा, ३।३।३३॥ कौ० पृ० ६५०

५ (१) "ततो धर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत । भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा" इति. ❀ भा० आ० १९१—७॥
एवं धर्मे स्थावरीकृते शमे स्थास्यतीति—(स्थावरस्थाणुः).
(१) "स्थापयित्वा स मर्यादां स्वयंभूविहितां शुभाम्[1]"
१० इत्यारण्यके. ❀ १९१—२ ।
अथ कार्तयुगानां हिताहितयोः.—

निर्व०—(२) "प्रस्त्रोऽयज्ञे" इत्यत स्त्र इति वर्तमाने, ३।३।३२॥ कौ० पृ० ६५०
(३) "प्रथने वावशब्दे" इति, ३।३।३३॥ कौ० पृ० ६५०
१५ वौ अपादाने घञ्. वृद्धिः. रपरत्वम्. ❀
एवं स्थावरः स्थावरीकृतधर्मस्सन् शमे स्थास्यतीति स्थाणुश्चेति—(स्थावरस्थाणुः)—एकं नाम.
(१) "ष्ठा" गतिनिवृत्तौ" षस्सः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४
(२) "टोस्तुः"
२० (३) "स्थोणुः" इति, बाहुलकात् उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२६
भविष्यति णुः. अनिट्. भूयोऽप्ययमेव धातुः.
(४) "स्थेशभास०" इत्यादिना ३।२।१७५॥ कौ० पृ० ६०६
वरच्. अनिट्, कर्मधारयः. ❀
अथ, कार्तयुगानां हितमहितं च प्रमीयते व्यवस्थाप्यतेऽनेनेति—

२५ निरु०—४२८ स्थावरीकृत्य धर्मान्यश्शमे स्थास्यति नित्यशः॥ ३२२॥
येन केनाप्यचाल्यस्स (स्थावरस्थाणु)रुच्यते ।

१ हिताम् ।

{४२९ / ९८९} प्रमाणम्, (४३०) बीजमव्ययम्, ।

ॐ प्रमाणाय नमः । ॐ बीजायाव्ययाय नमः ।

भा०—(प्रमाणम्). व्यवस्थापकः. एतच्छक्तिप्रेषितं[1] हि,प्रत्यक्षाद्यपि प्रमाणं भवति? यथा, ५

(१) " तच्छीलमनुवर्तन्ते मनुष्या लोकवासिनः " इति. ❀ आर० ११९—३। एवं कलिकालाद्यवग्रहावसानेषु पुनःपुनर्धर्मप्ररोहणात्—(बीजमव्ययम्). ❀

निर्व०—(प्रमाणम्). १०

(१) " माङ्, माने" प्रपूर्वः. धा०जुहो० कौ०पृ० ४५०
करणे ल्युट् . अनः.

(२) " कृत्यचः" इति, णत्वम्. ८।४।२९॥कौ०पृ० ५५६

(३) " लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. ॥ महाभाष्यम् ॥

एतच्छक्त्या हि, प्रत्यक्षाद्यपि प्रमाणम्? ❀ १५

इत्थं कलिकालाद्यवग्रहावसाने पुनः पुनः धर्मप्ररोहणात् अव्ययम् अविनाशम् बीजं कारणम् इति—

(बीजमव्ययम्)-एकन्नाम.

(१) " जनी, प्रादुर्भावे" विपूर्वः. धा०दिवा०कौ०पृ० ४५४

(२) "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति, डः. टिलोपः. ३।२।९९॥ २०
कौ० पृ०५८५

(३) " अन्येषामपि दृश्यते" ६।३।१३७॥ कौ०पृ० १६५
इति, वेरिकारस्य दीर्घः.

निरु०—४२९ हिताहितस्थापकत्वात्(प्रमाणं)स्यात्कृतादिषु॥३२३॥
४३० यो वै कलियुगस्यान्ते मुहुर्धर्मप्ररोहणम् । करोति भक्तर- २५
क्षार्थं सोच्यते (बीजमव्ययम्) ॥ ३२४ ॥

१ प्रेरितम् ।

(४३१) अर्थो,

ॐ अर्थाय नमः।

भा०—एकभक्तेर्विशिष्टाधिकारिणस्सम्यग्ज्ञानिनस्स्वयंप्रयोजनत्वात्-
५ (अर्थः). अर्तेः,

(१) "उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्" इति, थन् प्रत्ययः. यथा, उणा० पा० २ कौ०पृ० ६१८

(२) "ज्ञानवान्मां प्रपद्यते। वासुदेवस्सर्वम्" इति. ❀गी०७–१९।

मन्दसुकृतेनार्थार्थिना निर्व्याजं नार्थ्यत इति—

१० निर्व०—बवयोरभेदः. विशेषणे,

(४) "इण्, गतौ" विपूर्वः. धा०अदा० कौ०पृ० ४४१

(५) "एरच्" इति भावे अच् गुणा—३।३।५६॥ कौ०पृ०६५३
यादेशौ, वेरिकारस्य यण् यकारः. नञ्पूर्वो बहुव्रीहिः.
नञो नलोपः.

१५ (६) "लिङ्गमशिष्यम्" इत्यादि. ❀ ॥ महाभाष्यम् ॥

एकभक्तेः विशिष्टाधिकारिणः सम्यग्ज्ञानिनः स्वयंप्रयोजनतया, तेनार्यते प्राप्यते इति—

(अर्थः).

(१) "ऋ, गतौ" धा० जुहो० कौ०पृ०४५२

२० (२) "उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्" इति, थन्. उणा०पा०२ कौ० पृ० ६१८

गुणो रपरः. अनिट्. मन्दसुकृतेनार्थार्थिना तद्व्याजेन अभ्यर्थनात्; निर्व्याजं नार्थ्यते न प्रार्थ्यत इति—

निरु०—४३१ परमैकान्तिभिर्न्नित्यमीषणत्रयवर्जितैः।
२५ स्वयंप्रयोजनतया प्राप्यमाणो(ऽर्थ)उच्यते ॥ ३२५ ॥

(४३२) ऽनथा,

ॐ अनर्थाय नमः ।

भा०— (अनर्थः)— स ह्यर्थव्याजेनैनमर्थयते यथा,
(१) "अर्थमेकपिङ्गः" इति.वि०ध०४३–४७। ५
(२) "ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः" इति च. ❀ भा०शां०३४२–३५।
सदा सर्वेभ्यस्सर्वथा दानेप्यक्षयत्वात्, महान्तः शङ्खपद्मादिनिधिरत्नाकररोहणगिरिवरादयः कोशाः भाण्डागाराणि, अस्येति—

निर्व०— (अनर्थः). १०
(१) "अर्थ, उपयाच्ञायाम्" धा०चुरा०कौ०पृ०४९०
चुरादौ कथादिः णिच्. अतो लोपः. ततः,
(२) "अकर्तरि च कारके०" इति३।३।१९॥कौ०पृ०६४७
कर्मणि घञ्. यदा
(३) "नानुबन्धकृतमसारूप्यम्" ॥परिभाषेन्दुशेख०॥ १५
इति न वासरूपविधिः; तदा तदनुवृत्तौ,
(४) "एरच्" इत्यच्. यदि तु, ३।३।५६॥कौ०पृ०६५३
(५) "बहुलमेतन्निदर्शनम्" चुरा०ग०सू०कौ०पृ० ४९१
इत्यस्य व्याख्याविकल्पनात्, अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः; तदा तदभावे तेनैव वा घञ्.इत्थं परत्रापि बोध्यम्.नञ्समासः नञो नलोपः.नुट्. ❀ २०
सदा सर्वेभ्यस्सर्वथा दानेप्यक्षयत्वात्, महान्तः शङ्खपद्मादिनिधिरत्नाकररोहणभूधरादयः कोशाः भाण्डागाराण्यस्येति—

निरु०—४३२ अर्थार्थिनाल्पभाग्येन निर्व्याजं नार्थ्यते यतः।
तस्मा (दनर्थनामा) सौ वेदविद्भिः प्रकीर्तितः॥३२६॥

(४३३) महाकोशो, (४३४)महाभोगो,(४३५) महाधनः

ॐ महाकोशाय नमः।ॐ महाभोगायनमः।ॐ महाधनाय न

५ भा०—(महाकोशः)—अर्थसाध्यः
कामभोगोपि महानस्मादिति—(महाभोगः).
(१)" लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्" इति.
भग० गी० ७—२२।
अनिरूप्यातिकृपणप्रदेयमनन्तं धनमस्येति—
१० (महाधनः)—सर्वंचैतत् प्रह्लादः प्राह,

निर्व०—(महाकोशः).कुशिस्सौत्रः. ततो देवमेषादिवत् पचाद्यच्
(१) " हलश्च " इति, घञ्वा. ३।३।१२१॥कौ० पृ० ६६३
गुणः. व्युदपादि हि महच्छब्दः? अन्यच्च-एवमुत्तरत्रापि. ❋
महान्, भोगः अर्थसाध्यः कामोपभोगोपि, अस्मादिति—
१५ (महाभोगः).
(१) " भुज, पालनाभ्यवहारयोः" धा० रुधा० कौ० पृ० ४७१
भावे घञ्. गुणः.
(२) " चजोः० " इति, कुत्वम्. ७।३।५२॥कौ० पृ० ५६०
गः. अन्यत् प्राग्वत्. ❋
२० महदनन्तम्, अतिकृपणप्रदेयं धनं राः, अस्येति—
(महाधनः).

निरु०—४३३ शङ्खपद्मादिनिधयो महान्तो रोहणो गिरिः ।
कोशा भाण्डगृहा यस्य (महाकोशः) स उच्यते॥ ३२७॥
४३४ अर्थसाध्यः कामभोगो यस्मादेषां महानिति ।
२५ (महाभोगः) स विज्ञेयो ह्यष्टार्णश्चिन्तितार्थदः ॥३२८॥
४३५ अनिरूप्यातिकृपणप्रदेयं धनमक्षयम् ।
यस्यैवास्तीति सततं स (महाधन) ईरितः॥ ३२९॥

श्लो० ॥४७॥ (४३६) अनिर्विण्णः,

ॐ अनिर्विण्णाय नमः ।

भा०–(१)"मरीचिमिश्रैर्दक्षेण तथैवान्यैरनन्ततः । धर्मः प्राप्तस्तथाचान्यैरर्थः कामस्तथापरैः" इत्यादि. वि०पु०१–१८–२३। ५
एवं सृष्टयादेः तत्तदिष्टदानस्य चासकृत्प्रयुक्तस्यापि, संसारिषु विषयोन्मादादसंमुखीनेषु वैफल्येपि, पुनस्तत्तदावर्जनदुराशया–(अनिर्विण्णः)–अनलसः; अत एव ह्यस्यानाद्यन्तो जगद्व्यापारः?
(१) "अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः" इति. ❋
वि०पु०१–९–१। १०

निर्व०–(१) "धन, धान्ये" छान्दसश्चायम्. धा०जुहो०
कौ०पृ०४५२
जौहोत्यादिकः. पञ्चमो ह्ययं वेदः! तथाप्ययं भाषायामपि प्रयुज्यते.
तादृशस्य
(२) "ऋ, सृ, गतौ" इत्यस्य, धा०जुहो०कौ०पृ०४५२ १५
(३)"बहुलंछन्दसि"इत्येव इत्त्वसिद्धौ,७।४।७८॥कौ०पृ०७१०
(४) "अर्तिपिपर्त्योश्च" इति श्लावि–७।४।७७॥कौ०पृ०४४९
त्त्वविधानस्य पाक्षिकभाषाप्रयोगज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्.
पचादिलक्षणोऽच्. शेषं पूर्ववत्. ❋
इत्थं सृष्ट्यादेस्तत्तदिष्टदानस्याप्यसकृत्प्रयुक्तस्य,संसारिषु विषयो- २०
न्मादादसंमुखीनेषु वैफल्येपि, पुनस्तदावर्जनदुराशया अनुच्छिन्नजगद्व्यापारत्वेन, निर्विण्णोऽलसो नेति–
(अनिर्विण्णः).

निरु०–४३६ (अनिर्विण्णो) जागरूको जगद्व्यापारसन्ततौ ।
शिंशुमाराकृतितया तारारूपेण सर्वदा ॥ ३३० ॥ २५

(४३७) स्थविष्ठो,

ॐ स्थविष्ठाय नमः।

भा०—अथानिर्वेदोदाहरणं, स्वाध्यायब्राह्मणोत्तमानुवाके वैष्णवे
५ च पुराणे प्रसिद्धम्. ताराशिंशुमाराकृतिः ताराप्रकारेण स्थौल्यात्—
(स्थविष्ठः); यथा,
(१)"तारामयं भगवतः शिंशुमाराकृति, प्रभोः" वि०पु०२—९—१।
इति. ❀

निर्व०—(१) "विद,विचारणे" निर्पूर्वः.धा०रुधा०कौ०पृ०४७१
१० (२)"गत्यर्थ०" इत्यादिना कर्तरिक्तः.३।४।७२॥कौ०पृ०५९६
भवन्ति हि, अविवक्षितकर्माणोप्यकर्माणः? निहतत्वान्नेट्.
(३)"रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" ८।२।४२॥कौ०पृ०५८६
इति प्रकरणे,
(४) "नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्याम्" ८।२।५६॥ कौ०
१५ पृ०५८९
इति, वैकल्पिकं निष्ठातस्य नत्वम्; पूर्वस्य च दकारस्य. रौधादिकेनो-
न्दिना साहचर्यात् तादृशस्य विन्देरेव ग्रहीतुमुचितत्वात्.
(५)"कृत्यचः" इत्यचः परत्वाभावात् ८।४।२९॥कौ०पृ०५५६
अप्राप्ते णत्वे,
२० (६)"निर्विण्णस्योपसंख्यानम्" इति, ८।४।२९॥कौ०पृ०५५६
औपसंख्यानिको णः. पूर्वस्य तु नकारस्य ष्टुत्वेन, णः नञ्-समासः.
नञो नलोपः. ❀
अथ, अनिर्वेदोदाहरणम्- तत्र श्रुतिपुराणप्रसिद्धशिंशुमाराकृतिताराप्र-
कारेणातिस्थूल इति—
२५ (स्थविष्ठः).

निरु०—४३७ स्थौल्यात् (स्थविष्ठ)स्संप्रोक्तः सत्तार्णः पापनाशनः।

(४३८) भूर्, (४३९) धर्मयूपो,

ॐ भुवे नमः । ॐ धर्मयूपाय नमः ।

भा० — ध्रुवानुबन्धेन सर्वाधारो भवतीति— ५
(भूः).
(१) "तस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः" इति,वि०पु०२ ।
धर्मतत्त्वं शिरोवयवतया यौतीति—
(धर्मयूपः).
(१) "यु ,मिश्रणे" धा०अदा० कौ०पृ०४३९ १०

निर्व० — (१) "स्थूल, परिबृंहणे" धा०चुरा० कौ०पृ०४९०
चुरादौ कथादिः णिच्- अतो लोपः ततः पचाद्यच्. णिलोपः
एवं निष्पन्नात् स्थूलशब्दात् आतिशायनिक इष्ठन्. तत्र,
(२)"स्थूलदूर०" इत्यादिना यणादिपर-६।४।१५६॥कौ०पृ०३४२
लोपः. पूर्वस्य च गुणः. अव्. ❀ १५
ध्रुवानुबन्धेन सर्वाधारो भवतीति—(भूः).
(१) "भू, सत्तायाम्" धा० भ्वादिः कौ०पृ० ३६८
(२) "भुवः संज्ञान्तरयोः" ३।२।१७९॥ कौ०पृ०६०७
इति, संज्ञायां क्विप्.तस्य सर्वस्य लोपः. ❀
स एव धर्मं धर्मतत्त्वं शिरोवयवतया यौति मिश्रयतीति—(धर्मयूपः).२०
(१) "यु, मिश्रणे" अन्तर्भावितण्यर्थः.धा० अदा०कौ०पृ०४३९
(२)"पानीविषिभ्यः पः" "च्युवःकिच्च" उणा०पा० ३कौ०पृ०६२६

निरु० — ४३८औत्तानपादिसंबन्धात् सर्वाधारतया तथा।।३३१॥
भवतीति च (भूः) प्रोक्तो भक्तानां भूतिदो मनुः ।
४३९ उत्तमाङ्गतया धर्मतत्त्वं यौतीति सर्वदा ॥ ३३२ ॥ २५
(धर्मयूप) स्समाख्यातो ह्यष्टाणों धर्मदायकः ।

(४४०) महामखः, । (४४१) नक्षत्रनेमिर्,

ॐ महामखाय नमः । ॐ नक्षत्रनेमये नमः ।

५ भा०— " कुयुभ्याञ्च" इति पप्रत्ययः. बहुलवचनाद्दीर्घश्च.
(२) " धर्मो मूर्धानमाश्रितः"
(३) " तच्छिरो धर्मः" इति च. ❀
धर्मशरीरतया पूज्यो यज्ञोऽस्यावयव इति— (महामखः). यथा
(१) " यज्ञो धर्मश्च विज्ञेयः" इति. ❀
१० ज्योतिश्चक्रन्नयतीति—
(नक्षत्रनेमिः). " नियो मिः " इति मिः; यथा,

निर्व०— इति वर्तमाने, "कुयुभ्याञ्च" इति,वः. कित्. उणा०
कौ० पृ० ६२६
(३) " श्र्युकः किति" इति, नेट्. बहुलवचनात् ७।२।
१५ कौ० पृ० ४२५
दीर्घः. कित्त्वान्न गुणः. धर्मशब्दो हि धरतेः
(४) " अर्तिस्तुसुहु० " उणा० पा० २ कौ० पृ० ६२३
इत्यादिना मनि व्युदपादि? ❀
महान् पूज्यः, मखो यज्ञोऽवयवोऽस्येति—
२० (महामखः).मखिर्गत्यर्थः. पचाद्यच्. महच्छब्दोन्यरूपि. अन्यच्च
तिषां निर्वाहकतया, नक्षत्राणि ज्योतींषि नयति निर्वहतीति—
(नक्षत्रनेमिः).

निरु०—४४० धर्मदेहतया पूज्यो यज्ञोऽस्यावयवो यतः ॥ ३३
ततो (महामखः) प्रोक्तो ह्यष्टार्णः कर्मकारकः ।
२५ ४४१ यन्नक्षत्रात्मकं चक्रं ज्योतीरूपमनामयम् ॥ ३३४ ॥
यस्मिन्नित्यं भ्रामयति भ्रमन्तमनुयाति च ।
(नक्षत्रनेमि) विज्ञेयो नवार्णो भ्रमनायकः ॥ ३३५ ॥

(४४२) नक्षत्री,

ॐ नक्षत्रिणे नमः ।

भा०–(१)"अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु । यस्माज्ज्यो-
तींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः" इति. वि०पु०२–१२–२८ । ५
(२) "एष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् ग्रहान् । भ्रम-
न्तमनुतं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत्" इति. ❀ वि०पु०२–९–२ ।
(१) "शिंशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि । नारायणो न-
यन्धाम्नां तस्याधारः स्वयं हृदि" इति–वि०पु०२–९–४ ।
(नक्षत्री). ❀ एवमखिलभुवनभारमनायासेन क्षमते वहतीति– १०

निर्व०–(१)"णीञ्, प्रापणे" णो नः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३
(२) "नियो मिः" इति, मिः. गुणः.अनिट्.उणा०पा०४कौ०
पृ०६३४
प्रकरणान्तरेपि तु, अयं धात्वन्तरादपि व्युत्पादयिष्यते.
(३) "णक्ष, गतौ" नः.धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०९ १५
(४) "अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्" उणा०पा०३ कौ०
पृ०६२९
इति,अत्रन्. ❀
स्वस्याधारतया नक्षत्रं शिंशुमाराकृति ज्योतीरूपम् अस्मिन्नस्तीति-
(नक्षत्री). २०
(१) "णक्ष,गतौ" नः ततः, धा० भ्वादिः कौ०पृ०४०९
प्रागिव व्युत्पन्नान्नक्षत्रशब्दात् मत्वर्थीयः– ❀ अतइनिः.
(२) "यस्य०" इति, लोपः. इन्नन्तलक्षणो–दीर्घ इत्यादि
६।४।१४८॥ कौ०पृ०५६ ❀
एवमखिलभुवनभारमनायासेन क्षमते सहते वहतीति– २५

निरु०–४४२ शिंशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि ।
तद्यस्यास्ति स (नक्षत्री) सताणों लोकपावनः ॥ ३३६ ॥

(४४३) क्षमः, (४४४) क्षामः,

ॐ क्षमाय नमः । ॐ क्षामाय नमः ।

भा०— (क्षमः). ५

(१) " यस्माज्ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः" वि० पु० २–१२–२२ ।

इति. ❋

अवान्तरक्षये नक्षत्रान्तरैः क्षीणस्तिष्ठतीति— (क्षामः).

(१) " क्षै, क्षये " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४ १०

(२) " क्षायो मः" यथा, ८।२।५३ ॥ कौ० पृ० ५८८

(३) "तारकाशिंशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् " वि० पु० २—९—५।

इति.

निर्व०— (क्षमः).

(१) "क्षमूष्, सहने " पचाद्यच्. ❋ धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९९ १५

अवान्तरक्षये नक्षत्रान्तरैः क्षामः क्षीण इति— (क्षामः).

(१) " क्षै, क्षये " धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२४

(२) " आदेच उपदेशेऽशिति " इत्येच आत्वम्. ६।१।४५ ॥ कौ० पृ० ४२३

(३) " गत्यर्थ० " इत्यकर्मकात् कर्तरि क्तः. ३।४।७२ ॥ कौ० २० पृ० ५९६ निष्ठात इत्यनुवृत्तौ,

(४) " क्षायो मः " इति, मः. ८।२।५३ ॥ कौ० पृ० ५८८

अनिट्. ❋

निरु०— ४४३ अनायासेन निखिलभारं च भुवनस्य यः ।
सहते स (क्षमः) प्रोक्तः षडर्णः क्षान्तिदायकः ॥ ३३७॥ २५
४४४ अवान्तरलये कैश्चित् क्षीणस्तारागणैः स्मृतः ।
(क्षामो) ध्रुवसमीपस्थश्चतुर्नक्षत्रसंयुतः ॥ ३३८ ॥

(४४५) समीहनः,॥

ॐ समीहनाय नमः ।

भा०—(४)“यावन्मात्रे प्रदेशे तु मैत्रेयावस्थितो ध्रुवः।क्षयमायान्ति तावत्तु भूमेराभूतसंप्लव ” इति. ❋ वि०पु०२—८—९७ । ५
अथ सृष्टौ सर्वान् सर्वदा स्वेषु अधिकारेषु समीहयतीति—
(समीहनः).
(१) “ त्वां भूतान्युपपर्यावर्तन्ते ” इति. आरणम् २ ।
उद्योगे,
(२)“पृथिवीश्चान्तरिक्षञ्च दिवं च पुरुषोत्तमः । विचेष्टयति भूतानि क्रीडन्निव जनार्दनः ” इति. भा०उ०६७—१० । १०
(३) “ ध्रुवो यत्र प्रतिष्ठितः। एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरम् ” इत्यारभ्य, वि०पु०२—८—९८ ।
ध्रुवज्योतिर्मेघवृष्ट्यादिपरम्परया
(४) “ इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र प्रतिष्ठिता ” १५
(५) “ ततश्चाज्याहुतिद्वारा पोषितास्ते हविर्भुजः ” वि०पु० २—८—१०९ ।
इति यज्ञतत्साधनतत्फलावधित्वेन प्रतिपादितः; अतः—

निर्व०—अथ, सृष्टान् सर्वान् सर्वेष्वधिकारेषु समीहयति प्रेषयतीति—
(समीहनः). २०
(१) “ ईह, चेष्टायाम् ” धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०७
संपूर्वः. णिच्. नन्द्यादिल्युः; ल्युड्वा बाहुलकादि[११]त्यौ दि
अनः. णिलोपः. यज्ञतत्साधनतत्फलसाधनतया प्रतिपादिततया यज्ञरूपोऽयमिति—

निरु०—४४५ स्वस्याधिकारे सर्वान् हि यस्समीहेत सृष्टिषु । २५
(समीहन) स्सविज्ञेयस्त्वष्टार्णः कार्यदायकः ॥ ३३९ ॥

श्लो० ॥ ४८ ॥ {४४६ / ९७१} यज्ञ, (४४७) इज्यो,

ॐ यज्ञाय नमः । ॐ इज्याय नमः ।

भा०—(यज्ञः).

५ (१) "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ्" ३।३।९०॥ कौ० पृ० ६५८

(२) "यज्ञो वै विष्णुः" इति. ❀ य० वे० ।

कामाधिकारैरिन्द्रादिद्वारा इज्यामर्हतीति—(इज्यः).

(१) "ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहुताशनान्.
सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते" भा० शा० ३४६—२९ ।

१० (२) "येऽप्यन्यदेवताभक्ताः" गी० ९—२३ ।

(३) "वर्णाश्रमाचारवता" इत्यादि. ❀ म० स्मृ० ।

निर्व०—(यज्ञः).

(१) "यज, देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु" भ्वादिः, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३:

(२) "अकर्तरि च कारके०" इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० पृ० ६४५

१५ (३) "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्" इति, नङ्. निहतत्वान्नेट्
३।३।९०॥ कौ० पृ० ६५८

(४) "स्तोः श्चुना श्चुः" इति, चुत्वेन नस्य ञः. ❀ ८।४।४०॥
कौ० पृ० १८

इन्द्रादिद्वारा इज्यां कामाधिकारयजनम् अर्हतीति—

२० (इज्यः). धातुः प्राग्वत्. तत्र स्त्रियामित्यनुवृत्तौ,

(१) "व्रजयजोर्भावे क्यप्" इति, स्त्रियां- ३।३।९८॥ कौ० पृ० ६५९
भावे क्यप्, संप्रसारणसंज्ञायाम् प्रागुक्तायाम्,

(२) "वचिस्वपियजादीनां किति" ६।१।१५॥ कौ० पृ० ४३२
इति, संप्रसारणं. यकारस्य इकारः.

२५ निरु०—४४६ यज्ञाराध्यतया (यज्ञः)—
४४७ (इज्यः) कर्मभिरर्चितः ॥ ३४० ॥

१ इन्द्रा ।

(४४८) महेज्यश्च,

ॐ महेज्याय नमः ।

भा०—अकामहता महती इज्या अस्याव्यवधानेनेति—
(महेज्यः). ५
(१) " ये तु सर्वाणि कर्माणि " गी०१२—६ ।
(२) " मयि सर्वाणि कर्माणि " इत्यादि. ❀ गी०३—३० ।

निर्व०—(२) " संप्रसारणाच्च " इति, पूर्वरूपम् ६।१।१०८॥
कौ०पृ०६०
एकादेशः. किंत्त्वादगुणः. अदन्तलक्षणष्टाप्. दीर्घः. १०
एवन्निष्पन्नात् इज्याशब्दात्,
(३) " तदर्हति " इत्यधिकारे, ५।१।६३॥कौ०पृ०३०१
(४) "दण्डादिभ्यो यः" इति, अर्हार्थे यस्तद्धितः. ५।१।६६॥
कौ०पृ०३०१
अथवा. " छन्दसि च " इति प्रातिपदिकप्रकृतिकः. अयं हि, १५
पञ्चमवेदः?
(५) " यस्य० " इत्यालोपः ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
(६) "हलो यमां यमि लोपः" इति, ८।४।६४॥कौ०पृ०१०
पाक्षिकः प्रथमयलोपः. ❀
तथा महती अकामहता इज्या अव्यवधानेन यजनमस्येति— २०
(महेज्यः)
प्राग्वदेव धातुप्रत्ययादि. सर्वं यप्रत्यय वर्जम्. व्युत्पादितान्-
महतश्शतृवदित्यातिदेशिकः स्त्रियाम् उगिल्लक्षणो ङीप्. ततः,
(१) " स्त्रियाः पुंवद्० " ६।३।३४॥कौ०पृ०१६०
इत्यादिना पुंवद्भावः ततो महत आत्वादि. सांहितिक आद्गुणः. २५

निर्व०—४४८ इज्या हि महती यस्य स (महेज्य) उदाहृतः ।

(४४९) क्रतुः,

ॐ क्रतवे नमः।

भा०—पञ्च महायज्ञाः औपासनादयः; सप्त पाकयज्ञाः श्रौताग्निहो
५ दयः; सप्त हविर्यज्ञाश्च यज्ञपदेनोपात्ताः अग्निष्टोमादयः; सप्त सोमसं
क्रतवः, तैराराध्यः
क्रियते इति—
(क्रतुः). "कृञः कतुः" इति कतुः.उणा०पा०१कौ०पृ०६
दीर्घकालबहुयजमानकर्मासचोदनालक्षणं सत्रम् तत्र चाराध्यतय
१० सततं सीदतीति—

निर्व०—(२) "गोस्त्रियोः०" १।२।४८॥कौ०पृ०१२९
इति, उपसर्जनह्रस्वः. ❀
देवयज्ञादयः पञ्च महायज्ञाः; औपासनादयस्सप्त पाकयज्ञाः;
अग्निहोत्रादयः सप्त हविर्यज्ञाः; अग्निष्टोमादयस्सप्त सोमसंस्थाः
१५ क्रतवः; ते च परिगणितयज्ञाः; तैर्यज्ञक्रतुभिराराध्यः क्रियत इति
(क्रतुः).
(१) "डुकृञ्, करणे" धा०तना०कौ०पृ०४७३
(२) "कृञः कतुः" इति, कतुः. किर्त्वादगुणः. उणा०पा०
कौ०पृ०६१४
२० (३) "इकः०" इति यण् ऋकारस्य रेफः.❀६।१।७७॥कौ
पृ०८
दीर्घकालबहुयजमानकर्मासोपवासचोदनालक्षणे सत्रे समाराध्यतया
सततं सीदति संगच्छत इति—

निरु०—४४९ अग्निष्टोमादयस्सप्त संस्थाः क्रतव ईरिताः ॥ ३४१
२५ आराध्यः क्रियते तैस्तैरिति (क्रतु) रुदीरितः।

(४५०) सत्रम्, (४५१) सतांगतिः, ।

ॐ सत्राय नमः । ॐ सतांगतये नमः ।

भा०—(सत्रम्). सीदतेः गतिकर्मणः, ५
(१) "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः" उणा०पा० ४ कौ०पृ० ६४०
एवमेष प्रवृत्तिधर्मनिष्ठानां गतिः. ❀
अथ निवृत्तिधर्मनिरतानां—(सतांगतिः); तत्रैव,
(१) "निर्धूतदोषपङ्कानां यतीनां संयतात्मनाम् । स्थानं तत्परमं विप्र पुण्यपापपरिक्षये" इति. ❀ वि० पु० २—८—९९ । १०

निर्व०—(सत्रम्).
(१) "षद्लृ, विशरणगत्यवसादनेषु" षस्सः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४२०
(२) " गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः " उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४० इति, त्रः. अनिट्.
(३) " खरिच " इति, चर्त्वम्. ८।४।५५॥ कौ० पृ० २० १५
दस्य तः, आविष्टलिङ्गोयमि[॥६२॥]त्यादि. एवमेष प्रवृत्तिधर्मनिष्ठानां गतिः.
अथ सतां निवृत्तिधर्मनिरतानां गतिः प्राप्य इति—
(सतांगतिः). गतिशब्दो हि,
(१) " गम्लृ, गतौ " ततः, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३०
(२) " अकर्तरि च कारके० " इत्यनुवृत्तौ, ३।३।१९॥ कौ० २० पृ० ६४७ स्त्रियां कर्मणि क्तिनि निहतत्वादिडभावे,
(३) " अनुदात्तोपदेश० " इत्यादिना अनुनासिक- ६।४।३७। कौ० पृ० ४३५

निरु०—४५० बहुकालानेकयजमानके विधिचोदिते ॥ ३४२ ॥
सत्रे सदाराध्यतया (सत्रं)स्यात्सीदतीति च । २५
४५१ प्रवृत्तिधर्मनिष्ठानां गतिर्यस्स (सतांगतिः) ॥ ३४३ ॥
निवृत्तिधर्मनिष्ठानां गतिर्यस्स (सतांगतिः) ।

(४५२) सर्वदर्शी, (४५३) निवृत्तात्मा,

ॐ सर्वदर्शिने नमः । ॐ निवृत्तात्मने नमः ।

५ भा०—सर्वौ द्विविधावपि धर्मौ अध्यक्षयितुं शीलमस्येति—(सर्वदर्शी)
(१) "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति, णिनिः. ❋
३।२।७८॥कौ० पृ० ५८२
तत्र निवृत्तिधर्माचार्यो नरनारायणादिः, परमवैराग्य—
ख्यापनाय विषयेभ्यः प्रत्याहृतमनाः—(निवृत्तात्मा)—तद्व्याने,

१० निर्व०—लोपे च व्युत्पादितः. प्रागेव असेश्शतरि व्युत्पादितात् सच्च
इदात् आम्. संहितायाम् अनुस्वार पाक्षिकपरसवर्णावुक्तौ. ❋
सर्वौ द्विविधावपि प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मौ द्रष्टुमध्यक्षयितुं शीलमस्येति—
(सर्वदर्शी).
(१) "दृशिर्, प्रेक्षणे" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४३०
१५ (२) "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति, णिनिः. ३।२।७८
कौ० पृ० ५८२
गुणो रपरः सर्वशब्दो व्युत्पादितः. तत इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि
तत्र निवृत्तिधर्माचार्यो नरनारायणादिः.
निवृत्तो विमुक्तो वा, परमवैराग्यप्रख्यापनाय विषयेभ्यः
२० प्रत्याहृतः, आत्मा— मनः, अस्येति—
(निवृत्तात्मा).

निरु०—४५२ धर्माधर्मौ च तौ सर्वावध्यक्षयितुमादरात्॥ ३४४ ॥
सर्वदा शीलमस्येति (सर्वदर्शी) ततः स्मृतः ।
४५३ निवृत्तिधर्माचार्यत्वात् विषयेभ्यो निवृत्तिमत् ॥ ३४५ ॥
२५ मनो यस्य (निवृत्तात्मा) नरनारायणात्मकः ।

१ विमुक्तात्मा ।

{४५४ / ८२८} सर्वज्ञो,

ॐ सर्वज्ञाय नमः ।

भा०—(१) " अन्तर्निविष्टभावं च " मन्त्रे च,
(२) " आत्मध्यानपरायणाय " इति. ५
(३) " शान्तं हृत्पद्मार्पितमानसम् " इति च. ❋
तथा सर्वात्मनाऽत्मानं जानातीति—(सर्वज्ञः).
(१) " युञ्जानं च स्वमात्मानं परस्मिन्नव्यये पदे " इति. ❋

निर्व०—(१) " अत, सातत्यगमने" धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३८३
अतो मनिनि व्युत्पादितो ह्यात्मशब्दः१ पूर्वत्र, १०
(२) " वृतु, वर्तने " निपूर्वः. धा० भ्वादिः कौ० पृ० ४१२
(३)"गत्यर्थ०" इत्यादिना कर्तरि क्तः. ३।४।७२।।कौ० पृ० ५९६
(४) " उदितो वा"इति, क्त्वायामिड्विकल्पात्, ७।२।५६।।कौ० पृ० ६६८
(५)"यस्य विभाषा" इति निष्ठायां नेट्. अपरत्र, ७।२।१५।। १५
कौ० पृ० ५८७
(६) " मुच्लृ, मोक्षणे " विपूर्वः. धा० तुदा० कौ० पृ० ४७०
ततः प्राग्वदेव अविवक्षितकर्मतया, अकर्मकात् क्तः.
इह कर्मणि वा अनिट्.
(७) " चोः कुः " इति झलि कुत्वम्. कः उभयत्रापि अगुणः. २०
ततो—८।२।३०।।कौ० पृ० ६८
बहुव्रीहिः. दीर्घः. ततो नान्तलक्षणो दीर्घ ||६४|| इत्यादि.
तथा आत्मानं सर्वं सर्वात्मानं जानातीति—(सर्वज्ञः).
(१) " ज्ञा, अवबोधने " धा० क्र्यादिः कौ० पृ० ४७७

निरु०-४५४ सर्वात्मना स्वमात्मानं यश्च जानाति केवलम्।३४६।२५
(सर्वज्ञ)स्स तु विज्ञेयस्समार्णो ज्ञानदो मनुः ।

१ सर्वात्मानं. सर्वात्मनि । २ यज्ञा...

(४५८) सूक्ष्मः,

ॐ सूक्ष्माय नमः ।

भा०--निरुपाधिकसमाधिसाक्षात्कृतसुसूक्ष्मत्वरूपत्वात्--(सूक्ष्मः).
५ (१) "सूचेः स्मन्" उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०
इति, स्मन् प्रत्ययः.
(२) "सर्वे ब्रह्मपरायणाः"
इति. ❀

निर्व०--मुट् च. उदात्तः, टिलोपः. सुपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀
१० निरुपाधिसमाधिसाक्षात्कृतसुसूक्ष्मरूपतया,
अन्यत्रासुरेषु निरूढाभिसन्धितया वा,
सूचयतीति--(सूक्ष्मः).
(१) "सूच, पैशुन्ये" चुरादौ कथादिः. धा० चुरा० कौ० पृ० ४८९
णिच्. अतो लोपः.
१५ (२) "सूचेः स्मन्" इति, स्मन्--बाहुलकात्--उणा० पा० ४ कौ० पृ० ६४०
(३) "लिङाशिषि" इत्यत्र ३।४।११६॥ कौ० पृ० ३७४
लकारस्यैव स्मन्निति द्विसकारकनिर्देशमाश्रित्य, अयं सादिरेवेति
२० व्याख्यानान्नेट्. एवमेवान्यत्रापीदृशे प्रदेशेऽवधेयम् णिलोपः.
(४) "चोः कुः" इति, झलि कुत्वम्. चस्य कः. ततः, ८।२।३०॥
कौ० पृ० ६८
(५) "आदेशप्रत्यययोः" ८।३।५९॥ कौ० पृ० ३४
इति, कोः परस्य प्रत्ययावयवस्य सस्य षः. ❀

२५ निरु०--४५८ (सूक्ष्म) स्सूक्ष्मस्वरूपतः ॥ ३४१ ॥ अथवा ॥
असुरेषु निगूढाभिप्रायत्वात् (सूक्ष्म) उच्यते ।

(४८९) सिंहो,

ॐ सिंहाय नमः ।

भा०—(१) " तथाऽन्यदुक्तं नरसत्तमेन इक्ष्वाकुणाभक्तियुतेन नूनम् । ये विष्णुभक्ताः पुरुषाः पृथिव्यां यमस्य ते निर्विषया भवन्ति " वा०पु० ।
इति. ❋
यदिदमविदन्तो यमादयः तान् प्राकृतवत् धर्षयेयुः;
तान् हिनस्तीति—
(सिंहः). यथा,

निर्व०—इस्यतः कः इत्यनुवृत्तौ,
(३) " सुपि स्थः " ३।२।४॥कौ०पृ०५७१
इति, कः. आल्लोपः.
(४) " अस्, भुवि " धा०अदा०कौ०पृ०४४४
अतश्शतरि व्युत्पादितो हि सच्छब्दः ? ततः,
(५) " तस्य भावस्त्वतलौ " ५।१।११९॥कौ०पृ०३०९
इति, त्वस्तद्धितः—
जश्त्वचर्त्वे. ततो मत्वर्थीयः अर्शआद्यच्.
(६) " यस्य० " ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
इति, लोपः. ❋
यदिचेदमविदन्तः, यमादयः स्वभक्तान् प्राकृतवत् प्रधर्षयेयुः ?
तदा तानपि सिञ्चति हिनस्ति वा हन्तीति—
(सिंहः).

निरु०—४८९ हरिभक्तानविज्ञाय दण्डे प्रयतमानसान् ॥ ३७८
हिनस्ति च यमादीन् यः स (सिंहः) परिकीर्तितः ।

भा०-(१) " प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः " इति.
वि०पु०३-७-१५।
अतश्च लैङ्गे मार्कण्डेयः,
५ (२) " वासुदेवपरं दृष्ट्वा वैष्णवं दग्धकिल्बिषम्। देवा विभीतास्सं-
यान्ति प्रणिपत्य यथागतम्॥ दृष्ट्वा यमोपि वै भक्तं वैष्णवं दग्धकि-
ल्बिषम्। उत्थाय प्राञ्जलिर्भूत्वा ननाम रविनन्दनः॥ तस्मात् संपूजयेद्भ-
क्त्या वैष्णवान् विष्णुवन्नरः। स याति विष्णुसायुज्यं नात्र कार्या
विचारणा " लै०पु०।
१० तत्रैव कौशिकोपाख्याने भगवद्गायकान्;
(३) " कौशिकादींस्तथा दृष्ट्वा ब्रह्मा लोकपितामहः। प्रत्युद्गम्य
यथान्यायं स्वागतेनाभ्यपूजयत् " लै०पु०।
इत्युपक्रम्य प्रस्तुतम्. यथेष्टं द्रष्टव्यम्.
विष्णुतत्त्वे नरकप्रस्तावे,
" हरिपादप्रपन्नानां दूरीभूताः स्वभावतः। तेषां तु सर्वभूतानां
पतिर्यतः॥ वैष्णवेभ्योपि बिभ्यन्ति देवा नरकरक्षकाः।
अवमानक्रिया तेषां संहरत्यखिलं जगत्॥ कालेनैतावता तेषु नरकेषु
हि कश्चन। न दृश्यते महावीर्यप्रभावात्परमेष्ठिनः " पं०वि०त०।
इति.

२० निर्व०-(१) " षिच, क्षरणे " धा०तुदा० कौ०पृ०४७०
षस्सः.
(२) " हिसि, हिंसायाम् " वा. धा०रुधा०कौ०पृ०४७१
पूर्वत्र धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थोपपत्तिः.
अन्यत्र न यत्नः- उभयत्रापि यथासंख्यम्.
(३) " सिचेस्संज्ञायाम्० " उणा०पा०५कौ०पृ०६४४
नि, के, हे च अन्तादेशे नुमि, तथा पृषोदरादिलक्षणे.
... म।

(४९०) भूतमहेश्वरः, ।

ॐ भूतमहेश्वराय नमः ।

भा०— श्रीविष्णुधर्मे—

(१) " नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्वया नार्चि- ५
तो देवः केशवः क्लेशनाशनः " ॥७८॥ इत्यादि.

यथोक्ते समर्थः यस्मात्—

(भूतमहेश्वरः).

निर्व०— वर्ण विपर्यये, इदित्त्वान्नुमि, पचाद्यचि च,
उभयत्राप्यनुस्वारे सिंहशब्दः प्रागेव हि व्युदपादि ? ❀ १०
यतो भूतानां ब्रह्मयमादय ईश्वराः;
अयं तु तेषामपि ईश्वरतया १५
महांश्चासौ ईश्वरो नियन्ता चेति—
(भूतमहेश्वरः).

(१) " ईश, ऐश्वर्ये " धा०अदा०कौ०पृ०४३८ १५
(२) " स्थेशभास० " ३।२।१७५ ।। कौ०पृ०६०६
इत्यादिना वरच्.
(३) " नेड्० " ७।२।८।। कौ०पृ०५८१
इति, नेट्. महच्छब्दो व्युत्पादितः. भूतशब्दोपि. सं-
हितायां गुणः. ❀ २०

निरु०—४९० भूतेश्वराणां सब्रह्मयमादीनां नियन्त्रणात्।।३७७।।
कारणं जगतां यश्च स स्याद् (भूतमहेश्वरः) ।

(४९१)आदिदेवो, (४९२) महादेवो,

ॐ आदिदेवाय नमः। ॐ महादेवाय नमः।

५ भा०— भूतेश्वराणां ब्रह्मयमादीनामपि नियन्ता तेषामपि कारणं तदभिभवपटुप्रतापश्च.
(आदिदेवः).
आदिः द्योतमानश्चेति.
(१) "भीषास्माद्वातः पवते" तै०उ०आ० ८—१।
इत्यादि. ❋
तैः क्रीडनकैः कन्दुकादिभिरिव क्रीडतीति—
(महादेवः).

निर्व०—तेषामप्यादिः कारणं च असौ देवः तदभिभव—टुप्रतापतया द्योतमानश्चेति—
(आदिदेवः).
(१) "दिवु,क्रीडादौ०" धा०दिवा०कौ०पृ०४५२
पचादिपाठादच्. गुणः.
(२) "डुदाञ्,दाने" आङ्पूर्वः. धा०जुहो०कौ०पृ०४५१
(३) "उपसर्गे घोः०" ३।३।९२॥ कौ०पृ०६५८
२० इति किप्रत्यये आल्लोपे चायमधस्तादेव न्यरूपि.
महानभ्यधिकः, पूज्यो वा स चासौ देवः तैः क्रीडनकैः क्रीडं—श्चेति—
(महादेवः).

[illegible]०—४९१ (आदिदेवो) ह्रि भवति ब्रह्मादिभ्यो विशेषतः॥३७८
[illegible]दीभिः क्रीडति यो (महादेव) स्स उच्यते।

(४१३) देवेशो, (४१४) देवभृत्, (४१५) गुरुः, ॥

ॐ देवेशाय नमः । ॐ देवभृते नमः । ॐ गुरवे नमः । ५

भा०—तेषां स्वामी च—
(देवेशः). ❋
तेषां यथार्हविनियोगक्षमः तान् बिभर्तीति—
(देवभृत्). ❋
तेषां वेदैः स्वस्वाधिकारबोधनात्— १०
(गुरुः).

निर्व०—प्राग्वदेव धात्वादि सर्वं. न्यरूपि च महच्छब्दः. ❋
तेषां च यथार्हविनियोगक्षमतया देवानां ब्रह्मादीनाम् ईशः स्वामीति—
(देवेशः).
(१) "ईश, ऐश्वर्ये" धा०अदा०कौ०पृ०४३८ १५
इगुपधलक्षणः कः. व्युदपादि हि देवशब्दः ? एवमुत्तरत्रापि.
गुणः. ❋
तथा तान् देवान् बिभर्तीति—
(देवभृत्).
(१) "डुभृञ्, धारणपोषणयोः" धा०जुहो० कौ०पृ०४५० :
क्विपि तुक्. अगुणः. ❋
तेषां वेदैस्स्वाधिकारबोधनाद्गुरुराचार्य इति वा,
कालेनानवच्छेदात्, सर्वेषामपि गुरुः अधिक इति वा—
(गुरुः).

निरु०—४१३ ब्रह्मादीनां च (देवेशो) यथार्हविनियोजकः॥ ३७१॥
४१४ ब्रह्मशक्रयमादीनां भरणाद् (देवभृत्) स्मृतः ।
४१५ ब्रह्मेन्द्रवरुणादीनां (गुरु) र्वेदोपदेशनात् ॥ ३

श्लो० ॥ ५३ ॥ (४९६) उत्तरो,

ॐ उत्तराय नमः ।

भा०—(१)"यो वै देवांश्च प्रहिणोति तस्मै"श्वे०उ०५—१—१४।
५ (२)" हरिगुरुवशगोऽस्मि " इत्यादि; वि०पु०३—७—१५।
(३)" अग्निस्सुवर्णस्य गुरुः " इत्यादि च.
(४)"सर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्"इति.पातं०सू०१-१-२७।
इदं गुरुत्वं हयशिरोपाख्याने प्रसिद्धम्.
(५) " जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतान् हरिः । प्रादाच्च
१० ब्रह्मणे राजन् ततः स्वां प्रकृतिं गतः " इति; " रसातलाद्येन
पुरा समाहृतास्समस्तवेदाः " इत्यादौ च. ❀
एवं ब्रह्मादेरासुरापदुत्तारणात्—
(उत्तरः).

०— (१) " गॄ,निगरणे " धा०तुदा०कौ०पृ०४६८
प्रकरणे,
(२) " कृग्रोरुच " उणा०पा०१कौ०पृ०६१०
इति,कुः. उकारश्चान्तादेशः. रपरत्वम्. अगुणः. ❀
एवं ब्रह्मादेरासुरापदुत्तारणतया, ते विपदमुत्तरन्त्य-
स्मादिति वा, ब्रह्मादिस्तुत्यनन्तरं देवकार्यार्थमुत्थिततर इति वा—
० (उत्तरः).
पूर्वत्र,
(१)" तॄ,प्लवनतरणयोः " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२७
उत्पूर्वः,
(२)"अकर्तरि च कारके०" इत्यनुवृत्तौ;३।३।१९।।कौ०पृ०६४७

—४९६ आपदुत्तारणाद्योऽसौ ब्रह्मादे (रुत्तरः) स्मृतः ।

(४९७) गोपतिः,

ॐ गोपतये नमः।

भा०-(१)" एवं स्तुतस्स भगवान् पुरुषस्सर्वतोमुखः।जहौ नि-
द्रामथ तदा देवकार्यार्थमुत्थितः" इति च.भा०शा०३४८-४७। ५

(उत्तरः). ❀

अशेषच्छन्दोभाषावेषवाग्निर्वाहकः-

(गोपतिः).

(१)" वाक्पतये "

इति तन्मन्त्रवर्णे. ❀

एवं सर्वविद्यापालनात्-

निर्व०-(३)"ऋदोरप्" ३।३।५

इत्यपादाने अप् गुणः रपरः. चर्त्वम्

तवाचिनः.

(४)"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ"५।३।५७॥का०पृ०५
३४१

इति, द्वयोरेकस्यातिशये तरप्. चर्त्वम् प्राग्वत्. ❀

मन्त्रवर्णानुगुण्येन गवाम् अशेषच्छन्दोभाषावेषाणां वाचां,पतिः स्वामी
निर्वाहकः इति-

(गोपतिः).

(१)" पा, रक्षणे " धा०अदा० कौ०पृ०४४३

(२)" पातेर्डतिः " इति, डतिः. टिलोपः. उणा०पा०४कौ०
पृ०६३४

(३)"गम्लृ,गतौ"धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३०

(४)" गमेर्डोः " इति,डोः. उणा०पा०२कौ०पृ०६२२

टिलोपः. प्राग्वत्. ❀

निरु०-४९७छन्दोभाषावेषवाचां निर्वाहाद् (गोपतिः)-

(४९८) गोप्ता, (४९९) ज्ञानगम्यः,

ॐ गोप्त्रे नमः । ॐ ज्ञानगम्याय नमः ।

५ भा०—(गोप्ता).
(१) "सर्वविद्येश्वराय" इति तन्मन्त्रवर्णः. ❀
परविद्यावेद्यः समाधिगम्यः—
(ज्ञानगम्यः).

निर्व०—मन्त्रवर्णानुरोधेन सकलविद्यां गोपायति रक्षतीति—
(गोप्ता).
(१) "गुपू, रक्षणे" तृच्, तत्र च, धा० भ्वादिः कौ० पृ० ३९७
(२) "गुपूधूप०" ३।१।२८॥ कौ० पृ० ३९७
आयप्रत्ययः.
(३) "आयादयः०" ३।१।३१॥ कौ० पृ० ३९७
इति वैभाषिकतया न भवति.
(४) "स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा" ७।२।४४॥ कौ० पृ० ३८५
इत्यूदित्वाद्विकल्पितेट्कतयेह नेट्.
(५) "तृन्तृचौ०" उणा० पा० ३ कौ० पृ० ६२३
इत्यनिडेव वा अनङादि. ❀
वरवाजिमुखस्य ध्येयतया च अयं ज्ञानेन परविद्यावेद्यसमाधिना गम्यः
प्राप्य इति—
(ज्ञानगम्यः).

—४९८ पालनात् सर्वविद्यानां (गोप्ते) ति परिकीर्तितः ।
[illegible] विद्यया वेद्यो (ज्ञानगम्य) इति स्मृतः ॥ ३८२ ॥

(४५९) सुघोषः, (४६०) सुखदः,

ॐ सुघोषाय नमः । ॐ सुखदाय नमः ।

भा०-औपनिषदः स्वाध्यायघोषः अस्येति— ५

(सुघोषः). ❀

एवं सदाचारसमाध्यनुष्ठापनेन तन्निष्ठेभ्यः फलं परमसुखं ददातीति—

(सुखदः). ❀

निर्व०—सु—शोभनो घोषः औपनिषदस्वाध्यायघोषः

मथनाद्भुतगोचरसुरासुरादिघोषो वाऽस्येति— १०

(सुघोषः).

(१) " घुषिर्, अविशब्दने " धा०चुरा० कौ०पृ०४८५

चुरादिः.

(२) " अनित्यश्चास्य णिच् "

(३) " घुषिरविशब्दने " ७।२।२३॥कौ०पृ०५९३ १५

इति निष्ठायामिण्निषेधाल्लिङ्गात् तदभावे, घञि लघूपधगुणः णिचि तु,

(४) " एरच् " इति भावे अच्. णेर्लोपो विशेषः ३।३।५६॥

कौ०पृ०६५३

सुपूर्वो बहुव्रीहिः. ❀

एवं सदाचारसमाध्यनुष्ठापनेन तन्निष्ठेभ्यः, सुखं परमं फलम्, २०

अमृतदानादिना सुरेभ्यः सुखं वा ददातीति—(सुखदः).

(१) " डुदाञ्, दाने " धा०जुहो० कौ०पृ०४५१

(२) " आतोनुपसर्गे कः " ३।२।३॥कौ०पृ०५७०

निरु०—४५९ स्वाध्यायघोषो यस्यास्ति (सुघोषः)स त[illegible]

॥ ३५० ॥

समाध्यनुष्ठापनेन तदनुष्ठानशीलिना[illegible]

४६० सुखं बहु [illegible]

(४६१) सुहृत्,।

ॐ सुहृदे नमः।

भा०—कुत इदं परोपकारव्यसनित्वम्; यतः,

९ (सुहृत्).

अनुपकारिण्यपि किमस्य भविष्यति ?

किं करवाणीति शुभाशंसि शोभनहृदयत्वं सुहृत्त्वम्. ❋

निर्व०—इति, कः.

आल्लोपः.

१० (३) "खनु, अवदारणे" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२

सुपूर्वः.

(४) "अन्येष्वपि दृश्यते" ३।२।१०१॥कौ०पृ०

इत्यपिशब्दात् सर्वोपाधिव्यभिचारार्थात् उपपदान्तरका

धात्वन्तरादपि डः.

१५ टिलोपः.

उभयत्रापि. ❋

कुत इदं परोपकारव्यसनित्वम्. तत्रोच्यते,

यतोऽपनुकारिण्यपि सु-शोभनं किमस्य भविष्यति; किं

शुभाशंसि, हृदयमस्येति—

२० (सुहृत्).

(१) "हृञ्, हरणे" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३

(२) "वलिमलितनिभ्यः कयन्" उणा०पा०४६

...ने,

...करवाणीति ह्यपकारिणि

...॥ ३८

(४६२) मनोहरो,

ॐ मनोहराय नमः ।

भा०– एवं निसर्गसौहार्देन तेषां मनो हरतीति–
(मनोहरः).
(१) "हरतेरनुद्यमनेऽच्" ❀ ३।२।९॥कौ०पृ० ५७२
जिताश्च तेषां क्रोधादयोऽनेनेति–

निर्व०–(३) "वृहोष्षुकुदुकौच" उणा०पा०४कौ०पृ०६ ३६
इति, कयन्. धातोः दुगागमश्च. कित्त्वान्न गुणः.
इत्थं निष्पन्नस्य हृदयशब्दस्य सुपूर्वस्य इह बहुव्रीहौ, १०
(४) " सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोः" ५।४।१५०॥कौ०पृ०१७१
इति,मित्रार्थे हृद्भावो निपात्यते.
पाक्षिकमवसाने चर्त्वम्. ❀
एवं निसर्गसौहार्देन, असुरव्यामोहनीयनिजरूपत्वेन वा तेषां मनोऽन्तः-
करणं हरतीति– १५
(मनोहरः).
(१) "हृञ् ,हरणे" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४२३
(२) " हरतेरनुद्यमनेऽच् " ३।२।९।।कौ०पृ०५७२
इति, अच्. गुणः रपरः.
(३) " मन,ज्ञाने " धा०दिवा० कौ०पृ० ४५६ २०
(४) " सर्वधातुभ्योऽसुन् " उणा०पा०४ कौ०पृ०६४०
इति, असुन्. सोरुत्वम्.

निरु०–४६२ एवं निसर्गसौ[illegible]

(४६३) जितक्रोधो,

ॐ जितक्रोधाय नमः।

भा०—(जितक्रोधः).

५ अथवा, अमृताहरणे.

(१) "आनन्दामृतसंपूर्णवदनेनेन्दुकान्तिना।
कलशाकृतिरूपेण करस्थेन विराजितम्"

त्वात्—

णमथनाद्भुतत्वात्—

. ❀

देना सुरेभ्यः सुखं ददातीति—

). ❀

रूपत्वात्—

।,

गविस्मयकरं कान्ताकृतिधरं स्मरेत्"

तेन विस्मयाविहस्तचेतसामसुराणां सुरेषु क्रोधो जित इति—

निर्व० —(५) "हाशि च" ६।१।११४॥कौ०पृ०२७

त्वम्. आद्गुणः. ❀

...ष्यां देवविषये येन क्रोधो विनिर्जितः।
...क्रोधनाशकः॥ ३५४॥

(४६४) वीरबाहुर्,

ॐ वीरबाहवे नमः।

भा०—(जितक्रोधः).
स्फुरत्कटककेयूरमालमथनखेलाऽहमहमिकाव्यतीहारविक्रान्तबाहवः ५
सहस्रमस्येति—
(वीरबाहुः). ❀

निर्व०—तथा जितः क्रोधः, तदुपलक्ष्यः क्रोधलोभादिः,
विस्मयविहस्तचेतोऽसुरकर्तृकसुरकर्मकक्रोधो वा अनेनेति—
(जितक्रोधः). १०
(१) "क्रुध, क्रोधे" धा०दिवा०कौ०पृ०४५७
भावे घञि गुणः.
(२) "जि, जये" कर्मणि क्तः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४०५
अनिट्. अगुणः. ❀
अथ केवलममृताहरणधर्माः वीराः.मथनखेलाऽहमहमिका १५
व्यतीहारविक्रान्ताः बाहवः भुजाः सहस्रम्, अस्येति—
(वीरबाहुः).
(१) "बाधृ, विलोडने" धा०भ्वादिः कौ०पृ० ३८२
(२) "कुभ्रश्च" इतिप्रकरणे, "अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशि
तुग् धुग् दीर्घहकाराश्च" उणा०पा०१कौ०पृ०६१० २०
इति, कुः. धस्य हश्च,
(३) "वीर, विक्रान्तौ" चुरादौ कथादिः अदन्तः. कौ
(४) "आधृषीयः" णिच्. अतो लोपः

निरु०—

(४६७) स्ववशो,

ॐ स्ववशाय नमः ।

भा०—(१) " मदविह्वलनेत्रं च देवमुद्भिन्नयौवनम्"
इति. ❋ 5
तेषु सुतेषु स्वकीयैस्सह स्वैरविहारात्—
(स्ववशः).
(१) " सर्वेश्वराय "
इति, तन्मन्त्रे.

निर्व०—णिच्. उपधावृद्धिः. 10
ततो ल्युः, ल्युड्वा बाहुलकादित्यादि. अनः.
णिलोपः. ❋
तेषु सुतेषु स्वकीयैस्सह स्वैरविहारात् स्वेषामात्मीयानां वा अनन्याधीनतया स्वस्य वा नान्यस्य वशोऽधीन इति—
(स्ववशः). 15
(१) " वश, कान्तौ " धा०अदा० कौ०पृ० ४४८
पचाद्यच्.
(२) " अकर्तरि च कारके०" ३।३।१९॥ कौ०पृ०६४७
इत्यनुवृत्या घञपवादस्य
(३)"वाशिरण्योरुपसंख्यानम्" इत्यौपसंख्यानिकस्य. ३।३।५८॥ 20
कौ०पृ०६५३
अपः-अत्रानवकाशात्. कर्तृत्वाविवक्षायां तु स एवाप्.
(४) " स्वृ, शब्दोपतापयोः " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२५
(५) "अन्येष्वपि०" इति, डः टिलोपः. ❋ ६।२।१
कौ०पृ०५८५

निरु०— ६७ स्वकीयैस्सह

(४६७) स्ववशो,

ॐ स्ववशाय नमः।

भा०—(१) "मदविह्वलनेत्रं च देवमुद्भिन्नयौवनम्"
इति. ❀　　५
तेषु सुतेषु स्वकीयैस्सह स्वैरविहारात्—
(स्ववशः).
(१) "सर्वेश्वराय"
इति,तन्मन्त्रे.

निर्व०—णिच्. उपधावृद्धिः.　　१०
ततो ल्युः, ल्युड्वा बाहुलकादित्यादि. अनः.
णिलोपः. ❀
तेषु सुतेषु स्वकीयैस्सह स्वैरविहारात् स्वेषामात्मीयानां वा अनन्याधीनतया स्वस्य वा नान्यस्य वशोऽधीन इति—
(स्ववशः).　　१५
(१) "वश, कान्तौ" धा०अदा० कौ०पृ० ४४८
पचाद्यच्.
(२) "अकर्तरि च कारके०" ३।३।१९॥ कौ०पृ०६४७
इत्यनुवृत्त्या घञपवादस्य
(३) "वशिरण्योरुपसंख्यानम्" इत्यौपसंख्यानिकस्य. ३।३।५८॥ २०
कौ०पृ०६५३
अपः-अत्रानवकाशात्. कर्तृत्वाविवक्षायां तु स एवाप्.
(४) "स्वृ, शब्दोपतापयोः" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२५
(५) "अन्येष्वपि०" इति, डः टिलोपः. ❀ ६।२।१
कौ०पृ०५८५

निरु०— ६७ स्वकीयैस्सह

नैकात्मा,

ने नमः ।

शक्त्याप्यायनाय व्यापनात्—

.

ु शक्त्याप्यायनाय व्याप्तुं शीलम-

धा० स्वादिः कौ०पृ०४६२

े" ३।२।७८॥ कौ०पृ०५८२

:

ादिः कौ०पृ०३८३

एतैः,

३ कौ०पृ०६२७

तिप्रभृतिष्वपि । आप्यायनाय

ौ । ३५८ ॥

ारकैः ।

(४७०) नैककर्मकृत्, ।

ॐ नैककर्मकृते नमः ।

भा०—मथनधारणवैरिविदारणसुधादानाद्यनेककर्मा—
(नैककर्मकृत्). ❀　　५
अथ धर्मात्मा पुरुषार्थव्यवस्थापनाय सर्वान्तर्वसतीति—

निर्व०—इत्यादिना कनि गुणे च व्युत्पादितश्चैकशब्दः.
नञः, नशब्दस्य वा समासः. पूर्वत्र,
(३) "नभ्राण्नपात्०" ६।३।७५॥ कौ०पृ०१४८
इत्यस्योपलक्षणतया नञः प्रकृतिभावः.　　१०
अन्यत्र तु, अनञ्त्वादप्रसक्त एव नलोपः. वृद्धिः. दीर्घः.
ततो नान्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀
तथानैकानि अनेकानि मथनधारणवैरिवारणसुधादानादीनि
कर्माणि कार्याणि करोतीति—
(नैककर्मकृत्).　　१५
(१) "डुकृञ्, करणे" धा०तना० कौ०पृ०४७३
(२) "सुकर्मपाप०" ३।२।८९॥कौ०पृ०५८४
इत्यादिना क्विपि तुक्.
अगुणः पुनरप्ययमेव धातुः.
(३) "सर्वधातुभ्यः०" उणा०पा०४कौ०पृ०६३१　　२०
इति, मनिन्. गुणो रपरः. अनिट्. नलोपः. नैकशब्दः प्राग्वत्.
कर्मधारयः. ❀
अथ धर्मात्मा मन्त्रवर्णानुरोधात् पुरुषार्थव्यवस्थापनाय
सर्वान्तर्वसतीति—

निरु०—४७० (द्रमथने

(४७१) वत्सरो, (४७२) वत्सलो,

ॐ वत्सराय नमः । ॐ वत्सलाय नमः ।

५ भा०—(वत्सरः).
(१) "वसेश्च" इति, सरन् प्रत्ययः. उणा०पा०३ कौ०पृ०६
(२) " सर्वान्तश्चारिणे धर्मात्मने "
इति हि तन्मन्त्रवर्णः. ❀
तत्र हेतुः.
१० (वत्सलः).
वत्सान् स्वोत्सुकान् कामयते इति—
(१) " वत्सांसाभ्यां कामबले " ५।२।९८॥कौ०पृ०३२७
इति, लच् प्रत्ययः.
स हि चिरं परिचीयमानेष्वपि शरणागतेषु, कस्यापि हेतोः

निर्व०—(वत्सरः).
(१) " वस, निवासे " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३२
(२) " अशेस्सरन् " " वशेश्च " उणा०पा०३कौ०पृ०६२८
इति, सरन्. अनिट्.
(३) " सस्सि० " इति, तः. ❀ ७।४।४९॥कौ०पृ०४१०
[त]त्र हेतुरुच्यते. वत्साः तदुपलक्ष्याः स्वोत्सुकाः काम्यमानाः
शरणागताः अस्य सन्तीति—
(वत्सलः).

४७१ पुरुषार्थस्थापनाय सर्वान्तर्वसनाच्च यः ॥ ३६० ॥
[illegible] ऽभीष्टदो मनुः ।
[illegible] वत्सलः) स्मृतः ॥ ३६१ ॥

(४७३) वत्सी,

ॐ वत्सिने नमः।

भा०—सद्यः प्रसूतेष्विव वत्सेषु,
सहुंकाराः,　　　　５
सपयस्संस्नवस्तनवेदनाः,
किंकर्तव्यताऽकुलाः धेनव इव, संभ्राम्यतीति.रावणेऽपि प्रसिद्धम्;
(२)"विदितस्सहि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः"रा०सुं०२०—२०।
इति.
तच्छीलभगवदुपकरणत्वाद्धि प्रसिद्धस्यापि धर्मस्य ताच्छील्यम्? ❋ १०
एवं नित्यपोष्यात्मवर्गवत्सभूयस्त्वात्—(वत्सी). ❋

निर्व०—(१)" वद,व्यक्तायां वाचि" धा०१वादिः कौ०पृ०४३४
(२)"वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यस्सः "उणा०पा०३कौ०पृ०६२७
इति,सः.
(३)" तितुत्र०" ७।२।९॥कौ०पृ०६०८　　　　१५
इति,नेट्. चर्त्वम्,
एवंव्युत्पन्नात् वत्सशब्दात्,
(४)" वत्सांसाभ्यां कामबले" ५।२।९८॥कौ०पृ०३२७
इति, कामवति मत्वर्थीयो लच्.
प्रसिद्धं हि, वात्सल्यं भगवतश्शरणागतेषु　　　　२०
धेनूनामिव सद्यः प्रसूतेषु वत्सेषु?
वात्सल्यशीलभगवदुपकरणत्वात् धर्मोऽपि तच्छीलः. ❋
तथा वत्साः तदुलक्ष्याः नित्यपोष्याः आत्मवर्गाः
भूयांसोऽस्य सन्तीति—(वत्सी).

निरु०— ४७३ नित्यपोष्य[illegible]

(४७४) रत्नगर्भो,

ॐ रत्नगर्भाय नमः।

भा०—(१) " अत इनिठनौ " इति भूमानित्ययोगयोः इनिः, ❋ २।११५॥ कौ०पृ० ३३०

तेषु ❋ धनायद्भ्यः प्रदेयधनाधिक्यात्— ❋ ७।४।३४॥

(रत्नगर्भः).

यथा,

(१) " कामार्थावुद्वहन्तं च शङ्खचक्रच्छलेन तु "

इति. ❋

तत्तदिष्टधनादाने आशुकारित्वात्—

निर्व०—(१) "वद, व्यक्तायां वाचि " धा०भ्वादिः कौ०४३४

ततो व्युत्पादितात् वत्सशब्दात् ❋ भूमनित्ययोगयोः

मत्वर्थीयोऽत इनिः.

(२) " यस्य०"६।४।१४८॥कौ०पृ०७६

इति,लोपः.इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋

रत्नं तदुपलक्ष्यं धनायद्भ्यः. ❋

प्रदेयमधिकं धनं गर्भोऽस्य तद्गर्भः

तद्वाद्ध्रियमाणमनेनेति वा—

२० (रत्नगर्भः).

(१) " गॄ, निगरणे " धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७६

(२) " अर्तिगृभ्यां भन् " उणा० ५।० ३ कौ०पृ०६३१

इति. ... व्युत्पादितः अयं शब्दः.

तेन [illegible]

निर्व० [illegible] यथाकामं प्रदेयधनवत्त्वतः ॥ ३६३ ॥

[illegible] वत्सा[illegible]

(४७६) धनेश्वरः, ॥

ॐ धनेश्वराय नमः।

भा०—(धनेश्वरः).

आशुकर्मणि ह्यश्नोतेर्वरट्? ❀

दत्तावप्यर्थकामौ दुर्विषयान्निवर्त्य ताभ्यां हितधर्मरक्षणात्— ५

निर्व०—(१) "रमु,क्रीडायाम्" धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२०

अन्तर्भावितण्यर्थश्च- अत्रायम्.

(२) "धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः" उणा० पा०३ कौ०पृ०६२५

इति प्रकरणे, १०

(३) "रमेस्त च" उणा०पा०३ कौ० पृ० ६२५

इति, नः. तश्चान्तादेशः. अनिट्. ❀

क्षिप्रकारितया धनस्य तत्तदिष्टविभवस्य ईश्वरः दाने

आशुकारीति—

(धनेश्वरः). १५

(१) "अशू,व्याप्तौ संघाते च" धा० स्वादिः कौ०पृ०४६३

(२) "क्लिशेरीच्चोपधायाः०" उणा०पा०५ कौ०पृ०६४४

इति वर्तमाने,

(३) "अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च" उणा०पा०५कौ०पृ०६४४

इति,वरट्.चादुपधाया ईत्वं च. २०

(४) "नेट्०" इति,नेट्. ७।२।८॥कौ०पृ०५८१

(५) "धन, धान्ये" धा० जुहो०कौ०पृ०४५२

च्छान्दसश्चायम्. अस्त्येव चात्र च्छन्[illegible]म्. [illegible]

श्लो०॥५१॥ (४७६) धर्मगुब्, (४७७) धर्मकृद्,

ॐ धर्मगुपे नमः। ॐ धर्मकृते नमः।

५ भा०—(धर्मगुप्)—
(१) " साधुमार्गे स्थितानां च संयच्छन्तं धिया च तौ" इति.
एवं सर्वान् धार्मिकयन्नकारणादनुग्रहहेतुं धर्मं
करोतीति—(धर्मकृत्).

१० निर्व०— भाषायामपि प्रयोगे गतिः. पचाद्यच्. गुणः. ❀
दत्तावप्यर्थकामौ दुर्विषयान्निवर्त्य, ताभ्यां हितधर्मरक्षणात् धर्मं गोपा-
यति रक्षतीति— (धर्मगुप्).
(१) " गुपू, रक्षणे " क्विप्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०३९७
१५ (२) " गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः " इत्यायप्रत्ययो न भवति,
३।१।२८॥ कौ०पृ०३९७
(३) " आयादय आर्धधातुके वा " ३।१।३१॥कौ०पृ० ३९७
इति तस्य आर्धधातुकविवक्षायां वैकल्पिकतया, इह तदभावपक्षाश्रय-
णात्. अगुणः.
२० (४) " धृञ्, धारणे " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३
(५) " अर्तिस्तुसुहु० " उणा०पा०१कौ०पृ०६१६
इत्यादिना मन्. गुणो रपरः. अनिट्. ❀
इत्थं सर्वान् धार्मिकयन् अकारणादनुग्रहहेतुं धर्मं करोतीति—
(धर्मकृत्).

[illegible]०—४७६ कामं दत्वाऽप्यर्थकामौ निवर्त्य विषयान्तरात्।
[illegible] हि तस्य धर्मस्य रक्षणाद् (धर्मगुप्) स्मृतः ॥ ३६५ ॥
[illegible] धार्मिक[illegible] लीलानुग्रहलक्षणम्।
[illegible] वत्सलः) [illegible]दु) च्यते ॥ ३६६ ॥

(४७८) धर्मी, (४७९) सत्,

ॐ धर्मिणे नमः। ॐ सते नमः।

भा०— "धर्मसामान्यममलमनादिनिधनं विभुम्। दुर्लभं यत्प्रबुद्धानां ५
तत्प्रसादधिया विना" इति. ❋
प्रसिद्धोऽपि धर्मोऽस्य सर्वसाधारणोपकरणमिति—
(धर्मी). ❋
उक्तधर्मप्रशस्तत्वात्—(सत्).

निर्व०—(१) "डुकृञ्, करणे" धा०तना०कौ०पृ०४७३ १०
क्विपि तुक्. अगुणः. धर्मशब्दो व्युत्पादितः. ❋
सर्वसाधारणोपकरणं प्रसिद्धोऽपि धर्मोऽस्यास्तीति—
(धर्मी).
व्युत्पादिताद्धर्मशब्दात् प्रशंसायाम्,
(१) "संज्ञायां मन्माभ्याम्" ५।२।१३७॥कौ०पृ०३३३ १५
इति मत्वर्थीयः इनिः इह ठनः असमावेशार्थः.
(२) "यस्य०" इति, लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❋ ॥७१॥
[illegible] प्रशस्तधर्मतया धर्मिणां सताम् अपक्षयविनाशादिरहिततोपहि-

॥ (४७६) धर्मगुप्, (४७७) धर्मकृत्,

। ॐ धर्मकृते नमः ।

(१) " साधुमार्गे स्थितानां च संयच्छन्तं धिया च तौ" इति.

एवं सर्वान् धार्मिकयन्नकारणादनुग्रहहेतुं धर्मं

... (धर्मकृत्).

निर्व०— भाषायामपि प्रयोगे गतिः. पचाद्यच्. गुणः. ❋

दत्तावप्यर्थकामौ दुर्विषयान्निवर्त्य, ताभ्यां हितधर्मरक्षणात् धर्मं गोपायति रक्षतीति— (धर्मगुप्).

(१) " गुपू, रक्षणे " क्विप्. धा०भ्वादिः कौ०पृ०३९७

(२) " गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः " इत्यायप्रत्ययो न भवति, ३।१।२८॥ कौ०पृ०३९७

(३) " आयादय आर्धधातुके वा " ३।१।३१॥ कौ०पृ० ३९७

इति तस्य आर्धधातुकविवक्षायां वैकल्पिकतया, इह तदभावपक्षाश्रयणात्. अगुणः.

(४) " धृञ्, धारणे " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३

(५) " अर्तिस्तुसुहु० " उणा०पा०१कौ०पृ०६१६

इत्यादिना मन्. गुणो रपरः. अनिट्. ❋

इत्थं सर्वान् धार्मिकयन् अकारणादनुग्रहदेहं धर्मं करोतीति— (धर्मकृत्).

...क०—४७६ कामं दत्वाऽप्यर्थकामौ निवर्त्य विषयान्तरात् ।
...हि तस्य धर्मस्य रक्षणाद् (धर्मगुप्) स्मृतः ॥ ३६५ ॥
...ं धार्मिक... लीलानुग्रहलक्षणम् ।
...वत्सलः) ...दु) च्यते ॥ ३६६ ॥

(४७८) धर्मी, (४७९) सत्,

ॐ धर्मिणे नमः । ॐ सते नमः ।

भा०— "धर्मसामान्यममलमनादिनिधनं विभुम् । दुर्लभं यत्प्रबुद्धानां ५
तत्प्रसादधिया विना " इति. ❀
प्रसिद्धोऽपि धर्मोऽस्य सर्वसाधारणोपकरणमिति—
(धर्मी). ❀
उक्तधर्मप्रशस्तत्वात्—(सत्).

निर्व०—(१) " डुकृञ्, करणे " धा०तना०कौ०पृ०४७३ १०
क्विपि तुक्. अगुणः. धर्मशब्दो व्युत्पादितः. ❀
सर्वसाधारणोपकरणं प्रसिद्धोऽपि धर्मोऽस्यास्तीति—
(धर्मी).
व्युत्पादिताद्धर्मशब्दात् प्रशंसायाम्,
(१) " संज्ञायां मन्माभ्याम् " ५।२।१३७॥कौ०पृ०३३३ १५
इति मत्वर्थीयः इनिः इह ठनः असमावेशार्थः.
(२) " यस्य० " इति, लोपः. ६।४।१४८॥कौ०पृ०५६
इन्नन्तलक्षणो दीर्घ इत्यादि. ❀
इत्थं प्रशस्तधर्मतया, धर्मिणां सताम् अपक्षयविनाशादिरहिततोपहि-
तनिरुपाधिकसद्भावसाद्गुण्याभ्यां सत् सदिति वेदनार्हमिति— २०
(सत्).
(१) " अस्, भुवि " धा०अदा०कौ०पृ०४४४
ततः, " वर्तमाने लट् " ३।२।१२३॥कौ०पृ०३६६

निरु०—४७८ साधारणोपकरणं धर्मो यस्यास्ति केवलम् [illegible]
स वै (धर्मी) ति विज्ञेयष्षडर्णो धर्मदो मनः ॥ [illegible]
४७९ निरुपाधिकसद्भावा[illegible]
[illegible] नाद्योसौ प्रातिकल्पं (पुरातनः) ।

(४८०) (सत्) अक्षरम्,

ॐ अक्षरसते नमः।

भा०—(१) " प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते " इति
५ गी०१७—२६।

तस्य च प्राशस्त्यं साध्यस्य भगवतस्सत्त्वात्;

तस्य च सत्त्वं निरुपाधिकात् सद्भावात्, साद्गुण्याच्च.

(२) " सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते " इति. ❀

गी०१७—२६।

एवम् नित्यनिरुपाधिकसद्भावसाद्गुण्याभ्याम्—

{सत्, अक्षरम्} अस्य च विशेषणम्.

१० क्षरं हि क्वचिद्देशे काले वा व्याहन्यते ?

ताद्रूप्यं यथा;

(१) " अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्धिजन्मभिः। वर्जितश्शक्यते वक्तुं यस्सदाऽस्तीति केवलम्" इति. वि०पु०—४—१०।

निर्व०—इत्यतो लडिति वर्तमाने,

१५ (२) " लटश्शतृशानचौ० " ३।२।१२४॥कौ०पृ०५९९

इति पुनर्लड्ग्रहणात् अधिकविधानार्थात् क्वचित् प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि शता ॥७२॥ इत्यादि. शेषं पुरस्तादेव न्यरूपि.

(३) " लिङ्गमशिष्यम् " ॥७३॥ इत्यादि. ॥ भाष्ये ॥ ❀

तथा अधर्मिणाम् असताम् अप्रशस्तपापातिप्रसक्त्यनुगुणनित्यनिरवधि
दतया, तेषां कुमनीषिकया संगत्या असदिति वेदनार्हमिति

:०अपक्षयविनाशादिवर्जितो (ऽक्षर) उच्यते।
सदि) ति ह्येकनामा च शस्यते॥ ३६१॥

[illegible] । सदसत्क्षरमक्षम्. सत्—अक्षरम्-
[illegible] वत्सलः [illegible] चित्पाठः (सत्) पदमर्थवशान्मूलं

(४८१) (असत्), (४८२) असत्क्षरम्, ।

ॐ असते नमः । ॐ असत्क्षराय नमः ।

भा०— एतदेव हि श्रूयते,
(२) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति. ❀ छां०उ०६—२—१। ५
अप्रशस्तपापप्रसक्तेषु—
{असत्, क्षरम्.} च
असतां नित्यनिरवधिकभवदुरितप्रदत्वात्. आम्नातं हीदं द्वयम्.
(१) "एष एव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति,
एष एवाऽसाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषति" कौ०उ०३—९। १०
(२) " असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् " इति. ❀
तत्र साधुष्वपराधाननन्तानपि दृष्ट्वा न दण्डयति
क्षमते चेति नैतावदेव, किंतु तेषाम्—

निर्व०— (असत्).
प्राग्वदेव धातुप्रत्ययादि; नलोपस्त्विहेति तु विशेषः, नाम्नोः १५
सांहितं जश्त्वम्.
इदमेव द्वयं विशेष्यते. तत्र च प्रतियोगिप्रक्रमप्रकरणात्,
विपरिवृत्तिप्रत्यासत्त्या च प्रथमम् असद्विशेष्यते.
येषाम् असत् तेषां तत एव क्षरम्— क्षरणार्हमिति—
(क्षरम्). २०
(१) " क्षर,संचलने " धा०भ्वादिः कौ०पृ० ४१९
पचाद्यच्. लिङ्गं प्राग्वत्. ❀

निरु०— ४८१ असतां यस्सदाऽनन्तभवाख्याऽघप्रदानतः
(असदि) त्युच्यते सद्भि (४८२) [illegible]

१ असत्यानित्य। २ परम्।३ [illegible] नाद्योसौ प्रतिकल्पं (पुरातनः)।

(४८३) अविज्ञाता,

ॐ अविज्ञात्रे नमः ।

भा०— (अविज्ञाता)—

५ (१) "उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते" रा० अ० १—१० ।
इतिवत्, प्रपन्नापराधापरिगणनं गुण एव.
अतो हि तातपादाः,
(२) " सर्वज्ञतामिवमुपालभामहे त्वं ह्यज्ञ एवाश्रितदोष-
जोषणः " इति.

१० ये पुनः ज्ञप्तिमात्रत्वात् सर्वज्ञस्य सर्वथा अज्ञत्वपरं व्याचक्षते; ते
श्रुत्याचार्यसेवौचित्यन्यायबधिराः शोच्याः न निरसनार्हाः.

निर्व०— अथ पारिशेष्यात्. सद्विशेष्यते. येषां सत्; तेषां तत एव
क्षरं नेति—
(अक्षरम्).

१५ क्षरशब्दो हि निरुक्तः? ततो नञ्समासः. नञो नलोपः. लिङ्गं प्राग्वत्.
यद्वा, सविशेषणे इमे द्वे नामनी, अक्षरं- सत्. क्षरम्— असत्.
इति उक्त एवार्थः- अस्मिन् पक्षेऽत्र उभयत्रापि अर्थवशात् विशेषण-
विशेष्ययोः यथासंख्यं नेष्यते. ❀
तत्र साधुष्वपराधाननन्तानपि दृष्ट्वा न दण्डयति क्षमते चेति.

२० नैतावदेव परंतु तदपराधेषूपेक्षया परुषभाषणेपि
प्रत्युत्तरादानेन तेषां विज्ञाता नेति—
(अविज्ञाता).

[illegible]८३ प्रपन्नकृतपापानां किञ्चिदप्यविचारणात् ।
[illegible]णपारगैः ॥ ३७१ ॥

(४८४) सहस्रांशुः,

ॐ सहस्रांशवे नमः।

भा०– अथ च सर्वज्ञः–(सहस्रांशुः)–

सहस्रम्- अपरिमिताः, अंशवः- ज्ञानानि, अस्येति. ननु आश्रितप- ५
राधव्यतिरिक्तसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम्, न तदपराधेष्वतात्पर्येणोपेक्षा
ह्यज्ञानं विवक्षिता ? उपेक्षते हि तेषां दोषम्
(१) "दोषो यद्यपि तस्य स्यात्" इति. रा०यु०२८–३ ।
(२)"अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्"इति.गी०९-३०।
न चैवं पापफलनियतनियामकयमतद्यातनादयो भगवत्क्षमायामपि १०
कृतापराधं बाधेरन्, तेषामपि तदधीनत्वात् इत्यभिप्रेत्याह–

निर्व०–(१) "ज्ञा, अवबोधने"विपूर्वः. तृच्. धा०क्र्यादिः
कौ०पृ०४७७
अनिट्. नञ्समासः. नञो नलोपः. अनङादि. ❀
अथ सर्वज्ञः सहस्रं सहस्रसंख्याकाः अपरिमिताः, १५
अंशवः तदुपलक्ष्याणि ज्ञानानि, अस्येति–(सहस्रांशुः).
(१) "अशू ,व्याप्तौ" धा०स्वादिः कौ०पृ०४६३
(२) "कुर्भ्रश्च" इति प्रकरणे, उणा०पा० १कौ० पृ०६१०
(३)"खरुशङ्कुशुपीयुनीलङ्गुलिगु" उणा०पा०१कौ०पृ०६११
इति कुः; नुम् च निपात्यते. अनुस्वारः. यदि त्वंशुशब्दः प्रायेणात्र २०
न पठ्यते; तदा बाहुलकात्, "कुर्भ्रश्चे" ति चकाराद्वा अश्नोतेर-
पि कुः. पृषोदरादित्वात् वर्णागमः. सहस्रशब्दो व्युत्पादितः,दी-
र्घः. यथोक्तव्याख्याने

निरु०–४८४अंशवो बुद्धयः प्रोक्ताः सहस्रं सन्ति यस्य [illegible]
(सहस्रांशु) रिति ख्यातो ह्यन[illegible] [illegible]नाद्योसौ प्रतिकल्पं (पुरातनः) ।

(४८५) विधाता,

ॐ विधात्रे नमः।

भा०—(विधाता)—आह हि यम एव,
५ (१) "अहममरवरार्चितेन धात्रा सम इति लोकहिताहिते नियुक्तः" इत्यादि. वि०पु०३—७—१५।
अत्र, ब्राह्म, वैष्णव, वामन, नारसिंह, लैङ्ग, वैष्णवधर्म, श्रीविष्णुतत्त्व, भागवतप्रभृतिषु, यमकिंकरसंवादस्सर्वो द्रष्टव्यः.
१० यद्येष दोषसहः, किं तर्हि हेयाद्वर्गादुपादेयस्य व्यावर्तकम्; तत्राह.

निर्व०— नाम्नोरविरोधः. ❀
प्रपन्नापराधविषये, सत्यां हि स्वक्षमायां, पापफलनियततन्नियामकयमतद्यातनादीनामकिञ्चित्करतायै,
१५ तेषाम् आर्थिस्वाधीनताप्रख्यापनाय तानपि विदधातीति—(विधाता).
(१) "डुधाञ्, धारणपोषणयोः" धा०जुहो०कौ०पृ०४५१ विपूर्वः.तृच्. अनिट्. अनङित्यादि.
(यद्येष दोषसहः.
किं तर्हि हेयादुपादेयस्य व्यावर्तकं; तत्रोच्यते कृतमुपा-
...णाम् आभिमुख्यमात्रलक्षणं चिह्नमनेनेति—

(४८६) कृतलक्षणः, ॥

ॐ कृतलक्षणाय नमः ।

भा०—(कृतलक्षणः).

कृतं हि तेन लक्षणमुपादेयानाम्, ५

(१) " मित्रभावेन संप्राप्तम् " रा०यु०—१८—३ ।

(२) " सम्यग्व्यवसितो हि सः " इति. गी०९—३० ।

स्वाभिमुख्यमात्रं.श्रीहरीवंशे, भा०हरि० ।

(३) "चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम । नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनम्मम " भा०हरि० । १०

श्रीविष्णुधर्मे.

(४) " भवतां भ्रमतामत्र विष्णुसंश्रयमुद्रया । विनाऽज्ञाभङ्गकृन्नैव भविष्यति नरः क्वचित् " ॥

श्रीविष्णुतत्त्वे,

(५) "चक्रादिधारणं पुंसां परसंबन्धवेदनम् । पतिव्रतानिमित्तं हि १५ वलयादि विभूषणम् " । पां०वि०त० ।

इति.

निर्व०—(कृतलक्षणः).

(१) " लक्ष, दर्शनाङ्कनयोः " चुरादिः. णिच्.धा०चुरा०कौ० पृ०४८४ २०

(२) " धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः " उणा०पा०३कौ०पृ०६२५

इति प्रकरणे,

(३) " लक्षेरट् च " उणा०पा०३कौ०पृ०६२५

इति, नः. तस्याडागमश्च. णिलोपः. णत्वम्.

(४) " डुकृञ्, करणे " धा०तना० कौ०पृ०४७३

निरु०—४८६ कृतं हि ला[illegible]

[illegible]नाव्योसौ प्र[illegible]

श्लो० ॥ ५२ ॥ (४८७) गभस्तिनेमिः,

ॐ गभस्तिनेमये नमः ।

भा०—एवं वा वैष्णवलक्षणम् अन्यद्धेयलक्षणम्; अतो न वैषम्यनै-
५ र्घृण्यादिदोषप्रसक्तिः.
एवं कृतलक्षणाः यमतत्किंकराणाम् अप्रधृष्याः; यतस्तद्रक्षकोऽयम्.
(गभस्तिनेमिः). भास्वरसहस्रारचक्रः.

निर्व०—कर्माणि क्तः. अगुणः. अनिट्. इदमुपादेयलक्षणम्;
अन्यच्च हेयलक्षणम्.
१० अतो न वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिः. एवं कृतलक्षणाः यमतत्किंकराणा-
मप्रधृष्याः कुतः; यतस्तद्रक्षकोऽयम्. ❀
गभस्तिः मयूखः, तन्मयो भास्वरो नेमिः तदुपलक्षितं सहस्रारचक्रम-
स्येति—
(गभस्तिनेमिः).
१५ (१) " णमु, प्रह्वत्वे शब्दे च " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३०
(२) " णो नः " ६।१।६५॥कौ०पृ०३८६
छन्दोभावानाकलनेन. ❀
(३) " –किकिनौ लिट् च " ३।२।१७१॥कौ०पृ०६०६
इति वर्तमाने,
२० (४)"भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः" वार्ति० कौ०पृ०६०६
इति, किकिनौ. स्वरे भेदः. तौ च लिड्वत्. ततः,
[illegible]) " लिटिधातोरनभ्यासस्य " ६।१।८॥कौ०पृ०३६१

[illegible] यल्लक्षितं चक्रमुत्तमम् ।

भा०—गभस्तिः दीप्यते ज्योतिर्मयं नेमिलक्षितं चक्रं, यस्येति—
यथा;
(१) " वसति मनसि यस्य सोऽव्ययात्मा पुरुषवरस्य नतस्य दृ-
ष्टिपाते। तव गतिरथ वा ममास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यबलस्य सोऽन्य- ५
लोक्यः " वि०पु०३—७—३५।
इति. ❀

निर्व०—इति द्वित्वम्.
अभ्याससंज्ञायां हलादिश्शेषः. ततः,
(६) " अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि " ६।४।१२०॥कौ० १०
पृ०३८२
इति लिण्निमित्तकादेशरहितत्वात् एत्वाभ्यासलोपौ. यद्वा,
(७) " णीञ्, प्रापणे " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२३
(८) " णो नः " ६।१।६५॥कौ०पृ०३८६
(९) " नियो मिः " उणा०पा०४ कौ०पृ०६३४ १५
इति, मिः. गुणः. अनिट्. ❀
(१०) " भस, भर्त्सनदीप्त्योः " धा०जुहो०कौ०पृ०४५२
ह्लादिः छान्दसश्चायम्.
(११) " अस्त्येव हीह च्छन्दोभावः" धनवदस्यापि उक्तयुक्त्या
भाषायामपि वा प्रयोगः २०
(१२) " वसेस्तिः " उणा०पा०४ कौ०पृ०६४०
इति, तिः बाहुलकात् भसेरपि भवति.
(१३) " तितुत्र० " ७।२।९॥कौ०पृ०६०८
इति, नेट्.
...तिवात् गर्भसेनाद्योसौ प्र...

८) सत्त्वस्थः,

त्त्वस्थाय नमः ।

-किं च कर्मणो निमित्तस्याऽप्यभावाच्च यमाद्यप्रधृष्याः;कुत-
त्रः यस्मादेष तेषाम्—
स्थः).
"सुपि स्थः" इति, कः. ३।२।४॥कौ० पृ०५७१
" हृदये स्थितः "
"हृदि यदि भगवाननादिरास्ते हरिरपि चक्रगदाधरोऽव्ययात्मा ।
नविघातकर्तृभिन्नं भवति कथं सति चान्धकारमर्के" वि०पु०
२७॥ ॥अभियुक्तः ॥
"स्फटिकमणिशिलाऽमलः क्वविष्णुर्मनसि नृणां क्व च मत्सरादि-
वि०पु०-३-७-२२ ।
दे. तथा श्रीविष्णुधर्मे,
"किंकरा दण्डपाशौ वा न यमो न च यातनाः। समस्तास्तस्य य-
। केशवालम्बनस्सदा"वि०पु०२-२-२८ ।
नि प्रह्लादः. पं०वि०ध०

—इतोप्येते यमादेरप्रधृष्याः. यदेष तेषां तत्प्रधर्षणहेतुकर्मनिर्लु-
प सत्त्वे हृदये तिष्ठतीति—
स्थः).
" ष्ठा , गतिनिवृत्तौ " षस्सः. धा०भ्वादिः कौ०पृ०४२४
तुः"
आतोऽनुपसर्गे कः " ३।२।३॥ कौ०पृ०५७०

(सत्त्वस्थः) समदीरितः ।

(५००) पुरातनः, ।

ॐ पुरातनाय नमः ।

भा०—(१) " पोरदुपधात् " ३।१।९८॥कौ०पृ०५५७
इति, यत्प्रत्ययः. ५
(२) " वरवाजिमुखं ध्यायेत् अथ वागीश्वरं प्रभुम् "
इति. ❀
नेदं विद्याप्रद्योतनम् अद्यैव; किं तु प्रतिकल्पम् इति—
(पुरातनः).
भा०—(१) " सायंचिरम्० " ४।३।२३॥कौ०पृ०२५६ १०
इत्यादिना ट्युट्युलौ; तुडागमश्च. ❀

इति श्रीमद्विष्णुनामसहस्रविवरणे,

भगवद्गुणदर्पणे

पञ्चमं शतकं समाप्तम् ।

निर्व०—(१) " गम्लृ, गतौ " धा०भ्वादिः कौ०पृ०४३० १५
(२) " पोरदुपधात् " ३।१।९८॥कौ०पृ०५५७
इति, यत् कृत्यः.
(३) " शकि लिङ् च " ३।३।१७२॥कौ०पृ०५५२
इति चात् शक्यार्थे.
(४) " ज्ञा, अवबोधने " धा०क्र्यादिः कौ०पृ०४७७ २०
भावे ल्युट्. अनः. दीर्घः. ❀
इत्थं प्रतिकल्प विद्याप्रद्योतनादेवमेव पुरा पूर्वं भवतीति—
(पुरातनः).

निरु०—५०० विद्याप्रद्योतनाद्योसौ प्र

निर्व०—(१) "स्वरादिनिपातमव्ययम्" १।१।३७॥कौ०पृ०८६
इत्यव्ययसंज्ञात् पुराशब्दात्,
(२) "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट्च" ४।३।२३॥
कौ०पृ०२५६
इति, ट्युः; ट्युल्वा. स्वरे विशेषः. तयोस्तुडागमश्च. टित्वादाद्यवयवः.
योरनः. तत्र चायं विवेकः. तुटः प्रागादेशः;
(३) "घकालतनेषु कालनाम्नः" इत्यादिनिर्देशादिति. ❀
।३।१७॥कौ०पृ०१८८

इति श्रीकुशिककुलतिलकश्रीवेङ्कटेश्वरमहाचार्यवर्यात्मज-
वरदेदशिकतनयवरदगुरुवरसूनुवरदार्यसूरिविरचिते,
श्रीपराशरभट्टार्यभाषित-
श्रीमद्विष्णुसहस्रनामभाष्यानुगे,
भगवन्नामसहस्रनिर्वचने,
पञ्चमं शतकं संपूर्णम्।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास
"[लक्ष्मीवेङ्क]टेश्वर" छापखाना
[कल्]याण-(मुंबई)
...थः) समर्दीरितः।

...ः"
आतोऽनुपसर्ग...

श्रीः ।

विक्रय्य पुस्तकोंकी संक्षिप्त सूची ।

श्रीमहाभारत ।

सटीक मोटेअक्षरका ।

महर्षिश्रीवेदव्यासप्रणीत और पंचमवेदसंज्ञा होनेसे विशेष प्रशंसाकरना निरर्थकहै ये वहपुस्तक गणपत कृष्णाजीके छापेकीहै जो पूर्वकालमें ६० वा ८० रुपयेको मिलताथा उसीको हमने सबलेकर ४० रुपयेमें देतेहैं टपाल महसूल ५ रु० अलग है परंतु अब थोडी पुस्तकें रहगईहैं महाभारतके प्रेमीलोगोंको शीघ्र लेनाचाहिये कुछकालके पीछे मूल्य अधिक होजायगा ऐसा ग्रंथ उत्तम छपनेकी आशाभी कमतीहै— लीजिये तो टपाल खर्चासहित मूल्य (४५) पैतालीसही रुपयेमें अभी देतेहैं.

मार्कण्डेयपुराण (खुलापत्रा)

नवीन छपाहुआ टाईप उत्तम कागज और श्याहीका क्लिष्टशब्दोंकी टिप्पणीभी है इसके अंतर्गत जो दुर्गासप्तशती है उसपर शांतनवीटीका जो अतिउत्तमहै लगाई गई है मूल्य केवल ५ मुद्रा.

भजनामृत ।

यह साधु वैष्णवों तथा हरिभक्तोंकेलिये अधिक प्रयोजनीयग्रंथ है इसमें नित्यकीर्त्तन, प्रभाती, होली, विनय, आरती, हिंडोल, गौरी, जय, धुनि इत्यादि सुंदर भजनहैं कीमत १ रु०

रागरत्नाकर-भक्तचिन्तामणि-
रागमालासहित।

६ राग ३६ रागिनीका पूर्ण गानविद्याका घर है परम मनोहर चुचुहाते रसभरे राज मर्रहकी गवनई लिखी है नीतिविषयक तथा सामयिक ५०० दोहे सोरठेभी हैं १००२ राग हैं और नाजनियोंके गानेलायक गजलै हैं कीमत २ रु०

भक्तमालरामरसिकावली।

सत्ययुग त्रेता द्वापर कलियुगके हरिचरणानुरागी परम भक्तोंका जीवनचारित्र चौपाई दोहा सोरठा इत्यादिमें लिखा है इसके रचयिता श्रीमन्महाराज रघुराज सिंहजू देवबहादूर री· वांधिपति हैं इनकी बनाईपुस्तकोंमें यह किताब परम पवित्र औ· अग्रगण्य गिनीजाती है की० ४ रु०

श्रीमद्भागवतम्।

(श्रीमद्वीरराघवीयटीकासमन्वितम्)

संप्रति श्रीमद्भागवतं महापुराणं बहुविधटीकासमन्वितं सर्वत्र सुप्रसिद्धं विद्यते तथापि सर्वटीकानां मध्ये श्रीवीरराघवीया टीकाऽत्यन्तं सरला सुबोधा नवी (९०) सहस्रग्रन्थात्मिका सविस्तरा सुप्रसिद्धा श्रीवैष्णवजनादरणीयाऽति प्रशस्तास्ति। तया वीरराघवीयया टीकया समन्वितमेतत्पुस्तकं सर्वसज्जनवि· ज्जनसंप्रदायिजनपौराणिकजनानां त्वत्यन्तोपयोगित्वात्—अस्माभिः तैलङ्गद्र विडादिलिपिलिखितपुस्तकान्युपलभ्य तिरुपतिनगरस्थ वेदमार्गप्रतिष्ठापकाच र्योभयवेदान्ताचार्यश्रीमदनन्तपूरुषसिंहासनासीनातिरुपतिश्रीरङ्गाचार्यद्वारा शो धयित्वा स्वकीये "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये स्थूलस्थूलैरतिविशदव विन्यासैरायसाक्षरैः पुष्टवनचिक्कणपत्रेषु मुद्रयितुं समारभ्यते। तत्रच प्रथ श्रीदशमस्कन्धो मुद्रायितुमुपक्रम्यते।

येषां शेषामेतत्समग्रग्रन्थसंग्रहणेच्छास्ति। ते स्वस्वनामग्रामस्थलमत्य भि

एकं पत्रं प्रेषयन्तु । यथा यथा पुस्तकं मुद्रयिष्यते तथा तथा प्रेषयिष्यामः। प्रतिस्कन्धं मुद्रिते सति तावदेव ग्रन्थं प्रेषयित्वा तावदेव वा मूल्यं तत्तत्समये ग्रहीष्यामः । येषां तु प्रथमं एतद्ग्रन्थजिघृक्षा स्यात् येच वा प्रतिस्कन्धं संगृह्णीयुः–तेऽती व स्वल्पमूल्येन समग्रं ग्रन्थं लभेरन् । पश्चाद्मूल्यं वर्द्धीयिष्यते । अतस्त्वर्यतामितद् लभ्यस्वल्पमूल्य श्रीवीरराघवीयटीकासमन्वित श्रीमद्भागवतमहापुराणग्रन्थसंग्रहणेच्छयेति शम् ।

शाक्तप्रमोद ।

दशमहाविद्याओंका और पञ्चदेवोंका पञ्चाङ्ग ।

सम्पूर्ण भारतनिवासि द्विजोत्तमोंपर विदित हो कि, यह अलभ्य क्लिष्टतासे प्राप्त परमगुप्त अत्युत्तम नवीन ग्रंथ हमारे यहां छपा है; इसमें आदिशक्ति जगन्माताके दशोस्वरूप अर्थात् काली, तारा, त्रिपुरसुंदरी, भुवनेश्वरी, छिन्नमस्ता, त्रिपुरभैरवी, धूमावती, बगलामुखी, मातंगी, कमलात्मिका, तथा पंच देवता-दुर्गा, शिव, गणेश, सूर्य, विष्णु और वेदोक्त, शास्त्रोक्त, मंत्रोक्त, तंत्रोक्त, विस्तारपूर्वक लिखीहैं; जिनके चित्र (तस्वीरें) भी फोटूग्राफानुसार यथावत् खींचीगईहैं. इस ग्रंथका मूल्य पञ्च (५) मुद्रा.

सूचना।

१ श्रीमद्गोस्वामितुलसीदासकृत

रामायण (सटीक)

पंडित–ज्वालाप्रसादकृतटीका ।

लीजिये रामायण सटीकभी लीजिये असल पुस्तक श्रीगुसाईंजीकी लिपिके अनुसार व सम्पूर्ण क्षेपकों सहित जिसमें शंका-समाधान आद्यपर्य्यंत विस्तारपूर्वक लिखें हैं इसके टीकाकी रचना ऐसी उत्तम और अपूर्व मनभावन सुखउपजावन राम यशपावन है कि, पढते २ कदापि तृप्ति नहीं